

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XLI

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XLI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BESSENYEI JÓZSEF

BODÓ SÁNDOR

FARBAKY PÉTER

GÉRA ELEONÓRA

GYÁNI GÁBOR

PERÉNYI ROLAND

RÓKA ENIKŐ

ROSTÁS PÉTER

SIPOS ANDRÁS

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, BUDAPEST, 2016

*TANULMÁNYOK BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XLI*

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, BUDAPEST, 2016

SZERKESZTETTE
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

LEKTORÁLTA
KOVÁCS ESZTER, GÉRA ELEONÓRA, FARBAKY PÉTER

KORREKTOR
RIST EDINA

FORDÍTÁSOK
POKOLY JUDIT

MINDEN JOG FENNTARTVA
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2016
FELELŐS KIADÓ: FARBAKY PÉTER FŐIGAZGATÓ
ISSN 0238-5597

TARTALOMJEGYZÉK

BENDA JUDIT
MARHAKERESKEDELEM ÉS MÉSZÁRSZÉKEK A KÉSŐ-KÖZÉPKORI BUDÁN, PESTEN, ÓBUDÁN
CATTLE TRADE AND BUTCHERIES IN LATE MEDIEVAL BUDA, PEST, ÓBUDA

7

IRÁSNÉ MELIS KATALIN
TÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ADATOK A PESTI KÖZÉPKORI VÁROSFALAK KUTATÁSÁHOZ. I. RÉSZ
HISTORICAL, ARCHEOLOGICAL DATA TO THE RESEARCH
OF THE MEDIEVAL TOWN WALLS OF PEST

41

SIMON KATALIN
A MECÉNÁS ELFELEDETT ÖRÖKSÉGE: ADATOK MARCZIBÁNYI ISTVÁN
ÉS A BUDAI MAGYAR ISKOLA TÖRTÉNETÉHEZ
AN UNKNOWN MARCZIBÁNYI FOUNDATION: THE HUNGARIAN ELEMENTARY SCHOOL

OF VÍZIVÁROS DISTRICT

105

SZERDAHELYI MÁRK
MÉG EGYSZER A RÉGI PESTI NÉMET SZÍNHÁZRÓL
NOCH EINMAL ÜBER DAS ALTE DEUTSCHE THEATER IN PEST

125

GÖRBE MÁRK
FESZTY ÁRPÁD FALKÉPEI A MAGYAR ÁLLAMI OPERAHÁZ BÜFÉGALÉRIÁJÁBAN
ÁRPÁD FESZTY'S WALL PAINTINGS IN THE BAR GALLERY OF THE HUNGARIAN STATE OPERA HOUSE

139

ROSTÁS PÉTER
HAUSZMANN ALAJOS ÉS A SZECCESSZIÓ A BUDAI KIRÁLYI PALOTA 1900 KÖRÜLI ÁTÉPÍTÉSÉBEN
ALAJOS HAUSZMANN AND THE ART NOUVEAU IN THE RECONSTRUCTION OF THE ROYAL PALACE OF BUDA AROUND 1900

165

HAVAS GYÖNGYVÉR
POLGÁRI REPREZENTÁCIÓ ÉS MENTALITÁS BUDAPESTEN, A BELVÁROSI TAKÁTS-HÁZ PÉLDÁJÁN
CIVIL REPRESENTATION AND MENTALITY IN BUDAPEST ON THE EXAMPLE OF THE TAKÁTS HOUSE IN THE INNER TOWN

185

FABÓ EDIT
A MODERN TÁRSADALOM PILLANATKÉPEI AZ 1910-ES ÉVEK ELEJÉNEK ÉLCLAPJAIBAN
THE SNAPSHOTS OF MODERN SOCIETY IN THE COMIC PAPERS IN THE FIRST HALF OF 1910

223

CSAPÓ ZITA
RÉGÉSZ A FRONTON. NAGY LAJOS NAPLÓJA 1917–1919
ARCHEOLOGIST AT THE FRONT
261

PERCZEL OLIVÉR
AZ ŐS-BUDAVÁRA MULATÓNEGYED TÖRTÉNETE, 1896–1907
THE HISTORY OF THE ÓSBUDAVÁR ENTERTAINMENT QUARTER, (1896–1907)
281

HORVÁTH HILDA
EGY ELFELEDETT GYŰJTŐ: KÁLDI (KOHN) JENŐ
A FORGOTTEN COLLECTOR: JENŐ KÁLDI (KOHN)
317

FÜGGELÉK

SALAMON GÁSPÁR
MÁTYÁS-TEMPLOM. A BUDAVÁRI NAGYBOLDOGASSZONY-TEMPLOM ÉVSZÁZADAI (1246–2013)
RECENZÍÓ
355

KÖNYVISMERTETÉS

RÓKA ENIKŐ
*JEFFREY TAYLOR: IN SEARCH OF THE BUDAPEST SECESSION: THE ARTIST PROLETARIAT
AND MODERNISM'S RISE IN THE HUNGARIAN ART MARKET, 1800–1914*
362

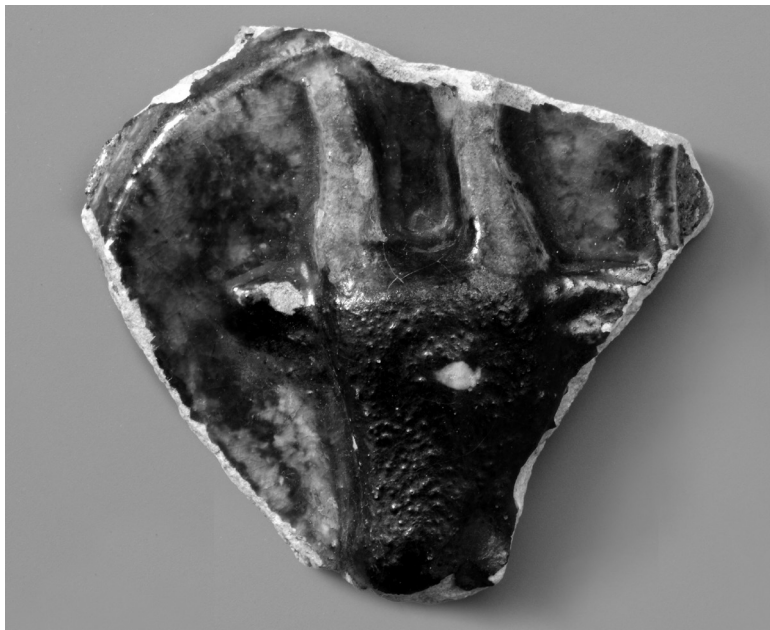
BENDA JUDIT

MARHAKERESKEDELEM ÉS MÉSZÁRSZÉKEK A KÉSŐ-KÖZÉPKORI BUDÁN, PESTEN, ÓBUDÁN

„Wer Glück hat, dem macht der Ochse ein Kalb.”

Magyarul ennek leginkább a „szerencse borjadzik”, vagy „fial a szerencse” szólások feleltethetőek meg. Ez mind a késő-középkori marhakereskedőkre, mind a mészárosokra igaz volt, hiszen az ország gazdaságának – nem csekély hasznot hozó – „húzóágazatában” dolgoztak. Mai ismereteink szerint a hentes disznóhúst, a mészáros marhahúst mér ki. A modern „hentes és mészáros” cégtáblájú boltok alapján úgy tűnik, mintha a két szakmát egy közös bolthelyiségben végeznék. A középkori városokban a haszonállatok (marha, disznó, kecske, juh, nagyobb halak) vágása és árulása egy mesterséget jelentett: a mészáros munkáját. A szó marhahúshoz kapcsolódó jelentése valószínűleg azért alakult ki, mivel a középkorban a legkedveltebb és leggyakrabban fogyasztott hús a szarvasmarháé volt.

A lovak és marhák nagy becsben tartására tudunk következtetni a Budai Jogkönyv

1. Szarvasmarha ábrázolása címeres kályhacsempén
(fotó: Tihanyi Bence)

2. A tatárok bejövetele
(részlet a Thuróczy-krónikából)

egyik cikkelyéből. Az elveszett állat megtalálójának a következő megható ceremónia szerint kellett eljárnia, ha azt meg akarta tartani.¹ „Aki egy talált jószágot birtokba akar venni, az nyúljon a bal kezével az állat bal füléhez, és a jobb kezével és karjával ölelje át a nyakát és esküdjön meg, hogy az állatot sem ingyen, sem rokonság miatt sem pénzért nem adta másnak, hanem elveszítette, Isten és a Szent Kereszt őt úgy segítse.”

Az alábbiakban megkíséreljük röviden bemutatni a szarvasmarha „útját” a három város (Buda, Pest, Óbuda) mészárszékeiig a húskereskedelemre és az eladás helyszínére helyezve a hangsúlyt.²

A MARHAKERESKEDELEM

AZ ÁLLATOKRÓL

A középkori szarvasmarhák kistestű, rövid szarvú, rőt (vörösesbarna), barna vagy fekete színűek voltak.³ Írott forrásokban külsejükre csak elvétve történik utalás, mint például „barna Ewker”.⁴ Hitelesnek mondható marha ábrázolásokat láthatunk azonban a Krisztus születése jelenet festett vagy faragott oltárképein, Szt. Lukács apostol attribútumaként, szántásról szóló kódex-illusztrációkon, címerképeken (1. kép), vagy a mészáros mesterséget bemutató rajzokon.

A középkori kereskedelemben nagy többségében hízlalni való szarvasmarhák

cseréltek gazdát. A továbbiakban tehát a „marha” alatt hízómarha (középkori nevén göböly, *gebewl*) értendő.⁵ Nem volt elhanyagolható a munkaeszközként használt állatok száma sem, hiszen a nagy súlyokat elhúzó igásmarha (*aratro, boves arabiles, thwlyok*) földművelésre és szállításra is kiválóan hasznosítható volt. A tulok vagy tinó békés természetét és nagy munkabírását a heréltség okozta, a harmadik vagy negyedik tavaszra („harmadfűvű, negyedfűvű”) betanított heréltet pedig ökörnek nevezték.⁶ Budán a középkori királyi palota régészeti feltárásán a legnagyobb mennyiségben kistestű marhák (2. kép) csontjai kerültek elő.⁷ A városi szemétdödrökben talált marhacsontok⁸ nagy többségükben 1 és 3 éves koruk között levágott egyedekből származnak. Találtak köztük kasztráció miatti növekedési eltéréseket is, ezért valószínűsíthető, hogy a megsántult vagy másképp sérült igavonó ökrök húsát is fogyaszthatták a városban. Buda város árszabásában is felbukkan a vágóállatok között a négy és öt éves tulok említése.⁹ Kismértékű növekedés ugyan megfigyelhető volt a 13. századi és a 16. századi állatok méretében, azonban ez még semmiképpen nem köthető a 17–18. században felbukkanó szürkemarha állomány hatalmas termetű, hosszú szarvú állataihoz.¹⁰

TENYÉSZTERÜLETÜKRŐL

A Pestre felhajtott marhák többsége Heves, Debrecen, Nagykörös, Kecskemét, Jászberény, Cegléd környékéről származott.¹¹ A késő-középkori Magyarország egyik fontos ló és marhatenyésztési területévé a kunok és jászok lakta vidékek váltak.¹² A főként a Duna-Tisza közén letelepített kunok elsősorban állattenyésztésből éltek, mivel sem magukkal hozott agrokultúrájuk, sem a terület szikes-homokos, illetve vizenyős-lápos jellege nem kedvezett a földművelésnek.¹³ A királyi kiváltságokkal rendelkező kunok és jászok letelepedési helye¹⁴ nagyjából egybe esik azzal a területtel, amelyről ismereteink szerint a marhákat és a lovakat nagy tömegben a pesti állatvásárookra hozták. A 15. századra, a nagyállattartó kunok és a fellendülő marha- és lókereskedelem között tehát szoros összefüggés feltételezhető. Oláh Miklós így ír életükről: „Ezen a Duna és Tisza között elterülő vidéken észak felé van a kunok mezeje, melyben a kunok székhelyek, vagy amint ők maguk nevezik, szállások szerint oszlanak meg. Többek között itt van Szentkalász, Halas és sok más falu, melyek a királyi kincstárhoz tartoznak. Csordákat és méneseket tartanak, ebből nem kis jövedelemre tesznek szert; vizük és fájuk szűkösen van, attól eltekintve, hogy az állatok itatására élvezhetetlen vizű kutakat ásnak. Földjük egyetlen veteményt sem terem szívesebben a tőknél. Tüzelőként nádat, állati trágyát és kevés, messziről hordott fát használnak.”¹⁵ A magyar királyok – régi jó szokás szerint – az országba befogadott népeknek, katonáskodás fejében privilégiumokat adományoztak: közvetlen király (illetve a nádor) ítélkezett felettük és csak az uralkodónak adóztak. A király koronázásakor, esküvője alkalmával és az első fiúgyermek megszületésekor a kunok, jászok, székelyek portánként egy-egy ökröt tartoztak „fizetni”. 1506-ban, Ulászló gyermekének, a későbbi II. Lajos világra jövételekor tanácsadói kérésére a király újra beszédette ezt a természetbeni adót több-kevesebb sikerrel. „A Tisza és a Duna közti széles síkságon lakó kunok – vagy amiképpen őket latinul nevezik: CUMANI – és a jászok, akiknek régi neve – Jazyges – a mai napig is fennmaradt, továbbá az Erdélyben,

az Ojtozi-szoros környékén lakó székelyek – ez a hegy választja el Erdélyt Moldvától –, akikről azt tartják, hogy a régi szittyák leszármazottai, mivel állattenyésztéssel foglalkozva nagy számban tenyésztettek ökröket, bevett szokás szerint, a régi törvények alapján minden ház után, melyben családfő van, tartoznak egy ökröt adni, valahányszor a királyné fiúgyermeket szül. [...] A kunok és a jászok, mint akik Budához közel laknak, a parancsot teljesítették, s nagy számban hajtották össze az ökröket.”¹⁶ A székelyek azonban ellenálltak, így Tomori Pál szó szerint a kényszer-behajtáshoz folyamodott, ami Marosvásárhely mellett összecsapáshoz vezetett. A marhákat és lovakat természetesen nem az adózás miatt tartották, hanem az egyre növekvő kereslet miatt tenyésztették. A kunok által tenyésztett állatokon kívül tehát igen jelentős volt az Erdélyből származó állatok számaránya is. A 16. század első felére valódi adóvá vált a kunok által a budai udvarhoz felhajtott állatsereglet. Az 1538-as évnél így ír róla Szerémi György: „átment a Tiszán a kunok közé, akik azelőtt minden évben beszolgáltattak a királyi felség konyhájára ezer ökröt, továbbá tízezer mérő búzát, hatvan pint borsót, vajból, sajtból kétezret [...] s készpénzben kétezer forintot”.¹⁷

A HAJTÓKRÓL

A 16. század eleji források általában megjelölik a vámhelyeknél megforduló szállítók eredeti foglalkozását (például kalmár, szabó, deák). A vámnaplókban kimagasló számban jelennek meg a mészárosok és a marhacsordát kísérő jobbágyok, akik természetesen nem a vágott állatok húsát fuvarozták nyugatra, hanem lábon hajtották a lovakat, marhákat, juhokat a külhoni piacokra. A vargák irhakészítők és szücsök a kikészített állatbőröket és prémeket szállíthatták elsősorban.¹⁸

Erre az időszakra tehető a marhapásztor és a hajdú szavak szinonimaként való megjelenése.¹⁹ A hajtók (*bubuculus*, *heitok*, *ochsentreiber*), vagyis korabeli magyar nevükön hajdok²⁰, akik a gulyákat néha több száz kilométer hosszan a vásárokra kísérték, olyan edzett legények voltak, akiknek nemcsak a jószágokat kellett tudniuk megfékezni, hanem az esetleg rájuk támadó ökörtolvajokat, vagy farkasokat is. A botos legényeknek is nevezett hajdok gyakran nem bírtak a vérükkel. A bécsi vásáron gyakran verekedésekbe keveredtek, ezért a 16. század közepén kitiltották őket a városból és csak a „magyarok útja” (ma Ungarngasse) végén elhelyezkedő két csárdáig jöhettek. A harmincad állomásoknál is támadtak bizonyos nehézségek:²¹ „És mivel gyakran megtörténik, hogy a kereskedők a marhákat és marhanyájákat akkora kísérettel szokták hajtani, hogy a harmincadosok nekik ellent nem állhatván [...] harmincad fizetése nélkül erőszakosan vagy alattomban viszik ki...”

A 15–16. század fordulóján, a marhakiviteli tilalmak miatt munka nélkül maradt hajcsárok beálltak az alakuló kereszties seregbe, majd a Dózsa György nevéhez köthető parasztlázadásban is tevékeny részt vettek. II. Ulászló X. Leó pápának írt levelében olvashatjuk, hogy „a marhapásztoroknak, kecskepásztoroknak és az ilyfajta pásztoroknak nagyon erőszakos csapata, akiknek hatalmas sokasága lakik ebben az országban, ennek termékeny és gazdag földjén” – csatlakozott a sereghez.²² Érdekes fejlemény volt azonban, hogy a budai német mészáros céh tagjai viszont hősies

küzdelmet folytattak a város védelméért, amely harcokban a saját szakmájukhoz tartozó marhahajtók ellen fogtak fegyvert.²³ Szerémi Györgynél olvashatjuk, hogy Pest 1542-évi visszafoglalási kísérlete alkalmával a hadinépek között „*ott voltak a gyalogosok, a hajdúk, vagyis a gulyások, akik szám szerint százan voltak*”.²⁴ Az agresszív marhahajtókat mind a magyar és osztrák, mind a török seregekbe igyekeztek besorozni, mivel igen vitézül harcoltak és fizetségül felajánlott fosztogatás lehetőségét is szívfájdalom nélkül kihasználták.²⁵

A középkorban még csak marhahajtókról és marhakereskedőkről van tudomásunk, a 18-19. században azonban differenciálódott az üzletmenet. A szenzál²⁶ a gazdától vásárolta fel a jószágot és igyekezett lenyomni a felvásárlási árat, míg a kupec a vásárlóval alkudott a nagyobb haszon reményében. Az állatoknak a fogát, a szarvát és a lábát szemlélték meg, hogy koráról és egészségi állapotáról megbizonyosodjanak. Az állatokat vagy a szenzál, vagy a hajtó hajtotta el a vásárba, illetve az új tulajdonoshoz. A megkötött vásár után régi szokás szerint kezét fogtak és áldomást ittak.

AZ ÁLLATKIVITELRŐL

A 15. században fellendülő marhakivitel volumene a következő két évszázadban még jobban megemelkedett.²⁷ Az erdélyi és az alföldi mezővárosok környékén felvásárolt gulyákat részben az országos állatvásárokon (Pesten, Fehérváron, Debrecenben, Szegeden), vagy a határmenti vásárokon (Szered, Sempte, Galgóc) adták tovább. A korabeli források nagyon jelentős áruforgalomról szólnak: „*Debrecen mezőváros polgárainak gazdagsága, évenként hat vására, marhakereskedelme miatt és egyéb tekintetben is figyelemre méltó. [...] Volt köztük egy bizonyos polgár ismerősöm, a neve Bíró Gáspár, aki gyakorta mintegy tízezer ökröt tartott eladásra.*”²⁸ A Bécs vagy Auspitz (Morvaország) felé továbbhajtott állatok sok esetben Regensburgig, Nürnbergig vagy Augsburgig is eljutottak. A 16. század közepi feljegyzések horribilis mennyiségű eladott magyar marháról számolnak be (28 ezer, 55 ezer, 180 ezer), amely folyamatnak az ország három részre szakadása sem vetett véget. Oláh Miklós így ír róla: „*Nemkülönben annyi a marhacsorda, kecske- és juhnyáj, akkora a bőség mindenféle vadban, hogy nemcsak Magyarország érzi ennek előnyét, de a vele szomszédos tartományok is részesülnek belőle. A marhák egyrészt Itáliának Velence környékére eső teljes területét, másrészt Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb hercegséget és Németország népeit egész szélében ellátják élelemmel. Többször hallottam az adószedőktől, kiket a köznép harmincadosoknak nevez, hogy egy-egy marhavásár alkalmával, melyet Ausztriában Bécs városának környékén szoktak évente kétszer vagy többször tartani, harminc-, sőt több ezer marha adóját vagy harmincadját hajtották be a király számára. Nem szólok itt arról a mennyiségről, melyet más, Stájerországon és Karintián át vezető úton hajtanak évente Itáliába, s amely nyilvánvalóan az előbbinél nem kevesebb, hiszen Itália nagy része, amint azt fentebb elmondottuk, fogyasztja húsukat. Arról a marhamennyiségről sem beszélek, melyet évente Morvaországba hajtanak.*”²⁹

Az 1542-évi vámnaplók szerint az állatkivitel, ezen belül a marhaexport kimagasló mennyiséget képviselt.³⁰ Az állatexport főként Nagyszombat felé (a teljes helyi

harmincadforgalom 80 %-a), részben Bécs felé (50 %) útba eső vámhelyeken keresztül folyt. A bécsi útvonalon fekvő Pozsony és Sopron áruforgalma kiegyensúlyozottabb volt a vászon- és posztóimport miatt. Bécsben a Stubentor előtt, az Ochsenriesen (később Heumarkt, ma Stadtpark) tartották marhavásárokat. A Bécsen keresztül bonyolódó marhakereskedelem egyik célállomása Augsburg volt.³¹ Itt nem csak a Bécsben felvásárolt élőállatok, hanem az állatbőrök is hamar elkelték. Nagyszombatból egyenesen Auspitzbe³² vezetett a hajtók és az állatok útja a *via bovaria*-n, amit a német birodalmi városok kereskedői is nagy számban felkerestek beszerzés céljából. A Nagyszombat – Auspitz útvonal elsődlegessé válásának a Duna menti városok, elsősorban az osztrák városok látták kárát.³³ Eleinte csak csökkent az ide hajtott állatok száma és ezzel párhuzamosan nőtt az áruk. A 16. század második felére már annyira lecsökkent a mennyiség, hogy a passauai tanács hiába adott pénzt a mészárosainak a magyar vásárok felkeresésére és a város szükségleteihez való mennyiség felvásárlására, mégis üres kézzel jöttek haza, mert az itáliai állatkereskedők megelőzték őket. „*Most Szent Lőrinc napján, mikor a legjobb magyar marha kapható, a mieinket [passaiukat] ismét Magyarországra küldtük.*” Pedig a Passaut sújtó húshiány közepette a városi tanács is elismerte, hogy „*bőven van magyar marha*”. Máskor pedig a schärdingi városi tanács panaszkodott, hogy a passauiak nem engedik őket magyar marhát vásárolni. Más okok is közrejátszottak olykor, hiszen amikor Magyarországon takarmányhiány (aszály?) miatt elhullottak a marhák, Nürnbergben emelkedett a hús ára. Nürnberg város tanácsa ezzel magyarázta a rosenbergi tanácsnak a drágaságot 1518-ban.³⁴

Mátyás király nem, II. Ulászló azonban nyolc, II. Lajos három törvénnyel is tiltotta a marha (ló, juh) kivitelét az országból.³⁵ A tiltások indoklása változó volt, olykor az országban jelentkező „áruhiányra”, máskor a harmincadvám nem fizetésére vagy a magyar pénz kiáramlására hivatkozott az uralkodó. Valószínűleg mindegyik tényező együttesen volt jelen és a marhakereskedők magánhaszna nem írta felül az ország gazdasági labilitásának megakadályozására irányuló törekvéseket. Az állatok húsának fogyasztási értéke, munkaereje (igavonás, közlekedés), valamint a katonai-stratégiai jelentősége egyaránt fontos volt. A tiltások ellenére folyamatosan növekvő export a harmincad-bevételeket növelte. Ez a 15. században még a királyi kincstárba folyt be, a 16. századi vámkönyvekben feljegyzett horribilis bevételek azonban már a királyi udvarnak hitelező főurakat illette.³⁶ II. Ulászló 1504. évi állatkiviteli tilalmakat is tartalmazó törvénye miatt a budai tanács körlevelet írt az érintett városoknak (Pozsonynak, Sopronnak, Kassának, Bártfának és Eperjesnek), azzal a kéréssel, hogy a két-két megbízottjukat küldjék Budára Kisasszonynapkor a probléma megvitására.³⁷

A PESTI ÉS A BUDAI MARHAKERESKEDŐKRŐL

A legkorábbi adat egy nürnbergi polgárról maradt fenn, aki Budán vásároltatott magának marhákat 1360-ban.³⁸ A 15. században felívelő marhakereskedelem mozgóit elsősorban maga a király és megbízottjai voltak. Zsigmond császár 1436-ban kiegyezett a cseh főurakkal Fehérváron és „mérhetetlen tömegű szarvasmarhát”, valamint hatvanezer aranyat ajándékozott nekik cseh királlyá történő koronázása előtt.³⁹ Mátyás

király a pesti polgároktól 1461-ben – Podjebrád Katalinnal kötött esküvőjekor – 1500 marhát kapott, melyet apósának, a cseh királynak ajándékozott.⁴⁰ Harber Mátyás budai bíró Mátyás király megbízására 1488-ban a király marháit hajtatta Velencébe, hogy ott a marhák eladásából származó bevételből Corvin János tervezett esküvőjére bizonyos javakat szerezzen be. Úgy rendelkezett, hogy amíg az ő marhái el nem kelnek, más állatokat nem lehet kihajtani a déli határon.⁴¹ Mátyás királyt egyébként, ha fia született volna, 32000 marha és egy Budához közel fekvő alma- és körtefaerdő illette volna meg.⁴² Hans Seybold a király esküvőjéről szóló leírásában valószínűleg a székelyek és kunok ökoradójából várható állatlétszámra utalhatott. II. Ulászló 1493-ban marháiban törlesztette adósságát Miksa császárnak.⁴³ A kortársaktól „Ökör” gúnynevet⁴⁴ kapó II. Ulászló király egyébként is különös érzékenységet mutatott a marhaüzlet iránt. A székelyek „ökörsütésnek” nevezett adójának 1506. évi botrányos beszédéről Istvánffy Miklós is megemlékezett.⁴⁵ A néphagyomány Ulászlóhoz köti a népkonyha (*Garküche*) magyar elnevezését: a lacikonyhát és az ott kapható sütlhúst a lacipecsenyét is. Ezt némileg alátámasztja Heltai Gáspár feljegyzése, miszerint a király konyhájára a mészárszékekből hitelbe hoztatták a húst.⁴⁶ „*És olyan szükségbe vala azért, hogy a budai mészárosoktól rovásra hordattanak húst minden nap az ő konyhájára.*” A 16. század elejéig többnyire királyi kézen lévő határközeli harmincad-állomásokon (Pozsony, Trencsén, Nagyszombat, Kassa, Óvár) lebonyolított áruforgalom tekintélyes bevételhez juttathatta volna a kincstárt. Az uralkodók (II. Lajos, I. Ferdinánd) azonban a harmincadvám szedési jogok elzálogosításával a számukra kölcsönt folyósító személyeket (Szerencsés Imrét, Thurzó Eleket és János Zsigmondot) tette érdekeltté az állatexport növelésében.⁴⁷

A marhaüzlet jövedelmezősége természetesen követőket vonzott, így a század végére több egyházi és világi méltóság, valamint városi bíró is megpróbálkozott az állatkereskedelemmel. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök is kereskedett marhákkal, és a nagyobb haszon reményében harmincad-mentességet kért és kapott üzlete lebonyolításához.⁴⁸ Mikolai Angyal István budai bíró az 1440-es években marhákat hajtattott Pozsonyba, amiknek áráért aacheni és kölni posztót kért cserébe.⁴⁹ Sárkány Ambrus harmincadispán, később országbíró szintén jelentősen érdekelt volt a „marhaüzletben”. Az 1525-ös országgyűlésen elmondott beszéde után így támadták őt a rendek: „*jól tudjuk, hogy bőrével és marhákkal kereskedtél, és bort mértél ki, mint bármely kocsmáros [...] és a harmincaddal nehezítetted és nyúztad a szegénységet, vágjátok le az áruló kutyát!*”⁵⁰ Sárkánynak – többek közt - Budától délnyugatra birtokai, birtokrészei voltak Érden, Berkiben, Diódon, Ébenben, Jenőn, Tárnokon, Tétényben és Keszin, ahol vélhetően állatokat is tartott.⁵¹ Mivel örökölt budai háza, melyben később ő maga is lakott, közvetlenül a magyar mészáros céh mészárszékeinek háza mellett állt a Szombat piacon, joggal feltételezhető, hogy a jószomszédság egyben gyümölcsöző üzleti partnerséget is jelentett.⁵² Egy hatalmaskodási perből ismeretes, hogy Hidasi Rácz Fülöp óbudai várnagy nagy mennyiségű (707 ökröt és 5150 juhot) hajtattott ki Morvaországba.⁵³ 1497-ben harmincad-mentességet kért és kapott Vingárti Geréb Péter országbíró, és így 600 marhát hajtott ki az országból.⁵⁴

Az állatkereskedelemben részt vettek feltörekvő jobbágyok és módos kereskedők is, akik más árukkal kombinálták üzletmenetüket. Például Paur János budai polgár

nagyértékű kereskedelmet bonyolított le 1542-ben, köztük posztó behozatal és marha kivitel vitte a vezető szerepet.⁵⁵ Gubacsi Ferenci Gergely pesti bíró a város határában (Gubacson és Kerekegyházán) birtokokat szerzett és ezeken juhokat tenyésztett. Pozsonyi kereskedőknek posztóért cserébe 1000 juhot hajtatott ellenértékül.⁵⁶ Bodó Mihály pesti polgár, borkereskedő, bankházai birtokán tartott nagy mennyiségű marhát, valamint Pesten házat és mészárszéket vásárolt.⁵⁷ Halála után testvére Bodó Péter vette át a mészárszék és a Bánkházán tartott lovak és marhák tulajdonjogát.⁵⁸ Valószínűleg kereskedelemmel is foglalkozott Sygel Tamás budai esküdt, aki Nyársapátin bérelt legelőt⁵⁹ és Fithos Ferenc cinkotai jobbágy, aki marhákat és 400 egyedből álló juhnyáját birtokolt.⁶⁰ A parasztfelkelésben később megölt Ravaszdi Péter emberei - két jobbágytól, akik marhákkal Bánhegyesről Pestre igyekeztek „eladás céljából”, 300 forint értékű állatot raboltak el.⁶¹

A mészárosok egy része is részt vett a marhakitvelben. II. Ulászló állatexportot tiltó törvénye előírta, hogy „*az országlakosok ezekből az állatokból saját szükségletükre, csakis a maguk hasznára vagy a mészárosok a mészárszékek számára vásárolnak [...] a vásárlók se merjék ezeket az állatokat valami módon az országból kihajtani.*”⁶² Több hajtásra vonatkozó kifizetést ismerünk a céhkönyvből is, köztük az egyik úti cél meg is lett nevezve: Zágráb.⁶³

A HÍRES PESTI ÁLLATVÁSÁROKRÓL

Pesten két alkalommal, Szent Miklós (december 6.) és Vasas Szent Péter napján (augusztus 1.) tartottak éves vásárt, kedden és szombaton pedig hetipiacot.⁶⁴ A Miklós napi a Szt. Miklós ispotály kápolnájának, a Péter napi pedig a ferences szerzetesek templomának ünnepéhez köthető. A városba érkező külföldi kereskedők a pesti vásárokat jóval nagyobb forgalmúnak tartották a budaiaknál. A Miklós és a Péter napi vásár az ünnep előtt 8 nappal kezdődik és utána 8 nappal ér véget. Ez tehát összesen 17 napot vett igénybe, amely az előtte való felkészüléssel (árusbódék felállítása) és az utána való rendrakással, takarítással együtt valószínűleg az egész hónapot igénybe vette. Hans Paumgarten így ír róluk 1506-ban: „*Und ainer auf Sant Niclaus tag zu Pest facht an 8 tag vor und wert 8 tag nach. [...] und zu Pest auf sant Petters kirchwichin 8 tag vor und nach.[...] Und die merkt zu Pest send gewonlich besser dan die zu Offen, also das man auf denselben alle ding pfenwart mer verkouft dan zu Offen.*”⁶⁵ Bertrandon de la Brocquiere 1433-ban feljegyezte, hogy „*Pesten igen sok lókereskedő van, ha valaki kétezer lovat kívánna venni, itt bizonyára kaphatna. Tíz lóból álló istállókként adják el, minden istálló ára 200 frt. [...] Legnagyobb részök a Magyarország határait borító erdélyi hegyekből való.*”⁶⁶ Nem egyértelmű, hogy az állatvásárok az éves vásárokkal egy időben folytak, vagy attól függetlenül is. Oláh Miklós megjegyzése szerint Bécsben évente kétszer vagy többször tartottak állatvásárokat, feltehetően ez volt a helyzet nálunk is.⁶⁷ A Pestre hajtott marhák felvásárlásakor kitört céhek közti vita során bár sem vásárt, sem piacot nem említenek, a szövegből mégis helyi kereskedelem képe bontakozott ki.⁶⁸ Az 1481-es céhprivilegiumban több cikkelyben említik a mészárosok marhavásárlási szabályait. A parasztok által, a Budára felhajtott juhok felvásárlásának tilalmában említett „*ad forum*” „a piacra” kifejezés „kis tételben” való vételről szól. Erre

utal az az előírás is, hogy a marhavásárlás fényes nappal történjen, valamint a lopott ökrök vásárlásának tiltása, a hitelre vagy társulásban vett marhákról szóló előírás.⁶⁹ A mesterek ezek szerint az év bármely szakában vehettek állatokat vágás céljából a piacon. Úgy tűnik tehát, hogy mind a hetipiac, mind az éves vásárok napjain lehetett állatot vásárolni, persze eltérő mennyiségben⁷⁰.

Az éves vásárok során a város tereit és széles utcáit vették igénybe. A feltételezhetően ezzel egyidejűleg tartott állatvásárokat (marha, ló, juh) azonban (a nagy területigénye, balesetveszélyessége és a nagy mennyiségben képződő trágya miatt) eleinte a város szélén, a városfal Mátyás-kori felépülte után pedig azon kívül tarthatták. Mivel királyi adományok alapján a Nyulak szigeti apácák mindkét vásár vámját szedték, ami viszont a pesti polgárok ellenérdekeltségébe ütközött, többször tettelegességig fajult a vita. Az évszázadokon keresztül húzódó feszült helyzetet a város tanácsa végül úgy próbálta meg feloldani, hogy a vásár helyét a Hatvani kapu mellől a Rákos mezejére⁷¹ akarta kihelyezni, ami persze az apácák részéről újabb ellenállásba ütközött.⁷²

Állatvásárok a török uralom alatt is folytak, ám a muzulmánok városon kívüli temetkezési szokása miatt, az egyre növekvő méretű temetők a kapuktól távolabb szorították a helyét. A szigeti apácák középkori birtokainak tisztázása céljából a 18. század elején indított perben megemlítették a tanúkihallgatások során, hogy a Bécsi kapu előtt tartották a marhavásárokat a régi időkben.⁷³ Egy 1735-ös adat szerint a Rákos mezején tartották a marhavásárokat.⁷⁴ A ló és marhavásár helye a 18. században lényegében közvetlenül a Rákos árkon túli területre került, ami már a középkori Rákos mező egy részét is magában foglalta.⁷⁵ Az eredetileg igen széles terület fokozatosan csökkent, majd végül városi térré vált.⁷⁶

Az óbudai mészárosok is ide jártak marhát vásárolni. 1426-ban bepanaszolták a budai és a pesti mestereket a király előtt, hogy nem jut nekik marha, mert a másik két város mesterei felvásárolják előttük a Pestre felhajtott állatokat: „*az óbudai Húsmíveseknek az illetén barmokból vásárlásnak céljára csak a hitványabbját hagyják vissza, de sőt néha semmi sem marad meg*”.⁷⁷ Figyelemre méltó Zsigmond király ítélete, amelyben megerősítette a pesti és budai mesterek elővásárlási jogát. Állatvásár nem, kismértékű kereskedelem volt Budán is, bár a helyigényessége miatt sokkal korlátozottabb arányban. A Budai Jogkönyv és a budai árszabás tételei között szerepel a marha, ló és a juh eladása után a közvetítő kereskedőknek járó jutalék, illet-

3. Mészárszék
(részlet a Hausbuch dei Cerrutiból)

4. Szarvasmarha
koponyája homloka
közepén a fokoscsákány
nyomával
(fotó: Tihanyi Bence)

ve a város számára fizetendő pénzösszegek.⁷⁸ A nagypénteki és nagyszombati budai bárányvásár⁷⁹ kedves szokását sajnos nem újították fel a 18. században. Az ásatásokon előkerült fiatal egyedekből származó juhcsontok viszont egyértelmű bizonyítékokkal szolgálnak róla.⁸⁰

A CÉHEK MUNKÁJA ÉS MUNKAHELYEI

A KÖZÉPKORI MÉSZÁROS-MESTERSÉGRŐL

A mészárosok (*carnifex, fleischhacker, metzger, mezarws*) elsősorban marhát vágtak (3. kép), ami az ásatásokon előkerülő marhacsontok kimagaslóan nagy száma is bizonyít. A céhlevélből azonban megtudjuk, hogy a marhán kívül juhot, kecskét és sertést is leöltek a mesterek.⁸¹ A jószágot a hídálló legény (*Bruckknecht*) vagy mester

5. Fokoscsákány
és húsolóbárd
(fotó: Tihanyi Bence)

mészárolta le a vágóhídon és a székálló legény (*Bankknecht*) vagy mester árulta a friss húst a mészárszékekben.⁸² A feltárt csontleletek vágás- és hasításnyomaiból rekonstruálni lehetett a mészárszékeken eladásra került húsok darabolási technikáját.⁸³ Nem meglepő, hogy a nagy tápértékű, jó színhúst adó testrészekből maradtak fenn a csontok (lapocka, gerinc, bordák, comb- és lábszár), hiszen ezeket árulták és fogyasztották elsősorban. Ellenpéldaként sikerült egy újkori mészárszék leletanyagát azonosítani egy debreceni ásatás során, ugyanis ott a szemétködrökbe dobott csontok többsége alacsony húsértéket képviselő testrészekből származtak.⁸⁴ A halcsontokon látható vágásnyomok szintén a mészáros mesterek munkájára utalnak, hiszen a nagyhalak árusítási joga őket is megillette, nemcsak a halászokat és halárusokat.⁸⁵ Sajnos betört homlokú marha koponya (4. kép) nagyon ritkán kerül elő, mivel az ütés során megrepedt vékony homlokcsont a

földben tovább roncsolódott, szétesett. Időnként mészárosok által használt szerszámok is napvilágra kerülnek. A tagló⁸⁶ vagy fokosfejsze, ütőcsákány, tarjázó bárd és olykor a székekben használt húsakasztó kampó magánháztartásokban is használatban volt, hiszen a székekben vásárolt csontos húsokat tovább kellett darabolni, hogy konyhakész állapotba kerüljenek. A budai királyi palota ásatásán előkerült szerszámok között is találtunk néhány jó minőségben megmaradt darabot (5. kép). A „Hws wago Bárd”, mészáros fejsze és hal vágó bárd említése később (a 16–17. században) földesúri háztartásokban, várak, kúriák leltáraiban is előfordult.⁸⁷

A legtöbb adat a budai német mészárosok munkájáról maradt fenn, mert a céh iratait a céhkönyvvel együtt 1529-ben a Budáról kiűzött mesterek magukkal vitték. 1695-ben, a Budán újjáalakuló céh Érsekújvárról kérte vissza az okleveleket, hogy azt a ládjában helyezze el. A láda és teljes tartalma szerencsés módon fennmaradt a mai napig.⁸⁸ A budai német céh I. Lajos király korában alakulhatott meg, és feltételezések szerint ekkor született meg az első céhlevél is, amely sajnos nem maradt ránk.⁸⁹ Kifejezetten céhként való említésüket a oklevelekből⁹⁰ (*czehe seu confraternitatis*) a Budai Jogkönyvből⁹¹ (*fleischhagkerr tzehehn*), a budai árszabásból⁹² (*cehas macellatorum*) és a céhkönyvből ismerjük. A második céhlevelet az előző állítólagos elpusztulása miatt 1481-ben kapták a város tanácsától, melyben a mészárosok (aktualizált) jogai és kötelességei aprólékosan rögzítve vannak.⁹³

A budai német céh mészárszékeiről biztosan tudjuk, hogy a céh tulajdonát képezték. A székek után a céhnek fizették be az évi 2 forint bérleti díjat (*pennekch czinss*). Pesten, Óbudán és Felhévízen adásvételről szóló oklevelek maradtak fenn, tehát a székek magánkézben voltak. A pestiek a városnak fizették az évi 2 forintos adót. Óbudán a székek eleinte a királynéi kúria, később a klarissza apácák fennhatósága alatt álltak. Szabadon lehetett eladni, vagy végrendelkezni a székekről, ám évi 4 mázsa faggyút voltak kötelesek a mészárosok a város földesúri jogait gyakorló királynénak, majd a klarisszáknak „leadózni”.

A céh munkáját – az 1481-es privilégium szerint – a Szt. György napján megválasztott mester irányította. A 16. század elején már két céhmesterből (*czechmaister*) és nyolc tekintélyesebb mesterből álló testület alkotta a vezetőséget. Az *alter maister ambt* kifejezéssel⁹⁴ illetett tisztviselő valószínűleg a céh oltárának fenntartása körüli teendőket intézte. A budai német mészáros céhnek a Váralján, az Irgalmasság Anyjáról elnevezett karmelita kolostor templomában volt a Mária Magdolna oltárhoz kötődő misealapítványa.⁹⁵ A budai német céhben a legényeket és a székeket kiosztották „*do man dy knecht und penkcht hat aüstailt*”.⁹⁶ A többi céh esetében nincs adatunk ilyesmiről, ami nem is csoda, hiszen magántulajdonban voltak a székek, így használójukat nem is lehetett évente újrarszólalni.

A mészárszék fenntartása bizonyos költségekkel járt. A céhkönyvben az évente befizetett 2 forintos székbéren kívül a *palross*-ra átvett pénzek és a legények bére is a mestereket terhelte. A mesterek részben a pesti állatvásárokon, piacokon szereztek be a marhákat, amint azt a már említett óbudai mészárosok panaszából ismerjük. A céhkönyvben felbukkanó marhahajtásra szánt kiadások: „*auf das fyech treibenn*” a tenyészhelyről történő felhajtás vagy a már felvásárolt és helyi legelőn, majorságban tartott, vágásra vágó állatok pásztorának fizetését jelentette.⁹⁷ A hajtásra a mesterektől

pénzt kapó Jörig Eyschÿel valószínűleg a céh megbízottjaként intézte dolgát. 1526-ban András, a céh egyik legénye vett át a mesterektől hajtásért járó fizetséget, két évvel később pedig név nélkül említenek egy *herter*-t, vagyis gulyást, aki 3 forintot kapott munkájáért.⁹⁸ A Zágrábba (Agram) való hajtás útiköltségeiről szóló megjegyzés a céhkönyvben egyértelművé teszi, hogy a társaság részt vett a marhakereskedelemben is. A hajtásért kapott bevétel fele a céhet illette.⁹⁹

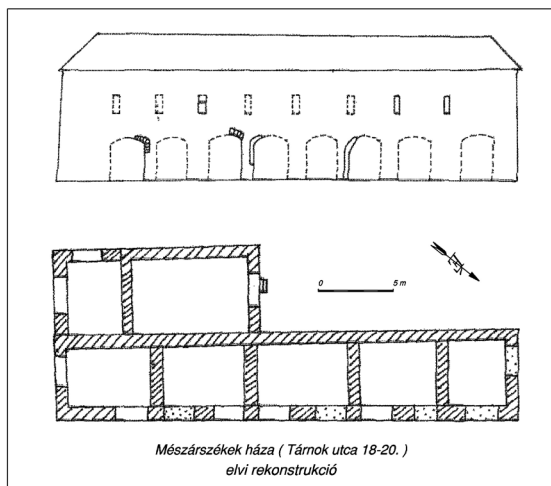
A mészárosok által felvásárolt vágómarhákat valószínűleg majorságokban tartották a vágás időpontjáig, bár sajnos erről nem maradt fenn közvetlen adat. Az újkorban a városhoz legközelebb eső mezőn, a Németvölgyben (*Deutschenthal*) volt a céh legelője, illetve marhaállása.¹⁰⁰ A mai Alkotás út (azelőtt *Fleischhacker Strasse*) is Fehérvár felé vezető marhahajtó útról kapta a nevét.

Legelőjük a módosabb budai polgároknak és háztulajdonosoknak is volt, mint például Nádasdy Tamásnak, akinek számadáskönyvében a munkabérek között találunk az „ökrök örének” és a „birkák örének” kifizetett tételeket.¹⁰¹ Az „ökrök vágásáért” kifejezés talán arra utal, hogy az uraság a saját majorságán tartott marhákat a helyi mészárosokkal vágatta le. Jóval későbbi adat az 1831-ből fennmaradt számadás, amelyben egy pesti szék éves kiadásait jegyezték fel.¹⁰² Ebben szerepel többek közt három szakalkalmazott (vágó legény, székálló legény, pénzszedő legény) és három „beszállító” (göbolyös [=gulyás], juhász, kocsis) éves bére és természetbeni járadéka (bunda, csizma, kosztipénz). A Helytartótanács ezen kívül bizonyos mennyiségű „készlettartást” is előírt, ami ezen esetben negyvennyolc előre felvásárolt marhát jelentett, amelyből nyolcat a Rákos mezőn szabadon legeltettek. A 19. században a módosabb vízivárosi mészárosoknak lakóházukon kívül szőlő és rét is volt a birtokában, melyet nyilván legeltetésre és kaszálónak használtak.¹⁰³

A mészárosok a nyers (*heit*) és kikészített bőrökkel (*päl*) vagy prémekkel való kereskedése IV. Béla uralkodása óta jelen volt.¹⁰⁴ A Jogkönyvben¹⁰⁵ a mészárszékeknél való eladást tették kötelezővé. Ez valószínűleg csak a kis tételekre volt igaz, ugyanis a nagyobb mennyiségekkel történő üzleteket biztosan nem lehetett a székek mellett lebonyolítani. A céhkönyv feljegyzései szerint Hans Baptista firenzei kereskedő 1502 és 1515 között évi rendszerességgel vásárolt bőröket a céhtől.¹⁰⁶ Leonita, Beatrix királyné udvarhölgye Polyán László pesti polgártól vásárolt 1223 darab marhabőrt, melyeket hitelbe adott át.¹⁰⁷ A bőrök kikészítése a tímárok mestersége volt, ezek alapján úgy tűnik alvállalkozóként dolgoztak a mestereknek. A céh birtokában volt egy *palhaws*, vagyis bőrszárító ház a suburbium területén. A „*pal ross*” kifejezést a fordító Németh János bőrszállító lóként, Bevilaqua Béla viszont hidegvérű igáslóként értelmezi.¹⁰⁸ Lehetséges, hogy mindkettőjüknek igaza van, és mind a városon belüli szállításokhoz, mind a távolsági szállítmányozás alkalmával használták őket. A lovak általában egy mester felügyelete alatt álltak egy éven keresztül, amiért lótartási díjat kapott. A céhes marhakiviteli üzlet lebonyolításában, vagyis a hajtások során is használhatták őket a gulyát kísérők.

A középkori közkonyha (*Garküche*, köznyelvben elterjedt nevén lacikonyha) a mai gyorsbűfékhez hasonlóan a polgárok ellátását szolgálta. A mészárosok üzemeltette konyha célja részben a húsfogyasztás növelése, részben a húsok romlandósága miatt a gyorsabb eladhatóság kedvéért is bevezetett áruválaszték volt. A húsok feldolgozásával

6. A budai mészárszékek háza
(rajz: Benda Judit)

kolbászok, hurkák és gömböcök készültek, melyeket a sült és főtt hússal együtt árultak a piactéren.¹⁰⁹ A városban több konyha is működött,¹¹⁰ ezek közül kettőt biztosan a budai német céh építtetett. Mindkettőről a céhkönyvből szerzünk tudomást: 1510-ben az egyik konyha éves bérleti díja 18 forint volt,¹¹¹ 1528-ban ezüstneműeket bocsájtanak áruba egy másik konyha építése céljából. A „minőségbiztosítás” egyébként is fontos követelmény volt mind a városi tanács, mind a céh részéről. A bűdös, kukacos, borsókás húst áruló mészárosok elkobzással, pénzbírsággal és árusítási tilalommal sújtották.¹¹²

Fontos megemlítenünk az állatok egyéb részeinek feldolgozására alapuló iparágakat. Ezek voltak a csonttal (fésűkészítő, rózsafüzér készítő) és bőrrel, prémmel (varga, erszénygyártó, tímár, szűcs, irhagyártó, szíjgyártó) dolgozó, valamint a belsősegeket és faggyút hasznosító kézművesek (gyertyakészítő, szappankészítő, inakat felhasználó íjgyártó).

A budai német céh 16. század elejei 42 fős, a budai magyar céh feltételezett 24–30 fős, a pesti német céh 24 fős, a pesti magyar céh feltételezett 24 fős és az óbudai magyar céh feltételezett 8–10 fős létszáma hatalmas mészáros mester-tömeget jelentett a három város polgárságában. A széket nem birtokló mesterekkel és legényekkel együtt tekintélyes létszámú feldolgozóiparrá avatták a szakmát.

A BUDAI NÉMET MÉSZÁROS CÉH

A budai német mészáros céhkönyv teljes szövegének kiadása során készült kötetben az ismert mesterekről és lakóhelyükről Kubinyi András és Végh András részletes tanulmányt írt.¹¹³ A budai magyar és a német mészárszékek a céh tulajdonában voltak, ezért olyan jellegű székelladási ügy, melyekkel Pesten, Felhévízen és Óbudán találkozunk, nem maradt fenn. Helyük azonban ismert, mivel ingatlan adásvételek alkalmával, helymegjelölésként kerültek említésre.¹¹⁴ 1462-ben Kamarás Mátyás budai polgárnak ítéltek egy épületet, amely a patikák sorában, Lippai Dákó László és a mészáros céh házáinak szomszédságában áll: „una domus lapidea in serie apothecariorum in vicinitatibus domorum confraternitate carnificium”.¹¹⁵ 1475-ben Simon patikárius

özvegyét, férje gyilkosának Miklós borbély fiának Lászlónak háztulajdonába iktatták be.¹¹⁶ A borbély háza a patikárius soron, a zsemlyeszék mellett, a mészárszékekkel szemben helyezkedett el... „*in platea Apothecarium in vicinitatibus [...] et sedem semerrarum a meridionali [...] ac macellorum carniū ab occidentali partibus*”. Másik forrásunk a Jogkönyv piaci rendtartásáról szóló fejezete, amely részletezi, hogy a kofáknak hol kell letelepedniük az árusításkor. A tyúkárus kofák helye „a kőből épült üzleteknél, a mészárszékekkel szembeni sarokháznál”, a vadhúsárusoké „hátral a hússzékeknel, szorosan a fal mellett”, a zöldséges kofáké pedig „hátral legyen kijelölve a hússzékeknel, szorosan a fal mellett, kezdve a vadhúsárusoktól egészen fel az öreg konyháig”.¹¹⁷

A városban való elhelyezkedésük ismert, az a tény azonban, hogy még ma is áll az épület meglepetésként ért bennünket. A mai Tárnok utca 18–20. számú házakon végzett falkutatások és régészeti feltárások olyan építészeti részleteket hoztak napvilágra, amelyek alapján igen nagy valószínűséggel állítható, hogy ez a céh háza (6. kép).¹¹⁸ A földszinti homlokzatokon félköríves „kapunyílások” (valójában árukiadó ablakok), az emeleten keskeny résablakok kerültek elő, belsejében a kamrák osztófalait tárta fel a kutatás. Analógiák alapján rekonstruálni lehetett az épület kereskedelmi használatára utaló jellegzetességeit és magát a középkori kinézetét is. Felmerül a lehetősége annak, hogy a 15–16. század fordulóján egy másik épületet is emeltek a felívelő marhaexport és a megnövekedett városi kereslet miatt. Ez megmagyarázná, hogy a céhkönyvben miért negyven szék szétosztását jegyzi fel évente, hiszen ez duplája a céhekben megszokott létszámnak. Az 1686-ban készült felméréseken (Haüy, de La Vigne) látható egy a fentebb említett házzal megegyező hosszúságú, keskeny épület melyet röviddel ezután lebontottak. Úgy véljük, hogy a 15. században épült mészárszékek házát a 16. században kibővítették és egy új épület emelésével befogadóképességét megkétszerezték.

VÁRALJAI MÉSZÁRSZÉKEK, KÖZÖS VÁGÓHÍD, NÉMET MÉSZÁROSOK UTCÁJA

Az alsóvárosban is működhetett mészárszék, mivel a felsővárossal nagyjából megegyező lakosság szám és a két város közti magasság-különbség miatt elképzelhetetlen, hogy a suburbiumban lakóknak akár naponta meg kellett mászniuk a várhegyet, hogy friss húshoz juthassanak.¹¹⁹ Sajnos csak egy adat került elő az alsóvárosi mészárszékekről: az 1510. évi budai bordézsmajegyzékben Dragulya Balázs lakhelyét a Szent Péter városrészben, a macellum mellett említik.¹²⁰ A mészárszék nyilvánvalóan nem állt egyedül, hanem több más szék mellett működhetett. Nem tudjuk, hogy kő vagy faépület volt-e, de analógiák alapján az biztosan állítható, hogy a piactéren, azaz korabeli nevén a Kyswasar-on¹²¹ állhatott.

A budai bortizedjegyzékek és a Céhkönyvben szereplő mesterek neveinek összevetése alapján megállapították, hogy a német mészárosok többsége a váraljai Mészáros utcában lakott.¹²² Helyét a mai Fő utca egy részével azonosították, ám pontosabb lokalizálására több megoldás is született: az utca északi végén,¹²³ közepe táján¹²⁴ vagy déli szakaszán¹²⁵ lehetett.

„A mészáros mesterek a jószágot csakis a Duna melletti közös vágóhídon vágthatják le, és ez mindig már fényes nappal történjen.”¹²⁶ A vágóhíd (*wagohyd*, *slachpucken*) a mészárosok lakóházainak szomszédságában (tehát a Mészáros utcával párhuzamosan), a Duna partján, a kikötő mellett helyezkedett el.¹²⁷ A vágóhídról sok említés maradt fenn a dunai halászokkal folytatott évszázados per kapcsán. A mészárosok a jelek szerint a vágóhídjuk mellett vásárolták a halászoktól azokat a nagyhalakat, melyeket jogukban állt a piacon árusítani.¹²⁸ Az oklevelek egyértelműen hídról szólnak, tehát egy a víz fölé nyúló, fából ácsolt emelvény lehetett. Lehetséges, hogy a 16. században kőépületre cserélték, mint ahogy a korszakban szokás volt. A „közös vágóhíd” kifejezés egyrészt községi-közösségi hidat jelenthetett, másrészt a két budai céh közösen használt munkahelyét érthették rajta.

BUDAI MAGYAR MÉSZÁROS CÉH

A magyar mészárosok céhéről, amely sem létszámban, sem az elvégzett munka mennyiségében nem sokkal maradhatott el a németek céhétől – nagyon keveset tudunk. A székek közelében lakó András, Lénárt és Máté mészárosok nevét oklevelekből,¹²⁹ Benedeket a bortized-jegyzékből ismerjük. A német mészárosok céhkönyve pedig Benedek és Bertalan szombatpiaci mesterek nyers bőrökkel való üzletelését említi.¹³⁰

A magyar mészárosok céhe mészárszékeinek háza a budai Szombat piacon (ma a Kapisztrán teret, Úri utcát, Országház utcát felölelő terület) szélén, a Szt. Mária Magdolna templomtól délre állt.¹³¹ 1457-ben Kopachi Bálint özvegye adta el házát Keszi Benedek ítélmesternek „*in foro Sabbati [...] ad latus maccellorum foris ecclesiam beate Marie Magdalene*”, amely a Szombat piacon áll a Szt. Mária Magdolna egyház mellett a mészárszékeknél.¹³² Ugyanez a ház cserélt gazdát később: „*in loco Zombathel*

7. Az óbudai mészárszékek háza
(fotó: Benda Judit)

[...] *sedes carnificium contigue dicuntur vicinitatis*”, amikor Sárkány Ambrus – a bírósági ítélet szerint – eladta Berky Imrének a néhai Keszi Benedek házát, amely a mészárszékek szomszédságában állt.¹³³ Szintén ugyanez a ház és a mellette álló mészárszékek említése bukkan fel Hans Dernschwam Budáról szóló útleírásában: „*Egy bég elkonfiskálta a Magdolna templom melletti házakat, ahol a mészárszékek álltak és tanodát, valamint mecsetet s ez utóbbi mellé kerek tornyot építtetett [...] S minthogy az említett célra számos házakat elkobzott – mészárszékeket, Sárkány Ambrus házát stb. – az általa emelt házat ispotálynak építette*”.¹³⁴ Evlia Cselebitől¹³⁵ megtudjuk, hogy az iskolát a Mária Magdolna templom török kori neve után (Fehetija dzsámi) Fehetija mektebje, azaz Győzelmi iskolának hívták.

Az épület a budai Zaigerben az 58 számot,¹³⁶ a Haüy-Rabatta-féle 1686-ban készült felmérésen a 144. és 145. számokat viseli. Nem tudjuk egyértelműen megmondani kiugró háztömbben a templomhoz közelebb eső (144. sz.), vagy a távolabbi épület (145. sz.) körvonala volt-e a középkorban a mészárszékek háza. Talán a távolabbi, mivel a török kori forrás újabb építkezéseket említ. Sajnos az épületet a 18. században lebontották, hogy a helyére ferences kolostort emeljenek.

FELHÉVÍZI MÉSZÁRSZÉKEK, VÁGÓHÍD

Értékes topográfiai adatokkal szolgál egy 16. század elejei perirat, amely a pesti hajósok felhévízi rév- és kikötő-használatának szokásairól vett fel tanúvallomásokat.¹³⁷ A vallomások megemlítik a mészárosok hidjánál (vágóhíd?) kikötött hajókat, ettől délre volt a nagy Gané vagyis egy nagyobb területű trágyadomb, még délebbre pedig az alsóvárosi városfal. Korábban erről a hídról rakodták a hajókba a Dunán átszállítandó árukat, de a per során megegyezés született arról, hogy ezentúl ez a városfal mellett történjen. Ezek szerint a felhévízi vágóhíd és mellette a trágyadomb helyét a Margit híd budai hídfőjének környékén kell keresnünk.¹³⁸

Természetesen Felhévízen is álltak mészárszékek, feltételezhetően több helyen is. Egy már korábban elzalogosított szék 1329-ben 18 cseh garasért kelt el.¹³⁹ 1332-ben egy per során említik az itteni keresztes konvent Szentháromság templomának temetőfala mellé épített macellumot.¹⁴⁰ Mivel a templom falait 1906-ban egy bérház építéskor megtalálták, így az itteni mészárszék(ek) helyét megközelítőleg be lehet azonosítani.¹⁴¹ Az idézett esetekben sosem fordul elő az ilyenkor szokásos szék-szomszédok megjelölése, ezért lehetséges, hogy egyedül álló fabódéban lévő mészárszékéről van szó.

A Felhévízen lakó mészárosok magas létszáma alapján azonban feltételezhető egy mészárszéksor léte is.¹⁴² A székek – feltételezésünk szerint – vagy egységesen felépített hosszú faépületben álltak, vagy fokozatosan egymás mellé épített fabódékban (budenekben). Koppányi János budafelhévízi bíró 1521-ben mészárszékét adományozott Simon presbiternek, melynek jövedelmét a Szentháromság egyház Szt. Kereszt oltáránál megtartandó misékre kell fordítani.¹⁴³ A szék a mészárszékek sorában „*in ordine aliorum macellorum extractum*” állt. Analógiák alapján szinte biztosra vehető, hogy valahol a vásártér szélén állhattak. Sajnos régészeti feltáráson eddig még nem került elő nyoma.

ÓBUDAI MAGYAR MÉSZÁROS CÉH

Az eddigiektől eltérően az óbudai mészárosokról meglepően sok oklevél maradt ránk. Óbudán a jelek szerint céh is működött, de ezenkívül magánszemélyeknek és egyházi intézményeknek is volt tulajdonában mészárszék. Kifejezetten a céh létezésére nincs adatunk, de a perekben egységesen fellépő mészárosok csoportja mindenképpen feltételezi létét. Az egyik a már ismerttetett vita, melyben az óbudai mészárosok pörül jártak, mert a budai és a pesti mesterek felvásárolták előlük a marhákat.¹⁴⁴

Az óbudai mészárosok 1369-ben Erzsébet királynétól privilégiumot kaptak, melynek értelmében a piactéren mészárszékekből a hét bármely napján árulhatnak húst.¹⁴⁵ A hetipiac napján csütörtökön a székeken kívül is lehetőségük nyílt árusításra, mint bárki másnak, aki a piacra jön. A mestereknek székenként (a mészárszék használati jogáért cserébe) évente 4 mázsa faggyút kell beszállíttatniuk, amiből 3 mázsa a királynéi kúriát, 1 mázsa pedig a mindenkori várnagyot illette. A székek fölött földesúri jogokat gyakorló királyné időközben a faggyúadót a klarissza apácáknak ajándékozta. 1493-ban a klarisszák és a mészárosok között folyó perből ugyanis megtudjuk, hogy a székek után az évi 3 mázsa faggyút már az apácáknak kellett adni.¹⁴⁶ A mesterek továbbra is természetben rótták le a bért, ami alól csak a kolostor tulajdonában álló szék kapott mentességet.

Úgy tűnik a „bérleti díj” a közben eltelt 123 év alatt nem változott. 1472-ben Szilágyi Erzsébet elrendelte, hogy az apácák lerombolt székét állítsák vissza, valamint a mészárosokat felszólította, hogy az apácák kiesett jövedelmét fizessék meg.¹⁴⁷ A széket azért bontották el, mert a város elhatározta, hogy a mészárszékeket alkalmasabb helyre helyezteti át, illetve építteti fel. „*aliis macellis in teatro dicte civitatis nostre Veterisbudensis situatis pro certis causis eotunc nobis declaratis dirupi et destructi ac in alium locum ipsi civitati nostre út dicebatur utiliore locari et edificari annuerimus.*”

Nemcsak a klarisszák, hanem más egyházak és egyházi méltóságok is birtokoltak székeket. 1507-ben Czeglédi András kanonok más javakkal együtt elajándékozta óbudai mészárszékét minden tartozékával együtt. A szék Laskó Miklós olvasókanonoki kommandátor és a Szt. Margit egyház plébánosa székei között volt megtalálható.¹⁴⁸ 1511-ben Raguzai István óbudai várnagy több más ingatlannal együtt óbudai mészárszékét a Szt. Jakab egyháznak plébánosának adta, hogy lelki üdvéért minden szombaton misét mondjanak.¹⁴⁹ Egy szék bonyolult birtoklástörténetéről szerzünk tudomást, amely a piactéren, a mészárszékek sorának végén állt: „*cuiusdam macelli in dicta Veteribuda, in loco fori*” „*in fine aliorum macellorum*”.¹⁵⁰ Eredeti tulajdonosa Bíró György özvegye Margit asszony volt. A széket az asszony az apácákra hagyta, de az öröklési jog miatt ők sosem kerültek annak birtokába. Valójában az asszony utódain keresztül néhai Kerepes Miklós örökölte, aki azt feleségére Katalin asszonyra és fiára hagyta. Az időközben megözvegyült Katalin férjhez ment György budai szabóhoz. A pert az asszony nyerte meg, így a szék végül Katalin és fia Kerepes Ulrik tulajdonában maradt. Szék-szomszédja mindvégig Plosár Miklós, majd fia János voltak.

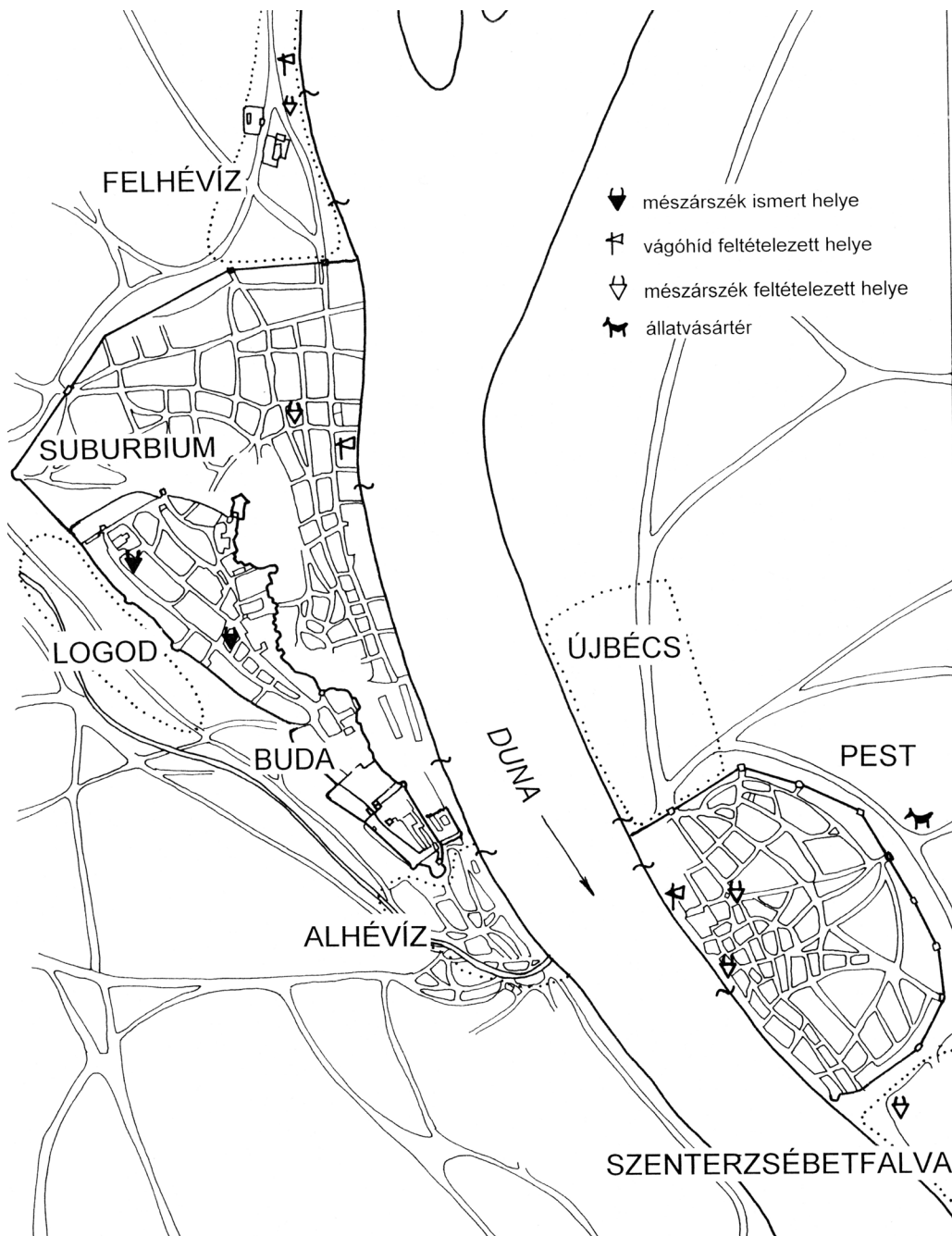
1500-ban Porkoláb András és Óbudai Ferenc deák más ingatlanok mellett két mészárszéknek is birtokába jutottak, melyek az óbudai piactéren álltak.¹⁵¹ A két szék a háznak a piactéren lévő kút felőli oldalához volt csatolva, „*duobus macellis ad latus dicte*

domus annexis”. Mellette délről a káptalan Szt. András apostol oltárigazgatóságának sarok-mészárszéke állt. 1505-ben a mészáros mesterek¹⁵² elűzték a káptalan mészárosait megfenyegették őket. A mesterek végül kiegyeztek Ferencsel és a káptalannal, a székeket visszaadták, és meg kellett engedniük, hogy azok a mesterek dolgozzanak bennük, akiket ők akarnak.

A források egyértelműen a piactéren álló mészárszékekről szólnak. A város terét már korábban azonosította a kutatás: a középkorban két hosszanti és egy keresztutca által közrefogott nyújtott háromszög alakú tér volt (a mai Lajos utca északi végén). A 15. század első feléig a piactéren a lakóházak előtt állhattak a fából ácsolt mészárszékek. A 16. század eleji utalás a mészárszékek sorára azonban a már ismert típusról szól: fából vagy kőből épült egységes épület, amelyben kamrákban helyezkednek el a székek. Az egykori téren (ma Lajos utca 158.) most is áll egy az utcával párhuzamosan futó hosszú, emeletes ház, ami mind szerkezetében, mind kinézetében megfelel a „követelménynek”.¹⁵³ A többszörösen átépített ház homlokzatát a 15. század második felében egységesítették (7. kép). Földszintjének belső tere egyforma méretű apró

8. Faszerkezetes mészárszék
Fortepan / Horváth Lajos)

9. Mészárszékek és vágóhidak a középkori Budán és Pesten
(tervezte: Benda Judit, rajz: Kuczogi Zsuzsanna)

helyiségekre van osztva. A kamrák csak az utca felől megközelíthetőek, a homlokzatot áttörő félköríves, kapuszerű nyílásokon keresztül. Emelete az épület hátulján lévő lépcsőről volt elérhető, az utcai homlokzat felé keskeny résablakok adtak világosságot a belső terének. Az épület szerencsésen átvészelte az elmúlt 500 évet és az 1970-es évek szanalási hullámát is. A falkutatások során feltárt középkori nyíláskeretek felhasználásával műemlékileg helyreállították a házat.

Bár egyelőre nem ismeretes adat róla, de feltételezzük, hogy Óbudán is működhetett vágóhíd. Analógiák alapján elhelyezkedését a középkori rév mellé, az Árpád híd hídfője tájára lokalizáljuk.

PESTI NÉMET MÉSZÁROS CÉH

A pesti német mészáros céh létezéséről csak egy 15. századi peres irat tudósít bennünket. A per tárgya a német mészárosok céhének székei után szedett összeg, ami hozzájárulás volt város által a királynak lerovandó éves adóhoz.¹⁵⁴ A mészárosok tehát a város közepén lévő mészárszékeik után, a faházak tarifája szerint, Szt. György napján 2 aranyforintot kötelesek fizetni.

„Magistros carnifices Theutonico nostrae Civitatis [...] macellum carnificum in medio Civitatis situatum ad instar aliarum domorum lignearum, annis singulis ad collectam seu Taxam Civitatis, beati Georgii Martyris, Domino Regi solven. fior. auri duos irremissibiliter dare & solvere debeat & teneatur.”

Nem tudjuk, hogy a magyar vagy a német céh székeiről van-e szó abban az oklevélben, amely szerint megegyezés született a pesti polgárok és a pesti mészárosok között, 24 mészárszék ügyében.¹⁵⁵ Sajnos az eredeti irat nem maradt fenn, így nem ismerjük sem a vita tárgyát, sem a megegyezés lényegét, ezért csak gyanítható, hogy a fent említett adóvitáról volt szó.

A székek elhelyezkedésére pusztán a „város közepén” kifejezés utal. A középkori város közepének a mai Pesti Barnabás utca – Ferenciek tere – Nyáry Pál utca közötti terület számított. Ezen belül található az a budai mészárszék házakkal megegyező méretű és elrendezésű két épület, ami a későbbi Hal tér – feltételezhetően a középkori Búza piac¹⁵⁶ helyén állt (8. kép). A házak tömbjei túléltek a visszafoglalási ostromot 1686-ban, majd a város tulajdonába kerültek. A 18. század folyamán, egészen az 1830-as évek elejére tehető lebontásáig a keleti tömbben mészárszékek, az ún. „nyolc székek” működtek, a házak padlását pedig gabonátárolásra használták.¹⁵⁷ Budai és óbudai analógiáikhoz hasonlóan feltételezzük, hogy a 15. században még fából épült mészárszékeket – a budai és óbudai analógiáikhoz hasonlóan – a 16. század első harmadáig kőépületre cserélték és ezeknek tömbjét őrizték meg a visszafoglalási ostrom után a város tulajdonába került épületek.

PESTI MAGYAR MÉSZÁROS CÉH, SZENTERZSÉBET FALVI MÉSZÁRSZÉK

A pesti magyar céhről, illetve mészárszékeiről szintén elenyésző mennyiségű adat maradt fenn. Lényegében egy szék tulajdonosváltásairól szólnak a következő oklevelek. 1483-ban István litteratus, volt pesti bíró eladta mészárszékét 150 forintért, amely a magyar székek sorában állt „*in dicta civitate Pesthiensi inter macella Hungaricalia*”, és a Szt. Miklós ispotály, valamint Feyer Benedek birtokában lévő székek között volt megtalálható.¹⁵⁸ Vélhetően ugyanezt a széket vásárolta meg Bodó Mihály 1503-ban egy a Búzapiac utcájában álló kőházzal együtt.¹⁵⁹ A szék és a ház birtokjoga 1511-ben testvéreire Bodó Péterre szállt.¹⁶⁰ A mészárszékek városon belüli elhelyezkedéséről vall a következő oklevél. Néhai Hassy János a Nagy utcában „*in platea magna*” fekvő házának öröklése kapcsán említik a szomszédokat, köztük a magyar mészárszékeket is, amely a ház nyugati (Duna felőli) szomszédja: „*macellorum Hungarorum vulgo Magyarzeek*”.¹⁶¹ Lehetséges, hogy a mai Kígyó utca középső szakasza helyén húzódott a középkori Nagy utca. A 4. számú ház a 18. század elején *Markthaus*-ként határozták meg,¹⁶² amely mindenképpen kereskedelmi jellegű épületre utal. A piactér közvetlen közelsége megerősíti a feltételezést, hogy a magyar székek háza ezen a helyen állhatott.

Egy valószínűleg szintén faszervezetű mészárszékről kapunk hírt egy Pest déli külvárosának számító szentfálvai macellum kapcsán. Egy ház a tulajdonosa a hozzá kapcsolódó székekkel együtt, amely „*in Zenthfalwa cum macello extra civitatem Pesthiensem*” áll.¹⁶³

Szintén nincs adatunk róla, de szinte biztosra vehető, hogy Pesten is állt vágóhíd. Helye – a budai és a felhévizi analógiákat figyelembe véve – a Duna partján, talán a kikötő és rév környékén lehetett.¹⁶⁴ Az ismert adatok alapján megkíséreltük térképre vetíteni a települések vágóhídjainak és mészárszékeinek elhelyezkedését (9. kép).

EGY NAGYSZABÁSÚ TERVRŐL

Végezetül meg kell említenünk még egy mészárszék-építési tervet is, amely a király halála és valószínűleg pénzügyi nehézségek miatt nem valósult meg. Heltai Gáspárnál olvashatunk ugyanis Mátyás király nagyszabású budai egyetemépítési tervéről, amelyben a tanításra alkalmas épületek mellett lakó- és gazdasági helyiségeket is emeltetett volna a tanulók kényelmére. „*Erre kedig a Duna mellé mészáros céhet akar vala szörzeni egy kenyérsütő utcával egyetembe, és abban egy nagy vásárt, melyet meg akar ajándékozni nagy szabadságokkal, hogy minden nap elég volna negyvenezer deáknak.*”¹⁶⁵ Az egyetem épületeit – bár nem teljesen a korabeli leírás szerint - de elkezdték építeni, ám a 15. században csak az alapfalak készültek el. A 16. században befejezett két monumentális épületet istállónak és tárháznak használták a 19. századi lebontásáig.¹⁶⁶

JEGYZETEK

1. Stadtrecht 172–173; Jogkönyv 494–495. (340–41. cikkelyek)
2. Ezúton szeretném megköszönni Spekner Enikő és Végh András kollégáimnak a történeti adatok értelmezésében és az oklevelek fordításában nyújtott kedves segítségét, valamint Csippán Péternek és Daróczi Szabó Lászlónak, hogy az állatokkal és állatcsontokkal kapcsolatos kérdéseimben mindig a rendelkezésemre álltak.
3. Bár a nagytestű állatokra utaló „*magni bous*” kifejezés néhányszor felbukkan az írott forrásokban, az ásatásokon feltárt csontok vizsgálata alapján ritkán fordulhattak csak elő. *Jankovich 1967*, 422–427.
4. *Radvánszky II. 3.*
5. Az idézett forrásokban használt ökor (herélt, betanított igavonó marha) szó helyett, valójában göbölyt kellene használni. A középkori marhatenyésztésről bővebben: *Paládi-Kovács 1993*, 86–95.
6. *Frecskay 266–267.*
7. *Bökönyi 1958*, 456–464; *Bökönyi 1963*, 396–409. Megjegyzendő azonban, hogy a publikációkban nincsenek leelőhelyenként elkülönítve a leletek. (Köszönöm Daróczi-Szabó Lászlónak, hogy erre a tényre felhívta a figyelmemet.) Tehát a csontok egy része nem köthető egyértelműen az udvar húsfogyasztásához, mivel a királyi palota több „ütemben” történt felépülése előtt a terület nagy része a polgárvároshoz tartozott.
8. *Bökönyi 1964*, 369–370; *Csippán 2004*, 201–202; *Matolcsi 1977*, 181–182; *Vörös 1992*, 230–231.
9. Árszabás 374.
10. A magyar szürke a 16. században a tejelő piros-tarka marha pedig a 19. században terjedt el Magyarországon területén. *Jankovich 1967*, 420; *Csippán 2009.*, 195–199.
11. *Lyublyanovics 2008*, 91; *Szabó 1950*, 190–193.
12. *Zimányi 1980*, 542.
13. *Györffy 1990*, 276–290; *Jankovich 1967*, 427–428.
14. *Györffy 1990*, 300–301. térkép
15. *Oláh 51.*
16. *Istvánffy 43.*
17. *Szerémi 308.*
18. *Ember 1988*, 501–530, 84–85. A szállítmányozók sok esetben nem adták meg foglalkozásukat a vámoltatás során, ám a bement adatok alapján a mészárosok (55), a kalmárok (30) és a vargák (20) vannak a legnagyobb számban.
19. *Takáts 1908*, 320–330; *Szabó 1950*, 181–187. A 16. század elején a marhahajtással foglalkozó hajdók, nem tévesztendő össze a későbbiekben felbukkanó katonáskodással foglalkozó hajdúkkal. Kétségtelen azonban, hogy erre az időszakra tehető a szó jelentésváltozása.
20. A hajdú szó türk-oguz-kipcsak eredetéről bővebben: *Ivanics 1995*, 391–402. Hangalakjának és jelentésének egyezősége miatt felmerül a lehetősége annak, hogy mind a magyarok, mind a kunok 'állathajtó' értelemben használták. Köszönöm B. Szabó Jánosnak, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.
21. CJH 611. (II. Ulászló 1498. évi d. 29. c. 5 §.)
22. *Szabó 1950*, 181; *Barta-Fekete Nagy 1973*, 142.
23. *Barta-Fekete Nagy 1973*, 161; *Kubinyi 2008*, 25, 53; DF 286057; *Kis–Petrik 2008*, 384–387. (17.sz.); *Bevilaqua 1931*, 107.
24. *Szerémi 332.*
25. *Takáts 1908*, 323–327.
26. *A Béres 1976*, 245–259.
27. *Pach 1968*, 882–883, 886–887; *Zimányi 1980*, 542–544.
28. *Oláh 66-67.*
29. *Oláh 74–75.*
30. *Ember 1988*, 82–85; (4. és 6. ábrák), 131–139; 574–575. (21. és 24. ábrák), 585–587.
31. *Tózsá-Rigó 2009*, 195.
32. *Takáts 1905/2*, 228.

33. *Takáts 1905/1*, 172–175.
34. *Kubinyi 1959*, 105; *Szabó 1950*, 189. *Thallóczy 190.*, 79.
35. CJH 579. (II. Ulászló 1495.d. 27–28.cz.); CJH 611. (II. Ulászló 1498.d. 29.sz.); CJH 613. (II. Ulászló 1498.d. 31.cz.); CJH 659. (II. Ulászló 1500.d. 23.cz.); CJH 689. (II. Ulászló 1504.d. 28 cz.); CJH 701. (II. Ulászló 1507.d. 10.cz.); CJH 737. (II. Ulászló 1514.d.66.cz.); CJH 787. (II. Lajos 1519.d. 34.cz.); CJH 827. (II. Lajos 1523.d. 58.cz.); CJH 831 (II. Lajos 1525.d. 8.cz.). *Szabó 1950*, 194–197.
36. *Ember 1988*, 18–28.
37. *Kubinyi 1959*, 105; *Kubinyi 1963*, 209; 150–151.j. DF 216692. CJH 689. (II. Ulászló 1504. évi d. 28 c.)
38. *Kubinyi 1994*, 8., 66.j.
39. *Bonfini 558*.
40. *Kubinyi 1963*, 209; 145. j; DF 242716.
41. *Kubinyi 1959*, 104; *Kubinyi 1967*, 248. DL 19436.
42. *Borsa 1943*, 53.
43. *Kropf 1900*, 90.
44. *Szerémi 55*.
45. *Istvánffy 43–44*. A székelyek „ökörsütés” nevű marhaadójáról bővebben: *Szádeczky 1927*, 36–40.
46. *Heltai 447–448*.
47. *Ember 1988*, 18–29.
48. *Kubinyi 1959*. 104.
49. *Kubinyi 1963*. 209; 76. és 145.j; *Kubinyi 1994a*. 10.
50. *Kubinyi 1994b*. 283.
51. *Kubinyi 1994b*. 276.
52. *Kubinyi 1967*, 260–261; Végh 2006, 276–277. Köszönöm Végh Andrásnak, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.
53. *Kubinyi 1994a*. 42; DL 22515.
54. *Szabó 1950*. 195; DF 25383.
55. *Kubinyi 1959*. 115; 117.j; *Kubinyi 1994*. 50.
56. *Kubinyi 1994a*. 9.
57. *Kubinyi 1967*, 266; *Kubinyi 1994*. 42.
58. *Kubinyi 2008*, 48. 177.j. DL 61985.
59. *Kubinyi 1963*, 209; 146.j. DL 16907; DL 16937; DL 16940.
60. *Kubinyi 1967*, 264.
61. *Szabó 1950*, 191. 57.j. DL 37986.
62. CJH 579. (II. Ulászló 1495. d. 28. cz.)
63. *Céhkönyv 232*. (fól. 63.v)
64. *Petrik 2008*, 230–232; DL 7716; *Müller 1969.*, 93; *Weisz 2001*, 1439. DL 40389; DL 64747; 18560. *Kubinyi 1994a*. 43; *Kubinyi 1974*. 13; 106;
65. *Kubinyi 1959*, 106; *Müller 1962*, 199.
66. *Szabó 1950*, 189. *Szamota 1891*, 94.
67. *Oláh 75*.
68. *Bevilaqua 1931*, 42–44; *Kis-Petrik 2008*, 345–347; DF 286053.
69. *Bevilaqua 1931*. 58–64; *Kis-Petrik 2008*, 352–361. DF 286050. (3, 5, 9. pontok).
70. *Bevilaqua 1931*, 624. (666. sz.), 698. (766. sz.) A budai és a pesti céh céhmesterei kéri a főispánt, hogy a szerdára tett marhavásárt helyezték vissza csütörtökre, mert a délvidékről felhajtott marhák csak csütörtök reggelre érkeznek meg egészségesen a városba, ellenkező esetben nagyon lesóványodnak.
71. A füves pusztá, amelyen évszázadokig az országgyűléseket tartották, a középkori várostól északra kezdődött és hosszan elnyúlt a délkelet felé. A mai Budapest VI., VII., VIII., XIII és XIV. kerületeinek egy részére lokalizálható.
72. DL 106083/241.
73. *Rómer (1873)*, 48.
74. *Jankovich 1967*, 428. Az újkori vásárprivilegiumok a Budapest Fővárosi Levéltárban található BFL IV.1227. fond 1–11. jelzet alatt.

75. Keskeny Duna-ág keretezte Pestet a mai Nagykörút vonalában, melyet egyrészt védelmi vonalul, másrészt gazdasági okokból (zöldségeskertek locsolása miatt) fenntartottak a 19. századig.
76. *Holló 1994*, 17; 18–19; 25–26; 29–30; 34–35; 40–41; 42–43. Az újkori térképek még sokáig jelölik a marha- és lóvásár tereket, míg a 19. században helyükön létrejött az Újvásártér (ma Köztársaság tér) és a Szegényház tér (ma Rózsák tere). *Holló 1994*, 81–82.
77. *Kubinyi 2008*, 24. DF 286053; *Bevilaqua 1931*, 42–44; *Kis-Petrik 2008*. 345–347. (7. sz.)
78. Árszabás 374–375; Jogkönyv 365; 542. (95-96; 441. cikkely); Stadtrecht 97; 202.
79. *Bevilaqua 1931*, 61; *Kis-Petrik 2008*, 353. (5. pont); DF 286050.
80. *Matolesi 1977*, 183; *Bökönyi 1963*, 397–398.
81. *Bevilaqua 1931*, 60; *Kis-Petrik 2008*, 352. (3. pont)
82. *Frecskay 266*.
83. *Vörös 1992*, 232–236; *Vörös 2007*, 34–35; *Daróczy 2002*, 254–259.
84. *Daróczy-Csippán 2007*, 48–52.
85. Jogkönyv 372. (107. cikkely); Stadtrecht 102. DF 286056.
86. Ltsz. BTM KO 241; 51.2631; 51. 5037.
87. *Radvánszky II.* 62; 116; III. 59.
88. *Bevilaqua 1931*, 198–200.
89. *Kubinyi 2008*, 18–21.
90. DF 286056; DF 286057.
91. Stadtrecht 101. (106. cikkely); Jogkönyv 371.
92. *Kemény 375*.
93. *Kubinyi 2008*, 21–24; *Kis-Petrik 2008*, 352–362; DF 286050.
94. *Kubinyi 2008*, 28; 42–43; 47; Céhkönyv 227. (fol. 57.v.)
95. *Kubinyi 1964*, 158. 441.j; DL 46582. A kolostor egy részét 2002-ben sikerült feltárni. Az ásatásról bővebben: *Benda 2003*,
96. *Kubinyi 2008*, 26; 47.
97. Céhkönyv 221–222. (fol. 52.r)
98. Céhkönyv 302–303. (fol. 138.r; 139.v)
99. Céhkönyv 232. (fol. 63.v); *Bevilaqua 1931*, 176–177.
100. *Bevilaqua 1931*, 203.
101. *Baraczka 1966*, 267.
102. *Bevilaqua 1931*, 545–546. (518.sz.)
103. *Holló 2008*, 115–133.
104. *Kubinyi 2008*, 16–17.
105. Jogkönyv 371. (105. cikkely); Stadtrecht 101.
106. *Kubinyi 1994a*, 24; *Kubinyi 2008*, 28. Céhkönyv 220; 223; 232; 252.
107. *Kovachich 304–305*. Köszönöm Végh Andrásnak, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.
108. *Kubinyi 2008*, 30; 326; *Bevilaqua 1931*, 155–156.
109. A konyhákról bővebben: *Benda 2012*, 34–35.
110. *Végh 2006*, 72.
111. Céhkönyv 224. (fol. 55.r.) Céhkönyv 305. (fol. 141. r.)
112. Stadtrecht 371. (106. cikkely); Stadtrecht 101–102.
113. *Kubinyi 1967*, 255–256; *Kubinyi 2008*, 31–36; *Végh 2008*, 62–71.
114. *Végh 2006*, 79; 181–185.
115. DL 15766.
116. *Végh 2006*, 79; 181–185; DL 17675.
117. Jogkönyv 391–392; Stadtrecht 113–115. (154. cikkely)
118. Az épületekről bővebben: *Benda 2011*, 266–267; *Benda 2012*, 24–30.
119. *Végh 2008*, 59.
120. „*Blasius Dragulya ad Sanctum P[etrum] penes mactellum [!]*. *Szakály – Szűcs 2005*, 77. (II/302.)
121. *Végh 2006*, 113.
122. *Végh 2008*, 62–71.

123. *Kubinyi 2005*, 24; 92.j; *Kubinyi 2008*, 38. 121.j. Kubinyi András a mai Vitéz utca középkori elődjét is elképzelhetőnek tartotta.
124. *Benda 2012*, 26.
125. *Végh 2008*, 69–70.
126. Jogkönyv 370–371. (105. cikkely); Stadtrecht 101.
127. *Végh 2008*, 58; DF 286050; DF 286056; DF 286057; A vágóhídról bővebben: *Benda 2012*, 26.
128. Céhkönyv 185. (fol. 3.v.); *Bevilaqua 1931*, 138.
129. *Végh 2006*, 279.
130. Céhkönyv 208. (fol. 37.v); *Kubinyi 2008*, 36–37.
131. *Végh 2006*, 58; 279.
132. *Végh 2006*, 79; DL 15196.
133. *Végh 2006*, 79; DL 73618.
134. *Dernschwam* 499.
135. *Cselebi* 278.
136. *Nagy 1971*, 94. (57. sz.)
137. *Kubinyi 1964.*, 108–109; DL 22618; DL 26166; DL 32685.
138. Mással is lehettek trágyadombok a városon kívül, melyeket valószínűleg higiéniai okokból létesítették. A Jogkönyvben két cikkelyt is találunk – sajnos szövegezés nélkül – a szemétfelügyelőről és a szemérről. Jogkönyv 500. (349; 350 cikkelyek), Stadtrecht 175. A logodi kapun kívüli szemétdombot említ Szerémi György is az 1536-évi Roggendorf-féle visszafoglalási ostrom leírásánál. Szerémi 261. Ezek a dombok részben az állatoknak a dunai révátkelés során a hajókban felhalmozódott, részben a városi utak tisztítása során és istállóknban tartott állatok trágyájának egy helyre hordásával keletkezettek.
139. *Kubinyi 1964*, 120; DL 24670.
140. DL 2725.
141. *Supka 1907*, 97–99.
142. *Kubinyi 1964*, 120; 159; 444.j. 161; DL 24667; DL 2931; DL 24667. *Szakály – Szűcs* 51. (I/367), 55 (I/492), 71. (II/118), 79. (II/342). Bár nagyon sok Mészáros vezetéknevű polgár fordul elő a forrásokban, a korszakban, az előnév már nem kötődött egyértelműen a mesterséghez. Ez okból csak a bizonyítottan mészárosként regisztrált lakosokat számítjuk ide. Kiseb anomáliák így is előfordulhatnak, hiszen például Farkas Péter felhévizi lakos 1505 és 1510 között beköltözött a váraljai Mészáros utcába.
143. DL 106083/824.
144. *Kis-Petrik 2008*, 345–347. (7.sz.); DF 286053.
145. *Fügedi 1959*, 13; 44. 29.j. DL 5812; DL 5813.
146. *Fügedi 1959*, 44. 29.j; *Bártfai 1935*, 113. (160. sz.); DF 283535.
147. *Bártfai 1935*, 108. (145. sz.); *Fügedi 1959*, 44. 29.j. DF 283525.
148. *Bártfai 1935*, 116-117. (169. sz.); DL 106031.
149. DL 106083/58.
150. *Bártfai 1935*, 90. (87. sz.); DL 6442. DL 9882; BTOE III/1 306. (592. sz.) DL 9721.; BTOE III/1 281. (540. sz.) DL 9721; BTOE III/1 303–304. (589. sz.)
151. *Sümeghy 1928*, 165–173. (104–107. sz.)
152. *Sümeghy 1928*, 180–182. (114. sz.)
153. Az épületről bővebben: *Benda 2012*, 32-33. A ház legvégső középkori átépítési periódusát kutatója Bertalan Vilmosné 1500 körülre tette, valamint az oklevelekben említett *domus apotecarium*-mal hozta kapcsolatba. Véleményével nem értünk egyet. *Bertalan 1997*. 323–325.
154. *Kovachich* 202. (88. sz.); 383–385. (411.sz); DF 283678/401-403. 412. sz; *Kelényi 1943*, 327–328; *Kubinyi 2008*, 48–49.
155. MOL Kancellária Levéltára A 57 Librii regii I. kötet, 94; (164.sz.). *Kelényi 1943*, 327–328; *Kubinyi 2008*, 48–49. Mind Kelényi Béla, mind Kubinyi András a német céh vitájaként értelmezi az oklevelet, bár az eredeti szövegben ez nincsen megemlítve. Véleményüket elfogadjuk.
156. A középkori Búzapiacra lásd: *Kubinyi 1974*, 14.
157. Az épületeket Bevilaqua-Borsodi Béla azonosította a középkori mészárszékekkel, bár ő a magyar céh házainak tartja az épületet. Véleményével részben egyetértünk. *Bevilaqua 1931*, 376., 428–429. A háztömb szerepel az 1686-ban készült N.M.de La Vigne-féle felmérésen, valamint több 18. századi

- térképen, olykor „Fleischbänke” felirattal: *Holló 1994*, 25–26., 29–30; *Fabó – Holló 2003*. I/14 kép, I/2 24. 836. sz. Újkori használatára és bontására: *Források 1971*. 40; 45.
158. DL 18799. *Rómer (1873)* 220–221.
159. *Rómer (1873)* 231–232.
160. DL 61985., *Rómer (1873)* 233–234.
161. DL 106083/849.
162. *Rómer (1873)* 132.
163. *Kubinyi 1974*. 21. 26.j. DL 19665.
164. A kikötő a mai Vigadó tér és Petőfi tér közötti Duna-parton húzódtott.
165. *Heltai 490*; *Feuerné 1973*, 375–379.
166. *Balogh 1966*, 150–151.

IRODALOM

Árszabás

Buda város árszabása II. Lajos korában (1522.)

Közli *Kemény Lajos, Történelmi Tár 1889*. 372–384.

Balogh 1966

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király korában

Akadémia, Budapest, 1966.

Baracka 1966

Baracka István: A budai Nádasdy-ház számadása (1530. IX. 30 – 1531. I. 13.)

Tanulmányok Budapest Múltjából 17. 1966. 243–271.

Céhkönyv

A budai német mészárosok középkori céhkönyve (1496) 1500–1529 (1538, 1695)

In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságleveli. *Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1*. BFL – BTM Budapest, 2008. 175–327.

Bártfai 1935

Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban

Budapest, 1935.

Benda 2003

Benda Judit: Előzetes jelentés a budai középkori karmelita kolostor feltárásáról

Budapest Régiségei 37. 2003. 137–149.

Benda 2011

Benda Judit: A piactól az árucsarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán

Történelmi Szemle 53/2. 2001. 259–282.

Benda 2012

Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, árucsarnok

Tanulmányok Budapest Múltjából 37. 23–58.

Bertalan 1997

Bertalan Vilmosné: Budapest, III. ker. Lajos u. 158. számú ház feltárása

Budapest Régiségei 31. 1977. 323–348.

Bevilaqua Borsody 1931

Bevilaqua Borsody Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. I–II. Budapest, 1931.

Béres 1976

Béres András: A hortobágyi hídi vásár néprajza

In.: Vásártörténet, hídvásár. Hortobágyi Intéző Bizottság, Debrecen, 1976. 216–274.

Bonfini 1995, (1497)

Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei

ford: Kulcsár Péter. Balassi, Budapest, 1995.

Borsa 1943

Borsa Béla: Reneszánszkori ünnepek Budán

Tanulmányok Budapest Múltjából 10. 1943. 13–53.

Bökönyi 1958

Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga XIII–XVII. század

Budapest Régiségei 18. 1958. 455–486.

Bökönyi 1961

Bökönyi, Sándor: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa

Szerk: Belényesy Márta és Gunda Béla, Budapest, 1961.

Bökönyi 1963

Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga II.

Budapest Régiségei 20. 1963. 395–425.

Bökönyi 1964

Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga III.

Budapest Régiségei 21. 1964. 369–373.

CJH

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvényczikkek

Franklin, Budapest, 1899.

Cselebi 1985, (1680)

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664

Fordította: *Karácson Imre*. Gondolat, Budapest, 1985.

Csippán 2004

Csippán Péter: 13–14. századi állatsontleletek a budai Szt. György tér délnyugati részéről

Budapest Régiségei 38. 2004. 201–205.

Csippán 2009

Csippán Péter: XVIII. századi szarvcsapleletek a budai Vízivárosból

In: Bartosiewicz, L.–Gál, E.–Kováts, I. szerk.: Csontvázak a szekrényben. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002–2009., Budapest. 195–202.

Daróczi 2002

Daróczi-Szabó, László: Animal bones as indicators of kosher food refuse from 14th century AD Buda, Hungary.

In: 9th Conference ICAZ, Durham, August 2002. Behaviour Behind Bones. The zooarchaeology of ritual, religion, status and identity. Ed.: Sharyn Jones O'Day, Wim Van Neer and Anton Ervynck. Oxbow Books 252–261

Daróczi – Csippán 2007

Daróczi Szabó László – Csippán Péter: Újkori mézszárszék nyomai Debrecen belvárosából

A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 2006. LXXIX. 2007. 43–57.

Dernschwam 1984 (1555?)

Dernschwam, Hans: Erdély Besztercebánya Törökországi útinapló

Közreadja: *Tardy Lajos.* Európa, Budapest, 1984.

Ember 1988

Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén

Akadémia, Budapest, 1988.

Fabó – Holló 2003

Fabó Beáta – Holló Szilvia Andrea: Budapest térképeinek katalógusa

I/1 kötet 1660–1873, I/2 kötet 1660–1873. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003.

Fazekasné 1970

Fazekasné Scharle Ilona: A magyar vendéglátóipar szaknyelvének történetéből

A Magyar Vendéglátóipari Múzeum évkönyve 1970. 15–39.

Feuerné 1973

Feuerné Tóth Rózsa: A budai „Schola”: Mátyás és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros-negyed terve

Építés-Építészettudomány 1973. 5/2–3. 373–385.

Források 1971

Források Budapest Múltjából 1. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873. Szerk: *Bácskay*

Vera, Budapest, 1971.

Frecskay 1912

Frecskay János: Mesterségek szótára

(reprint), Budapest, 2001.

Fügedi 1959

Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán

Tanulmányok Budapest Múltjából 13. 1959. 7–56.

Géra – Kis 2008

Géra Eleonóra – Kis Péter: A budai mészárosok 1512. és 1696. évi privilégiumai

In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Források Budapest közép- és kora újkorai történetéhez 1. BFL – BTM Budapest, 2008. 339–421.

Györffy 1990

Györffy György: A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században. (A kunok feudalizálódása)

In.: A magyarság keleti elemei. Gondolat, Budapest, 1990. 274–304.

Heltai 1981, (1575?)

Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól

Sajtó alá rendezte: *Kulcsár Margit,* Magyar Helikon 1981.

Holló 1994

Holló Szilvia: Budapest régi térképeken 1686–1896

Officina Nova, Budapest, 1994.

Holló 2008

Holló Szilvia Andrea: Mészárosok és pékek a budai Vízivárosban

Acta Papensia 8. 2008/3–4. 115–148.

Istvánffy 1962, (1613)

Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből

Helikon, Budapest, 1962.

Ivanics 1995

Ivanics, Mária: Anmerkungen zur Etimologie hajdú „Hieduck”

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarie, Tomus 48:3, 1995, 391–403.

Jankovich 1967

Jankovich Miklós: Adalékok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez

Agrártörténeti Szemle 1967/3–4. 420–430.

Jogkönyv

Buda város jogkönyve II.

Ford: *Schmidt József*, Szeged, 2001.

Kelényi 1943

Kelényi B. Ottó: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban

Budapest Régiségei 13. 1943. 321–334.

Kis – Petrik 2008

Kis Péter – Petrik Iván: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519)

In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Források Budapest közép- és korai újkori történetéhez 1. BFL – BTM Budapest, 2008. 329–389.

Kovachich 1799

Kovachich, Martinus Georgius: Formulae solennes styli

Pest, 1799.

Kropf 1900

Kropf Lajos: Magyar ökrök Ausztriában 1493

Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1900/2. 90.

Kubinyi 1959

Kubinyi András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban

Budapest Régiségei 19. 1959. 99–119.

Kubinyi 1963

Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén

Tanulmányok Budapest Múltjából 15. 1963. 189–226.

Kubinyi 1964

Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése

Tanulmányok Budapest Múltjából 16. 1964. 85–180.

Kubinyi 1967

Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban

Levéltári Közlemények 37. 1967. 227–291.

Kubinyi 1994a

Kubinyi András: Buda és Pest kereskedelme a 15–16. században

Történelmi Szemle 36. 1994/1–2 1–52.

Kubinyi 1994b

Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus

In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk: Pamer Nóra, OMMH 1994. 263–283.

Kubinyi 2005

Kubinyi András: A várnegyed és környéke középkori helyrajza

In: Szakály Ferenc – Szücs Jenő: Budai bortizedjegyzék a 16. század első harmadából

História – MTA TTI, Budapest, 2005. 11–33.

Kubinyi 2008

Kubinyi András: A középkori budai mészárosceh

in: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei, Források Budapest közép- és korai újkor történetéhez I. szerk: *Kenyeres István*, Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 2008. 15–55.

Kuzsinszky 1890

Kuzsinszky Bálint: Az aquincumi ásatások 1882–1884 és 1889.

Budapest Régiségei 2. 1890. 77–160.

Lyublyanovics 2008

Lyublyanovics Kyra: Városi állattartás a középkorban

In.: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2008. 95–98.

Meyer 1909

Meyer, Theodor: Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter

Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1909.

Matolcsi 1977

Matolcsi János: A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV–XV. századi állatsontok

Budapest Régiségei 24/3 1977. 179–198.

Müller 1962

Müller, Karl Otto: Welthandelsbräuche. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. V. kötet, Stuttgart 1934. (Wiesbaden 1969.)

Nagy 1971

Nagy Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén

Tanulmányok Budapest Múltjából 18. 1971. 81–119.

Nyerges-Bartosiewicz 2006

Nyerges Éva Ágnes – Bartosiewicz László: Szentkirály állattartása a középkori régészeti állattani adatok tükrében

Studia Caroliensia 2006/3–4. 331–352.

Oláh 1985, (1573)

Oláh Miklós: Hungária

(szerk. *Szigethy Gábor*, ford: *Németh Béla*) Magvető, Budapest, 1985.

Pach 1968

Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVI. századi áthelyeződésének kérdéséhez

Századok 1968. 102/5–6. 863–896.

Paládi-Kovács 1993

Paládi-Kovács Attila: A magyarországi állattartó kultúra korszakai

MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1993.

Petrik 2008

Petrik Iván: A nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel

URBS Magyar Várostitörténelmi Évkönyv III. 227–248.

Rómer (1873)

Rómer Flóris: A régi Pest

Eggenberger, Budapest, 1873. (Reprint 1988.)

Rosta 2009

Rosta Szabolcs: Új eredmények a kunok Duna-Tisza közti szállásterületének kutatásában
In.: „Kun-kép” a magyarországi kunok hagyatéka. Kiskunfélegyháza, 2009. 175–216.

Supka 1907

Supka Géza: A Budafelrhévízi Szentháromság-templom
Archaeologiai Értesítő 27/2. 1907. 97–119.

Szabó 1950

Szabó István: A hajdúk 1514-ben
Századok 84/XX 1950. 178–198.

Szakály – Szűcs 2005

Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzék a 16. század első harmadából
História – MTA TTI, Budapest, 2005.

Szamota 1891

Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest, 1891.

Szádeczky Kardoss Lajos: A Székely Nemzet története és alkotmánya
Budapest, 1927.

elérhető digitalizált változata:http://szekelyivadokok.tripod.com/szekely_tortenelem.pdf

Szerémi 1979, (1547)

Szerémi György: Magyarország romlásáról
Szépirodalmi, Budapest, 1979.

Szűcs 1955

Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon
Művelt Nép, Budapest, 1955.

Takáts 1905/1

Takáts Sándor: Passau városa és a magyar marha-árak
Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1905. 172–175.

Takáts 1905/2

Takáts Sándor: Az auspitz (pusztapécsi) magyar marhavásárok régi kiváltságlevelei
Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1905. 228–232.

Takáts 1908

Takáts Sándor: Hajdú, haramia és martalócz
Akadémiai Értesítő 1908. 320–333.

Thallóczy 1900

Thallóczy Lajos: Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból
Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1900. 76–81.

Végh 2006

Végh András: Buda város középkori helyrajza I.
Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI., BTM, Budapest, 2006.

Végh 2008

Végh András: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai
in: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei, Források Budapest közép- és kora
újkori történetéhez I. szerk: Kenyeres István, Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum,
Budapest, 2008. 57–72.

Vörös 1992

Vörös István: Egy 15. századi budavári ház állatsontleletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján

Communicationes Archaeologicae Hungariae 1992. 227–239.

Vörös 2007

Vörös István: Egy archaeozoológiai rekonstrukciós módszer: állatsont maradványok Kretzoi-féle felosztása

Archeometriai Műhely 2007/1 31–36.

Zimányi 1980

Zimányi Vera: Gazdaság és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig
Századok 114. 1980/4. 511–574.

JUDIT BENDA

CATTLE TRADE AND BUTCHERIES IN LATE MEDIEVAL BUDA, PEST, ÓBUDA

ABSTRACT

In medieval towns the slaughtering and selling livestock (cattle, goat, sheep, large fish) was the job of the butcher. The association of the Hungarian word *mészáros* with beef probably owes to the fact that in the Middle Ages the most popular and most frequently eaten meat was beef. Below a brief summary is attempted of the “journey” of the cattle to the butcheries of the three towns (Buda, Pest, Óbuda) with emphasis on meat trade and the places of selling.

In medieval trade the greatest amount of livestock in meat trade was that of a beef cattle, so hereafter cattle means store cattle (in medieval Hungarian *göböly*, *gebewl*). In return for military service the Hungarian kings granted privileges to various ethnic groups settled in the country: the king (or palatine) was directly their judge and they only paid tax to the ruler. For a coronation, royal wedding and birth of the first male offspring the Cumans, Jazygians, Székelys were obliged to “pay” an ox by each household. The cattle driven to Pest were in part from the region populated by Cumans and Jazygians (Danube-Tisza interfluvium) and in part from Székely villages (Transylvania).

Customs registers include many entries of butchers and serfs droving cattle, horses, sheep on foot to foreign markets. The drovers (*bubuculus*, *heitok*, *ochsentreiber*) – called *hajdok* [lit. drover] in contemporary Hungarian – became later mercenaries in the 16th century.

The volume of the thriving cattle export of the 15th century further increased in the next two centuries. The herds purchased around the Transylvanian and Great Plain market towns were sold at the national markets (Pest, Fehérvár, Debrecen, Szeged) or in frontier markets (Szered, Sempte, Galgóc). The cattle driven further toward Vienna or Auspitz (Moravia) often arrived as far as Regensburg, Nuremberg, Augsburg or those headed for Venice were driven further in Italy.

The motor behind the 15th century boost in cattle trade was the king himself and his agents. The rulers (Sigismund of Luxemburg, Matthias Corvinus) who acquired a large volume of beef cattle for free from the tax of Cumans and Székelys converted its exchange-value partly for diplomatic “expenses” and partly for provisions for their court. The lucrativeness of cattle trade naturally had an appeal to others, too, including several ecclesiastic and secular dignitaries and town judges going in for livestock trade at the end of the century. Later, ambitious serfs and affluent merchants also joined in, extending the business with other goods as well. They usually made barter transactions, buying cloth for cattle in most cases.

Hans Paumgarten wrote in 1506 about the famous livestock markets of Pest where lots of horses, slaughter cattle, draft cattle and sheep were sold. During the annual markets the squares and broad streets of a town were used. The livestock market presumably held at the same time was at first located at the edge of the town and when the town wall had been built, outside the walls (as it needed much space, was dangerous and left much dung).

The butchers (carnifex, fleischhacker, Metzger, mezarws) chiefly slaughtered cattle. The cattle was killed by the slaughterman (Bruckknecht) or master in the slaughter-house/shambles and the shop-assistant (Bankknecht) or master sold fresh meat at the butchery. There were Hungarian and German guilds in Buda and in Pest, while in Óbuda there was only a Hungarian butchers' guild. Most information survives of the work of German butchers in Buda, for the guild documents together with the guild book were taken along by the masters fleeing from Buda in 1529. Wall research at today's No. 18-20 Tárnok street has revealed architectural details on the basis of which the building can be hypothesized to have probably been the German guild's butchery. At the turn of the 15th and 16th centuries another building was also erected to keep pace with flourishing cattle export and growing urban demand. In the survey drawings of 1686 (Hay, de La Vigne) a narrow building of identical length to the mentioned house can be seen, which was shortly afterwards pulled down. About the suburban butchery there is only a single data: it is unknown if it was a stone or wood building on the market place then called the Small Market (Kyswasar). The headquarters of the Hungarian guild was on the edge of the Saturday Market (area bounded by today's Kapisztrán square, Úri and Országház streets) south of St Mary Magdalen's church. As lots of butchers lived in Felhévíz [upper hot springs] area, probably there was a row of butcher's shops there, presumably on the periphery of the market-place as analogies suggest. No trace of them has so far been found by archeologists. Sources about Óbuda all refer to butchers' stalls in the market-place. In the one-time square there is a long, two-storey building parallel with the street (today 158, Lajos street), whose layout and looks satisfy the "requirements". The butcheries of the Pest German guild is located "in the mid-town". The middle of the medieval town was the area delimited by today's Pesti Barnabás street, Ferenciek tere, Nyáry Pál street. The two buildings of equal size and layout to the Buda butchery centre can be found here in what was later Hal [fish] square presumably in place of the medieval Búza [wheat] market. It is possible that the medieval Nagy [Great] street was in the middle section of today's Kígyó street; the building at no. 4 Nagy street was defined as Markthaus in the early 18th century, undoubtedly alluding to some commercial function. The immediate vicinity of the market place confirms the assumption that the butchery of the Hungarian guild was at this location.

The shambles of Buda (wagohyd, slachpucken) was next to the butchers' dwelling houses in the lower town on the shore of the Danube, next to the harbor. The shambles of Felhévíz was in the medieval market-place in the harbor which used to be somewhere at the Buda head of Margit bridge. Though undocumented, a shambles in Óbuda is also presumed. On the basis of analogies it was probably next to the medieval ferry, around the head of Árpád Bridge. Though equally undocumented, a shambles in Pest is almost certain to have been, on the Danube bank, perhaps around the harbor and the ferry.

Relying on the available data we tried to locate the slaughter-houses and butcher's shops of the three towns on the map.

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

TÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ADATOK A PESTI KÖZÉPKORI VÁROSFALAK KUTATÁSÁHOZ

Pro memoria

Feuerné Tóth Rózsa (1928–1985)

művészettörténész

I.

KÖZÉPKOR (1230 KÖRÜL–1541)

A középkori Pest, Budapest 1000 éves történelmi városrésze, fővárosunk V. kerületében, a mai Belvárosban helyezkedett el. A 19–20. századi várostörténeti kutatások feltárták, hogy a mai telekbeosztás, utcahálózat a 11. században kezdett kialakulni, és kibővített, végleges formáját az 1480-körül időszakban, a késő középkori városfal felépítésével érte el. A 15. századi városalaprajz a Belváros közel 600 éves történelmi emléke.

A krónikai hagyomány szerint a 10. század közepén vár állt a pesti rév közelében, és Taksony fejedelem ezt a várat az izmaelita, keleti mohamedán kereskedőknek adományozta.¹ A 12. században említett pesti vár élénken foglalkoztatta a 19–20. századi kutatókat, majd az 1930-as években kibontakozó Március 15. (korábban Eskü) téri római katonai tábor falaiban látták a Pest város kezdetét jelentő ősi várat.² A 20. század második felében Pesten is elkezdődtek a régészeti kutatások, és a gyarapodó új adatok a város középkori történetéről kialakított korábbi nézeteket módosították. 1968-ban és 1975-ben a Servita tér DK-i sarkától a Cukor utca közepéig előkerültek a 13. századi városfal részletei,³ 1970-ben kiderült, hogy a Március 15. téri római tábor sohasem épült át pesti várrá,⁴ 1985-ben a Váci utca – Régiposta utca kereszteződésében előkerült a pesti vár félbehagyott tornya,⁵ és folytatódtak az 1960-as években megkezdett falkutatások a 15. századi városfal látható részletein. A 20–21. század fordulóján előkerültek a közép és a török hódoltság kori házak, gazdasági épületek, ipartelepek maradványai, a régészeti leletek a lakosság mindennapi használati tárgyainak gazdag változatait mutatták.⁶

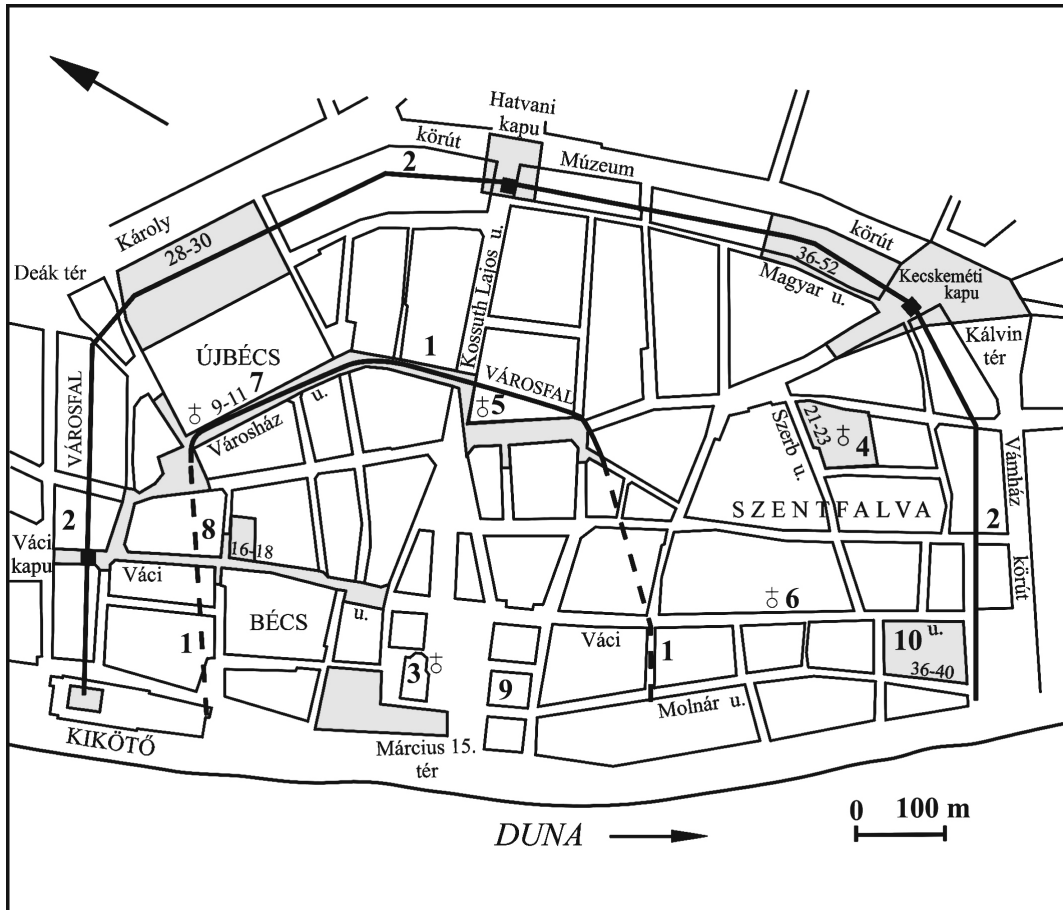
A 13. SZÁZADI PESTI VÁROSFAL

A honfoglaló magyarok a 9–10. század fordulóján érkeztek Budapest földjére. Anonymus, 12. századi történetíró krónikájából ismerjük az eseményeket, a regényes elbeszélések között különösen jelentősek a magyarok letelepedésével, a szálláshelyek kialakulásával foglalkozó történetek.⁷ Árpád fejedelem bevonult a Csepel-szigetre, Kurszán fejedelem Óbudán várat épített, és a köznép a Duna két oldalán letelepedett a földművelésre és az állattartásra alkalmas területeken. A Szentendrei- és a Csepel-sziget közötti Duna-szakasz és az átkelőhelyek, mint a korábbi évszázadokban, továbbra is nagy szerepet játszottak a helyi és a távolsági kereskedelem, a folyami és az átkelő hajózásban.

A pesti rév a belvárosi és a tabáni Duna-partot kötötte össze, ezért a Duna mindkét partján kialakultak a révtelepülések. A pesti oldalon a 12. század végére három, laza szerkezetű település jött létre. A Duna-parti révhely körül Pest, ÉK-i oldalán, a Servita tér körül Bécs helyezkedett el, és Pest DK-i oldalán, az Egyetem tér körül alakult ki az a település, amelyet a 13. század közepétől Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére Szenterzsébetfalvának neveztek (*1. kép*).

Rogierius mester a tatárjárásról (1241–1242) írott „Siralmas énekében” (*Carmen miserabile*) nagy és igen gazdag német városnak nevezte Pestet. Néhány történeti adat szintén azt mutatja, hogy a tatárjárás előtti évtizedekben a pesti rév mindkét oldalán jelentős létszámú, de különböző területekről származó, német lakosság élt. Ezzel kapcsolatban a legfontosabb forrás egy 1240-ből fennmaradt oklevél, amelyben a kispesti, vagy kelenföldi (budai Duna-parti) szászokat, megkülönböztették a nagypesti németektől. Pest kiemelkedésében jelentős szerepet játszó, nagypesti németek az Ausztriában földbirtokos Werner ispán vezetésével 1218–1225 között érkeztek a Duna bal partjára. Az idegen telepesek, kereskedők, kézművesek egyforma jogokkal rendelkeztek, azonos juttatásokban részesültek, a közöttük levő gazdasági és társadalmi különbségek itteni tevékenységük folyamán alakultak ki. A pesti polgárok 1231 körül kiváltságlevelet kaptak II. Endre királytól (1205–1235), amely a tatárjárás alatt elveszett, de IV. Béla király (1235–1270) 1244-ben a pesti németek kérésére megújította. Olyan jogok szerepeltek benne, mint amelyeket Fehérvár és Nagyszombat már korábban megkaptak. Pest életét a városi tanács irányította, a tanács működésével együtt járt a városi pecsét használata. Öt évtized múlva a pesti pecsét lett az előképe az 1292-es budai-pesti pecsétnek, amelynek a hátoldalára II. Endre király utolsó nagypecsétjének a címerét faragták ki. A fehérvári jogok „mindkét Pest” lakóira vonatkoztak, ami azt mutatta, hogy az 1230-as években a Duna jobb partján kialakult Kispeszt, vagy Kelenföld, jogilag egybetartozott a bal parti Nagypesttel.⁸

A 13. század első felében Pest, városfállal határolt, 25 hektár kiterjedésű, királyi várossá fejlődött (*1. kép*). A városfal nagy, egybefüggő részlete látható volt a Városház utca teljes hosszában, kisebb szakaszai is előkerültek a Reáltanoda utca sarkán és a Cukor utcában. Történetét a régészeti rétegsorok mutatták. A legfontosabb a falakhoz kapcsolódó, mindenütt előbukkanó 1241-es égésréteg, amely azt bizonyítja, hogy a városfal legkésőbb a tatárjárás előtti évtizedben épült. Egyes szakaszai átépített formában a 15. század utolsó negyedéig fennmaradtak.⁹ A pesti 13. századi városfal közvetett adatok alapján, Tamás spalato esperes „A salonai és spalato főpapok története” (*Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium*) című, munkájában jelent meg. A szerző jól ismerte a magyar viszonyokat, követként megfordult IV. Béla király udvarában, és személyes ismeretségben állt Rogierius mesterrel, aki a halála előtti években spalato (Split) érsek volt. Spalato Tamás, Rogierius és mások tudósításai, valamint személyes tapasztalatai alapján néhány fejezetben megörökítette a tatárjárás (1241–1242) dalmáciai és magyarországi eseményeit. Pesttel kapcsolatban részletesen elbeszélte, hogy a pesti polgárok a közeledő tatár sereg ellen sáncokat emeltek, és árkot ástak a város védelmére, de mielőtt a sáncolással végeztek volna, a tatár sereg megérkezett Pest alá. A tatárok nem tudták azonnal lerohanni a várost. Két napig kerülgették Pestet, és csak az ostrom harmadik napján zúdultak a falakra, mindent

1. Pest középkori telekbeosztása és utcahálózata. 1. városház, 13. század. 2. városház, 15. század.
 3. Mária plébániatemplom. 4. Szent Erzsébet templom. 5. ferences kolostor. 6. domonkos kolostor.
 7. Szent Miklós kórház. 8. vár. 9. városháza. 10. bőr ipartelep, középkor.
 Kuczogi Zsuzsanna, 2002

elpusztítottak, felégettek, és a városban rekedt menekülteket egy szálig megölték.¹⁰ Az eseményekből arra lehet következtetni, hogy a tatárok kisebb előcsapata feltehetően azért nem tudta elfoglalni és elpusztítani a várost, mert már állt a városház. Amikor nagy tatár sereg, az ostrom harmadik napján megérkezett Pest alá, körbevették a várost és mindenütt egyszerre támadtak.

A tatárjárás utáni történelmi forrásokban már nem említették a 13. századi városházat, de a 20. századra az emléke is elenyészett. Ehhez nagyban hozzájárult Rómer Flóris, aki az 1870 körüli években kijelentette, hogy azok a falak és árkok, amelyeket Jankovich Miklós 1817-ben az első városház részleteinek tartott, nem lehettek a városházak, mert a Jankovich – féle „hajdani Vár” nem létezett.¹¹ Rómer azért kételkedett, mert az ő korában a Jankovich által említett utcákban a korábbiakhoz képest új nyomvonalakban ásták a közműárkokat. Ezekben Rómer valóban nem láthatta a 19. század elején megfigyelt jelenségeket. A 20. század második felében, 1968-ban és 1974-ben a Városház utca

teljes hosszában előkerült a Jankovich által leírt városfal egybefüggő szakasza, és látható volt, hogy a 13. századi falmaradványok a 19–20. századfordulós építkezések során nagymértékben tovább pusztultak.

A várostörténeti kutatások fontos állomása volt a 13. századi pesti városfal megtalálása. A mai napig csak a szűkebb régészeti körökben ismert, és mivel egész vonalában mai úttestek alatt húzódik, minden közmű munkálattal tovább pusztul. A 13. századi városfallal határolt 25 hektár alapterületű, 13. századi királyi város volt a történelmi Pest város őse. Pesttől DK-re elhelyezkedő Szentersébetfalva, a késő középkorban Szentfalva, valamint az ÉK-i oldalon Bécs–Újbécs, a török hódoltság kezdetéig (1541) Pesttől független önálló települések voltak.¹² A városfal alaprajzának rekonstruálását elősegítették a Belváros közműhálózatának a felújítása közben előkerült távolabbi, kisebb-nagyobb falrészletek. Kiderült, hogy az 1817-ben megfigyelt és rekonstruált városfal alaprajza megfelel a valóságnak, a feltárt falszakaszok a feltételezett irányban haladtak.

Jankovich leírása szerint a „Kígyó utca keleti torka a hajdani Vár kapuja lehetett, jobbra és balra a Brüder és Jütner szeglet házai alá terjedő vastag kőfalak, bástyáinak talpalati, melyek immár a Duna partján azon Theátrumra fordított kerek bástyával kezdődvén, [...] a Váci utcában Sötér és Schorndorffer szeglet házaknak tájában ismét egy új kerek bástyát, netán kaput is formálnak [...] innét K. Tanácsos Pető úr szeglet házánál dél felé fordulóra az Urak utcának mentében szinte Brüder szeglet házáig vitettek, hol a Várnak kapuja volt, annak bástyái [...] a Barátok piacának nyugati oldalán egész a szegletig, hol a Podmaniczky ház épült lefolyt légyen, onnét pedig egyenesen azon és az úgynevezett Pléh-kalap utcán egészen a Dunáig lefolyt légyen.”¹³ A Jankovich-féle alaprajzba beillesztettük az újonnan előkerült falrészleteket, és újra rekonstruáltuk az idők folyamán alaposan feldúlt városfal alaprajzát. Az északi oldal a Duna parton az Apáczai Csere János utca 2. számú telek körül indult, kelet felé haladva a Szervita téren, a Szervita templom előtt fordult a Városház utcába. Ezen a szakaszon azonban, bizonytalan a városfal pontos iránya, mert a Régiposta utca–Váci utca kereszteződésében egy 1241-ben leégett vastag falú torony maradványait találtuk, amelyek talán a pesti királyi házból származnak. Újabb régészeti feltárásokkal tisztázni lehet a torony és a 13. századi városfal közötti összefüggéseket. A Városház utcában napvilágra került falszakasz a Kossuth Lajos utcán keresztül a ferences templom szentélyzáródása felé haladt, majd a Reáltanoda–Károlyi utca kereszteződésében előkerült a DK-i sarok. A Cukor utcában, DNY-i irányban, a Duna felé kanyarodott. Lehetséges, hogy a Váci utca 47. számú telken álló 17. századi Szent Mihály templom déli falában fennmaradt, alsó középkori fal a 13. századi városfal maradványa, és ebben az irányban haladva, a városfal a Duna parton ért véget.¹⁴ A régészeti kutatások adatai szerint a városfalat a 13. század 2. felében kijavították, illetve nagyrészt újjáépítették. A 15. század elején az É-i, ÉK-i szakaszt talán beépítették Zsigmond király félbe hagyott pesti várába. Bertrandon de la Brocquiere burgundiai lovag 1433-ban, pesti tartózkodása idején a városfal maradványait észre sem vette,¹⁵ Aeneas Sylvius Piccolomini 1444-ben pedig, határozottan falak nélküli városként említette Pestet.¹⁶ A 13. századi városfal maradványait a 15. század végén, az utolsó nagy középkori városrendezés során bontották le.

A 20. század második felében feltárt 13. századi városfal maradványait visszatemették. Az újabb földmunkák során tovább pusztulnak, mert közterületen helyezkednek el. Nem kaptak sem régészeti, sem műemléki védeltséget, nem történt állagmegóvás, és nincs műemlékileg helyreállított, látható részlete.

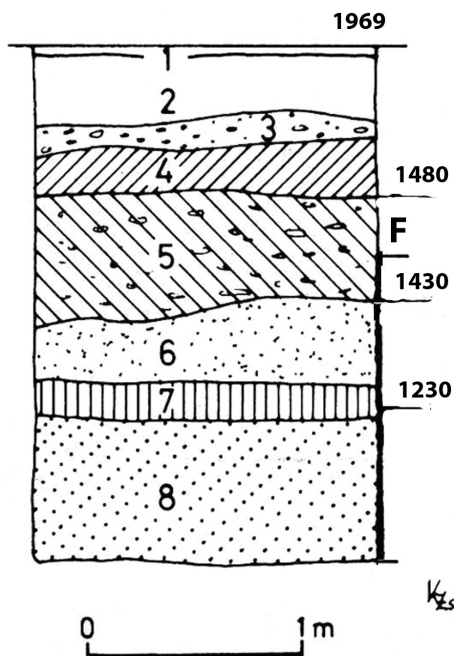
A 13. SZÁZADI VÁROSFAL FELTÁRT RÉSZLETEI

Apáczai Csere János utca 2. Falmaradványok, megsemmisültek.¹⁷

1963-ban a lebontott lakóház helyén, a járószinthez képest 5–5,6 m mélyen, ÉNy-DK-i irányban fekvő, alapfalak kerültek elő a bolygatatlan homokban (1. kép). A két 5 hosszú, 1,4 m széles párhuzamos fal között 4,5 m volt a távolság. Nem illeszkedtek a környék ismert középső és kora újkori épületeibe, nem kapcsolódtak a szomszédos, középkori alapokon álló színházi rondellához sem. Feltételezhető, hogy a 13. századi városfal északi, Duna-parti tornyából, – kapujából maradtak meg.

Szervita tér 7. előtt, úttest. Városfal részlete, visszatemetve.¹⁸

1968-ban az úttest alatt egy 2,70 m mély közmű árokban, előkerült a városfal ÉK-i sarka. (1. kép). A 2 m hosszú, 0,6–1 m széles fal belső oldala megjelent a gödörben. A falsíkot lebontották, de az árok északi falában értékelhető régészeti metszet látszott (2. kép). A városfal járószint feletti részét szabálytalan alakú, sárgás, puha mészkőből építették, a felületét fugázással kiegyengették. Az alapfal nagyobb kődarabokból készült, az alsó köveket belenyomták az alapozási árok aljába. Hasonló volt a budai királyi palota 13. századi várfalainak az alsó része.¹⁸ Az alapfalon 10–12 cm széles falkiugrás volt, amely a 13. századi városfalhoz tartozó járószintet mutatta. A felmenő fal 70 cm magasan maradt meg. A falhoz futó rétegsor értékelését a környék későbbi régészeti feltárásainak hasonló rétegsoraival való összevetése tette lehetővé. Az első, 13. századi járószintet 16–18 cm vastag kevert föld takarta, amelyben apró faszéndarabok és hamuval kevert földcsomók voltak. Ez volt a tatárjárás (1241) utáni romeltakarítás és tereprendezés rétege. Felette 30–40 cm vastag sárga, bolygatatlannak látszó homok feltöltés volt. A homok tetején következett a második,

2. V. Szervita tér 7. A városfal belső oldala. 1–3. úttest, 1969. 4. égett épülettörmelék, 16. század.
5. épülettörmelékes feltöltés, 15. század.
6. sárga homok, 14. század. 7. feltöltés, 13. század;
8. bolygatatlan homok. F.: a lebontott városfal, 13. század. 1230, 1430, 1480, 1966, járószintek.
Kuczogi Zsuzsanna, 2016

14. századi barna feltöltés, tetején a keményre taposott földréteg a 14. század–15. század közepe közötti időszak járószintjét mutatta. 1460 körül lebontották a városfalat, de a Városház utcában a 14–15. századi járószint felett 20–30 cm magas falrészletet meghagytak. 50 cm vastag, épülettörmelékkel kevert feltöltés hordtak ide, amely a 15. század 2. felében kialakított útréteg alapozása lett. A 13. századi városfal maradványai az utolsó középkori városrendezés feltöltés rétegein kialakított úttest alá kerültek.

Leletmentés. Iránsné Melis Katalin, 1968.

Városház utca 9–11. előtt, úttest. Városfal részlete, visszatemetve.¹⁹

1968-ban, a csatorna és gázcső árkokban előkerültek a 13. századi városfal ÉK-i részletei (12/1–2. 13. kép). A közmű árkok egyenes vonalban haladtak a lapos körív alaprajzú utcában, ezért helyenként a városfal belső, másutt a városfal külső oldala került elő. A Városháza előtti 1,2 m széles, 5 m mély közmű árok északi falában megjelent a 13. századi városfal 93 m hosszú részletének a belső oldala. A közműárók északi és déli oldalán nem zsaluztak, ezért megfigyelhettük a városfalhoz futó régészeti rétegeket. A 2 m vastag jelenkori feltöltés alatt a városfal maradványai felett bolygatatlan régészeti rétegsort találtunk. A felső réteg 45 cm vastag, koromfoltos, fekete földréteg a török hódoltság idejéből származott. Egy nagy tűzvész utáni tereprendezés során keletkezett, tele volt égett épülettörmelékkel. A Városháza északi udvarán (Károly körút 28–30.) az 1996–1997-es régészeti kutatás során ezen a szinten a Pest 1604-es felégetése utáni, török tereprendezés rétege helyezkedett el, amelyben 16. századi török és magyar házi kerámiatöredékek kerültek elő. A Városház utca 9–11. telkek nyugati felén, a korábbi 1526-os égés, és az 1542-es ostrom nyomait feltehetően, az itteni török Nagy dzsámi építése közben tüntették el. 1604-ben, miután a Pestről kivonuló osztrák császári seregek felgyújtották Pestet, a dzsámi is leégett. Az 1604-es tereprendezés feltöltés rétege alatt 60 cm vastag, bolygatott középkori feltöltés következett, amely ráfolyt a 13. századi városfal maradványaira. A 13. századi fal mellett, a bontott faltetőtől 40 cm mélyen, egy útréteg mutatkozott, amelyben tömörítő anyagként apró kő, habarcs, és 13–14. századi edénytöredékek voltak bedöngölve. Ez azt mutatta, hogy a városfal a tatárjárás (1241) utáni időszakban is fennállt.

A fal alja a faltetőhöz képest, 2,30 m mélyen került elő, 12–14 cm vastag habarcsréteg volt a kövek alatt. Az alapfal 1,40–1,50 m mély volt. A 13. századi járószinthez képest, a felmenő fal 0,70–1 m magasán megmaradt a 15–16. századi utca útteste alatt. A Városháza főbejárata előtt, a városfal alja áthaladt egy korábbi, vízszintes fenékű, feltöltött Árpád-kori objektum alján, amely talán a város körüli 11–13. századi külső kertek egyikében álló, földbe mélyített ház maradványa lehetett.

Leletmentés. Iránsné Melis Katalin, 1968.

Városház utca 7. előtt, úttest. Városfal részlete, visszatemetve.²⁰

Az épület előtti 80 cm széles, 1,60 m mély gázcsőárkot teljes egészében a 13. századi városfalba ásták (1. kép). Az árok keleti oldalában az 1968-as járószint alatt 50–60 cm mélyen megjelent a bontott faltető. A szomszédos 5. számú épület előtti árokszakaszból a városfal külső oldala bukkan elő. Arra lehetett következtetni, hogy a 7. sz. épület előtt egy lapos, tompaszögű sarok volt a városfalban.

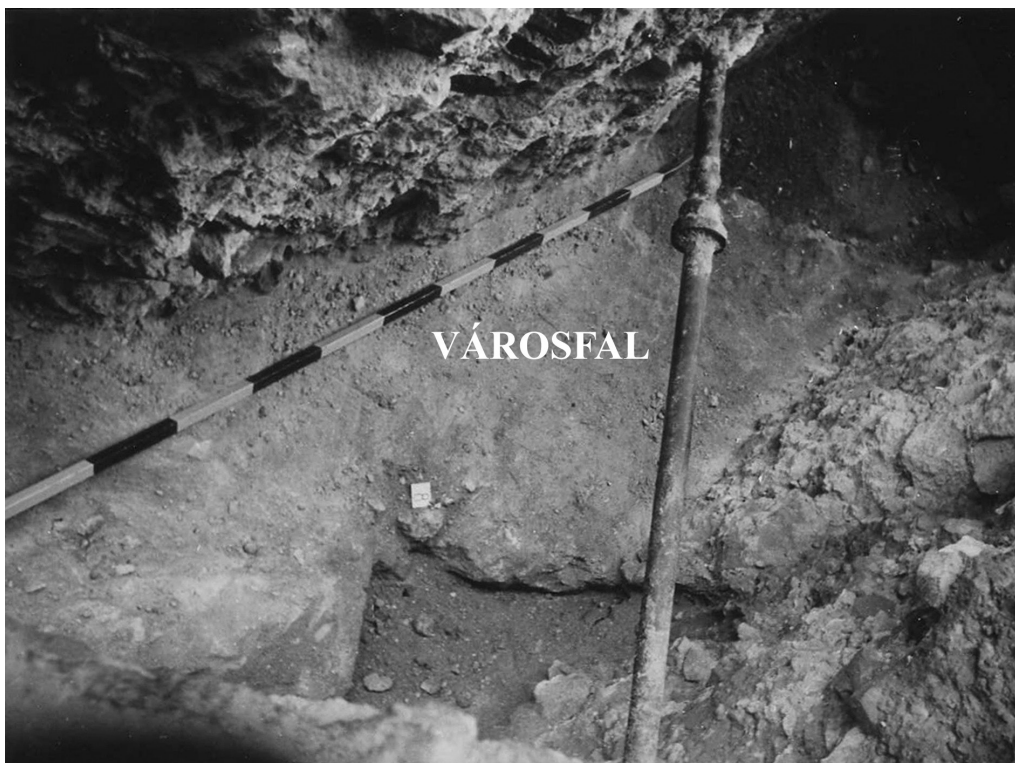
Városház utca 5. előtt, úttest. Városház részlete, visszatemetve.

A közmű árok nyugati oldalát a városfal külső oldala alkotta (1. kép). Az épületből kivezető csövek keresztülhaladtak a 13. századi falon. Az új közmű árok É-i végében már korábban kiástak egy mély aknát, amelyből kiszedték a városfalat.

Leletmentés. Irásné Melis Katalin, 1968.

Városház utca 1–3. előtt, úttest. Városház maradványa, visszatemetve.²¹

A Városház utca déli végén, az 1968-as közmű árokban a 13. századi városfal külső oldala látszott, a bontott faltető 50 cm-re kiszélesedett az árokban (1. kép). Az aknában a városfal külső oldalához derékszögben épített 1,35 m széles falrészlet jelent meg. 1975-ben, a METRO és az aluljáró építések közben folytatták a közművek átépítését, és az utca közepén kiszélesítették az 1968-as gödröket. A Városház utca közepén, már az úttest alatt előbukkant a városfal 12 m hosszú szakasza és láthatóvá váltak a belső oldalhoz futó középkori régészeti rétegek. Ismét előkerült a városfal külső oldalához épített fal részlete (3. kép). A 1,35 m széles fal egy külső torony (kapu?) északi fala volt. Belsejében, a faltetőhöz képest 1,55 m mélyen megmaradt a téglából épített boltozat indítása. A belső tér épülettörmelékkel volt tele, a feltárássra nem volt lehetőség. A városfal és a torony külső oldalán nagyobb vakolatfoltok voltak. A városfal belső oldalán olyan bolygatatlan középkori rétegsort találtunk, mint a Szervita téren, és a

3. V. Városház utca 1–3. előtt, úttest. A városfalhoz épített külső torony, 13. század.
A Szerző felvétele, 1969

Városház utca 9–11. sz. előtt. Jól látszottak a városfalhoz futó 13. századi és a későbbi járósínek, megmaradt a városfal lebontása után kialakított 15. század végi utca alatti feltöltés.

Leletmentés. Irásné Melis Katalin, 1968. 1975

Ferenciek tere. Árok részlete, visszatemetve.²²

Pesten az 1810-es években nagy csatornaépítkezések voltak a Belvárosban. Jankovich Miklós végignézte az új nyomvonalakban kiásott árkokat, és több helyen középkori falrészleteket talált. A Kígyó utca keleti végén, az árok alján a két sarokház alá futó, vastag kő alapfalakat látott, amelyek véleménye szerint a „hajdani Vár” kapu maradványai lehettek. Megjegyezte, hogy a falak mellett a 2. és 3. ásónyomban már tiszta sárga homok került elő. Ezek az ismeretlen falrészletek, a rájuk épült 18–19. századi épületek falaival együtt a 19. század végén, az Erzsébet híd építése előtti városrendezés, majd az 1970-es években a METRO aluljárók építése előtti földmunkák során, régészeti kutatás nélkül megsemmisültek. Jankovich leírta, hogy a Hatvani utca (Kossuth Lajos utca) elején haladva a Barátok piacán (a Ferences kolostor keleti oldala) a bolygatatlan talajban fokozatosan 2 ölre mélyült a feketefölddel teli beásás, és a téren teljes szélességében látta a 2,5 öl mély (cc. 4,7 m), egykor vízjárta árok részletét. Úgy látszott, mintha egy öl mélységben (cc. 1,9 m) tölgy és bükk karók, vesszők maradványai egy kelet felé nyíló sővényt formáltak volna. Az árkon belül a városfal É–D-i irányban szelte át a teret. Az árok és a 13. századi városfal maradványai ezen a területen még nem kerültek elő.

Megfigyelés. Jankovich Miklós, 1817.

Károlyi Mihály utca 12. előtt, úttest. Városfal maradványa, visszatemetve.²³

1974-ben a Károlyi Mihály utca és a Reáltanoda utca kereszteződésében előkerült a városfal 3,20 m hosszú, 1,50 m széles szakasza (*l. kép*). A városfal DK-i sarkából maradt fenn, az iránya egybeesik a Cukor utcában feltárt falrészlettel. A külső oldalát már korábban elbontották, 1974-ben a belső falsík is megsérült, amikor a gázcsövek és az akna helyét belevésték a középkori falba. Az akna nyugati oldalában 2 m magasan látható lett a szabálytalan alakú kövekből és a laza szerkezetű habarcsból épített városfal metszete. A falhoz futó régészeti rétegsor elpusztult. A Városház utcai falszakaszon megmaradt középkori járósínek alapján feltételezhető, hogy a Károlyi Mihály utca Reáltanoda utca kereszteződésében húzódó városfalrészlet a 13. századi járósínt felett cc. 80 cm magasan megmaradt.

Leletmentés. Irásné Melis Katalin, 1975.

Cukor utca 2. előtt, úttest. Városfal maradványa, 13. század visszatemetve.²⁴

1974-ben a gázvezeték árokban áthaladt a 1,50 m széles városfal 7,50 m hosszú részlete, amely DNY-i irányban haladt a Duna felé (*l. kép*). A gázcső helyét légkalapáccsal kibontották a középkori falból. A bontott fal teteje az útburkolat alatt 40–50 cm mélyen jelent meg, a városfalrészlet 90 cm magas volt az árokban. A falrészlet É-i végén a belső oldal, a déli végén a külső oldal bontakozott ki. A közmű árok alján, a városfal belső oldalán lapos, sárgásszürke kőlapokból álló kövezés volt, amely kisebb foltokban a szemben álló, Irányi utca 20. előtti, másik gázcső árokban előkerült középkori ház

alapfaláig elért. A Cukor utcai kövezett felszín közvetlenül a tatárjárás (1241–1242) utáni tereprendezéséből származik.

Leletmentés. Irásné Melis Katalin, 1975.

Váci utca 47. Városfal maradványa, beépítve.²⁵

1964-ben restaurálták a Szent Mihály templomot. Az épület Nyáry Pál utcai, déli falában a vakolat leverése után, egymás fölött középkori falrészletek kerültek elő (*l. kép*). Az alsó 16 m hosszú törtkő fal a járda felett 60 cm magas volt. A templomot 2005 körül ismét restaurálták, és a külső homlokzat kőfalait letisztították. A felső középkori falrészben lakóházra utaló befalazott ablak és ajtórészletek látszottak, a házfalat ráépítették a törtköves alsó középkori falra. Egyben az is látszott, hogy a törtköves falat a középkori lakóház építése miatt elbontották és a ház DNy-i sarkát ráépítették a bontott fal végére. A törtköves falrészlet feltehetően a 13. századi városfal déli, a Duna partra haladó részéből maradt fenn.

Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, 1964.

A 15. SZÁZADI VÁROSFAL

A tatárok kivonulása (1242) után, a túlélők rövidesen visszatértek Pestre és az újjá alakult városvezetés irányításával megkezdték a romok eltakarítását. Eközben a tatárok elől az adriai tengerpartra menekült IV. Béla király és a királyhoz hű főurak visszaindultak Magyarországra. IV. Béla 1243. április 16-án megérkezett Óbudára és a Nyulak-szigeti (Margit-sziget) udvarházban szállt meg. Elutazása előtt 10 nappal (1243. június 5.) kiadott oklevelében elrendelte, hogy a budai Várhegyen erődített várost építsenek, amely az újabb támadás esetén védelmet nyújt az óbudai és pesti polgároknak, valamint a két város egyházi intézményeinek. A pestiek a király távozása után folytatták az újjáépítést, megindult a közlekedés, a hajózás, felélénkült a belföldi és a távolsági kereskedelem. 1244-ben IV. Béla megújította a Pest 1241-ben elveszett kiváltságlevelét, és a régi jogok mellett a pesti polgárok új kedvezményekben is részesültek. Pest árumegállító jogot kapott. Az országos főútvonalakon és a Dunán újult erővel meginduló kereskedelemről nagy haszna lett a városnak. A jelentős összeget kitevő vámjövödelmekért rövidesen megindultak a pereskedések a városi polgárok és az egyházi testületek között, a fennmaradt oklevelek a várostörténeti kutatás értékes forrásai lettek. Az újjáépítés és a gazdasági élet fellendülése azonban, hirtelen megszakadt, amikor 1246 körül az újabb tatártámadás hírére a király a budai Várhegyre költöztette az óbudaiakat és a pestieket. A rettegett támadás elmaradt, de a Budára költözött lakosok a Várhegyen maradtak. Rövidesen egyre több tisztázatlan kérdés merült fel Ópesten. A legfontosabbak a városvezetéssel álltak kapcsolatban. A pesti polgárok Budára költözésével fokozatosan csökkent a pesti tanácsstagok jogköre és az 1260-as évek elejére Ópestennek már nem volt önálló városi tanácsa. Pest jogi helyzetének tisztázására csak a budai vár felépülése után, az 1264–1265-ös években került sor. Buda egységes vezetést kapott, a budavári rektor és a király által kinevezett várparancsnok és főbíró került a városigazgatás élére. Budavár magyar és német telepesei egyformán polgárjogot nyertek, egységesen

civisnek nevezték őket. Pest végleg elvesztette önállóságát, Buda külvárosává süllyedt. Falunagya a budavári rektor fennhatósága alá tartozott. Eközben a pesti lakosság összetétele is megváltozott. A német patríciusok helyére, magyarok, közöttük több alföldi nemesi család is Pestre költözött. 1281-ben Farkas bíró személyében magyar falunagya volt a városnak.²⁶

Pest újjáépítésében kiemelkedő szerepet játszott az egyház (*I. kép*). A főtéren álló Boldogasszony plébániatemplom rendbehozatalát Ákos mester irányította, aki már 1235–1240 között feltűnt a kiváltságos, királyi kápolna élén, majd 1244-ben újból elfoglalta a plébániát. Az elsők között jöttek vissza Pestre a domonkos szerzetesek, akik a mocsarakkal körülvett fehérvári kolostorban sértetlenül átvészelték a tatárjárást. A pesti domonkos kolostor feltehetően a Váci utca déli felében állt, ahol a 19. században az Új Városháza építése idején középkori falak, K–Ny-i irányú oszlopsorok és keletelt középkori sírok kerültek elő.²⁷ Pest másik középkori, koldulórendi kolostora, a ferences kolostor a 13. század 2. felében épült. A Hatvan felé vezető út mentén, (Kossuth Lajos utca) a városkapu mellett állt. A mai templom középkori alapokon álló északi hajófal mutatja a középkori utca déli oldalát.²⁸

A városfal újjáépítése bizonyítja, hogy továbbra is megmaradt a három Árpád-kori település, Pest, Szentersébetfalva és Újbécs különállása. Pest, mint Buda külvárosa, királyi városrész volt, a két szomszédos településen pedig világi, főként középnemesi családok osztoztak. A pesti városfal ÉK-i oldalán elhelyezkedő, Újbécset, mint lakatlan földet a rajta lévő, Werner palotával együtt 1268-ban IV. Béla király a Margit-szigeti apácáknak adományozta. A beiktatás ellen Werner (budavári bíró) fia Péter és a pesti polgárok is tiltakoztak. Az érintett felek 1281-ig pereskedtek, ekkor Újbécset kettéosztották. A Pest körüli nagy árkon belüli részt Werner palotájával együtt, a pestiek kapták, az árkon kívüli rész az apácáké maradt. A határ a Duna parton, Werner palotája mellett indult, a nagy árok mentén a Váci útig haladt, kelet felé elért egy dombig, ahol a pogányok sírjai voltak. Szántóföldeken, réteken és egy homokhegyen keresztül két út közé érkezett, az egyik Nyírre, másik Párdiba, az ÉK-i határba (Budapest XV., XVI. kerületébe) vezetett.²⁹ A nagy árok a középkori határ jellegzetes, sokszor említett része, feltehetően a mai Kiskörút vonalában övezte a pesti oldal településeit. Károly Róbert király (1309–1342) Drugeth Vilmosnak adományozta Újbécset és 1341-ben is a család birtokában volt. Majd Zsigmond király az 1435 előtti években csereképpen megszerezte az egész Újbécset.³⁰ Zsigmond király (1387–1437) uralkodása utolsó éveiben érdeklődéssel fordult Pest felé és nagy építkezésekbe kezdett. Átalakították a Boldogasszony plébániatemplomot, egy gótikus stílusú, jellegzetes, Közép-európai, német-francia hatásra kialakult, háromhajós, szentély-körüljárós csarnoktemplomot építettek. A tervezést és az építést is a királyi építőműhely végezte.³¹ Az 1430-as években, Zsigmond király utasítására a Duna parton is nagy építkezésbe fogtak. Lebontották a korábbi, hajóhidat tartó pillért, a helyére egy nagyobbat építettek. A nagyméretű kváderekből épített, masszív építmény nemcsak a csónakokból álló, szétnyitható hajóhidat tartotta, hanem azt a hatalmas szemekből álló, Duna záróláncot is, amely Buda árumegállító joga érvényesítésének hatásos eszköze lehetett. A közelben hozzákezdtek a pesti vár építéséhez. A félbehagyott toronyról Bertrandon de la Brocquiére burgundiai lovag úti beszámolójában olvashatunk. A lovag 1432-ben az

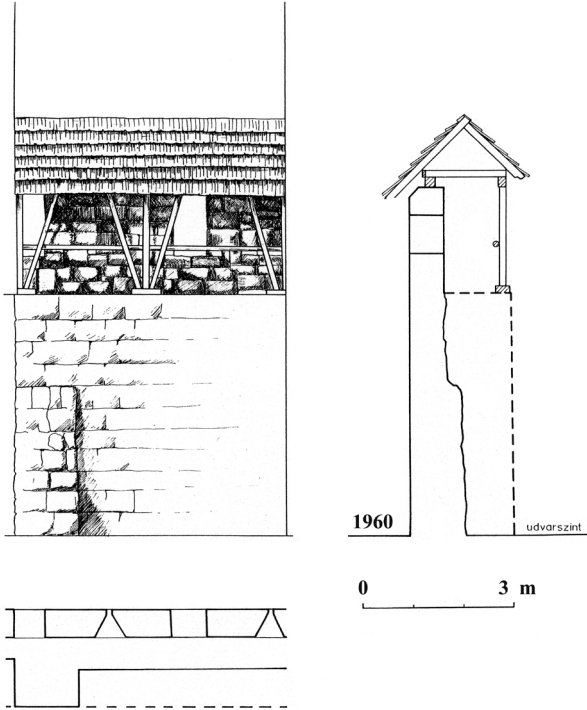
Alpokon átkelve Velencébe utazott, innen pedig, tengeren folytatta útját a Szentföldre. A következő évben szárazföldi úton tért haza, s eközben Magyarországon is átutazott. Néhány napig Budán és Pesten időzött. „Visszatértem Pestre, ahol szintén hat, vagy nyolc francia családot láttam, akik a császár megbízásából a Duna-parton, palotájával szemben, nagy tornyot építettek, szándéka volt a Dunán keresztül óriási láncot húzni, amely a folyamot elzárta volna. [...] Megszemléltem a tornyot, mely körülbelül már háromlándzsányi magas volt. Környeskörül igen sok faragott kő hevert, azonban az egész abbamaradt, mivel az első kőművesek elhaltak, akik pedig életben maradtak, nem tudták folytatni.”³² A félbe maradt, 23×23 m alapterületű, 4 m vastag falú torony maradványai a Régiposta utca – Váci utca kereszteződésében rejtőznek a földben. A pesti vár É-i kaputornya a Váci utca É-i végén állt. A várépítkezések idejét a vár területén áthaladó utak alapozásába döngölt régészeti leletek, vastag falú házi kerámia, vaseszköz és állatsont darabok a 15. század elejére kelteznek. A félbe maradt várat 15. század második felében, az új városfal építése előtt lebontották. A Váci utca É-i végén álló várkapu alsó részét azonban, meghagyták, és ráépítették a 15. századi városfal északi, Váci kapuját.³³

Újbécs ÉK-irészen, a várépítkezéssel egy időben, szabályos alaprajzi elhelyezkedésben faszerkezetes, paticsfalú házak épültek. Három ház részleteit feltártuk a Károly körút 30. sz. telken. Mind a három a 15. századi városfal nyomvonalába esett, ami azt mutatja, hogy már a 15. század korábbi évtizedeiben szabályozták a terület beépítését. A házak elhelyezkedéséből rekonstruálható utca párhuzamosan haladt a Városház utcában végighaladó, 1241 előtti városfallal.³⁴

A nagy építkezések közben a pesti polgárok folytatták az önálló városi életért vívott küzdelmeiket. Fokozatosan elérték, hogy az 1469–1476 közötti években 12 tagú városi tanácsot választhattak, majd néhány év múlva Pest a tárnokszék tagja lett és ezzel visszanyerte szabadságát. 1506-ban a szabad királyi városok közé emelkedett.³⁵ A 15. századi folyamatos fellendülés meghozta a városigazgatás, az ipari és a kereskedelmi élet önállóságát, de Pest és környezete egyre jobban zsúfolt, rendezetlen városképet mutatott. A város É-i oldalán nagy, kihasználatlan területet foglalt el a félbe maradt pesti vár, egyre jobban körbeépült és összeszorult a ferences kolostor melletti állatvásártér, és déli irányban a Duna parton, Pest és Szentfalva között nagy területet elfoglalt a bőrfeldolgozó ipartelep.³⁶ Az Árpád-kori városfal körüli szabad területek különböző minőségű házakkal kezdtek beépülni. Ezek között létesült a Szent Miklós templom és kórház (Városház u. 9–11). A 16. században a törökök lebontották. 1996-ban a Városháza északi udvarán az egyik 16–17. századi ház pince betöltésében néhány mérműves ablakkeret töredék is előkerült, feltehetően a közeli Szent Miklós templomból származtak.

Pesten a 15. század második felére megérett a helyzet egy nagyszabású városrendezésre. Rendkívül érdekes lenne, de sajnos nem tudjuk, hogy Mátyás király milyen feltételeket szabott a pesti, szentfalvai és újbécsi polgároknak, és azt sem tudjuk, hogy a három település ingatlan tulajdonosai milyen egyezséget kötöttek az új városfal felépítésével kapcsolatos kérdések rendezésére. Mint ismeretes, az érdekelt felek megegyeztek és felépítették a 15. századi városfalat (*1. kép*). Az építkezést városszerte nagyméretű földmunkák és több épület lebontása előzte meg. Ekkor tűnt el az 1241

4. A városfal belső oldala
és metszete, 15. század.
Horler Ferenc, 1960

előtti városfal, a félbe maradt pesti vár, és lebontották az új városfal nyomvonalába eső szentfalvai és újbécsi házakat. A város déli oldalán (Havas utca – Fővám tér közötti terület) megszüntették a bőrfeldolgozó telepet, az egész műhely átkerült a 15. századi városfal külső oldalára. Egy helyszínrajz tanúsága szerint a 18. században még működtek a városfal melletti tímárműhelyek.

Az új városfal helyét nagyjából a 13. századi városfallal párhuzamos irányban jelölték ki. A Városház utca vonalában haladó 13. századi, és a felépítendő 15. századi városfal között 140–160

m széles területsáv húzódott, és ez elegendő volt ahhoz, hogy átvezessenek rajta egy új utcát, amelynek mind a két oldalát házhelyekre osztották. A Városháza északi udvarán feltárt utcarészlet a középkori eredetű Semmelweis utca folytatása, a Sütő utcánál befordult az ugyancsak a 15. századi városfallal párhuzamos, középkori eredetű Fehér Hajó utcába. A 15. század végére kialakult városlaprajz, az úthálózat és telekbeosztás a mai napig fennmaradt. A késő középkori Pest alapterülete 55 hektárra nőtt.³⁷ Ebből a városfal nyomvonala közel 5 hektárnyi terület, amely az építkezés előtt, mint említettük, nagyrészt beépített volt. Adatok hiányában nem tudjuk a városfal építési költségét megbecsülni, csak a felhasznált építőanyag mennyiségét lehet nagyjából kiszámítani. A városfal 2200 m hosszú 1,9 m széles, 10 m magas kötőgátjait 2,2 m széles és 1,6–1,8 m mély alapokra építették, a külső tornyok, kaputornyok és a kaputornyok támpillérei további 400 m hosszú falszakaszt jelentenek. A kő építőanyag becsült mennyisége cc. 54 000 m³. A pártázat mögötti fából készült, fedett folyosóhoz 1–2 000 m³ fára is szükség volt. Jelentősen megnövelte a felhasznált fa mennyiségét a Duna-parti paláncsor, bár lehetséges, hogy a közel 700 m hosszú kerítés nagyobb része, már korábban, mint árvízi töltés, megépült a pesti parton. Az építkezés költségeit rendkívüli mértékben megnövelték azok a földmunkák, feltöltések, amelyekkel a városfal egész vonalán közel azonos tengerszint feletti magasságon kellett kialakítani a járószintet.³⁸

A 16. századi városfal teljes hossza, a Duna-parti résszel együtt, cc. 3 km lehetett. Három kapuja volt, amelyek a városon átvezető, országos főútvonalakon álltak. Északon, a Váci kapu, keleten a Hatvani kapu és délen a Kecskeméti kapu tornyai magasodtak. A Duna-parton két rondella, a kapuk között külső tornyok, a kapuk előtt rondellák növelték a városfal katonai erejét. A városfal tömbje szabálytalan alakú,

különböző nyersanyagú kövekből épült. A járószint feletti falsíkot, sima felületű, elnagyolt kváderekkel borították, a köveket lazább szerkezetű, homokos, mészszegény habarccsal rakták fel, amelynek a nagy része a háborús események következtében már a 16–17. században leomlott. Az alapfal 1,60–1,80 m mély és 2,20 m széles volt, mindkét oldalán általában 20 cm széles falkiugrás mutatta a 15. századi járószintet. A 10 m magas városfal 1,8–1,9 m széles volt. A külső tornyok és a városkapuk fala ugyanilyen széles volt, a rondellák falai azonban 4–6 m szélesek lehettek.³⁹ A külső oldalon egymástól 70 cm-re, lőréses párták zárták le a fal koronáját. A pártázat egy-egy foka 1,35 m magas, 2,55 m széles és 70 cm vastag volt. A pártafokok közepén befelé töleséresen táguló, 65 cm magas, külső oldalán 10 cm széles, keskeny lőrések voltak. A városfalat teljes szélességében csak a gyilokjáró szintjéig építettek, majd a fal külső felére építették fel a 70 cm vastag pártafokokat. A pártázat belső oldalán a 120 cm széles faltetőre, fa védőfolyosót ácsoltak, amelyre létrán, vagy a városfal belső oldalára épített, keskeny kölépcsőn lehetett felmenni (4. kép).⁴⁰ A tornyok közötti falrészletek nagy része fennmaradt a 18. század végéig.

A 15. században épült városfalakat, közöttük a pesti falat, Gerő László a magyar várak külső tornyos típusába sorolta. Ilyen volt a kolozsvári városfal, amelynek a pesti fallal megegyező részletei voltak. A kolozsvári Szabók bástyája (Bethlen bástya) melletti falrészlet pártázata, méreteiben is megegyezik a pestivel. Hasonló a gyilokjáró belső oldala.⁴¹ Bizonyára a 15. század közepén épített városfalakon, Kolozsvár, Kiszseben, Zsolna, stb., több hasonló részlet volt, de ezek is, mint a pesti fal, a későbbi évszázadokban vagy átépültek, vagy teljesen megsemmisültek.⁴² Ha a középkori magyar városokat ábrázoló metszeteket, városalaprajzokat vizsgáljuk, szinte minden rajzon megtaláljuk a kapuk közé épített külső tornyokat. Különbőféle, félkör, kör, patkó alakú, vagy négyszögletes alaprajzuk volt. A Pestet ábrázoló metszeteken és a térképeken a városfal íves hajlását kialakító tompaszögű sarkokon félkörös és négyszögletes tornyok helyezkedtek el. Egyelőre egyetlen, a Múzeum körút 27–29. házak udvarára eső torony részletét kutatták. Bebizonyosodott, hogy a torony a városfallal egyszerre épült, belső átmérője a városfálnál 6 m, a városfalra merőleges sugara 5 m volt. A többi külső torony pontos helyét még nem ismerjük. A városfallal együtt épültek a kaputornyok, a régészeti kutatás feltárta a Váci és a Kecskeméti kapukhoz csatlakozó városfal részleteket. A 18. századi adatok szerint a Hatvani kapu alaprajza feltehetően azonos volt a feltárt kapu alaprajzával. A városkapuk előtti rondellák és más külső erődítmények közül csak a Hatvani kapu előtti rondellából került elő egy 20 méteres részlet, ezt azonban 1962-ben az Astoria aluljáró építése miatt nagyrészt elbontották.

A régészeti adatok azt mutatták, hogy a városfal Mátyás király uralkodása alatt, az 1460–1480 közötti időszakban épült.⁴³ Alátámasztja ezt a városfal első, 1493-as okleveles említése, amikor határozottan leírták, hogy nem sokkal korábban épült a város köré. 1512-ben említették a Hatvani kaput (Kossuth Lajos utca 19. előtt, úttest), a városfal északi, Bécsi-, Váci kapuja (Váci utca 1–3. előtt, úttest) 1516-ban és 1522-ben jelent meg oklevelekben.⁴⁴ Röviddel ezután, 1526 őszén, tragikus eseményeket élt át a város, a Mohácsról érkező török sereg nemcsak Budát, hanem Pestet is feldúlta és felégette. A nagy török sereg nem sokkal ezután elvonult, de török helyőrség maradt a városban. II. Lajos halála (1516–1526) után Szapolyai Jánost (1526–1540) és Habsburg Ferdinándot

(1526–1563) magyar királlyá választották. A királyi hatalomért viaskodó pártok küzdelmei és az újabb török támadás veszélye között Pest már nem tudott újjáépülni, örökre elvesztette középkori nagyságát. Az elkövetkezendő két évtizedben Pest sokat szenvedett a budai királyi palota birtokolásáért vívott küzdelmekben, az egymás ellen küzdő két magyar király Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, valamint a velük szövetséges magyar, német, török csapatok heves csatákat vívtak a pesti oldalon is. Pest 1526-tól szinte folyamatosan háborús események színtere volt, de az 1526-os tűzvész és a harci események még nem okoztak kijavíthatatlan károkat a városfalban.

1536-ban Oláh Miklós történeti munkájában röviden írt a pesti falakról, de a falak állapotával nem foglalkozott. Úgy látta, hogy a falak széles körben övezték a várost, és a városfalat még a Duna egyik ága is körbevette. A városfal alul-fölül a Dunát érintette, és hosszan csatlakoztak hozzá a Duna-parti külvárosok.⁴⁵ Oláh Miklós érdeklődését bizonyára jobban felkeltette volna, ha láthatta volna a kapuk előtti külső védőműveket, a rondellákat. Ezek azonban, néhány évvel később épültek.

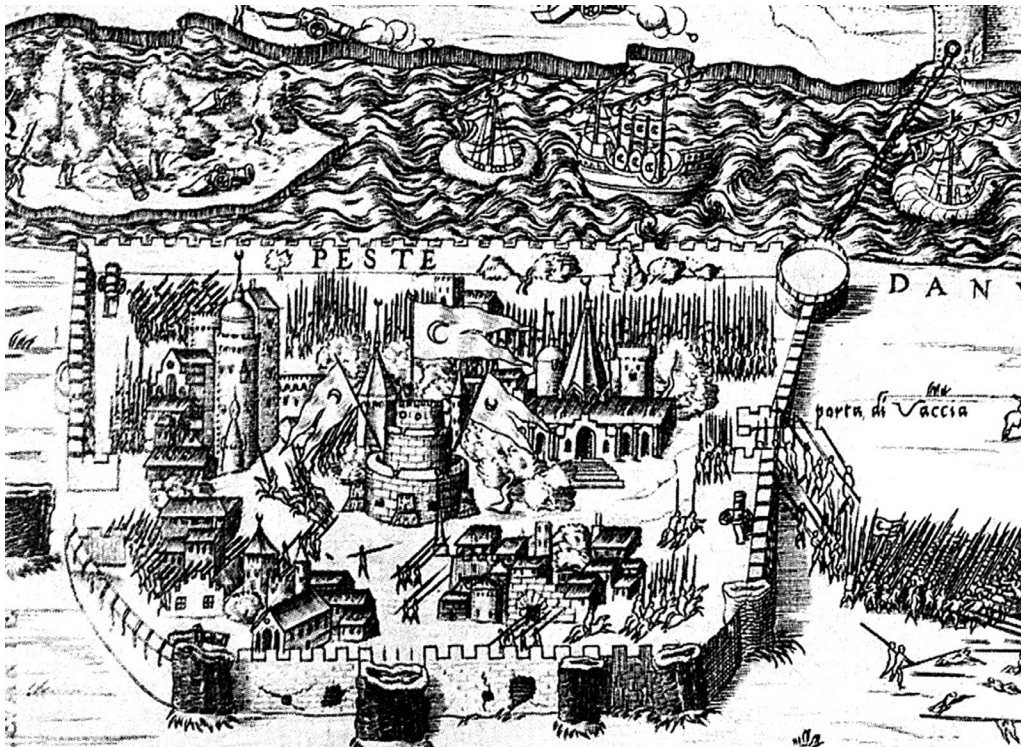
A városfal 17. században ábrázolt erődítményeiről a kutatók általában azt gondolják, hogy azokat a török hódoltság idején, a törökök építették.⁴⁶ A pesti rondellák kutatásának azonban, az a legnagyobb problémája, hogy eddig csak a Hatvani kapu előtti rondella részlete került elő. A rondella északi oldala mellett látható volt, hogy a rondella járósíntjéhez kapcsolódó rétegben csak néhány 16. századi magyar eredetű kerámia edénytöredék volt. Az utolsó, középkori városfal építkezések és az ezzel járó szintemelések ideje arra az időszakra tehető, amikor a két király között fegyvernagyvadás volt, és közös erővel próbáltak felkészülni a török veszély elhárítására. A tárgyalások eredménye az 1538-as nagyváradi béke, amelyben Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, a két magyar király elhatározta, hogy a török ellen együtt védik Budát és Pestet, és erődöt építenek a Gellért-hegyen.⁴⁷ Ez volt az utolsó időszak, amikor a városfal hadieréjét a kapuk elé épített külső védőművekkel, a kor haditechnikai követelményei szerint megerősíthették. A békesség azonban, rövid ideig tartott. 1540-ben, Szapolyai János halála után, ismét fellángoltak az ellentétek, mert Habsburg Ferdinánddal szemben Szapolyai párthívei királlyá választották a csecsemő János Zsigmondot. Az özvegy Izabella királyné és János Zsigmond a budai királyi palotában tartózkodtak, és Ferdinánd várható támadása ellen megerősítették a budai királyi palota katonai védelmét. Erre Ferdinánd sereget küldött Buda ellen, de a németek csak Pestet tudták elfoglalni. 1541 tavaszán Fráter György megkísérelte Pest visszafoglalását, de amikor Ferdinánd seregei Rogendorf vezetésével Buda alá érkeztek, Fráter György abbahagyta a pesti ostromot. Ezt követően rövidesen megérkezett Mehmed bég felmentő segédhada és Török Bálint csapata, két tűz közé fogták Rogendorfort és szétverték a német csapatot. 1541. augusztus 21-én Buda felszabadult az ostromzár alól, ugyanekkor Pestről is kivonultak a németek. Augusztus 26-án Szulejmán szultán hatalmas sereggel Buda alá érkezett, tárgyalások kezdődtek, és a tárgyalások alatt, augusztus 29-én Buda török kézre került. Szeptember 5-én Izabella királyné János Zsigmonddal eltávozott Budáról.⁴⁸ A törökök Pestre is bevonultak, és elkezdődött a 150 évig tartó török hódoltság időszaka.

A 16. század első felében, a pesti hadi események szereplői között jelentős szerepet játszott Joannes Maria Speciecasa olasz hadi építész, aki I. Ferdinánd király szolgálatában állt. 1540 novemberében Ferdinánd a Szapolyai uralma alatt álló Buda elfoglalására

készült. Az ostrom előkészítésére ideküldött dunai naszádosok parancsnoka feltehetően az a Jhann Maria (Joannes Maria Speciecasa) mester lehetett, aki már 1538-ban több szakértővel együtt megvizsgálta Ferdinánd pozsonyi és komáromi várát. 1540-ben Buda ostroma elmaradt, Ferdinánd részére csak Pestet sikerült elfoglalni. A téli hónapokban hozzákezdtek Pest védőműveinek, bástyáinak megerősítéséhez, a munkálatok 1541 tavaszán megszakadtak, amikor Fráter György seregei körbefogták Pestet. Rogendorf vezetésével Ferdinánd serege is ideérkezett, és Fráter György elvonult Pest alól. Fels Lénárt főkapitány leveleiből bővebben értesülünk az eseményekről. 1541. február 8-án Ferdinánd király utasította magyarországi tábori fizetőmesterét, hogy Joannes Maria Speciecasának, mint királyi építőmesternek pesti megélhetésére fizessen 32 forintot. Egy 1541. április 23-án keltezett, olasz nyelvű levélben Joannes Marius Speciecasa megköszönte Ferdinánd királynak fizetése felemelését: „Az elmúlt napokban Rogendorf uram tudatta velem, miszerint Felsőtek havi 40 forintot engedélyezett számomra fizetésemül ennek a Pest városnak az erődítéséért. Amivel nagyon elégedett vagyok.”⁴⁹ A kortárs olasz történetíró, Paulus Jovius csak annyit jegyzett fel, hogy a Nápolyból való Marius Spicacsius Pest városában, „az ellenség táborának ellenében itáliai módra négyszögben, akár egy igen széles tornyot, sáncot emeltetett, és a tetejére ágyúkat helyeztetett.”⁵⁰ Ez a négyszögletes Duna-parti sánc több városképi metszeten látható.⁵¹ Istvánffy Miklós (1535–1615) nagy történeti munkájában az 1541 körüli események ismertetése közben többször kitért Marius Speciacasius tevékenységére, különösen érdekes a Török Bálint vezette ostrommal kapcsolatos megjegyzése. „Marius Speciacasius a hajóhad parancsnoka a város belsejében itáliai módra emelt erődítményekkel és sáncokkal az ellenség (itt Török Bálintról van szó) próbálkozásait megghiúsította.”⁵² Kétségtelen, hogy Istvánffy jelentős katonai ismeretekkel rendelkezett, de az idézetben nem egészen pontosan helyezi el a pesti építményeket. Az 1535-ben született Istvánffy csak jóval később láthatta Pestet, amikor a pesti törökök a középkori városfalat és a védőműveket az 1542-es, nagy pusztulásokkal járó visszafoglalási kísérlet után saját elképzeléseik szerint állították helyre. A megerősített városfal már nem a budai vár felől, hanem a Duna mentén Észak felől közeledő császári seregek ellen védte a pesti helyőrséget.

A 15. SZÁZADI VÁROSFAL FELÁRT RÉSZLETEI

A 15. századi városfal félkör alakban veszi körül a várost, de a valóságban a falvonulat hét különböző hosszúságú, egyenes falszakaszból áll, amelyek tompaszögben kapcsolódnak egymáshoz (1. kép). Az északi szakasz a Duna-parti nagy rondellától indul (Apáczai Cseres János u. 6. előtt, úttest) és véget ér a Deák téren, ahol a falvonulat 1. és 2. sarka között egy kör, vagy négyszög alaprajzú külső torony állt. A fal külső oldalán állt a Váci kapu (Váci utca 1–3. előtt, úttest). A városfal északkeleti oldala a Deák téri külső torony (a városfal 2. sarka) és a városfal 3. sarka közötti egyenes falszakasz. A középső részén (Károly körút 28–30.) egy félkör alakú külső torony állt, majd a 3. tompaszögű falsarkon (feltehetően a Károly körút 14–16. házak helyén), egy újabb félkör alaprajzú külső torony következett. Itt kezdődik a városfal keleti oldala.

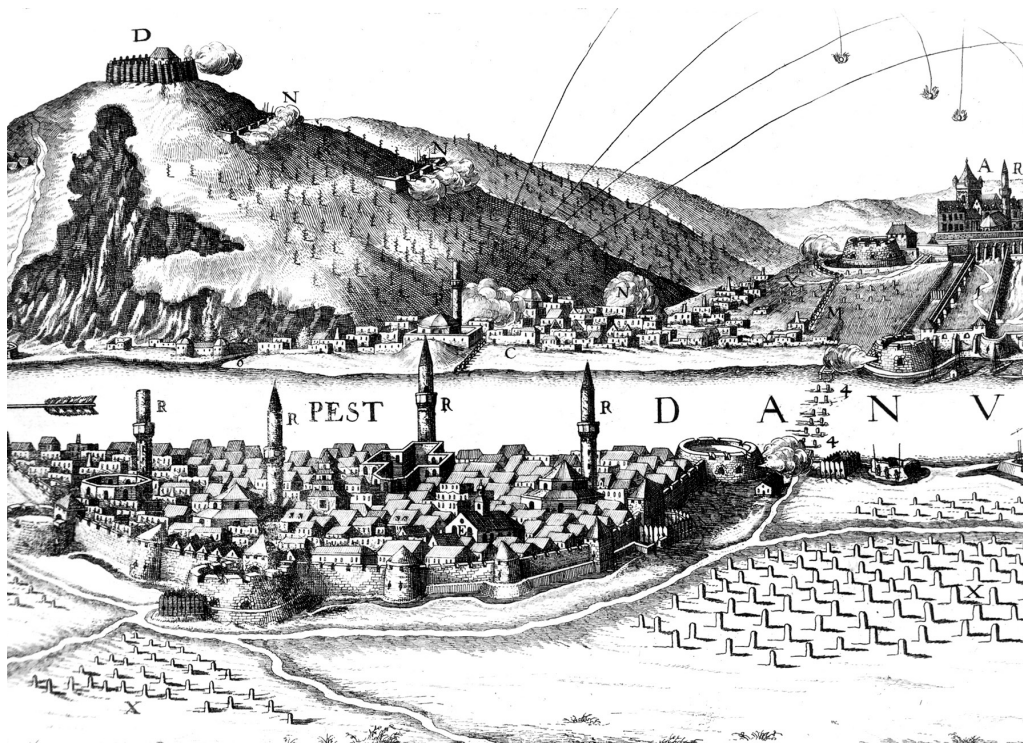

5. Pest keletről. Enea Vico: Buda ostroma, 1542. Részlet

Ezen állt a városfal legnagyobb, legforgalmasabb Hatvani kapuja (Kossuth Lajos utca 17–19, úttest). A közelében (feltehetően a Múzeum körút 13. ház helyén) egy külső torony helyezkedett el, majd a városfal leghosszabb egyenes szakasza a Múzeum körút 29. ház helyén Délnyugatra fordult. Ez volt a városfal 4. tompaszögű sarka és itt is állt egy külső torony. A városfal déli oldala az 5. tompaszögű sarok (Kecskeméti kapu) és a Duna-part közötti falrészlet. A városfal 6. tompaszögű sarkán (Vámház körút 16.) állt a városfal 7. külső tornya. Középen épült fel a déli, Duna-parti rondella (Fővám tér 5–6.). A városfal nyugati oldala a Duna-parton helyezkedett el. Az északi oldalán a két rondella között, kőfal emelkedett, ettől délre erőteljes palánkkerítés húzódott. Egyelőre nem tudjuk, hogy a palánkfal déli vége hogyan kapcsolódott össze a déli városfal nyugati végével.

Pest egyik, középkori főutcája a K-Ny-i irányban haladó Hatvani utca volt, amely azonos a jelenkori Kossuth Lajos utcával. Északi és déli részre osztotta a várost és kettévágta az É-D-i irányban haladó utcákat. Napjainkban a Kossuth Lajos utca két oldalán kialakult utcákban a házak számozása a Kossuth Lajos utcánál kezdődik, ezért nem lehet a városfal részleteit a földrajzi É-D-i irányban haladó elhelyezkedés szerint bemutatni. A pontos azonosítás érdekében a jelenkori utcanevek és házszámok szerint ismertetjük a városfal egyes szakaszait.

A pesti városfal első középkori, hitelesnek tekinthető ábrázolása Enea Vico 1542-ben készült látképén maradt fenn (5. kép). 17. század elején, Wilhelm Dilich rézkarcán

6. Pest keletről. M. Wening – L. N. Hallart: *Buda ostroma keletről, 1684. Részlet.*

7. Az 1996–97-es ásátás helyszíne az 1684-es látképen. Pest keletről.
M. Wening – L. N. Hallart: *Buda ostroma keletről, 1684. Részlet*

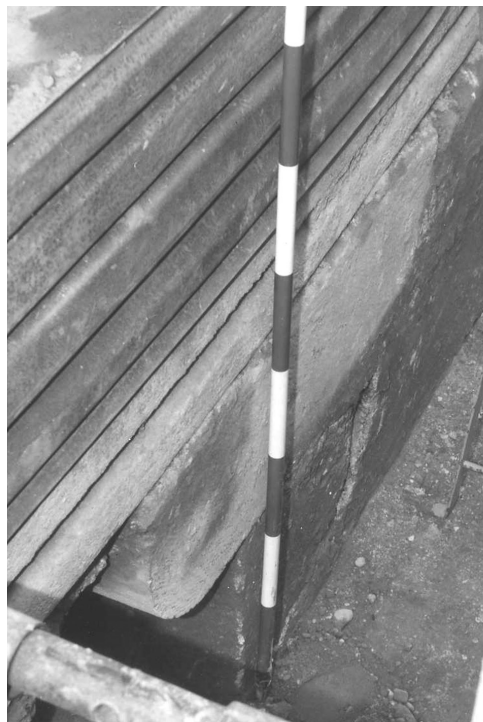
(1600)⁵³ és Georg Keller Buda 1602-es ostromát megörökítő látképén Pest szabálytalan négyszög alaprajzú városnak látszik, erőteljes rondellákkal, és a várost nagy vizesárok is védelmezi.⁵⁴ A legjobb látképek Buda 1684-es ostroma idején készültek, amelyek elsősorban Budát ábrázolták a négy égtáj felől, de Pest látképét és a városfalat is nagy gondossággal megrajzolták.

A VÁROSFAL ÉSZAKI ÉS ÉSZAKKELETI OLDALA

A Pestet ábrázoló látképek közül azok ábrázolják a legrészletesebben a városfalat, amelyek az 1684-es ostrom előtti időszakban készültek. A törökök által karbantartott városfal teljes épségében állt. Az eredménytelen 1684-es, török alóli felszabadítási hadműveletek után a császári hadvezetés parancsára kiürítették, lerombolták és felgyújtották Pestet, és feltehetően a városfal is megsérülhetett.⁵⁵ Hallart–Wening: Buda ostromát keletről bemutató, 1684-es látképén látható az egész pesti városfal. A kinagyított részlet a városfal É-ÉK-i oldala (6. 7. kép).⁵⁶

Váci városkapu. Váci utca 1–3, 2–4. előtt, úttest. Feltárva és visszatemetve.

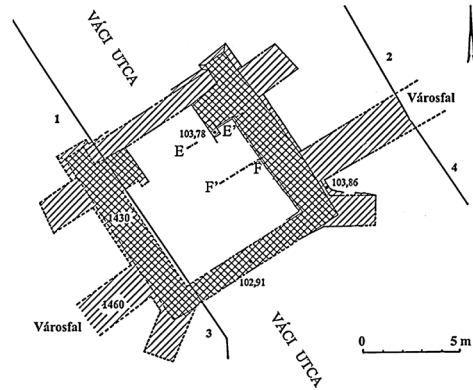
A középkori Pest É-D-i főutcája a Dunával párhuzamosan haladó országos főútvonal egyik szakasza, amely azonos a mai Váci utcával (1. kép). A középkori utca északi végén, a Vác felé vezető országúton álló városkaput 1516-ben Bécsi kapunak, 1522-ben Váci kapunak nevezték.⁵⁷ A Bécsi kapu elnevezés a Pest ÉK-i oldalán elhelyezkedő

13. századi Bécs-Újbécs település emlékét idézi, amely a 14. század első felében Zsigmond király birtokába került. A 15. század második felében Bécs-Újbécs nagyobb részét bekerítette az új városfal, de a városrész és a városkapu Bécs nevét a 18. században is használták.⁵⁸ A Belvárosban a városkapu közelében ma is van Bécsi utca.

A 19. században lebontott kaputorony falai az 1860-as években, közmű árkokban bukkantak elő. Rómer Flóris megtekintette a régi falakat, de nem jegyezte fel, hogy az újonnan kiásott vízvezeték árok a kapu melyik részén haladt át.⁵⁹ Száz évvel később, 1968-ban, majd 1975-ben három, korábban kiásott árokban kicserélték a csöveket és a vezetékeket. Az 1 m széles és 1,7 m mély közműárkok a kaputorony

8. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest. ÉNy-i konzol a Váci kapu belső terében, 15. század.
Bakos Margit, 1975

10. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest.
A vár és a Váci kapu alaprajza, 15. század.
Héjjas Pál, 1985

9. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest.
A Váci kapu keleti oldala, 15. század.
Bakos Margit, 1985

belső területén haladtak át, átvágták a torony északi és déli falát. Az 1975-ös árokban kibukkant a kapu belső terének az ÉNy-i sarkába falazott konzol (8. kép). A falrészletek alapján kiderült, hogy a kapu maradványai a Váci utca nyugati felében helyezkednek el és a torony nyugati oldala elpusztult a Váci utca 1–3. házak, és a pincék építése közben. A kaputorony belső tere É-D-i irányban 7,8 m széles volt, 0,5 méterrel rövidebb, mint a Kecskeméti kapu belső tere. A leletmentések során látszott, hogy a feltárt falak különféle építőanyagokból (kövek, habarcs, vakolat) állnak, de csak a 10 évvel későbbi régészeti feltárás eredményei adtak erre magyarázatot (9. kép). Az 1985-ös régészeti kutatás a kaputorony keleti oldalát érintette, de a korábbi leletmentések eredményeivel kiegészítve, rekonstruálni lehetett a kaputorony teljes alaprajzát (10. kép). A kaputorony falai az úttest alatt 0,8 m mélyen jelentek meg, a falak alja a faltetőtől számítva 3,4 m mély volt. A kutatás befejezése után a régi csöveket a korábbi árkokban hagyták, és az új csöveket a középkori falakba, légkalapáccsal kibontott új árkokba helyezték.

A régészeti adatok összegezése közben kiderült, hogy a 15. századi Váci kaput egy korábbi torony alapfalaira építették. Még a feltárás évében a Váci utca – Régiposta utca kereszteződésében, ugyancsak közműárkokban, előkerültek a középkori pesti vár félbe maradt öregtoronyának a falai. A 23×23 m alapterületű öregtorony és a Váci városkapu alatti, 10×10 m alapterületű kaputorony maradványainak a járószintje és mindkét épület maradvány pusztulási rétegeinek a teteje azonos geodéziai mérési adatot mutattak. A Váci kapu alatti torony maradványai Zsigmond király uralkodása (1387–1437) alatt, a 15. század elején elkezdett és félbe maradt pesti vár északi kapujából származtak. A torony külső oldalán az ÉK-i és az ÉNy-i sarkon, a toronyfalak meghosszabbításaként

11. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest.
A várkapu ÉK-i támpillér, 1430 körül.
Bakos Magit, 1985

12. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest.
A Váci kapu belső tere, ÉK-i sarok, 15. század.
Bakos Margit, 1985

ben az úttest alatt 0,8 m mélységben jelent meg. A kaputorony 10,5 m (É–D)×10,5 m (K–Ny) kiterjedésű területen állt. A 4 m széles kapunyílásban 1,8 m széles akna, farkasverem volt. A külső sarkokon kettős támpillérek, a belső oldalon a sarkokra 45 fokos szögben épített támpillérek álltak. A kaputorony kétharmada a városfal

támpillérek álltak, amelyek változatlan formában megmaradtak a 15. század végi városkapu északi oldalán (11. kép). A városkapu 18. századi bontási szintjén 140 cm hosszú és 120 cm szélesek voltak, az alapozás aljára 1,70 × 2,5 méterre növekedtek. 1985-ben az ÉK-i sarkon álló támpillér teljes egészében előkerült, és látható lett, hogy a támpillér falsíkja és az armírozott sarkok egészen a fal aljáig 6 sorban, 40–55×65–160 cm különösen nagy, simára csiszolt felületű mészkő kváderekből épültek (12. kép). A 15. század végi városkapu járószintjétől 2,5 m mélyen előkerült a támpillér alja. A kváderek alatt egy sorban 16–20 cm vastag, szabálytalan alakú kőlapok voltak lerakva, amelyek a bolygatatlan homokba mélyedtek, 17–20 cm széles sávban körbevették a kvádereket. A torony belsőtere 6,25 m hosszú (É–D) és 7,2 m széles (K–Ny) volt, az északi oldalán helyezkedett el a 4 m széles kapunyílás (10. kép). A falak alja a 15. század végi járószinthez képest, 3,7 m mély volt. A kapunyílásban, a 15. század végi járószint alatt 0,8 m mélyen egy szabályos téglalap alakú, 70 cm magas, 50 cm széles, faltörmelékkel betöltött üreg volt, ebben helyezkedett el a kapu zárására szolgáló berendezés, felvonóhid, gerendája. A kapunyílás északi záró falát a 15. század második felében, a városkapu építése előtt teljesen elbontották. A várkapu felépítményéből semmi sem maradt.⁶⁰

A Váci városkapu É–D-i tengelye merőleges a városfalra (10. kép). A kváderkövekkel borított fal teteje 1985-

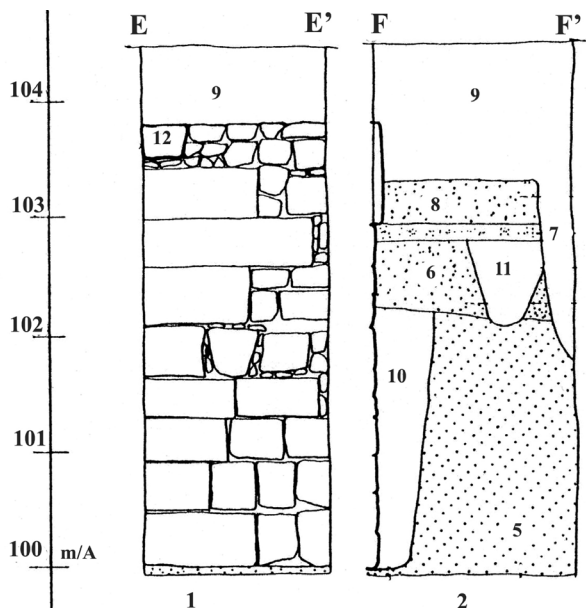
13. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest. A Váci kapu belső tere. 1. ÉK-i fal.

9. feltöltés, 16–20. század. 12. konzol, 15. század. 2. Keleti fal. 5. bolygatatlan homok. 6. szürke homok, 1430 körül. 7. habarcsos kőzúzalék a zsaluzott fal alatt, 1460 körül. 8. épülettörmelék, 1538 körül. 10. alapozási árok, 1430 körül, 11. cölöplyuk, 1460 körül. Kuczogi Zsuzsanna, 1985

külső oldalán helyezkedett el, a városfal derékszögben indult a kapu oldalfalaiból. Alaprajza ugyanolyan volt, mint a Kecskeméti kapué, de a méretekben kisebb eltérések mutatkoztak. A városkapu felépítése előtt a korábbi torony falai között, faltól-falig szétterítették a bontásból származó kőporos

kőzúzalékot és a tetejére szilárdítás céljából habarcsot öntöttek. Ezután a keleti és feltehetően a nyugati alapfalat a külső oldalon kváderekből álló köpenyfallal 180–190 cm-re megvastagították, a belső oldalon pedig zsaluzott törtköves falat emeltek (12. 13. kép 2). Az ÉK-i és az ÉNy-i sarkon a korábbi támpillérekhez K–Ny-i irányban új, 2,7 m hosszú, 1,8 m széles támpilléreket építettek (10. kép). A korábbi várkapu támpillérei között felépítették a városkapu 130 cm széles északi záró falát, amellyel a belső tér északi oldalán, a kapunyílásban 4 m×1,8 m kiterjedésű akna keletkezett. Az új falak elnagyolt kváderekkel borított falsíkja épségben maradt. Különösen jó minőségű volt a torony keleti alapozásához épített köpenyfal, amelyet ugyancsak nagyobb 30–40×40–60 cm-es kváderekből építettek. Az ÉK-i sarkon álló új támpillér falsíkjai függőlegesek voltak, a városkapuhoz kapcsolódó külső járószintet mutató falkiugrást (103,50 m/Adria) a köpenyfalon alakították ki. A Váci kapu déli fala a 120 cm széles, a korábbi falra épült, zsaluzott fal volt, egyik oldalon sem volt köpenyfal. Jól látszott, ahogy a korábbi várkapu sarkához hozzáépítették a DK-i sarkon álló, 2,3 m hosszú, 1,6 m széles támpillért.

1975-ben a kapu belső teréből, előkerült egy 118 cm hosszú, 37 cm vastag, lekerekített sarkú konzol, amely a farkasverem DNy-i sarkába volt beépítve és 30 cm-re benyúlt a kapu belső terébe (8. kép). 1985-ben a farkasverem DK-i sarkán egy másik, ugyanolyan keresztmetszetű 122 cm hosszú, 37 cm vastag, tetején 40 cm alján 36 cm széles konzol került elő, amely ugyancsak 30 cm-re benyúlt a kapu belső terébe (12. kép). A konzolok egyforma, szürke, kemény kőből készültek és ugyanolyan simára csiszoltak voltak, mint a korábbi várkapu különösen nagy, téglatest alakú kváderei. Feltételezhető, hogy először a várkapuban voltak beépítve, és a Váci kapuban másodlagos helyzetben, új helyen kerültek elő. A bolygatatlan 1430-as falakban, a kváderek rés nélkül illeszkedtek egymáshoz, és a falfelület teljesen sima volt. A feltárás idején azonban, a konzolok 6–8 cm vastag, apró, törtköves habarcsrétegbe voltak fektetve, és a konzolok mellett a simára

csiszolt kváderek helyett tört kövek és elnagyolt kváderek voltak beépítve. A belső tér ÉK-i sarkában jól látszott, hogy a nagy konzol körül milyen mértékben bontották el a korábbi falat (12. kép). A várkapu bontásából származó kőporos közúzalék réteg teteje a konzol alatti, második, különösen nagy (40×134 cm) kváder tetejével volt egy szintben (13/1. kép). A konzolok azt mutatták, hogy a városkapuban más kapuberendezés volt, mint a várkapuban. A konzollal szemben, a Váci kapu déli falát a konzolhoz, illetve a 15. századi járószinthez képest, mélyebbre bontották, és csak az alapfal sima falsíkja látszott.

A kaputorony belső terében nem volt pince, ezért több helyen megmaradtak a különböző régészeti rétegek. A kapu keleti falához kapcsolódó metszetben előkerültek a várkapu és a városkapu közötti kapcsolat jellegzetességei. A várkapu fala mellett, a bolygatatlan homokban megjelent a 45 cm széles, 2,2 m mély alapozási árok metszete, az árkot a kiásott sárga homokkal töltötték vissza (10. 13/2. kép). A homokra szürkés sárga homokos földet döngöltek, amelynek a tetejét a városkapu építése előtt vízszintesre lenyesték. A várkapu járószintje alatti homokos feltöltésben, a faltól 80 cm-re, megmaradt egy cölöplyuk 35 cm mély, 40 cm széles alsó része. A várkapu bontásához szükséges állványzatot tartotta. A 60 cm vastag, homokos földréteg tetején megjelent a várkapu bontása után szétterített 20 cm vastag kőporos közúzalék réteg, amely áthaladt a betemetett cölöplyukon. A közúzalék tetejére ráfeküdt a Váci kapu 10 cm-rel szélesebb zsaluzott falának az alja.

A Váci kapu belső terében, a DK-i sarokban, a déli falhoz futó rétegsorban a 15. század végi járószint alatt megmaradtak a várkapun átvezető I. út részlete. A budai Várhegyen feltárt legkorábbi utakhoz hasonlított. ⁶¹ A pesti kőkeményre döngölt, letaposott, 10–15 cm vastag útrétegben jellegtelen cserép, állatsont és vas darabok voltak beszórva. A kerámatöredékekről annyit lehetett megállapítani, hogy hiányoztak azok a jellegzetes fehér engobe-os, mázas vörös kerámia töredékek, amelyek Budán és Pesten Mátyás király uralkodása (1458–1490) alatt, a 15. század második felében jelentek meg. Az I. útrétegre ráterítették a várkapu bontása közben keletkezett 30–35 cm vastag kőporos, közúzalékos réteget, amelynek a tetejét híg habarccsal megkötötték. A következő II. útréteg a Váci kapun áthaladó út részlete volt, amelyet a kapuval egy időben, az 1460–1480 közötti időszakban építettek. A II. útba szórt régészeti leletek még apróbbak voltak, mint az I. útból származók, de a két leletegyüttes egészében azonos összetételű volt. A Váci kapu belső terében kialakított III. út maradványait nem találtuk meg, csak az út építése alatti szürkés homok feltöltés alsó része maradt meg. A szintemelési rétegeből már több felismerhető, a 15. század vége és a 16. század közepe között használt, jellegzetes edénytöredék került elő, de még nem volt közöttük egyetlen török cserép sem. Az itt elpusztult III. útréteget, a 16. század első felében alakították ki, amikor a Váci kapu elé is valamilyen külső erődítményt építettek. A Váci kapun áthaladó 16–17. századi, török hódoltság kori feltöltés-rétegek és a járószintek a 18. század végén, a kapu lebontása közben megsemmisültek.

A Váci kapu keleti oldalán a közműárkok darabokra szabdalták az ÉK-i sarkon álló, K-Ny-i támpillért (9. kép), a kapu DK-i sarkán álló támpillért és a kaputorony falából induló városfalszakaszt. Ezeknek a falaknak a mélyebb részleteit és a mélységét nem tárhattuk fel, mert közműárkokban fekvő, használatban lévő vezetékek közvetlen környezetét nem lehetett bolygatni.

A Váci utca 2–4. számú házak előtti közműárkokban előkerült a kaputorony keleti oldalához épített városfal 3,5 m hosszú szakasza (9. kép). A falcsonkok a közműárkok aljától mérve 90–110 cm magasak voltak, az alsó csövek a városfalba vésett árkokban feküdtek. A városfal és az ÉK-i sarok K-Ny-i támpillére között 3,5 m volt a távolság, a külső járósíntet mutató 25 cm széles falkiugrást csak a városfal külső oldalán építették meg. A közműárkokkal átvágott falak belső része alaktalan kövekből épített tömör fal volt, mind a két oldalát elnagyolt kváderekkel borították. Ugyanilyen falszerkezete volt az ÉK-i sarok K-Ny-i támpillérenek, a DK-i sarok támpillérenek, a torony É-i és D-i falának. A DK-i sarok támpillére a városfaltól 100 cm-re indult, és a városfallal egy kifelé bővülő, keskeny falzugot alkotott.

Leletmentés. Irásné Melis Katalin, 1968. 1975. Régészeti feltárás. Irásné Melis Katalin, 1985.

Károly körút 6. Városfal maradványa. Külső oldal. Helyreállítva.⁶²

1961-ben az itt állott ház lebontása után, a Semmelweis u. 1–3. tűzfalában előkerült a városfal külső oldalának részlete (1. kép). A telekhatáron húzódó falrészlet a gyilokjáróig maradt meg, a pártázatot már korábban lebontották. A középkori falsíkot vakolat borította, ez lehet, hogy a városfal XVIII. sz. eleji újjáépítéséből maradt meg. Az üres telket 1969-ben beépítették, és a földmunkák során a középkori városfal alapozásához épített újkori pincefalat meghagyták. A fal folytatódik a Károly körút 8. sz. telken. (Lásd ott.)

Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, 1961. Régészeti megfigyelés. Irásné Melis Katalin, 1969.

Károly körút 8. Városfal maradványa. Külső oldal. Helyreállítva.⁶³

A ház világítóudvaraiban a Semmelweis utca 1–3. és 7. sz. házakkal közös telekhatáron a gyilokjáró magasságáig fennmaradt a városfal két rövid, 2–3 m hosszú szakasza (1. kép). A déli világítóudvarban konzervált felületű középkori falrészlet látható. A gyilokjáró szintje felett későbbi újkori kőfal maradványa emelkedik.

Falkutatás. Irásné Melis Katalin, 1969.

Károly körút 10–12. Városfal maradványa. Külső oldal. Feltáratlan.

Az épületeknek a Semmelweis utca 9–11–13. sz. házakkal határos tűzfalaiban a városfal összefüggő szakasza maradt fenn (1. kép). Egy szakasz a Semmelweis utca 9. világítóudvarából feltáratlanul, a többi a Semmelweis utca 11–13. sz. telkek felől feltárt állapotban látható. (Lásd ott.)

Károly körút 24. Városfal maradványa. Külső oldal. Feltáratlan.⁶⁴

Az épület hátsó telekhatára mentén végighúzódó keskeny világítóudvar egész hosszában, a csatlakozó Semmelweis utca 21. és 23. sz. házak tűzfalának alsó részén kb. 2 m magas bevakolt falrészlet húzódik. Valószínűleg a városfal feltáratlan maradványa (1. kép).

Károly körút 26. Városfal maradványa. Külső oldal. Feltáratlan.⁶⁵

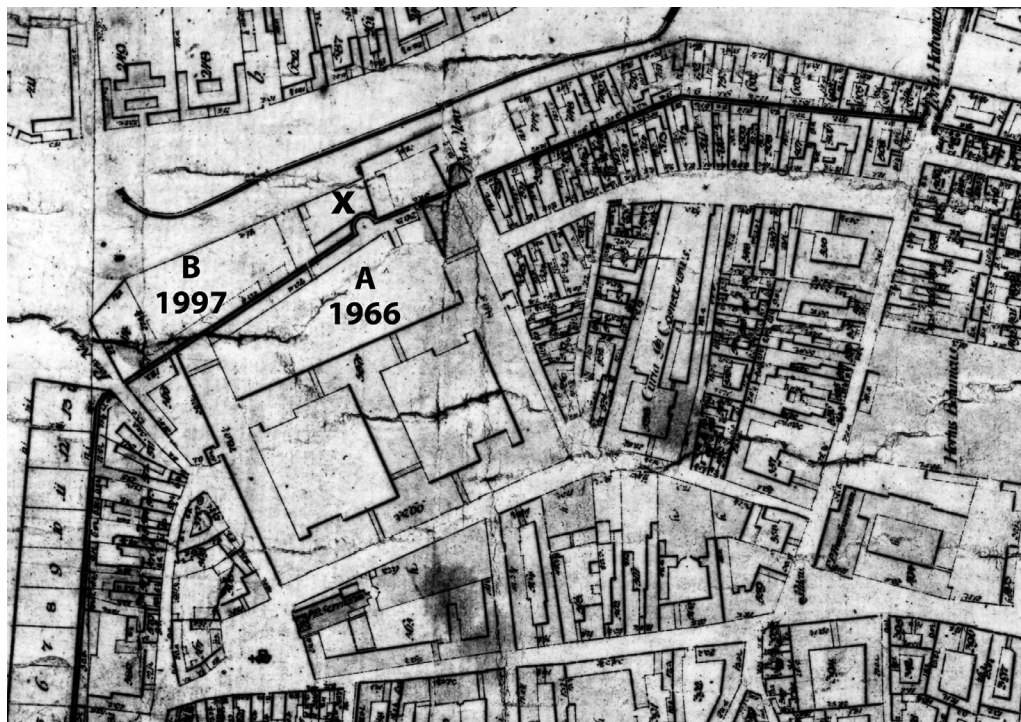
A ház hátsó világítóudvarán a Semmelweis utca 23. és 25. sz. házak tűzfalában

feltáratlan városfal részlet látszik (1. kép). Kis szakasza a Semmelweis utca 25. sz. világítóudvarában szabadon áll.

Károly körút 28-30. Városfal maradványa, külső oldal. Feltárva és visszatemetve. Külső torony. Elbontották. ⁶⁶

A Budapesti Főpolgármesteri Hivatal, a Városháza, a pesti Belváros legnagyobb kiterjedésű barokk épülete. Déli homlokzata, egyben főbejárata, a Városház utcára nyílik, északi, hátsó udvarát a Károly körút 28–30. számú telkek alkotják, nyugati oldala a Bárczy István utcára, keleti oldala pedig, a Gerlóczy utcára néz (14. kép). A 190×190 m, négyszögletes alaprajzú palota 1716–1741 között épült, 2000 személy, beteg, vagy rokkant katona és az ápoló családtagok, befogadására tervezték. 1716-ban elkezdődtek az építkezések, majd 1724-ben, E. A. Martinelli bécsi építőmester megbízást kapott a tervezett épület megnagyobbítására. 1741-re, Martinelli halála idejére, az építkezés befejeződött

1996-ban, a feltárás előtt a 19. század végén lebontott városfalból semmi sem látszott. A 18–19. századi történeti és levéltári adatokból, térképekből, helyszínrajzokból azonban, ismert volt a fal pontos iránya. A Városháza északi udvarán keresztül haladó 160 m hosszú városfalszakasz a középkori eredetű Semmelweis utca és a Károly körút közös telekhatárán álló városfal folytatása volt, majd a Bárczy István utca útteste alatt tovább haladt a Deák tér felé (1. kép). A 18–19. századi helyszínrajzok, térképek pontosan

14. A városfal a Deák tér és a Hatvani kapu között. Balla Antal 1785. A–B. feltárt terület, X. külső torony a városfalon

15. V. Károly körút 28–30.
A 15. századi városfal
maradványa a 20. századi
épülettörmelékes feltöltésben.
Tihanyi Bence, 1996

feltüntették a kerítés alakított, szabadon futó, 120 m hosszú városfalrészletet, a fal belső oldalához épített melléképületeket. A külső oldal a 18. század első felében még beépítetlen maradt.

Az 1997. évi régészeti feltárás a középkori városfal külső oldalának és a városfal előtti, átlagosan 22 m széles területsávnak a kutatására szolgált. A városfal a Városháza ÉNy-i szárnya előtt haladt, nyugati oldalon kifutott a Bárczy István utcára és az úttest alatt továbbhaladt a Sütő utca felé (15. kép). A falrészlet keleti részében, a 20. század első felében a tűzoltó laktanya (2011: Merlin Színház) építése közben 15 m hosszan a városfal alapjait is kiszedték. A Merlin Színház keleti oldalán újra előbukkant a városfal 2 m hosszú szakasza, egy használatban lévő szennyvíztároló akna volt hozzáépítve. A Városháza ÉK-i szárnya ráépült a városfalra, illetve a városfalnak egy újabb 9 m hosszú szakaszát elbontották a városházi pince építése miatt. A városfal maradványai áthaladtak a Gerlóczy utca útteste alatt és a Károly körút – Semmelweis utca határán megmaradt falrészletekben folytatódnak.

A városfal beépítetlen, 75 m hosszú külső oldalán a legkorábbi építmények a 11–12. századból származtak. A korai Pest településhez tartozó, árkokkal elválasztott külső kertek építményei, a földbe mélyített kisebb házak, külső kemencék, gabonás vermek, olyanok voltak, mint amilyenek a Pest körüli falvak külső kertjeiben is előkerültek.⁶⁷ A 13. század első felében a Városház utca vonalában felépült az első pesti városfal. A külső oldalán, a mai (2011) Városháza északi udvarára eső területen,

a pesti külső kertek között, fazekas műhelyt és egy nagy kiterjedésű, fémfeldolgozó városi ipartelepét létesítettek. A fémfeldolgozás különböző objektumai, a fémtisztítás és a bronzkészítés kemencéi között a bronzöntés nagy gödrei, különböző hamus és hulladékgyödrök helyezkedtek el. A 15. századi városfal alapozását ezen a területen, három, nagy 1241 előtt betemetett műhelygödörbe építették.⁶⁸ Az ipartelepét 1241-ben a tatárok felégették. A tatárok elvonulása után a pestiek az égett romokat eltüntették, és új kovácsműhelyeket építettek, ezek a 13. század végéig működtek. A 14. században az ipartelep helyén szabályos alaprajz szerint házhelyeket mértek ki. Gerendavázás, tapasztott vesszőfonatos falú házakat építettek, amelyek közül három a 15. századi városfal kijelölt nyomvonalába esett. 1997-ben a városfallal kettévágott házhelyek közül kettőnek a keleti oldalát feltártuk.⁶⁹ A 3. házhely a városfaltól 80 cm-re helyezkedett el.

A lebontott házhelyek azonban, a városfal tervezett járószintjéhez képest, mélyebben feküdtek, és ezért a házhelyeket a városfal járószintjét mutató falkiugrásig homokos földdel feltöltötték. A feltöltés tetejére egy a középkori útrétegekhez hasonló feltöltést hordtak, amelybe szilárdító anyagként számos régészeti lelet: cserepek, állatcsontok, kovacsoltvas töredékek, apró kő és tégladarabok volt bekeverve. Az edénytöredékek készítési és használati ideje a városfal építési idejét mutatta. A cserepek a 15. század első felének, közepének a jellegzetes magyar és osztrák import edényeiből származtak. Hiányoztak az 1460-as évek körül megjelenő, jellegzetes vörös anyagú, kívül fehér engobe-os, élénkzöld mázas edénytöredékek. Tehát a városfal építése, ennek a kerámiacsoportnak a megjelenése és nagy tömegben való elterjedése előtti időszakban kezdődött. (Ugyanilyen kerámiatöredékek voltak beépítve a városfal belső oldalán kialakított új utca legalsó, vastag útrétegébe.)⁷⁰ A régészeti leletekkel kevert réteg tetejére nagyobb kavicsokkal kevert sódert döngöltek. A városfaltól 22 m széles területen középkori árok nem került elő.

A városfal melletti rétegek azt mutatták, hogy közvetlenül a városfal mellett széles utat alakítottak ki. Egy helyen a városfal külső oldalához földbemélyített patkoló-kovácsműhelyt építettek (*16. kép*). A műhely kétszer leégett, először 1526-ban, majd 1542-ben, a második pusztulás után a törökök már nem építették újjá. A műhely gödrét kevert földdel feltöltötték.⁷¹

A városfal külső oldalán a 15. századi járószint felett egy épülettörmelékes feltöltés, szintemelés, mutatkozott, amelybe szilárdító anyagként a 16. század első felében használt magyar háztartási hulladékok voltak bekeverve. A régészeti leletes feltöltés tetején pedig, mint a korábbi járószinten, bedöngölt, nagyobb kavicsokkal vegyített sóderből kialakították az új járószintet. Ezt a nagy földmunkát a városfal 1541 előtti, utolsó középkori megerősítése során végezték. Ugyanilyen 15–16. századi rétegek (a 15. és a 16. századi útréteg közötti szintemelés feltöltése) kerültek elő a Váci és a Kecskeméti városkapunál. A Hatvani kapu előtti rondella külső oldalán is megjelent a 16. századi feltöltés és a sóderes járószint részlete.

Régészeti feltárás. Irásné Melis Katalin, 1996–1997.

Deák Ferenc utca 15. Városfal maradványa, külső-belső oldal. Feltárva, részben elbontva és helyreállítva.⁷²

A telken álló ház DK-i és DNy-i világítóudvarainak pinceszintje újkori épülettörmelékkel

16. V. Károly körút 28–30.
A városfal külső oldala. Kovácsműhely
maradványai. 14. század – 1526.
Bakos Margit, 1997

volt feltöltve (1. kép). Ennek kihordása után mindkét helyiségben előkerült a városfal alapjának egy-egy szakasza, melyek hossza kb. 3,5–3,5 m. A helyiségek padlószintje alacsonyabban volt, mint a falazat alja. A fal legnagyobb mérhető magassága kb. 3,5 m (17. kép). Az alapozás mélysége 102,775–102,965 m/A volt. A sárga homokra alapozták, amely alatt löszös-agyagos réteg következett. A falsík nagyobb méretű, durván megmunkált kövekből áll, közöttük sok habarccsal. A falmag apró törtkövekből készült, melyek között erős, meszes, sóderos habarcs van. A telekhatáron álló városfal belső oldalát a dél felől szomszédos ház építésekor megbontották, ezért teljes szélessége nem volt mérhető. A megmaradt falszélesség 1 m. Mindkét helyiségben újkori, kőtégla ráfalazásokat lehetett megfigyelni, melyekhez a városfal bontott kőanyagát is felhasználták. A K-i helyiségben téglaboltozat indítása is megmaradt. Ezek az építészeti elemek a XVIII. század végén épült ház részei voltak. A kőművesmunkák során kiderült, hogy a városfalat a ma álló ház déli zárófalába beépítették, ezeket a részleteket azonban téglaköpenyezés fedi. A helyiségek aljzatát kitisztítva, korábbi régészeti jelenségek, vagy a városfalat övező árok nyomát nem találtuk.

Régészeti feltárás. Kovács Eszter, 2004.

17. V. Deák Ferenc utca 15. A városfal maradvány, 15. század.
Kovács Eszter, 2004

Bécsi utca 4. Városhal maradványa, elbontották⁷³

A Bécsi utca és a Deák Ferenc utca mai kereszteződése. A XVIII. sz. végén a Fehér Hajó fogadó telkének az északi határán húzódó városhalrészletet 1870 körül, a fogadó épületével együtt lebontották (1. kép). 1959-ben a Bécsi u. 4. sz. üres telek beépítése során a földmunkák közben előkerült városhalrészletet részben elbontották, részben bebetonozták. Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, 1960.

Semmelweis utca 1–3. Városhal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.⁷⁴

Az épület északkeleti sarkában lévő világítóudvarban, a Károly körút 6. 8. számú házakkal közös telekhatáron, a városhal maradványa látszik (1. kép). Folytatása az épület tűzfalában, a Károly körút 6. felől látható. (Lásd ott.)

Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, 1960.

Semmelweis utca 5–7. Városhal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.

Az épületnek a Károly körút 8. sz. házzal határos tűzfalában, feltehetően a városhal egy szakasza maradt fenn feltáratlanul (1. kép). A Károly körúti világítóudvarokból látható. (Lásd ott.)

Semmelweis utca 9. Városhal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.⁷⁵

A ház udvaráról nyíló hátsó világítóudvarában szabadon áll a középkori városhal maradványa (1. kép). A szomszédos Károly körút 10. és 12. sz. világítóudvarai felől is szabadon áll.

Semmelweis utca 11. Városhal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.⁷⁶

Az itt állott ház lebontása után szabaddá vált a városhal belső oldala a Károly körút 12. és 14. sz. házak tűzfalában (1. kép). Az üres telek hátsó udvarán kb. 3–4 m magasságban látható a fal maradványa a telek teljes hosszában, rendkívül töredékes állapotban lévő falkoronával. A falsík feltáratlan, és a lebontott házak fal- és boltvállmaradványai takarják, melyek alól több helyen kilátszik a köfal szerkezete. Összefüggő folytatása a 13. sz. ház udvarának a hátsó oldalán látható.

Semmelweis utca 13. Városhal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.⁷⁷

Az itt állott ház lebontása után, falkutatás során előkerült a városhal belső oldalának nagyobb összefüggő szakasza. Az új beépítés szabadon hagyta, így a Károly körút 16. ház tűzfalában az 1970-es évek udvarszintjétől 3–4 m magasan látható a városhal. A pártázatot és a belső falsíkot már korábban elbontották. Helyenként még észrevehető a gyilokjáró szintjének a belső sarka. A Semmelweis utca 11. felé eső részen egy pártafal-maradvány látszik. Összefüggő folytatása a 11. telek hátsó oldalán látszik.

Falkutatás. Irásné Melis Katalin, 1970.

Semmelweis utca 15. Városhal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.⁷⁸

A ház hátsó, világítóudvarában látható a városhal részletének a belső oldala, amelynek a külső oldala a szomszédos, Károly körút 16. sz. ház világítóudvara felől is szabadon áll (1. kép).

Semmelweis utca 21. Városgal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.⁷⁹

A V. Semmelweis utca 21. számú telek keleti határfalában a Károly körút 24. és 26. sz. házakkal határos tűzfalában a városgal belső oldalának egy összefüggő szakasza került elő (1. kép). A városgal külső síkja a telekkel határos Károly körút 24. számú épület nyugati záró falában feltáratlan állapotban látható. A falmaradvány rendkívül rossz állapotú, mivel a 18–19. század fordulóján a falba belebontva építették fel a telken álló – jelenleg már lebontott – lakóházat. A 21. század első éveiben, telek beépítése során a városgal maradványait letisztították, a konzerválásról és helyreállításról nem készült dokumentáció.

Semmelweis utca 23–25. Városgal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.

Az épületeknek a Károly körút 24. és 26. sz. házakkal határos tűzfalában feltehetően a városgal összefüggő szakasza maradt feltáratlanul (1. kép). A Károly körúti világitóudvarokból látható. (L. ott.)

Károly körút 28–30. Városgal maradványa, belső oldal. Feltárva és visszatemetve.⁸⁰

A Budapesti Főpolgármesteri Hivatal, Városháza, északi udvarán keresztül haladó városgalrészletet a pesti tanács bontatta le a 19. század végén. A fal belső oldalát 1996-ban tártuk fel. (18. kép). A Bárczy István utcától (a falszakasz Ny-i végétől) számítva 81 m hosszán a középkori járószintet mutató falkiugrástól számítva 220–200 cm magas volt a fal, az utolsó 27 méter hosszú szakaszt a 20. században tovább bontották, és keleti

18. V. Károly körút 28–30. Javítás a városgalon, 1542 után. Bakos Margit, 1996

végénél (a Merlin Színháznál) a felmenőfal csak 80 cm magas volt. Szélessége 180–190 cm, a külső és a belső oldalon, azonos szinten került elő a 15. századi járósíntet mutató falkiszögellés. Négyzetes, sima felületű kváderek borították a felmenő fal mindkét oldalát, ezekből 3–8 kősor maradt meg. A falmag ún. öntött fal, amely alaktalan puha mészkő és homokkő darabokból áll. A járósíntet mutató falkiszögellést 28–30 cm széles, elnagyolt kváderekből, a 180 cm mély alapozást szabálytalan alakú, faragott felületű kövekből építették.

A Bárczy István utcától számítva, a városfal 37–47 m-es szakaszához épített öt 18. századi helyiségnek nem volt pincéje, és a fal belső oldalán megmaradtak a régészeti rétegek. Kiderült, hogy a 18. század elejéig a városfal belső oldala cc. 15 m széles sávban beépítetlen maradt. A városfal építésével megbolygatott régészeti jelenségek a 11–15. századi Pest és Újbécs építményeinek, házaknak, kemencéknek, árkoknak a maradványai voltak, amelyek az első 13. századi városfal külső oldalán helyezkedtek el. A lebontott építmények maradványain ugyanolyan feltöltések és lejárt szintek voltak, mint amilyenek a városfal külső oldalán is előkerültek. A városfal belső oldalához kapcsolódó, 15. századi, sóderes járósínten égett épülettörmeléket, főként paticsdarabokat, faszén és égett gerendadarabokat tartalmazó feltöltés volt, amely az ÉK-i városrész 1526-ban bekövetkezett leégése utáni tereprendezésből keletkezett. Az égett törmelék nagyobb része a városfal melletti házsor fagerendás szerkezetű, tapasztott vesszőfonatos falú házaiból származott, amelyek a városfal felépítése után kimért középkori utca északi oldalán álltak. Az utcának ez az oldala 1741-ig, az Invalidus ház felépüléséig beépítetlen maradt. A középkori utca déli oldalán kőházak voltak, ezeket újjáépítették, de 1604-ben a császári csapatok ezeket is felgyújtották és lerombolták.

Az 1526-os tűzvész nyomait a városfal 1538 körüli megerősítésével járó szintemelés feltöltés-rétegeivel eltakarták. A közel 30 cm vastag, döngölt homokos földrétegben 16. század első felére jellemző kályhaszem, vastag falú cserépedény, kovácsoltvas eszközök és állatcsont töredékek voltak a szilárdító anyagok.

Régészeti feltárás. Irásné Melis Katalin, 1996.

A városfal keleti oldala

A Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti falrészlet a városfal keleti oldala (*1. 6. kép*). A középkori város két legjelentősebb kapuja között két külső torony helyezkedett el. A Hatvani kapuból induló egyenes szakaszon félkör alaprajzú torony állt (Múzeum körút 13.) és a városfal 4. tompaszögű sarkán (Múzeum körút 29–31.) helyezkedett el a városfal egyetlen, régészeti feltárással megismert toronyrészlete. A tornyok és városfalszakaszok középkori nevei nem maradtak fenn. A városfal ötödik tompaszögű sarkára építették a Kecskeméti kaput. A városfal keleti oldala is bizonyára többször megrongálódott a török hódoltság idején, de kijavítható állapotban maradt a német császári csapatok kudarcba fulladt visszafoglalási kísérletei után. A városfal keleti oldalát Hallart–Wening: Buda ostroma keletről (*6. kép*),⁸¹ és a Buda ostroma délről,⁸² 1684-ben készült látképeken részletesen megrajzolták. Mindkét grafikán a két városkapu közötti falon csak egy külső torony áll. Ebből a részletből ugyanarra lehet következtetni, mint ami már az 1542-es Vico rézmetszettel kapcsolatban is felmerült (*5. kép*). A művészek csak

a városfalnak a Budához közelebb álló, északi felét tüntették fel pontosan, hiszen a rajzok elsősorban Buda ostromát illusztrálták. Az 1684-es látképeken feltüntetett külső torony a két kapu közötti falszakasz közepén áll, és nem azonosítható az itteni külső tornyok egyikével sem.

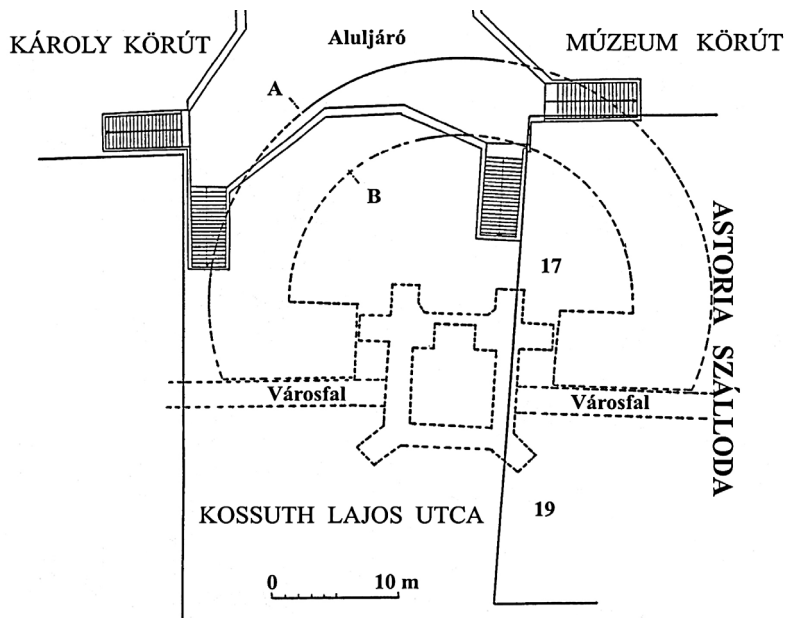
Hatvani kapu. Kossuth Lajos utca 17–9. előtt, úttest. Városkapu és a rondella maradványa. Részben feltárva, lebontva és visszatemetve.

A középkori Pest K-Ny-i főutcája az ország ÉK-i részéből a pesti révhez vezető országos főútvonal része volt (1. kép). A középkori Hatvani utca a keleti végén álló városkapuból indult, elhaladt a középkori alapokon álló ferences templom északi oldala mellett, és a városközpontban (Március 15. tér) a Duna-parthoz ért. Az országút a pesti rév budai oldalán továbbhaladt a nyugati országrészek felé. A pesti főutca keleti végén álló, Hatvani városkapu 1512-ben jelent meg a történeti forrásokban, amikor az állatvásárteret a kapu mellől áthelyezték a Rákosmezőre.⁸³ A 16–17. századi városképeken a Hatvani kapu, a Váci és a Kecskeméti kapuhoz hasonló, emeletes, csúcsos tetejű, négyszögletes alaprajzú torony. Előtte nagyméretű, majdnem félkör alaprajzú rondella látható.⁸⁴ Enea Vico 1542-ben készített rézmetszetén feltüntetett „porta d’agria” – egri kapu – a Hatvani kapuval azonos (5. kép).⁸⁵ A kapu és az előtte álló rondella részletesebb rajza 1684-ben készült: a rondella alsó szintjén széles lőrések látszanak, az északi oldalon külső ágyúállás húzódik, amely a rondella déli oldalára épített kapuig tartott. A rondella kapuja előtt egy palánkokkal körbevett előkapu látható (6. kép).⁸⁶

1963-ban a Kossuth Lajos utca és a Kiskörút kereszteződésében hozzákezdtek

19. V. Astoria aluljáró. A Hatvani kapu előtti rondella részlete az építkezés munkagödrében, 1538 körül. Molnár János, 1963

20. V. Kossuth Lajos utca 17–19. előtt, úttest. A Hatvani kapu és a rondella alaprajza, 15–16. század. Horler Ferenc, 1963

az Astoria aluljáró építéséhez. Az útkereszteződésben kiásott nagy munkagödörben előkerült a kapu előtti rondella 20 m hosszú külső köríve, amely a rondella középső részéből származott (19. kép). A rondella alapfala 2 m mély és 6 m széles volt, a rekonstruált átmérő 40 m. Építőanyaga más volt, mint a városfalé, a törtkövekből álló tömör falmag vegyes, nagyrészt keményebb mészkő darabokból állt, a külső falsíkot pedig, 40 cm-es kváderekkel borították. A falrészlet nyugati oldalán megmaradt a középkori járószintet mutató 30 cm széles falkiugrás, de a tengerszint feletti magasságát nem ismerjük, mert a geodéziai felmérést nem engedélyezték. A felmenő falból megmaradt két kősor, és megmaradtak a fal külső oldalára épített sima felületű kváderek. A külső járószinttel egy magasságban a rondella falában előkerült egy köríves lezáródású, cc. 70×60 cm-es lőrés, feketefölddel volt betöltve. A 17. századi grafikák, a 18. századi adatok és a falmaradványok alapján Horler Ferenc rekonstruálta a kapu és a rondella alaprajzát (20. kép), és korábban, a látképek alapján Lux Kálmán rekonstruálta a Hatvani kaput és a rondellát (21. kép). Az Astoria szálló főbejárata előtt, a járdán (a pontos helye nem ismert), egy közmű árokban az 1963-as járószinttől 1,2 m mélyen előbukkant a kapu egyik, félköríves gyámköve, amely a leletmentést végző Feuerné Tóth Rózsa szerint a kapu külső falsíkján helyezkedett el.⁸⁷ Ez az adat nem segíti a kapu alaprajzának a rekonstruálását, mert nem lehetett megállapítani, hogy fal melyik részlete volt a kaputoronynak. Az előkerülés körülményei arra mutatnak, hogy a Hatvani kapu keleti oldala megsemmisült az Astoria szálló építése idején.

A leletmentés legnagyobb eredménye a rondella elhelyezkedésének és a méreteinek a megismerése volt, de továbbra is feltárára várnak a Hatvani kapu maradványai. A kapu és a rondella kapcsolatáról, az építés idejéről a városfal egészen lezajlott régészeti

kutatások alapján feltételezhetjük, hogy a kaputorony a városfallal egyszerre az 1460–1480-as évek közötti időszakban, a rondella pedig a 16. század első felében, Buda török kézre kerülése (1541) előtt épült. A régészeti kutatás és a történeti adatok alapján úgy látszik, hogy a városkapuk közül csak a Hatvani kapu előtt volt rondella. A 18. századi adatok szerint, méreteiben és alaprajzában a városfal DNY-oldalán álló rondellához hasonlított. A városfal rondellái Vico 1542-es ostromképén már állnak, és a 17–18. századi metszeteken, várossalrajzokon a városfalnak mindig ugyanazon a részén láthatók.

Leletmentés. Feuerné Tóth Rózsa, 1963.

Múzeum körút 3–5. – Magyar utca 6. Városfal maradványa, helyreállítva.

A Múzeum körút 3–5. házak nyugati tűzfalában megmaradt a városfal 17,2 m hosszú szakasza (*1. kép*). A Múzeum körút 3. számú ház világítóudvara és a Magyar utca 6. udvara között a fal mindkét oldala szabadon állt.

Falkutatás és régészeti feltárás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1961.

Múzeum körút 9. Városfal maradványa, külső oldal. Helyreállítva.⁸⁸

A Múzeum körút 9. számú üres telken 1959-ben lebontották a korábbi épület maradványait, és a Magyar utca 8–14. házak tűzfalában megjelent a városfal 18 m hosszú szakaszának a külső oldala (*1. kép*). Az újkori és legújabb kori építkezésekkel nagyon megrongálódott, több helyen belebontottak és a kutatott falszakasz nagy részét újkori téglaköpeny borítja. A sértetlen, középkori falsík egy részét összefüggő, nagyobb területen vakolat borította, amely a városfal 18. sz. eleji újjáépítéséből származott.

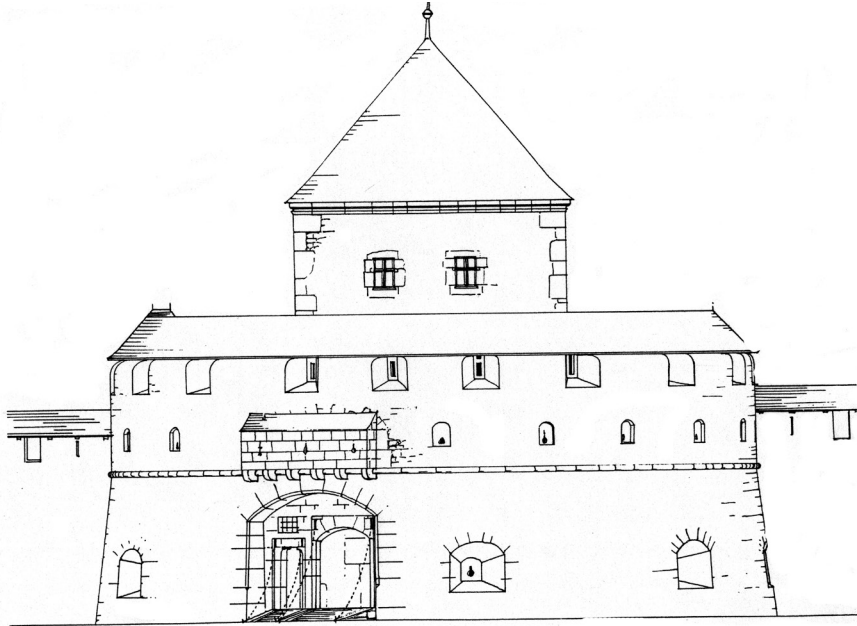
A fal építőanyaga a 19. századi téglafal betoldásoktól eltekintve, kőbányai és promontori mészkő. A városfalrészlet az udvarszinttől (1959) átlagosan 4 m magas, ebből látszik, hogy nemcsak a pártázatot, hanem gyilokjáró folyosó alatti falat is 1,5–2 m mélyen elbontották. A falrészlet északi oldalán 25–30 cm vastagon a falsíkot is elbontották (*22. kép*).

Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1959–1960.

Múzeum körút 11. – Ferenczy István utca 28. Városfal maradványa, külső oldal. Helyreállítva.⁸⁹

Az udvartér közös a Múzeum körút 9. számú ház udvarával. A városfalrészlet a Múzeum körút 9. számú ház udvarán látható falszakasz folytatása (*23. kép*). A 8,5 m falszakaszt az 1940-es években feltárták és konzerválták. 1960-ig ez volt a városfalnak egy olyan részlete, amelynek a pártázattal együtt mind a két oldala megközelíthetően szabadon állt. A ház udvarán az 1960-as udvarszinthez képest, 8,4 m magas a városfal, a tetején megmaradt a pártázat. A feltárt szakasz északi oldalán, szabadon áll egy pártafok $\frac{3}{4}$ része, benne van a lőrés. Mellette két, teljesen ép 1,35 m magas, 2,55 m széles pártafok következik, amelyekben szintén jól láthatók a 65 cm magas, 10 cm széles lőrések. A pártázat szélén kifelé lejtő fedőkövek vannak. A falszakasz déli oldalán a 4. pártafoknak csak a fele maradt meg. A két telken feltárt, 22 m hosszú falszakaszt az 1960-as években restaurálták.

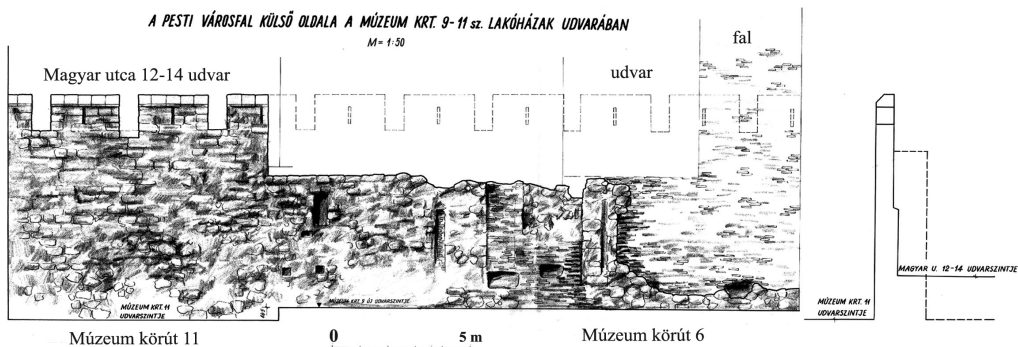
Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1960.

21. V. Kossuth Lajos utca 1-2. előtt, úttest. A Hatvani kapu és a rondella külső oldala, 1538 körül. Lux Kálmán, 1942

22. V. Múzeum körút 9–11. A városfal külső oldala, 15. század. Molnár János

23. V. Múzeum körút 9–11. A városfal külső oldala, 15. század. Horler Ferenc, 1960

Ferenczy István utca 26. – Magyar utca 14. Sarokház. Városfal maradványa, külső oldal. Helyreállítva.⁹⁰

1939-ben, a Múzeum körút 11. udvarán fennmaradt városfalrészlet műemléki felújítása során a Ferenczy István 26. ház keleti tűzfalából is kibontották a városfal külső oldalának 3,5 m hosszú szakaszát (1. kép). A pártázat elpusztult. A falrészlet a Ferenczy István utcában látható (23. kép).

Ferenczy István utca 5–7. előtt, úttest. Városfal maradványa. Részben feltárva és visszatemetve.⁹¹

Az 1990-es években a közmű felújítások során kiderült, hogy az utca valamennyi közműárka átvágta a városfalat, a különböző csövek a városfalban fekszenek (1. kép). Az úttest teljes szélességében csak a városfal maradványai haladtak át, a Hatvani kapu közelében álló külső torony távolabb, a Ferenczy István utcától délre helyezkedett el.

Leletmentés és megfigyelés több alkalommal. Irásné Melis Katalin.

Múzeum körút 13.–Ferenczy István utca 7. Sarokház. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.⁹²

Az épületnek a Ferenczy István utca 5. és a Magyar utca 16. sarokházzal határos tűzfalában fennmaradt a városfal egy szakasza, mely a Magyar utca 16. és 18. házak közös világítóudvarából látható (1. kép). A Pestet madártávlatból ábrázoló 1686-os látkép feltünteti a Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti külső tornyokat. A grafikán mind a két torony egyforma, a bal oldali torony a Múzeum körút 13. ház helyére tehető. (25. kép)

Múzeum körút 15. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.

Az épületnek a Magyar utca 20–22. sz. házakkal közös telekhatárán az udvarból látható határfal áll, bevakolva, mely a Magyar utcai házak világítóudvarai felől is szabadon áll (1. kép). Feltehetően a városfal maradványa. (Lásd Magyar utca 20–22.-nél is.)

24. V. Ferenczy István utca 28. előtt. A városfal külső oldala, 15. század.
Írás Krisztina, 2015

Múzeum körút 19.

Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.⁹³

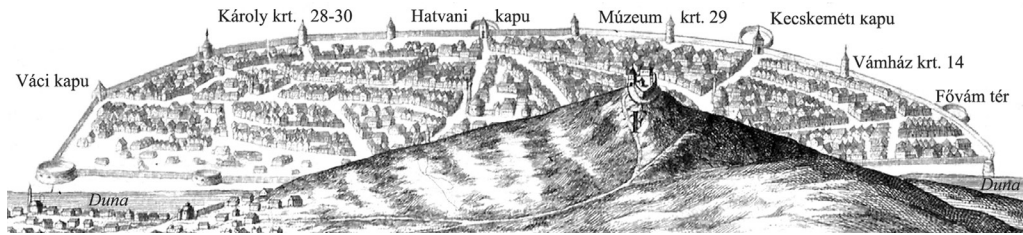
Az 1873–74-ben Ybl Miklós tervei szerint épült lakóház U alakú belső udvarának a Magyar utca 26. sz. házzal közös hátsó telekhatárán egyemeletes neoreneszánsz architektúrával kialakított zárófal áll (*1. kép*). Lehetséges, hogy a középkori városfal mögötte rejtőzik. A földszinten a baloldali ívmezőben ajtó nyílik a Magyar utca 26. udvarára.

Múzeum körút 21. Városfal maradványa, külső oldal. Helyreállítva.⁹⁴ Az U alakú beépítésű ház udvarán, 1963-ban, a ház helyreállítása során lebontották a Magyar utca

28–30. sz. épületek tűzfalához épített toldalék épületeket, és a Magyar utcai házak tűzfalában látható lett a városfal 22,7 m hosszú szakaszának a külső oldala (*1. kép*). A pártázatból 6 és fél pártafok megmaradt, a párták tetején pótolták a fedőköveket (*26. kép*). A pártafokok külső oldalán a keskeny lőrészek alatt kifelé lejtő kör alakú bemélyedések voltak, amelyek a nyílvesztő különböző irányokba való mozgását tették lehetővé. A 19. században Bergh Károly is ilyen lőrészeket rajzolt az általa felmért városfal részletére, de a legtöbb helyen ez a lőrészek alatti részlet elpusztult. A városfal részletét 1968-ban konzerválták, az udvarokat rendezték. A műemléki helyreállítást az V. kerületi Ingatlankezelő Vállalat végezte, falkutatásról nem készült dokumentáció.

Múzeum körút 23–25. Városfal maradványa, külső oldal. Helyreállítva.⁹⁵

A ház nyugati, udvari szárnyát 1959–1960-ban lebontották és a Magyar utca 32. és 34. sz. házak tűzfalában napvilágot látott a városfal külső oldalának egy újabb 17,8 m hosszú szakasza (*1, 27. kép*). Az egész fal erősen átépített, rongált. A középkori falsík kváder borítása elpusztult, és az alaktalan kövekből álló középkori falat is különböző mértékben levésték. A feltárt falszakasz átlagos magassága az udvarszinttől számítva (1960) 6,4 m, még magában foglalja a pártázat alsó egyharmadát. 4 teljes szélességű, de magasságban és vastagságban megcsonkított pártafok van, a két szélső ettől sokkal nagyobb mértékben elpusztult. A kőfalban egymástól 35–40 cm távolságban 16–20 cm mélységű gerendalyuk sor van, ezek a fal mellé épített, XVIII. századi házak gerendáit jelzik. Helyenként a lebontott ház boltválcsonkjai látszanak a téglá kifalazásokban. A

25. A pesti városfal belső oldala madártávlatból. De la Vygne: Buda ostroma, 1686. Részlet

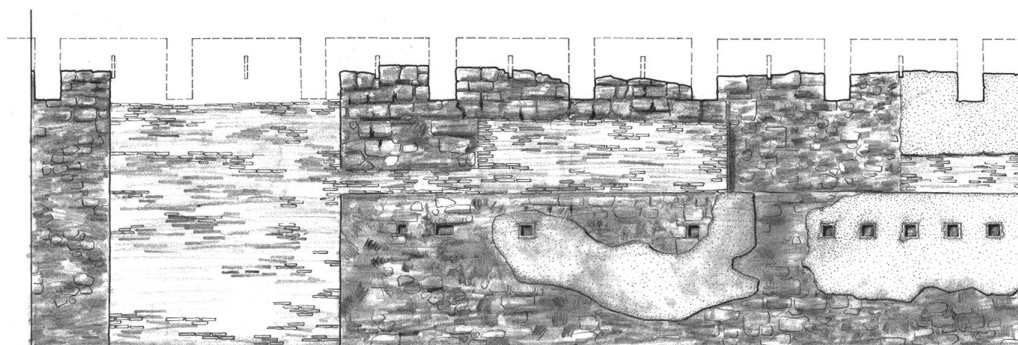

26. Budapest V. Múzeum körút 21. A városfal külső oldala, 15. század. Molnár János, Héjjas Pál, 1980

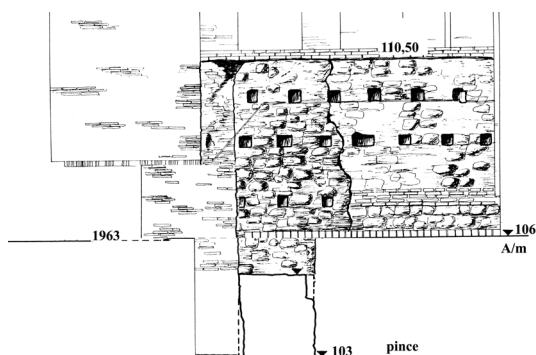
Múzeum krt. 27. sz. ház világítóudvarán látható a városfal folytatása, viszonylag ép pártafokban lőréssel. Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1961.

Múzeum körút 27. Városfal maradványa, külső oldal. Részben helyreállítva. Az épület DNY-i sarkánál a Magyar utca 36. házzal közös telekhatáron egy 2 m széles kis udvar helyezkedik el (1. kép). Ebben megmaradt a városfal külső oldalának 2 m hosszú, feltáratlan részlete, tetején egy fél pártafokkal. A Magyar utca 36. számú ház elbontása után a Múzeum körút 27. számú ház nyugati falában, a ház teljes szélességében napvilágra került a városfalrészlet belső oldala. A falkutatás után a déli oldalból 6 m hosszú szakaszt helyreállítottak, a többit beépítették.

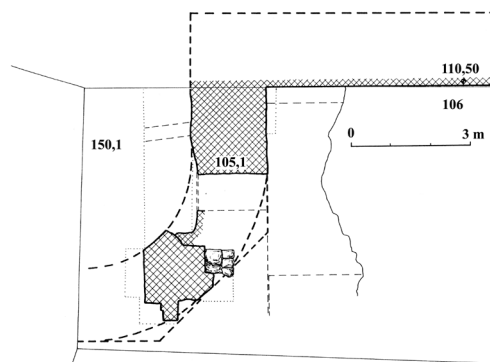
A PESTI VÁROSFAL KÜLSŐ ULJALA A MUZEUM KRI. 23-29 SZ. TELKEN

0 5 m

27. V. Múzeum körút 23–25.
A városfal külső oldala, déli szakasz,
15. század.
Horler Ferenc, 1960

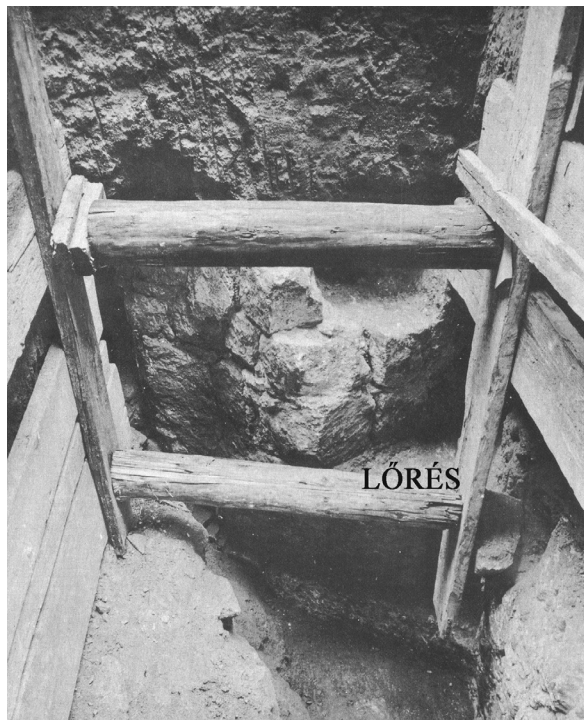

28. V. Múzeum körút 29.
A városfal külső oldala és a torony feltárt
részlete, 15. század.
Horler Ferenc, 1960

Múzeum körút 29. Városfal, külső torony maradványa. Helyreállítva.⁹⁶

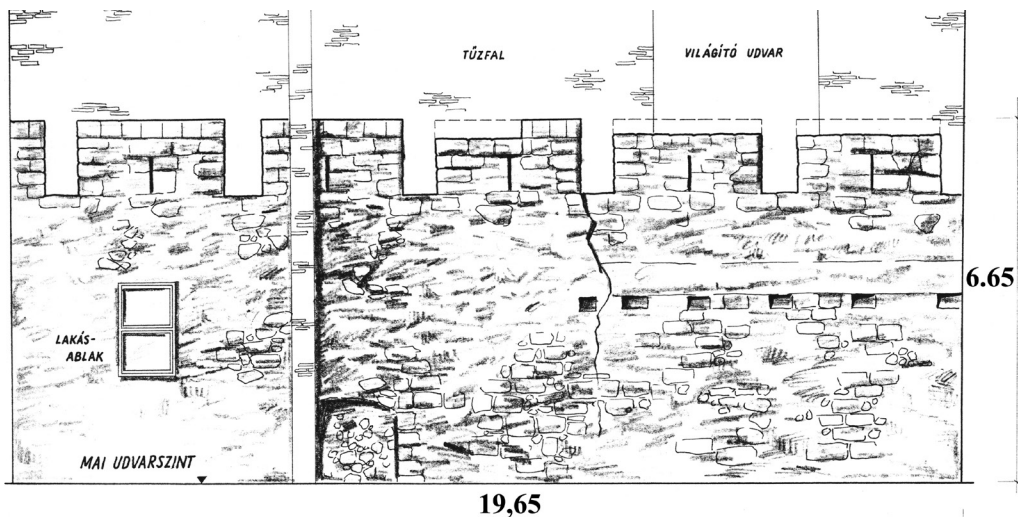
A Pestet madártávlatból bemutató 1686-os grafikán, a Kecskeméti kapu mellett egy kerek torony helyezkedik el (1, 25. kép). Pontos elhelyezkedése 1960-ban, a falkutatás és a régészeti feltárás alapján vált ismertté. Az északi fele a Múzeum körút 29. számú telken, a déli fele a Múzeum körút 31. számú telken helyezkedik el. A városfal az udvarszinttől 4,5 m magasan maradt meg, felső részét a gyilokjárótól is mélyebbre bontották (28. kép). A bontott felületű középkori fal a déli telekhatár előtt 2,5 méterre

29. V. Múzeum körút 29.
Lőrés a torony északi falában, 15. század.
Molnár János, 1960

véget ért, és a jelenkori házfal további részlete téglából készült. A 19. századi téglafal másik oldalán megjelent a városfal függőleges falsíkja. A kváderekkel borított függőleges falsík a városfalra merőlegesen kiásott kutatóárokban 80–90 cm mélységig folyamatosan haladt és ezen a szinten előkerült a lebontott középkori torony 190 cm széles északi falmaradványa. A külső-belső falsíkot borító kváderek helyzetéből egyrészt az látszott, hogy a torony északi fala merőleges volt a városfalra, másrészt bebizonyosodott, hogy a torony fala kiágazott a városfalból és a városfal nyomvonalán nem volt belső, épített zárófala. Az északi toronyfal kutatására mindössze egy 3 m széles, 6 m hosszú kutatóárkot lehetett kiásni. A toronyfal mindkét oldalán újkori pince volt. A déli, 210 cm mély pincének az északi oldala a toronyfal volt. A falkutatást a pincepadlóig lehetett elvégezni, a középkori fal alja ettől mélyebb volt. Rekonstruálni lehetett a torony északi oldalának az alaprajzát (28. kép). A toronyfal belső oldala a városfaltól 150 cm-ig egyenes, és a városfalra merőleges irányú volt. Innen félkörívben folytatódott, de a pince építése idején a körívet 180 cm hosszan levágták. A pince ÉK-i sarkában a városfaltól 3,5 méterre, előkerült a torony ÉK-i köríves belső oldalának egy kisebb részlete, amelyben egy északra nyíló, földszinti lőrés volt (29. kép). Megmaradt a lőrés nyugati oldala, amely a városfaltól 3,5 m-re és a 15. századi járószint felett cc. 70 cm magasan helyezkedett el. A torony északi oldalán lévő 2 m mély pince déli fala a középkori fal. A városfaltól 4,2 m-re, a toronyfalba 110 cm mély, 120 cm széles árkot bontottak, ez lett a két újkori pince közötti átjáró.

A feltárt adatok alapján a torony alaprajza: a belső tér nyújtott félkör alaprajzú, amelynek az átmérője a városfalnál 6 m, a városfalra merőleges sugara 4,5 m, a fal

30. V. Múzeum körút 33. A városfal külső oldala, 15. század. Horler Ferenc, 1960

szélessége 1,9 m, így a torony alapterülete cc. $9,8 \times 6,4$ m volt. A városfalra merőleges kutatóárok keleti felében előkerült a torony ÉK-i oldalának a külső falsíkja. A 60 cm hosszú falrészlet a belső oldallal ellentétben nem köríves, hanem egyenes volt. A toronyfal északi oldalán lévő pincében nem került elő a külső oldal félköríves részlete, ezért feltételezhető, hogy a külső oldal nem félkörben, hanem a nyolcszög három oldalával zárult. Falkutatás és régészeti feltárás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1960.

Múzeum körút 31–33. Városfal maradványa, külső oldal. Helyreállítva.⁹⁷

A Múzeum körút 31–33. üres telken 1963-ban új házat építettek (1. kép). Az udvaron, a Magyar utca 42. ház tűzfalában előkerült a városfal külső oldalának 18 m hosszú szakasza. A műemléki helyreállítás előtt, 1960-ban falkutatást végeztek. A fal magassága az udvar járószintjétől mérve átlagosan 6,65 m, és a városfal pártázata 5 pártafokkal szinte teljes magasságban fennmaradt (30. kép). A telek ÉNy-i sarkánál, a Magyar utca 42. ház világítóudvarán az 1. és a 2. pártafok belső oldala szabadon áll.

Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1960.

Múzeum körút 37–39. Városfal maradványa, külső oldal. Helyreállítva.

A városfal feltárásáról és a műemléki helyreállításról készült dokumentáció magánkézben maradt. A városfal belső oldala helyreállítva a Magyar utca 46–48. házakban, a Merkur Budapest Korona Szálló garázsában látható (1. kép).

Múzeum körút 41. Városfal maradványa, külső oldal.

A városfal belső oldala helyreállítva a Magyar utca 52. házban, a Merkur Budapest Korona Szálló garázsában látható (1. kép).

Magyar utca 6. Városfal maradványa, belső oldal. Beépítve.⁹⁸

A Magyar utca 6. házat 1945-ben lebombázták (1. kép). A romok eltakarítása után,

az üres udvar keleti oldalán, a Múzeum krt. 3–5. házak tűzfalában előbukkant a vastag vakolatréteggel borított középkori városfal részlete. A Múzeum körút 5. ház világítóudvara és a Magyar u 6. udvara között a fal egy kis szakaszának mind a két oldala szabadon állt. 1961-ben a telek beépítés előtt falkutatásra és régészeti kutatásra került sor, amely a városfal belső oldalának 17,2 m hosszú szakaszát tárta fel. A városfal kváderekkel burkolt belső falsíkját és a fal alaktalan kövekből álló belső részét lebontották. A falrészlet az udvarszinttől (1961) átlagosan 3,85 m magasan, cc. a gyilokjáró szintjéig maradt meg. A Magyar utca 8. tűzfalától 4 méterre kiásott kutatóárokban 50 cm mélyen (a faltetőtől 4,35 m) előkerült a városfal sértetlen belső falsíkja, amely azt mutatta, hogy a középkori fal belső oldalából 52 cm vastag falrészletet bontottak le. A kutatóárok további mélyítése közben a városfalnál késő barokk - kora klasszikus építésmódot mutató pinceboltozatok kerültek elő. A pince DK-i sarkában, az udvar szintjétől számított 4,15 m mélyen előkerült a városfal alja. Az Astoria szálló új, gazdasági épülete a városfal feltárt maradványait teljesen eltakarja.

Falkutatás, régészeti feltárás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1961.

Magyar utca 12–14. Városfal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.⁹⁹

A ház udvarának a Ferenczy István utca 28. sz. házzal közös határvonalán a városfal belső oldala látható, szabadon áll (22. kép). A pártázat két egész és két fél eleme a fedőkövekkel együtt megmaradt, alattuk a belső falsíkot annyira levésték, hogy a gyilokjáró folyosónak a nyomai sem látszanak.

Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1957.

Magyar utca 16.–Ferenczy István utca 5. Sarokház. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.

Az épület hátsó udvarán látható a Múzeum körút 13. ház tűzfalában fennmaradt városfalrészlet feltáratlan belső oldala (1. kép).

Magyar utca 18. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.¹⁰⁰

Az épület hátsó udvarán látható a Múzeum körút 13. ház tűzfalában fennmaradt városfalrészlet feltáratlan belső oldala (1. kép).

Magyar utca 20. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.¹⁰¹

Az épület Magyar utca 18-cal határos ÉK-i sarkánál, a lépcsőháztól északra eső kisebb udvarban szabadon álló, vastag fal látható, amely a Múzeum krt. 13. világítóudvarából is megközelíthető (1. kép). A Magyar utca 20. ház DK-i sarkánál lévő udvar és a Múzeum körút 15. ház udvara közötti telekhatáron kb. az I. emelet magasságáig szabadon áll egy másik, vastag falrészlet. Mindkét falszakasz valószínűleg a városfal maradványait rejtí magában.

Magyar utca 22. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.

Az épület ÉK-i sarkánál lévő kis udvarban látható bevakolt vastag fal feltehetően a Magyar utca 20. udvarán álló középkori városfal folytatása (1. kép).

Magyar utca 24. Városhfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.¹⁰²

Az épület kis udvarán, a Múzeum körút 17. sz. házzal közös hátsó telekhatáron, a Múzeum körúti ház tűzfalában, a földszinti szakaszban kiütközik egy a többitől eltérő felületű bevakolt falrészlet, amely feltehetően a középkori városhfal részlete (1. kép).

Magyar utca 26. Városhfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.¹⁰³

Az udvar hátsó határfala a Múzeum krt. 19. sz. ház Ybl-féle sgraffitto-díszes falának hátoldala (1. kép). A földszint közepén ajtó nyílik a Múzeum krt. 19. udvarába. Feltehető, hogy a szabadon álló, közös határfalban a középkori városhfal maradványa rejlik.

Magyar utca 28. Városhfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.¹⁰⁴

A ház kis udvarának a Múzeum krt. 21. sz. épülettel közös határvonalán a városhfal belső oldala látható (1. kép), egy egész és két fél épségben maradt pártaelemmel, rézsús fedő kövekkel, bevakolva, feltáratlanul (30. kép). A pártafalakban egy-egy téglalap alakú rézsús lőrés nyílik. A falakban ajtónyílás vezet át a Múzeum krt. 21. sz. ház udvarába, ahonnan a fal hosszabb szakaszának a külső oldala látszik (31. kép).

Magyar utca 36. Városhfal maradványa, belső oldal. Részben helyreállítva és beépítve.¹⁰⁵

1945-ben a Magyar utca 36. házat bombatalálat érte, de a háború után az épület földszintjét és pincéit átalakították, raktárként használták (1. kép). A Múzeum körút 27. ház tűzfalában előtűnt a városhfal belső oldalának az egyik leghosszabb és legjobb állapotban maradt, 27 m hosszú részlete (32. kép). A városhfal tetején öt teljes pártafok és a 6. párta nagyobb része is megmaradt, csak a fedőlapok hiányoztak. A két középső

31. V. Magyar utca 28. A városhfal belső oldala. Bevakolt pártafokok, 15. század. Héjjas Pál, 1980

32. V. Magyar utca 36. A városfal belső oldala, 15. század. Bakos Margit, 1991

pártafok felületét 20 cm mélyen lefaragták. A telek DK-i sarkában, a Múzeum körút 27. ház felé volt egy 2 m széles világítóudvar, amelyben feltáratlanul megmaradt a városfal külső oldala egy pártafokkal. A városfal belső oldalán, a gyilokjáró szintjétől a városfalat belső oldalát átlagosan 1 m szélességben lebontották, és a pártázat előtt a városfal belső oldala mindössze 15–30 cm szélesen maradt meg. Az 1991-es udvarszinten a feltárt falrészlet közepén egy 3×3 m-es téglával befalazott áttörés volt. Az egész házhelyen különböző, egymásba épített, 18–20. századi pincék voltak. A telek ÉK-i sarkában, hogy a gyilokjáró szintjétől 4 m mélységig lefaragták a városfal belső falsíkját, majd ettől 2 méterrel lejjebb előkerült a városfal 15. századi járószintjét mutató falkiugrás. A városfal 2 m mély alapozása a bolygatatlan talajba mélyedt.

Falkutatás. Irásné Melis Katalin, 1991.

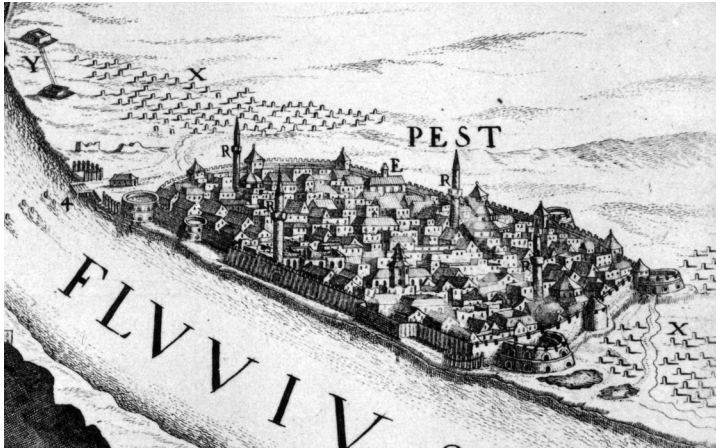
Magyar utca 46–48–50. Városfal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.¹⁰⁶

1970–1973-ban a Múzeum körút 37–39. sz. házak tűzfalában 28 m hosszan szabaddá vált a városfal megbontott belső oldala (*l. kép*). A 48–50. sz. telek határán mindössze 70 cm széles sávban maradt meg a kváder borítású ép, középkori falsík, a többi részen 40–80 cm vastag réteget lefaragtak. A megmaradt fal magassága a mai (1980) járószinttől 2,6–2,8 m, ebben a magasságban még a gyilokjáró járószintje sem jelentkezik. A városfal mellett különböző, újkori pincék épültek, amelyeknek a keleti fala a lefaragott felületű városfal volt. A falrészlet helyreállítva látható a Merkur Szálló garázsában.

Falkutatás és régészeti feltárás. Irásné Melis Katalin, 1970, 1975.

Magyar utca 52. Városfal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.¹⁰⁷

A ház udvarán, a Múzeum körút 41. sz. ház tűzfalában a középkori városfal maradványa (*l. kép*). Az udvar járószintjétől számítva, 2–3 m magas volt. A középkori falsíkot 70 cm szélesen lefaragták. A helyreállítás során a bontott fal egyenetlenségeit kipótolták. Helyreállítva a Magyar utca 52. házban, a Merkur Budapest Korona Szálló garázsában látható.

33. Pest nyugatról.
M. Wening – L. N. Hallart:
Buda ostroma nyugatról,
1684. Részlet

A városhatár déli oldala

A városhatár déli oldala a Kecskeméti kapu és a Duna-parti falsarok közötti falszakasz. A Kecskeméti kaputól délre, a városhatár 6. tompaszögű sarkán (Vámház körút 16.) köralaprajzú külsőtorony állt, majd a középkori Pest É-D-i fő utcájának (Váci utca) déli végén álló rondella következett. A Duna-parti városhatársarok alakja bizonytalan. Enea Vico 1542-ben készített rézmetszetén a megnevezett „porta d’agria”-tól (Hatvani kapu) délre csak két, kör alaprajzú erődítmény van feltüntetve (5. kép).¹⁰⁸ Az egyik a Hatvani kapu közelében áll, valamelyik külső torony, a másik kör alaprajzú erődítmény a Kecskeméti kapuval azonosítható. A városhatár déli oldala Hallart–Wening: Buda ostroma keletről (1684) látképén is vázlatos (6. kép), a Hatvani kapu és a Kecskeméti kapu közötti falszakaszról hiányzik a Kecskeméti kapu melletti külső torony, de még ettől is hiányosabb a Kecskeméti kapu és a Duna-part közötti falrészlet ábrázolása.¹⁰⁹ Az 1684-ben készült Buda ostroma délről Hallart–Wening látképén viszont, teljes részletességgel megrajzolták a városhatár déli oldalát (33. kép). Feltüntették a Kecskeméti kapu előtti barbakánból kivezető utat, amely a városhatár előtti temető és a Duna-parti állóvizek között kanyarog. A 15. századi városhatár déli szakasza a késő középkorban a mezővárosi rangra emelkedett Szentfalva, korábban Szentersébetfalva, határán haladt, és érintette a déli pesti határ építményeit is. A tervezett városhatár Dunához közeli szakaszát a 15. század első felében létesített bőrfeldolgozó ipartelep és a Dunához közeli Molnár tó között jelölték ki, és ezért elhatározták az ipartelep áthelyezését a városhatár külső oldalára. A Molnár utca 36. és 38. számú telken előkerült három cserzőgödör és a cserzőgödörre épített, egy 15. század-végi, és egy másik, 16. századi lakóház maradványa.¹¹⁰ A városhatár felépítése után a fal belső oldalán közel 15 m széles sávot szabadon hagytak.

A Kecskeméti kapu. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest. Városhatár maradványa. Részben feltárva és visszatemetve.¹¹¹

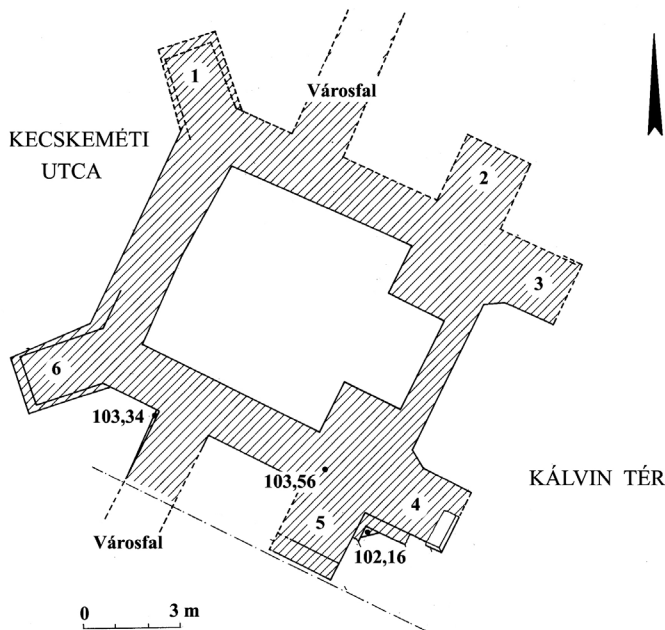
Pest DK-i városhatárja, a Kecskeméti kapu, a városhatár kivezető középkori főútca, a mai Kecskeméti utca végén, a Kálvin tér nyugati oldalán helyezkedett el (1. kép). Középkori történelmi forrás nem maradt fenn a kapuról, de a 16–17. századi, Budát és Pestet

ábrázoló metszeteken jól látható, hogy a kaputorony és az előtte álló rondella-szerű külső erődítmény megőrizte középkori formáját. Négy 1684-ben készült grafikán Buda ostromát a négy égtáj felől ábrázolták és ezeken a Kecskeméti kapunak is minden oldala látszik. (6, 33. kép).¹¹² A Hallart–Wening rajzokon egyformának rajzolt pesti városkapuk a valóságban is egyformák lehettek. Ez látszik a városkapukat feltüntető, 18. századi városrendezési alaprajzokon.¹¹³ A Kecskeméti kapu lebontása előtti alaprajzán és a kapu belső homlokzatán jól szétválaszthatók a középkori és a 18. századi részletek.¹¹⁴

A legtöbb 17. század végi, a városfal külső oldaláról készült látképen két teljes kör és három félkör alakú rondella látható, a három egyforma, félkör alakú rondella a Hatvani kapu, a Kecskeméti kapu és a városfal déli oldalán a Váci utca déli végén helyezkedik el. Ezzel szemben, De la Vygne ugyancsak 1684-ben, másként látta a Kecskeméti kaput (25. kép).¹¹⁵ A pesti látképet a Gellérthegyről készítette, és bár a városfalnak a belső oldalát látta, a Kecskeméti kapu elé teljes kör alakú erődöt rajzolt. Barbakán látható Rossi rézkarcán,¹¹⁶ és egy, a kaputorony környékét ábrázoló 18. századi helyszínrajzon.¹¹⁷ 1970-ben a Kálvin téri metró állomást és az aluljárót úgy tervezték, hogy elkerüljék a középkori kaputorony és a városfal maradványait. 1973-ban azonban, az egyik kivitelező az aluljáró munkagödreből Kecskeméti utca felé kiásatott egy ideiglenes kivezető utat, acéllemezeket vertek a kaputorony falaiba, és markolóval kiemelték a falakat. A torony keleti oldala 2,50 m-rel, a város felőli nyugati fala pedig, 40 cm-rel alacsonyabb lett, mint a 18. századi faltető. A leletmentés az acéllemezek közötti területre korlátozódott. 1975-ben a kaputorony déli oldalán ismét leletmentésre került sor, de csak a kivitelezők által kiásott gödrökben előkerült falak letisztítására és dokumentálására volt lehetőség.

A kaputorony maradványai a Kecskeméti utca 17–19. előtt az úttest és a járda alatt helyezkednek el (33. kép). A középkori kapu hosszabb, K-Ny-i tengelye merőleges volt a városfalra, a kaputorony 2/3-ad része a városfal külső oldalán, 1/3-ad része a belső oldalon állt. A négyszögletes, 10,7×9,6 m kaputorony, a támpillérekkel együtt, 14×14 m-es területet foglalt el. A belső tér két részből állt. A torony alja négyzet alaprajzú, amelynek egy-egy oldala 6,3 m. Az 1973-as, 3,20 m mély munkagödörben, a feltörő talajvízben nem került elő a falak alja.¹¹⁸ A külső, keleti oldalon a 2,70–2,80 m széles falban egy 3 m hosszú, 2 m széles, 3 m mély akna, farkasverem volt, amelynek az alját kikövezték (34. kép). A középkori járószinten az északi és a déli fal 1,90 m, a város felőli nyugati fal 1,80 m széles volt. A keleti falból csak az alapozás alsó része maradt meg, a járószint feletti fal szélességét nem ismerjük. Az északi fal belső oldala épségben maradt, déli oldalt egy 19–20. századi csatorna hozzáépítésével, majd elbontásával tönkretették. Az ÉNy-i sarokban megmaradt a középkori járószintet mutató 30 cm széles falkiszögellés, felette be volt építve a felvonóhid keresztgerendáját tartó perselykő. A beleilleszthető gerenda átmérője cc. 30 cm lehetett. A négyzet alaprajzú, belső térség északi falában, a középkori járószintet mutató falkiszögellés alatt, 35–40 cm-ként, 30–34 cm széles, 12 cm mély mélyedések voltak, a mélyedések habarcsában farost maradványok voltak beleragadva (35. kép). A palánkok funkciója egyelőre ismeretlen.

1975-ben a kaputorony déli oldalán előkerültek a kaputorony támpillérei (34. kép). A városfalon kívül az ÉK-i és a DK-i sarkon egymásra merőleges, kettős támpillérek álltak, amelyek a kaputorony falaival együtt épültek. A 2. támpillér feltáratlan maradványai az úttest közepére esnek, az alaprajza rekonstrukció. A falak alja a középkori járószinttől

34. V. Kecskeméti utca
17–19. előtt, úttest.
A Kecskeméti kapu
alaprājza a támpillérekkel,
1460–1480.
Héjjas Pál, 1975

2,20 m mélyen került elő. A 4. és az 5. támpillérek maradtak meg a legjobb állapotban. A 4. támpillér a középkori járószinten a 2,70 m hosszú volt, a szélességét nem ismerjük. Az alapozás alsó része 2,70 m széles. A többi adat ismeretében a támpillér a járószint felett cc. 2,10 m széles lehetett. A 18. századi bontás után megmaradt a 15. századi járószintet mutató, 30 cm széles falkiugrás feletti első kősor, amely egyben a támpillér profilált lábazata volt (34. 36. kép). A keleti oldal déli sarkán egy 128 cm hosszú, 60 cm széles, 42 cm magas, rézsűsen lemetezett, simára csiszolt lábazati kő feküdt. A támpillér alapfala 80 cm mélységig derékszögben csatlakozott az 5. támpillérhez, de ez alatt, a két alapfalat 80 cm széles falrészlet kötötte össze.

A kaputorony építéstörténetét a 4. támpillér déli sarkához futó régészeti rétegsor mutatta (36. kép). Az úttest alatt 1,10 m mélyen bukkant elő a faragott lábazati kő teteje. Ezután egy kötörmelékes, kőporos réteg következett, amely 1794-ben, a torony lebontása idején keletkezett. A kőpor alatt 30 cm vastag tömör, kevert földben néhány, 16–17. századi jellegtelen magyar és török edénytöredék került elő, ez a réteg azt mutatta, hogy 1794-ben a torony körül elvitték a 17–18. századi feltöltés felső részét, amely, mint a városfal más részeinél, a Kecskeméti kapunál is 50–70 cm magasan körbevette a lebontandó falakat. A 16–17. századi feltöltés alatt egy keskeny vízi üledék mutatkozott. Ez azonban nem a középkori árokból, hanem egy nagyobb árvízből származhatott, amely kiöntött abból a holtágból, amely a mai Kiskörúton (Múzeum, és Vámház körút) a 19. században feltöltött, Fővám téri, Molnár tavon keresztül torkollott a Dunába. A vízi üledék alatt tömör, épülettörmelékekkel kevert járószint csatlakozott a támpillér falához, amely befedte a támpillér sárga homokkal feltöltött alapozási árkát. A városfal kutatása során először itt került elő a városfal építését megelőző, nagymértékű feltöltés, amely a Kecskeméti kapu körül 0,80–1 m vastag lehetett. Az építők ezzel azt kívánták elérni, hogy a városfal egész vonalán a 15. századi járószint közel azonos szinten, cc.

103,30 m (Adria) tengerszint feletti magasságon legyen. A toronybelső, nyugati oldalán, a sarkokra 45 fokos szögben épített támpillérek álltak. (34. kép). A belső támpillérek rövidebbek és keskenyebbek voltak, mint a külsők. A 6. támpillér alapfala 2,50×1,90 m, a járószint feletti mérete 2,20×1,60 m volt.

Az 1. támpillértől északra, a Kecskeméti utca 14. (1945-ben lebombázott ház helye) előtt kiásott közműakna aljában, a 15. századi járószinthez képest 1,60 m mélyen előkerült egy pincefal alja, és az elbontott kövezett padló 90 cm széles részlete. Annyit lehetett megfigyelni, hogy a köves padló részlet a bolygatatlan homokba volt építve. A középkorban a pincefaltól 2 m-re húzódott a városfal. A Kecskeméti kapu belső oldaláról készült, 18. századi rajzon az ÉNy-i támpillér mögött egy kis földszintes épület volt. Feltételezhető, hogy a városkapu északi falához épített helyiség a középkorban épült és hozzátartozott a kapuhoz.

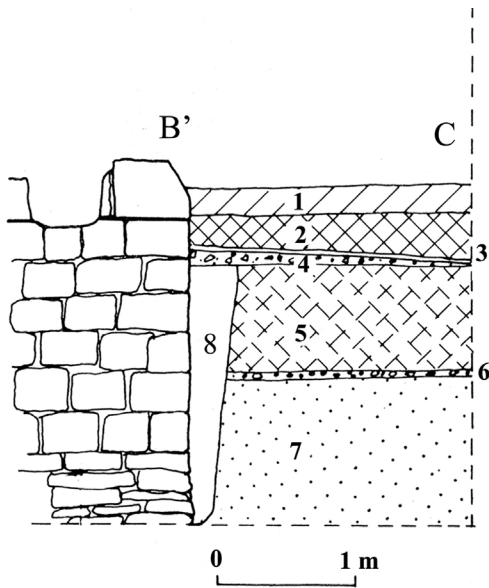
A pesti városkapuk legközelebbi analógiája a budai királyi palota déli erőrendszerében állt. A déli rondellában álló kapu egy korábbi, a 15. század első felében lebontott kapu alapfalaira épült, amely a pestiekhez hasonló, ugyancsak billenő hidas kapu volt.¹¹⁹ Hossza 7,25 m, szélessége a gyalogos kapuval együtt 11,12 m. A kaputorony belső terében a négyszögletes terület (3,49×4,4 m) a kocsút részlete, a déli oldalon keskeny, téglalap alaprajzú előtér, akna, csatlakozott hozzá, amely a torony 2,45 m széles, külső falába illeszkedett. A gyalogkapu a torony nyugati oldalán volt.

A Kecskeméti kapu felépítményét nem lehet pontosan rekonstruálni. Nem ismerjük a középkori kapunyílásokat, mert 1975-ben a kapunak azt a két oldalát pusztították

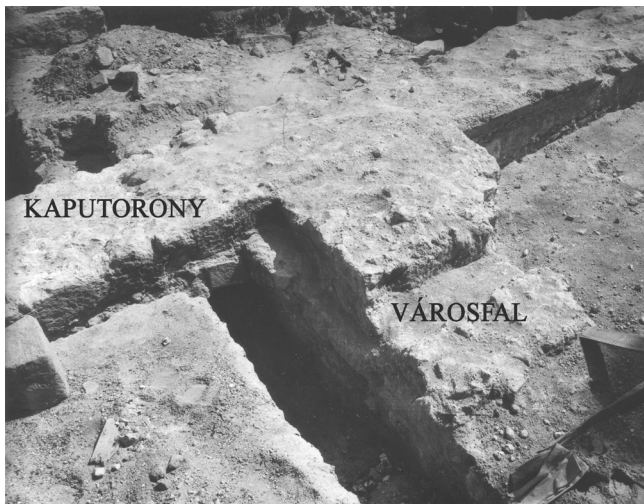

35. V. Kecskeméti utca 17–19. előtt,
úttest.

Farostos palánknyomok a Kecskeméti
kapu északi falán, 16–17. század.
Molnár Ilona, 1972

36. V. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest.
- 104**
- Kecskeméti kapu, 4. támpillér.
1. faltörmelék, 18. század.
2. feltöltés, 16-17. század.
3. vízi üledék, 4. útréteg alja, 5. feltöltés, 6. épülettörmelék, 1460.
- 103**
7. bolygatatlan homok.
8. kapu alapozási árka, 1460–480.
- 102**
- Kuczogi Zsuzsanna, 1975
- 101**
- m/A

37. V. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest.
- A városfal a Kecskeméti kapu déli oldalán, 1460–1480.
- Tihanyi Bence, 1975

el. A kaputorony belső tere 630 cm széles volt, és ebből még az is feltételezhető, hogy a torony mindkét oldalán keskeny gyalogkapu volt. A városfallal foglalkozó kutatók a Kecskeméti kapu előtti külső erődítményt rondellának nevezik, és eltekintenek egy alig észrevehető, de lényeges részlettől, amely az 1684-es, Buda ostromát keletről ábrázoló Hallart–Wening látképen tisztán felismerhető (33. kép). A Kecskeméti kapu majdnem teljes kör alakú külső erődítményét nem a városfalhoz, hanem a kaputorony kettős, külső támpillérehez építették. A kaputorony városfalon kívüli 3–3,5 m hosszú fala és a K-Ny-i támpillérek a külső erődítményt barbakánná alakították.¹²⁰ Az előbbi megállapítást erősíti, hogy az 1970-es években a Kálvin téren a teljesen felbolygatott talajban csupán egyetlen 2,5 m széles alapfalrészlet került elő, amely a 18. századi kapu előtti vámházból maradt meg.¹²¹ A kérdés eldöntésére lehetőség kínálkozott, amikor a

Kecskeméti utca keleti végén az 1945-ben lebombázott házak helyére szálloda építésébe kezdtek. A Kecskeméti utca 19–Kálvin tér 1. üres saroktelek nyugati oldalán, a Bástyá utca 35. számú ház Kálvin téri felmenőfalát végig a városfal járószint alatti alapfalára építették. Ez 34,5 m hosszú városfalszakasz az 1945 utáni romeltakarítás közben vált ismertté. A szálloda mélygarázsának a földmunkálatai közben feltárult városfalrészlet alapozása szinte teljes épségben megmaradt. Nyoma sem látszott annak, hogy valahol hozzáépítettek volna bármilyen falat. Bizonyosságot nyert, hogy ha volt a kapu előtt külső erődítmény, azt csak a kaputoronyhoz, illetve a kaputorony külső sarkán álló támpillérekhez építhették. A kaputorony északi oldalán a Kecskeméti u.14.–Múzeum körút 43. saroktelek lebombázott háza alatt mélypince volt. A telekre eső középkori városfal szakaszt, teljes egészében elbontották.¹²²

A városfal és a kaputornyok közötti összefüggés feltárása a városfal kutatás egyik fontos kérdése volt. 1975-ben a Kecskeméti kapu déli oldalán előkerült a városfal 2,5 m hosszú szakasza és látszottak azok az építéstechnikai jegyek, amelyek a városfal és a kaputorony egy időben történő építését mutatták (37. kép). A külső oldalon újkori pince volt, de mélyebben előkerült a kaputorony és a városfal egybeépített alapfala.

A városfal kutatás során először a kecskeméti kapunál sikerült feltárni és felmérni a városfal és a kaputorony külső, belső, középkori járószintjeit (103,35 m/Adria).

Leletmentés. Irásné Melis Katalin, 1972. 1975.

Kálvin tér 1. Városfal maradványa, külső oldal. Feltárva és visszatemetve.¹²³

A Kálvin tér 1.–Kecskeméti utca 19. sarokházat a második világháborúban lebombázták (1. kép). Az elpusztult lakóház maradványainak lebontása után, a Bástyá utca 35. sz. ház tűzfalában szabaddá vált a városfal maradványainak egy hosszabb szakasza. A falmaradványokat pártázattal együtt, téglából kiegészítették és bevakolták.

Régészeti megfigyelés. Irásné Melis Katalin, 1991.

Kálvin tér 2. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.

Az épületnek a Bástyá utca 33. sz. telekkel határos tűzfalában a városfal egy szakasza maradt fenn, mely a Bástyá utca felől látható (1. kép. Lásd ott.)

Kálvin tér 4. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.

Az épületnek a Bástyá utca 27–29. sz. házakkal határos tűzfalában valószínűleg a városfal egy szakasza maradt fenn (1. kép).

Kálvin tér 5. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.¹²⁴

A ház hátsó része U alakú, egyemeletes, 1800 körüli épület, mely minden valószínűség szerint nekiépült a városfalnak (1. kép). A városfal ma nem látható. A hátsó szárny a Királyi Pál utca 18. és Bástyá utca 25. sz. házak tűzfalaihoz csatlakozik.

Kálvin tér 6. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.

Az épületnek a Királyi Pál utca 18. sz. házzal határos tűzfalában valószínűleg a városfal egy szakasza maradt fenn (1. kép), feltáratlanul.

38. V. Vámház körút 16. A városfal külső oldala, 15. század. Héjjas Pál, 1980

Vámház körút 16. Városfal és torony maradványa, külső oldal. Helyreállítva.¹²⁵

A 16–17. századi városképek a városfal déli oldalán feltüntetik a Kecskeméti kapu és a Déli nagy rondella közötti külső tornyot (33. 25. kép). A telek déli oldalán a Vámház körút 14. házzal határos falban kibukkant a középkori városfal itteni külső tornyának az északi oldala (38. kép). A Vámház körút 16. sz. ház hátsó szárnya a második világháború alatt megsérült, majd 1979-ben a ház tatarozása során lebontották, és a városfal külső oldalát helyreállították. A faltetőn 6 és fél pártafok szabadon állóan látható, egyes pártaelemek tetején a rézsús fedőköveket betonból pótolták. A városfal műemléki helyreállítását megelőzően sem falkutatásra, sem régészeti feltárássra nem került sor.

Vámház körút 10–14. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.

Az épületeknek a Bástya utca 5–7–9–11. sz. telkekkel határos tűzfalában a városfal összefüggő hosszabb szakasza maradt fenn (1. kép), a belső oldal a Bástya utca felől, a lebontott házak telkéről látható.

Vámház körút 8. Városfal maradványa, külső oldal. Feltáratlan.

Az épületeknek a Bástya utca 1–3. telkekkel határos tűzfalában a városfal összefüggő hosszabb szakasza maradt fenn, mely a Bástya utca felől a lebontott házak telkéről látható (1. kép). 1965-ben, a Vámház körút 8. épület nyugati oldalán, két világítóudvarban előkerült a városfal 2 kisebb szakasza. A gyilokjáró szintjéig lebontott 2–3 m hosszú fálszakasz belső oldala épségben maradt.

Feuerné Tóth Rózsa jelentése 1965.

39. V. Bástyá utca 3–5. A városfal belső oldala, 15. század. Bakos Margit, 1985

Só utca 5. Városfal maradványa, külső oldal. Feltárva és visszatemetve.¹²⁶

1967-ben a területen állt ház lebontása után előkerült a városfal 24 méter hosszú maradványa (1. kép). A faltető az 1967. évi járószinten jelentkezett. A telek a városfal külső oldalán helyezkedik el, de látható volt, hogy a városfal mindkét lefaragott oldalán épülettörmelékkel feltöltött 18–20. századi pincék helyezkedtek el. A leletmentő ásatás a külső oldalon a pince aljától, 2,1 m magasan feltárta a városfal bontott falsíkját.

Régészeti megfigyelés. Feuerné Tóth Rózsa, Iránsné Melis Katalin, 1967.

Déli rondella. Fővám tér 5–6. előtt, úttest. Rondella maradványai. Lebontva, feltáratlan. Pest É-D-i középkori főutcájának (Váci utca) a déli végén a fennmaradt adatok szerint, nem épült városkapu (33. kép). A városfalra csak egy, a Hatvani kapu előttihez hasonló félkör alaprajzú erődítményt, rondellát építettek. Építési idejét nem ismerjük.

Bástyá utca 1–3. Városfal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.¹²⁷

A Fővám tér 19. századi kialakítása előtt Duna-partra kifutó középkori falnak cc. 200–250 m szakaszát lebontották, a feltáratlan falcsontok a Fővám tér burkolata alatt helyezkednek el (1. kép). Az 1970-es évek elején egymás után lebontották a Bástyá utca 1–3–5. telken álló házakat és ezután látható lett a városfal belső oldalának közel 40 méteres szakasza. A Vámház körút 8–10. házak tűzfalában 12 pártafok megmaradt. Mivel ez a falszakasz négy Bástyá utcai telek keleti határát jelentette, a középkori falat különböző mértékben bontották el.

A Bástyá utca 1. telken a Vámház körút 8. ház tűzfalában megmaradt a középkori városfal déli szakaszának a részlete. A ház nyugati oldalában látható törésvonal a városfal déli oldalának az utolsó látható szakasza (39. kép). A városfalon két és fél pártafok megmaradt, de hiányoztak a fedőlapok, és csak a 3. pártafokban maradt meg

eredeti állapotában a lőrés. A 18. században a városfalhoz épített ház pincéjéig, a gyilokjáró szintjétől, cc. 100 cm vastagon lebontották a városfal belső oldalát.

A Bástya utca 3–5. telken megmaradt a városfal belső oldalának egy-egy jellegzetes részlete (39. kép). Egy kisebb szakaszon az udvar szintjétől (1975) a gyilokjáró szintjéig a két, 20. századi gerendalyukat kivéve, sértetlen a városfal kváderekkel borított középkori falsíkja, és a 120 m széles gyilokjáró enyhén kifelé lejtő, középkori járószintje. Öt és fél pártafok esik erre a falszakaszra. A felső részek hiányoznak, a lőréseket elbontották, de a pártafokok belső oldalán megmaradt a kváderes középkori falsík. A telek északi felén 19-20. századi köpenyfal borítja a városfal bontott belső oldalát

Falkutatás. Irásné Melis Katalin, 1970.

Bástya utca 5–7. Városfal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.¹²⁸

A Bástya utca 5–7. telken a Vámház körút 10. számú ház tűzfalában megmaradt a városfal részlete (40. kép). A belső falsíkot a gyilokjáró szintje alatt 60–80 cm vastagságban lefaragták. A gyilokjáró járószintje 40-60 cm széles maradt. Négy pártafok helyezkedett el ezen a falszakaszon. A párták felső részét elbontották, de nagyrészt megmaradt a párták középkori falsíkja. Egy kivételével a lőréseket is megbolygatták.

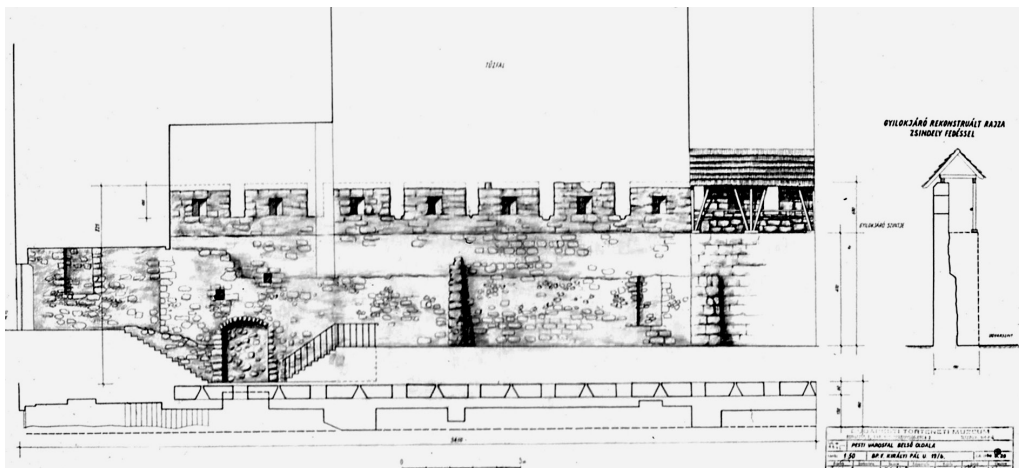
Falkutatás. Irásné Melis Katalin, 1970.

Bástya utca 9–11. Városfal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.¹²⁹

1959-ben az itt álló házak lebontása után a Vámház körút 12. ház tűzfalában előkerült a városfal belső oldala, amely a két telek teljes szélességében látható (1. kép). Az udvar szintjétől mért átlag 5,25 m magas falon, rongált, átépített állapotban maradtak meg a párták, melyek felső részéből 70 cm hiányzik. A gyilokjáró az udvar szintjétől (2011) 4 m magasán volt. A gyilokjáró járószintje alatt a párta belső falsíkjával egy mélységben,

40. V. Bástya utca 5–7. A városfal belső oldala, 15. század. Bakos Margit, 1985

41. V. Királyi Pál utca 13/b. A városfal belső oldala, 15. század. Horler Ferenc, 1960

tehát kb. 1,2 m vastagságban lefaragták a városfal belső oldalát. A párták belső, ép középkori síkja belesimul a Vámház körút 12. ház tűzfalába.

Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1960.

Bástya utca 17–19.–Királyi Pál utca 13/b. Városfal maradványa, belső oldal. Helyreállítva.¹³⁰

A Bástya utca 17–19. és a Királyi Pál utca 13/b. sz. házak közös udvara felől a városfal belső oldalának mintegy 26 m hosszú, rekonstruált, kiegészített szakasza és 6 és fél pártafok látszik (41. kép). Hat és fél párta szabadon áll, a két párta a Királyi Pál utca 13/b. kapualjában kialakított kiállítási helyiség (kapualj) falába esik. A gyilokjáró szintje csak a falszakasz két végén maradt meg, a többi helyen a belső falsíkot levésték. 1958-ban a városfalnak a Vámház körút 16. sz. tűzfalában fennmaradt szakaszát újra konzerválták, és szabadon látható lett a városfalrészlet mindkét oldala (42. kép).

Falkutatás. Lux Kálmán, 1941. Falkutatás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc. 1958.

Bástya utca 17–19–21. Városfal maradványa, belső oldal. 15. század. Helyreállítva.¹³¹

A két ház udvara közös a Királyi Pál utca 13/b. sz. modern ház udvarával. A Vámház körút 16. sz. házzal közös telekhatáron a telkek teljes hosszában fennáll a városfal összefüggő szakasza. (Bővebben lásd Királyi Pál u. 13/b. alatt.)

Falkutatás. Lux Kálmán, 1941. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc. 1963.

Bástya utca 23.–Királyi Pál utca 18. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.¹³²

Az udvar világítóudvarában a városfal egy rövid bevakolt szakasza látható a Kálvin tér 6. sz. ház tűzfalában (1. kép).

Bástya utca 25. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.

Az épületnek a Kálvin tér 5. sz. telekkel határos tűzfalában feltehetően megmaradt a városfalnak egy szakasza. (Lásd Kálvin tér 5. sz. alatt.)

42. V. Királyi Pál utca 13/b. A városfal belső oldala a rekonstruált pártafokokkal, 15. század.
Molnár János, 1963

Bástya utca 27–29. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan.¹³³

Az U alakú beépítésű lakóház hátsó telekhatára beépítetlen (*1. kép*). A Kálvin tér 4. sz. ház tűzfalán két egymás feletti lépcsős visszaugrással, valószínűleg a városfal maradványa húzódik.

Bástya utca 33. Városfal maradványa, belső oldal. Falkutatás nélkül beépítve.¹³⁴

A lebontott ház helyén a telek hátsó oldalához csatlakozva két földszintes épületmaradvány áll (*1. kép*). Köztük a falsíkból kissé kiállva, bevakolva és feltáratlanul a városfal maradványai látszanak a Kálvin tér 2. sz. ház tűzfalában. A 35. sz. felé eső részen magasabban fennmaradt csonk látszik, valószínűleg pártázat maradványa. A többi szakaszon a városfalat a gyilokjáró szintjéig lebontották. A telket régészeti megfigyelés és falkutatás nélkül beépítették. A helyszíni szemlén látható volt, hogy az építkezés miatt, a városfalat ismét nagymértékben lefaragták.

Bástya utca 35. Városfal maradványa, belső oldal. Feltáratlan, beépítve.

Az épületnek a Kálvin tér 1. sz. telekkel határos tűzfalában fennmaradt a városfal egy szakasza. Látható a Kálvin tér felől, valamint az épület világítóudvaraiból (*1. kép*).

Régészeti megfigyelés. Irásné Melis Katalin, 1992.

A városfal nyugati oldala, a Duna-part

A városfal nyugati oldala a Duna-parton húzódott. A 17. századi látképek és ostromképek szerint csak a két északi rondella között volt épített kőfal, a városfal többi része palánkkerítés volt (33. kép).¹³⁵ A Duna-parti építmények, a rondellák és a palánkkerítés a dunai árvizek ellen is védték a várost, hiszen a Duna a középkorban is évente megáradt. A 18. század folyamán a Duna-parti építményeket is lebontották, a védelmi rendszer nyomain is eltűntek.

Északi rondella, Apáczai Csere János utca 7–9. előtt, úttest. Rondella maradványai. Feltáratlan¹³⁶

A pesti városfal északon a Duna-parti nagy rondellából indult (1. kép). A 18. századi helyszínrajzok szerint a városfal ÉNy-i sarkán álló, északi nagy dunai rondella a Türr István (18. század: Kishíd) utca északi oldalán, részben az Apáczai Csere János utca 6. (1945 előtt 9.) épület és az úttest helyén helyezkedett el. A rondellát korábban, Rokken Ferenc és mások a volt Angol Királynő szálló (2011: Apáczai Csere János utca 9.) telkére helyezték, de a szálloda pincéjében előkerült falak a leletmentést végző Garády Sándor szerint nem a rondella részletei voltak.

Színházi rondella, Régiposta utca 2–4. Rondella maradványai. Lebontották és beépítették.¹³⁷

Az itt álló az épület falait ráépítették az ún. Színházi Rondella maradványaira (33. kép) majd 1979-ben a ház tatarozása során lebontották, és a városfalat helyreállították. A rondella építési ideje ismeretlen. Lehet, hogy már a 13. századi városfalhoz tartozott, más feltételezés szerint a török korban építették.

Belgrád rakpart 5. Falrészlet. Lebontva.¹³⁸

Az itt álló ház építésekor a lebontott korábbi ház tűzfalában előkerült egy középkori fal, amelynek minősége, állaga, sokkal rosszabb volt, mint a városfal többi szakaszán. Annak ellenére, hogy a 17. századi grafikák nem kőfalat, hanem palánkkerítést mutatnak a déli Duna-parton, egyes kutatók szerint ez a dunai városfal maradványa lehetett.

Régészeti megfigyelés. Garády Sándor, 1940.

JEGYZETEK

- ¹ Rupp 1888, 239, 266–268; Györffy 1973, 259–260, 283.
- ² Nagy 1946, 102, 44–45.
- ³ *Írásné Melis 1976/1*, 313–315.
- ⁴ Nagy T. 1950, 359–360.; *Írásné Melis 1976/1*, 317–218.
- ⁵ *Írásné Melis 1994*, 66–67.
- ⁶ *Írásné Melis Katalin (1967–1996) és Zádor Judit (1996–2012) belvárosi ásatai*.
- ⁷ Pais 1926, 82–83.
- ⁸ Györffy 1973, 295–297.; Györffy 1998, 539, 544–546.
- ⁹ *Írásné Melis 1976/1*, 313–315.
- ¹⁰ Katona 1981, 180–182.
- ¹¹ Rómer 1873, 33–35.
- ¹² Györffy 1973, 266, 310.; Kubinyi 1973, 15. 177.
- ¹³ Jankovich 1817, 57–64.
- ¹⁴ Feuerné Tóth 1963, 551.; *Írásné Melis 1976/1*, 313–315.
- ¹⁵ Szamota 1891, 93–95.
- ¹⁶ Haraszti – Pethő 1963, 58.
- ¹⁷ Feuerné Tóth 1963, 551.
- ¹⁸ Schoen 1934, 157–159.; Gerevich 1966, 29.; *Írásné Melis 1976/1*, 314.; *Írásné Melis 1994*, 69–70.
- ¹⁹ *Írásné Melis 1976/1*, 314.; *Írásné Melis 1994*, 69 – 70.; *Írásné Melis 2014*, 137.
- ²⁰ *Írásné Melis 1976/1*, 314.
- ²¹ *Írásné Melis 1976/1*, 314–315.
- ²² Jankovich 1817, 59–62.
- ²³ *Írásné Melis 1976/1*, 315.
- ²⁴ *Írásné Melis 1976/1*, 313–315.
- ²⁵ *Írásné Melis 1976/1*, 315.
- ²⁶ Györffy 1973, 308.
- ²⁷ Rómer 1873, 70–71.
- ²⁸ *Írásné Melis 1976/1*, 319–320.
- ²⁹ Györffy 1973, 310.
- ³⁰ Kubinyi 1973, 14–15. 57. jegyzet.
- ³¹ Gerő 1956.; Gerevich 1971, 90–92.; Radocsay 1977, 126. 14–16. kép.
- ³² Haraszti – Pető 1963, 58.; Bánfi 1956, 120.
- ³³ *Írásné Melis 1994*, 66–68, 70.
- ³⁴ *Írásné Melis 2014*, 156–159.
- ³⁵ Kubinyi 1973, 164–165.
- ³⁶ *Írásné Melis 1996*, 215–226.
- ³⁷ *Írásné Melis 2014*, 161–168.; Csorba 1976/1, 362–363.
- ³⁸ *Írásné Melis 2014*, 161–164.
- ³⁹ Bergh 1870, 46–50.; Nagy 1975, 239.
- ⁴⁰ Lux 1941, 401–402.; Horler Ferenc felmérése és rekonstrukciós rajza. 1963. Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc jelentése. Budapesti történeti Múzeum. Középkori Osztály. Rajztár.
- ⁴¹ Gárdonyi 1941, 5–6.; Gerő 1968, 23–26.
- ⁴² Csorba 1976/1, 355–356.
- ⁴³ A 15. században épült városfalak a magyar várak külső tornyos típusába tartoznak. Gerő 1968, 23–26.
- ⁴⁴ Kubinyi 1973, 13. 41.; Csorba 1976/1, 360.
- ⁴⁵ Eperjessy – Juhász 1938, 17.
- ⁴⁶ Csorba 1976/1, 357–358.
- ⁴⁷ Iványi 1941, 32–84.; Csorba 1976/1, 357.
- ⁴⁸ Kubinyi 1973, 201–231.
- ⁴⁹ Détszy 1994, 227–228.

- ⁵⁰ *Détszy 1994*, 228.
- ⁵¹ Buda ostroma. 1542. E. Vico rézmetszete. *Rózsa 1995*, 3. kép. 14. 155.
- ⁵² *Bánfi 1936*, 119–122.
- ⁵³ *Rózsa 1995*, 11. kép. 22. 155.
- ⁵⁴ *Rózsa 1995*, 15. kép. 25. 155.
- ⁵⁵ *Károlyi – Wellmann, 1936*, 208–209, 248.
- ⁵⁶ *Rózsa 1995*, 22. kép. 32. 156.
- ⁵⁷ *Kubinyi 1973*, 13–15, 41.
- ⁵⁸ *Kubinyi 1973*, 13.; *Csorba 1976/1*, 360.; *Rómer 1873*, 47–48.
- ⁵⁹ *Rómer 1873*, 156–159.
- ⁶⁰ *Írásné Melis 1976/1*, 321–322.; *Írásné Melis 1994*, 66–70.
- ⁶¹ *Bertalan Vilmosné – H. Gyürky 1964*, 345–363.
- ⁶² *Írásné Melis 1976/1*, 322.
- ⁶³ *Műemlékjegyzék 1960*, 43.; *Genthon – Zakariás 1961*, 126.; *Írásné Melis 1976/1*, 322.; *Műemlékjegyzék 1976*, 54.
- ⁶⁴ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 5.
- ⁶⁵ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.; *Gárdonyi, 1929*, 1. 7.
- ⁶⁶ *Írásné Melis 2002*, 549–585.
- ⁶⁷ *Írásné Melis 2014*, 138–142.
- ⁶⁸ *Írásné Melis 2012*, 24–25. 34.
- ⁶⁹ *Írásné Melis 2014*, 156–159.
- ⁷⁰ *Holl 1963*, 351–352.
- ⁷¹ *Írásné Melis 2014*, 179–181.
- ⁷² *Kovács 2005*, 194.
- ⁷³ *Rómer 1873*, 77.; *Feuerné 1960*, 243.; *Írásné Melis 1976/1*, 322.
- ⁷⁴ *Műemlékjegyzék 1960*, 42.; *Genthon – Zakariás, 1961*, 12. 6. (Tanács /ma Károly/ körút 6–8.); *Írásné Melis 1976/1*, 322.
- ⁷⁵ *Műemlékjegyzék 1960*, 42.; *Genthon – Zakariás, 1961*, 123.; *Műemlékjegyzék 1976*, 53.
- ⁷⁶ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 5.
- ⁷⁷ *Műemlékjegyzék 1960*. 42.; *Genthon – Zakariás 1961*, 123.; *Írásné Melis 1976/1*, 322.; *Műemlékjegyzék 1976*, 53.
- ⁷⁸ *Műemlékjegyzék 1960*. 42.; *Genthon – Zakariás 1961*, 123.; *Műemlékjegyzék 1976*, 53.
- ⁷⁹ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 5.
- ⁸⁰ *Gárdonyi 1929*, 1–8.; *Schoen 1930*, több helyen.; *Genthon 1951*, 46.; *Holló 1994*, 12–13.; *Fekete – Nagy 1973*, 337–436.; *Írásné Melis 2002*, 549–585.; *Írásné Melis 2002a* 151–162.
- ⁸¹ *Rózsa 1995*, 22. kép. 32–33. 156.
- ⁸² *Rózsa 1995*, 24. kép. 35. 156.
- ⁸³ *Kubinyi 1973*, 13–14. 41.; *Csorba 1976/1*, 350. 357–358. 360.
- ⁸⁴ W. Dilich 1600, 1606. *Rózsa 1963*, 105. 114. Katalógus: 40. 43. X–XI. tábla.; De la Vygne. 1684. *Rózsa 1963*, 69–72. Katalógus: 21. XXXIV. Tábla.; Hallart–Wening 1684. *Rózsa 1995*, 20. kép. 30. 155–156. 22. kép. 32–33. 156.
- ⁸⁵ *Rózsa 1995*, 3. kép. 14. 155.
- ⁸⁶ *Rózsa 1995*, 20. kép. 30. 155–156. 22. kép. 32–33. 156.
- ⁸⁷ *Feuerné Tóth 1966*, 20–22.; *Írásné Melis 1987*, 215–217.
- ⁸⁸ *Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc* jelentése. Budapesti Történeti Múzeum. Középkori Osztály. Rajztár.; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.; *Írásné Melis 1976/1*, 323.
- ⁸⁹ *Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc* jelentése. Budapesti Történeti Múzeum. Középkori Osztály. Rajztár.; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.; *Írásné Melis 1976/1*, 323.

- ⁹⁰ *MOB Irattár 1939/221.*; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59. Irásné Melis 1976/1, 323.*
- ⁹¹ *Irásné Melis 1976/1, 323.*
- ⁹² *Rómer 1873, 108, térképmelléklet. ; Gárdonyi 1929, 4.*
- ⁹³ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59.*
- ⁹⁴ *Műemlékjegyzék 1953, 26. (Magyar utca 30.); Műemlékjegyzék 1960, 40.; Műemlékvédelem 1963, 256.; Műemlékvédelem 1965, 62; Irásné Melis 1976/1, 323.; Bergh 1870, 46–49.*
- ⁹⁵ *Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc* jelentése. Budapesti Történeti Múzeum. Középkori Osztály. Rajztár.; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59. Genthon 1951, 52.; F. Tóth Rózsa, 1963, 551.; Irásné Melis 1976/1, 323–324.*
- ⁹⁶ *Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc* jelentése. Budapesti Történeti Múzeum. Középkori Osztály. Rajztár.; *Rómer 1873, 108. Térképmelléklet.; Gárdonyi 1929, 1–2, 4.*; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59. Irásné Melis 1976/1, 324.*; Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció, 296. raktári csomó, 386.
- ⁹⁷ *Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc* jelentése. Budapesti Történeti Múzeum. Középkori Osztály. Rajztár.; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59.; Műemlékvédelem 1965, 1. sz. 62., 3. sz. 175–176. 178.; Irásné Melis 1976/1, 324.;*
- ⁹⁸ *Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc* jelentése. Budapesti Történeti Múzeum. Középkori Osztály. Rajztár.; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59.; Irásné Melis 1976/1, 323.*
- ⁹⁹ *Genthon 1951, 50, 52.; Irásné Melis 1976/1, 323.*
- ¹⁰⁰ *Rómer 1873, Térképmelléklet.; Gárdonyi 1929, 4–5. sz. 4.*
- ¹⁰¹ *Műemlékjegyzék 1960, 39.; Genthon – Zakariás 1961, 110.; Műemlékjegyzék 1976, 49.*
- ¹⁰² *Műemlékjegyzék 1960, 39.; Genthon – Zakariás 1961, 110.; Műemlékjegyzék 1976, 49.*
- ¹⁰³ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59.*
- ¹⁰⁴ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59.; Irásné Melis 1976/1, 323.*
- ¹⁰⁵ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951, 59. Genthon 1951, 52.;*
- ¹⁰⁶ *Irásné Melis 1976/1, 325.*
- ¹⁰⁷ *Genthon – Zakariás 1961, 111.; Műemlékjegyzék 1976, 49.*
- ¹⁰⁸ *Rózsa 1995, 22. kép. 32–33.*
- ¹⁰⁹ *Rózsa 1995, 24. kép, 35.*
- ¹¹⁰ *Irásné Melis 1996, 215–234.*
- ¹¹¹ *Kubinyi 1973, 13–15. 41.; Csorba 1976/1, 350.*
- ¹¹² *Rózsa 1995, 30–35. – 20. 22–24. kép.*
- ¹¹³ *Gárdonyi 1929, 6.*
- ¹¹⁴ Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály fotótár.
- ¹¹⁵ *Rózsa 1963, 69–72. XXXIV. tábla.*
- ¹¹⁶ Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum. Metszettár, leltári szám: 54.
- ¹¹⁷ Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció, 296. raktári csomó, 386.
- ¹¹⁸ A pince alját és a toronyfalak alját azért nem tudtuk feltárni, mert a középkori járósinttől 3,20 m mélyen feltört a talajvíz, és a mélyítést abba kellett hagyni. Pest vízrajza a 19. században, a Duna és a Dunába folyó patakok szabályozásával, és a holtágak lecsapolásával megváltozott. Az átlagos vízállás esetén a középkorhoz képest, cc.1–1,20 m-rel felemelkedett a talajvízszint.
- ¹¹⁹ *Gerevich 1966, 349–352. A kaputorony rekonstrukciója Seitl Kornéltól. Gerevich 1953, 213.*
- ¹²⁰ *Rózsa 1995, 22. kép. 32–33.; Rossi rézkarca, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum. Metszettár: leltári szám 64.; 18. századi rendezési terv, Budapest Fővárosi Levéltár PB 37.*

- ¹²¹ Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció. 296. raktári csomó. 386.
- ¹²² *Írásné Melis 1987*, 200–206.
- ¹²³ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.
- ¹²⁴ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.
- ¹²⁵ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 62.
- ¹²⁶ *Bergh 1870*, 46–49.; *Rómer 1873*, 75.; *Írásné Melis 1976/1*, 327.
- ¹²⁷ *Rómer 1873*, 75.; *Bergh 1870*, 46–49.; *Genthon – Zakariás 1961*, 96. 133.; *Írásné Melis 1970*, 282.; *Írásné Melis 1976/1*, 327.
- ¹²⁸ *Rómer 1873*, 75.; *Bergh 1870*, 46–49.; *Genthon – Zakariás 1961*, 96. 133.; *Írásné Melis 1970*, 282.; *Írásné Melis 1976/1*, 327.
- ¹²⁹ *Írásné Melis 1976/1*, 326.
- ¹³⁰ Országos Műemlékfelügyelőség Adattára: MOB 1937/109, 117, 377, 404, 411, 639.; *Rómer 1873*, Térképmelléklet.; *Gárdonyi 1929*, 1–4.; *Előterjesztés 1937*, 1106–1107.; *Horváth 1938*, 30, 74, 1. XXXVIII. t.; *Lux 1941*, 401–402.; *Genthon 1951*, 51.; A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.
- ¹³¹ *Műemlékjegyzék 1953*, 26.
- ¹³² A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.
- ¹³³ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.
- ¹³⁴ A falrészletet az 1951-es műemlékjegyzékbe felvették, és mindegyik későbbi (1952, 1953, 1960, 1961, 1976) jegyzékben szerepel. *Genthon 1951*, 59.
- ¹³⁵ *Rózsa 1995*, 24. kép. 35.
- ¹³⁶ *Gárdonyi 1929*, 1, 6.; *Rokken 1932*, 112–123.; *Kovács 1934*, 73. 12. kép.; *Garády 1943*, 320–321.; *Írásné Melis 1976/1*, 320–321.; *Csorba 1976/1*, 349–359.
- ¹³⁷ *Kovács 1934*, 73. 1. 13. kép.; *Írásné Melis 1976/1*, 313.; *Csorba, 1976*, 358.
- ¹³⁸ *Genthon – Zakariás 1961*, 107–108.

IRODALOM

- Balla 1785.*
- Balla Antal: Mappa Specialis Intravillani Interioris Urbis.* Budapest Fővárosi Levéltár XV. 16.b. 221/1: Belváros.
- Bánfi 1936.*
- Bánfi Flório:* Buda és Pest erődítményei 1686-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából.* 5. (1936). 102–131. *Bergh 1870.*
- Bergh Károly:* A pestvárosi régi fal utolsó maradványa. *Archeologiai Értesítő.* 1870. 46–50.
- Bertalanné – Gyürky 1964.*
- Bertalan Vilmosné – H. Gyürky Katalin:* Középkori útrendszer kialakulása a budai Várnegyed területén. *Budapest Régiségei.* 21. 1964. 345–363.
- Cselebi 1664.*
- Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: *Karácson Imre.* Gondolat. Budapest. 1985.
- Csorba 1976.*
- Csorba Csaba:* Pest városfalának vázlatos története. *Budapest Régiségei.* 26. 1976. 349–368.
- Détsy 1994.*
- Détsy Mihály:* Adatok Joannes Speciecasa hadiépitész életpályájáról. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. *Művészettörténet – Műemlékvédelem.* 1994. 227–233.

- Eperjessy – Juhász 1935.*
Eperjessy Kálmán – Juhász László: Nicolaus Olahus: Hungaria-Athila. Budapest. 1935.
- Fekete – Nagy 1973.*
Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. Budapest Története II. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1973. 337–436.
- Feuer 1960.*
Feuer Istvánné: Jelentés. *Archeologiai Értesítő.* 87. 1960. 243.
- Feuerné – Horler 1963.*
Feuer Istvánné – Horler Ferenc: A pesti városfal. Kézirat. Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, rajztár.
- Feuerné 1963.*
Feuerné Tóth Rózsa: V. Apáczai Csere János u. 2. *Budapest Régiségei.* 20. 1963. 551.
- F. Tóth 1966/4.*
F. Tóth Rózsa: A régi pesti városfal, a Hatvani kapu és rondellája. *Budapest.* 1966/4. 20–22.
- Garády 1943.*
Garády Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásításokról. *Budapest Régiségei.* 13. 1943. 403–438.
- Gárdonyi 1924.*
Gárdonyi Albert: A pesti városfal. *Historia, Pest-Budai emléklapok* 2. 1929/4–5. 1–8.
- Gárdonyi 1941.*
Gárdonyi Albert: Városaink erődjellegének kialakulása. *Hadtörténelmi Közlemények.* 1941/ 5–6. 1–21.
- Genthon – Zakariás 1949.*
Genthon István – Zakariás G. Sándor: Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke. Kézirat. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja. Budapest. 1949.
- Genthon 1951.*
Genthon István: Magyarország műemlékei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1951.
- Genthon – Zakariás 1952.*
Genthon István – Zakariás G. Sándor: Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke. Kézirat. Budapesti Városépítési Tervező Iroda. Budapest. 1952.
- Gerevich 1953.*
Gerevich László – Seitl Kornél – Holl Imre: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. *Művészettörténeti Értesítő.* 1953. 210–218.
- Gerevich 1955.*
Gerevich László: Az óbudai királynéi vár maradványai a Kálvin közben. Budapest Műemlékei. II. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1955–1962. 372–382.
- Gerevich 1966.*
Gerevich László: A budai vár feltárása. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1966.
- Gerevich 1971.*
Gerevich László: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1971.
- Gerevich 1973.*
Gerevich László: Budapest művészete az Árpád-korban. Budapest Története II. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1973. 353–401.
- Gerő 1956.*
Gerő László: A pesti belvárosi Plébániatemplom. Képzőművészeti Alap. Budapest. 1956.
- Gerő 1986.*
Gerő László: Magyar várak. Műszaki Könyvkiadó. Budapest. 1986.
- Györffy 1973.*
Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. Budapest Története I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1973. 217–349.
- Györffy 1998.* = *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1998.
- Haraszti – Pető 1963.*
Haraszti Sándor – Pető Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Táncsics Kiadó. Budapest. 1963.

Holl 1963.

Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). *Budapest Régiségei*. 20. 1963. 355–394.

Holló 1994.

Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken. 1686–1896. Officina Nova. Budapest. 1994.

Horváth 1938.

Henrik: Budapest művészeti emlékei. Magyarország művészeti emlékei. 2. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 1938.

Irásné Melis 1976.

Irásné Melis Katalin: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. *Budapest Régiségei*. 24. 1976/1. 313–348. 24. 1976/2. 74–86, 193–198.

Irásné Melis 1987.

Irásné Melis Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. *Archaeologiai Értesítő*. 112–113. 1987–1988. 199–225.

Irásné Melis 1994.

Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. *Archaeologiai Értesítő*. 121–122. 1994–1995. 57–78.

Irásné Melis 1996.

Irásné Melis Katalin: Középkori lakóházak és egy XV. századi vargaműhely régészeti kutatása a pesti belvárosban. *Commucationes Archaeologicae Hungariae* 1996. 211–239.

Irásné Melis 2002.

Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások 15. századi pesti városfal Károly körüti szakaszán (Budapest V. Károly körút 28–30). *Budapest Régiségei*. 35. 2002. 549–585.

Irásné Melis 2002.a.

Irásné Melis Katalin: Pest a török hódoltság idején. A hódoltság régészeti kutatása. *Opuscula Hungarica III*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest. 2002. 151–162.

Irásné Melis 2012.

Irásné Melis Katalin: A pesti 13. századi fémfeldolgozó ipartelep régészeti kutatása. *Budapest Régiségei*. 45. 2012. 19–80.

Irásné Melis 2014.

Irásné Melis Katalin: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai. *Budapest Régiségei* 47. 2014. 135–238.

Iványi 1941.

Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 9. 1941. 32–84.

Jankovich 1817.

Jankovich Miklós: Pesth várossának hajdani helyheztetése. *Tudományos Gyűjtemény* 10. 181. 57–64.

Katona 1981.

Katona Tamás: A tatárjárás emlékezete. Magyar Helikon Kiadó. Budapest. 1981.

Károlyi-Welmann 1936.

Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázötvenéves évfordulóra átdolgozta Welmann Imre. Székesfőváros. Budapest. 1936.

Kovács 2005.

Kovács Eszter: Budapest V. Deák Ferenc utca 15. *Régészeti kutatások Magyarországon*. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest. 2005. 194.

Kubinyi 1973.

Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Budapest Története II. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1973. 7–240.

Lux 1941

Lux Géza: A régi pesti városfal. *Technika* 1941. 401–402.

Műemlékjegyzék 1955.

Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke. III. javított kiadás. Kézirat. Budapesti Városépítési Tervező Iroda. Budapest. 1955.

Nagy 1946.
Nagy Lajos: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Budapest Fővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet. Budapest. 1946.

Nagy 1975.
Nagy Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest Története III. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1975. 27–217.

Nagy 1950.
Nagy Tibor: Római-kori kömlékek Transaquincum területéről. *Budapest Régiségei.* 15. 1950. 359–361.

Némety 1890
Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. Rudnyánszky Nyomda. Budapest 1890.

Pais 1926.
Pais Dezső: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Magyar Irodalmi Társaság. Budapest. 1926.

Radocsay 1971.
Radocsay Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. Corvina Kiadó. Budapest. 1971

Rokken 1932.
Rokken Ferenc: A hajdani Angol Királyné-szálloda és az első Duna-parti sétány. *Tanulmányok Budapest Múltjából.* 1. 1932. 112–123.

Rómer 1873.
Rómer Flóris: A régi Pest. Eggenberger-féle Könyvkereskedés. Budapest. 1873. (reprint)

Rózsa 1963.
Rózsa György: Budapest régi látképei 1493-1800. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1963.

Rózsa 1995.
Rózsa György: Budapest legszebb látképei. HG és Társa Kiadó. Budapest. 1995.

Rupp 1868.
Rupp Jakab: Buda-Pest és környezetének helyrajzi története. M.T. Akadémia Történelmi Bizottsága. Pesten, 1868. (reprint)

Schoen 1930.
Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. Székesfőváros közönsége. Budapest. 1930.

Szamota 1891.
Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Franklin Társulat. Budapest. 1891.

Zakariás 1961.
Zakariás G. Sándor: Budapest. Magyarország művészeti emlékei. 3. Képzőművészeti Alap. Budapest. 1961.

HISTORICAL, ARCHEOLOGICAL DATA TO THE RESEARCH
OF THE MEDIEVAL TOWN WALLS OF PEST

ABSTRACT

Pest, the 1000-year-old historical section of Budapest is today's downtown in the 5th district. 19-20th century investigations have revealed that the contemporary division of land into lots and street network of the centre began to evolve in the 11th century and extended to its finite form around 1480 with the construction of the late medieval town wall. The medieval town plan of Pest is the most valuable historical relic of downtown.

An important station in city historical research was the finding of the 13th century town wall. It is still only known to the narrow archeological community, and since its entire line is under the roadway of streets, it is deteriorating with every utility operation. Its remains were demolished in the mid-15th century. The late medieval town wall was built in 1460–1480 – wall segments can be seen today on the plot boundaries of houses between Vámház körút – Bástyá utca, Múzeum körút – Magyar utca, and Károly körút – Semmelweis utca.

Only the well visible wall sections are under historic and archeological protection; there is no protection on uncovered remains of wall, town gates, round bastions, external towers under public spaces. By the end of the 20th century, the restored and reconstructed sections of the 15th century town wall went into private ownership and are locked away from the interested in courtyards of owner-occupied blocks of apartments.

THE 13TH CENTURY TOWN WALL OF PEST

Town- and settlement historical study, topographic development.

By the first half of the 13th century Pest at the Pest ferry (Március 15 tér) had evolved into a rich royal borough and the first town wall was built around 1230. Its details explored in Szervita tér, Városház, Károlyi, Cukor and Molnár street are under the pavements. The remains were pulled down prior to the building of the second town wall, in the mid-15th century.

EXPLORED SECTION OF THE 13TH CENTURY TOWN WALL

Presentation of the wall sections under the roadways, review of the 13–15th century town historical data of archeological research

THE 15TH CENTURY TOWN WALL OF PEST

Town- and settlement historical study, topographic development.

Emergence of town sections, changes in the town plan.

After the Mongol invasion (1241–42) the citizens of Pest moved to the new town founded on Castle Hill in Buda and Pest became an outskirt of Buda. By the mid-15th century, however, Pest had evolved into a rich commercial centre. The burghers of Pest gradually achieved to get the permission to elect a 12-member town council in 1469–76, and some years later Pest regained its independence with all the licences. In 1506 it rose among the free royal boroughs again.

In 1460–80 a 2.2 km long late medieval wall was built parallel with the 13th century wall, embracing the town in a semicircle. It had three gates, six external towers and three round bastions.

THE EXPLORED AND VISIBLE PARTS OF THE 15TH CENTURY TOWN WALL

Presentation of the visible and invisible sections of the wall under the pavements listed by plots. Description of internal and external wall sides, using mostly unpublished archeological, art historical research findings.

THE PEST TOWN WALL IN THE 16–17TH CENTURIES

During the Ottoman rule (1541–1686) Pest was the Turkish military garrison of Buda. The attempts to recapture Buda ended in burning down and destroying Pest (1604, 1684) in the course of which the wall was also badly damaged. Archeological research has explored details of the Ottoman fortification system, the external gun emplacement, the inner and outer trenches. The graphic views accurately indicating the town wall were made in 1684–86 prior to the campaign launched for the liberation of Buda.

RECONSTRUCTION OF THE TOWN WALL OF PEST AND ITS DEMOLITION IN THE 18–19TH CENTURIES

A study using 18–19th century historical sources (diplomas, historiographers' and travellers' accounts, records of the Pest council, townscapes, maps, town-plans, layout drawings).

After the recapture of Buda (1686) the Pest municipal council had the town wall mended and the inner and outer ditches widened. Against incidental anti-Habsburg kuruc attacks (by the troops of Rákóczi) guard was mounted at several points of the town wall.

The decay of the town wall began on the northeastern side (at today's Gerlóczi street). 1772: Mihály Chim's survey. Town planning layout drawings: the land on both sides of the wall are divided into plots. 1786: Balla's map shows the demolitions and the new gates. The gate towers, round bastions, outer towers were pulled down at the end of the 18th century.

In the 19th century the town wall was seen as a valueless fence. Its only defender was Flóris Rómer.

The first archeological research for monument protection and restoration took place in the first half of the 20th century. The wall remains were put on the list of protected buildings in 1952. 1960: urban development plan based on the investigations of Rózsa Feuer Tóth and Ferenc Horler.

A MECÉNÁS ELFELEDETT ÖRÖKSÉGE: ADATOK MARCZIBÁNYI ISTVÁN ÉS A BUDAI MAGYAR ISKOLA TÖRTÉNETÉHEZ

MARCZIBÁNYI ISTVÁN ÉS BUDA

A tudomány- és kultúradedvelő mecénás, puchói és tornyai Marczibányi István (1752-1810) sok szempontból Széchenyi István előfutárának tekinthető. Noha Csanád vármegyéből származott, élete időről időre összefonódott a magyar fővárossal.¹ A fiatalon eláruló Marczibányi tanulmányait részben Budán végezte, miután rövid ideig Pesten élt.² 1800-ban történt udvari tanácsosi kinevezését követően költözött újból Pestre, majd ismét Budára, ahol már nem foglalkozott mindennapi politikai kérdésekkel. Ekkortól kezdte vagyonát szociális és kulturális kezdeményezésekre fordítani, vált a tudomány és a művészetek bőkezű pártfogójává, „*apolgató Mecaenas*”-ává.³ Előbbiek közül közismertek a kórházügy terén tett erőfeszítései, a betegápoló irgalmas rend letelepítése, ehhez a Császár fürdő és a szomszédos telkek megvásárlása és odaadományozása 1806-ban az irgalmasok kórházának felépítéséhez, amelynek következtében a régi városi kórház a 19. század közepére női kórházzá és szegényházzá alakult. Szintén ő kezdeményezte a vízivárosi Erzsébet-apácák kórházának kiépítését, bővítését is.⁴ Kulturális alapítványai közül kiemelkedik 70 000 forintos tudományos és szépirodalmi alapja, amelyet kezdetben a Nemzeti Múzeum, majd 1845-től, közel 15 évnyi tárgyalás eredményeként, a Magyar Tudós Társaság kezelte.⁵ A „Marczibányi Intézet” vagy „Marczibányi Alapítvány” jelentősen hozzájárult a reformkori szépirodalom és a magyar tudományos szaknyelv felvirágzásához. Emellett 50 000 forintot hagyott a Ludoviceumra 1808-ban. Értékes műkincsgyűjteményét részben a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyományozta. A budai Várban, a mai Dísz tér 8. sz. alatt álló, mára lebontott palotája egyfajta szellemi műhelyként is működött, ahol rendszeresen megfordult vendégként például Verseygy Ferenc, Révai Miklós.⁶

A fent említett létesítmények mellett nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a nagyobb volumenű felajánlások mellett gondot fordított az oktatás alapjainak támogatására is. Több vármegyében (Csanád, Nyitra, Szerém, Torontál, Trencsén) – a szegénygondozás mellett – segítette az iskolákat, Léván pedig ő alapította a piarista gimnáziumot (1815-ben nyílt meg), valóságos belső titkos tanácsosi kinevezését is ezen alapítványainak köszönhetően 1806-ban.⁷ A kevésbé magas szintű, de a magyar nyelv és műveltség szélesebb körű terjesztését tervezte ezen intézmények létrehozásával.

Közismert, hogy a mai Marczibányi tér területét is ő adományozta a helyi fiatalságnak testgyakorlás, játék céljára.⁸

A 19. század elejére minden egyes városrészben működtettek elemi iskolákat. Mivel a lakosság döntő többsége német anyanyelvű volt, ezen intézményekben is, az I. és II. Ratio Educationis rendelkezéseinek megfelelően, német nyelven folyt az oktatás. Emellett működött még a görögkeleti rácok külön, szerb nyelvű iskolája, s 1777-től a tanítóképzéssel egybekötött normáliskola (*Hauptnormalschule*) a Várban.⁹

Marczibányi kezdeményezése több szempontból újszerűnek számított, így például a magyar nyelvű oktatás propagálása miatt. A magyar nyelvű tanítás kérdése II. József uralkodásától kezdve, s különösen az 1790-es években intenzíven foglalkoztatta az ország vezető politikusait, noha lényegi eredményeket végül nem sikerült elérniük.¹⁰ Az elemi iskolák jelentőségéhez hozzájárult, hogy az óvodák megjelenése előtt a nebulók itt találtak életükben először (és nagy részükben utoljára) az intézményesített neveléssel. A normál-, fő- és elemi iskolák rendszerén változtatott a II. Ratio Educationis, miután az elemi iskolákban továbbtanulástól függően oktatták a felső évfolyamnak a latint. 1845-től az alapfokú iskolákat kétosztályos alsó- és háromosztályos felső elemi iskolára bontották, ahol az oktatás anyanyelven folyt. Ugyanekkor mondták ki, hogy a falusi elemi iskolákban anyanyelven, míg a városiban az anyanyelv mellett magyar nyelvet is oktassanak.¹¹

Ennek fényében a 19. század első felében a magyar anyanyelv közigazgatásban és oktatásban általánosan történő bevezetéséért folyó küzdelem egyik állomásának is tekinthető Marczibányi budai magyar elemi iskolája.¹² Marczibányi 1804-ben 5000 forintos alapítványt tett egy budai magyar nyelvű iskolamester fenntartására.¹³ Az összeg tehát nem egy ingatlan létesítésére szolgált, hanem az iskola „lelkének” számító oktató alkalmazására. Ez, mint látni fogjuk, akaratlanul ugyan, de az iskola első évtizedeinek nehéz körülményeit meghatározó momentumává vált.

Hiába Marczibányi jó szándéka, az iskola ügyében ezt követően nem sok változás történt. 1809-ben már panaszkodtak a budai magyarok, hogy a tanács még mindig nem jelölte ki a magyar iskola helyét. Gróf Szapáry József József nádorhoz írt 1809. évi jelentésében őszintén leírta az addigi fejlemények tükrében jogos aggodalmait. A tanács nem intézett semmit, és Marczibányi sem hajlandó odaadni az erre megígért összeget a város tanácsának, amíg attól tart, hogy azok nem a kívánt célra használnák fel azt. Ugyancsak emiatt még az alapítólevelet sem készítette el. Szapáry azzal zárta levelét, hogy ha tovább halasztódik a kérdés elintézése, akkor tartani lehet attól, hogy a bőkezű, ám igencsak betegeskedő alapító esetleges elhunytja esetén az egész iskola ügye megghiúsul.¹⁴

Az első „Magyar Oskola Mester”-t végül 1810-ben fogadta fel Buda város tanácsa. Látván, hogy amúgy is mostoha sorsa mellett a tanító rendes iskola nélkül nem sokra megy, a Marczibányi-család tagjai karolták fel az ügyet, lévén Marczibányi Istvánt 1810. évi halála megakadályozta annak keresztülvitelében. A család és Buda városa közötti megegyezést 1815. április 21-én írták alá, s egy héttel később vezették be a tanácsulési jegyzőkönyvbe. István fivére, Imre nevében fia, Marczibányi János ekkor tette le ténylegesen azt az 5000 forintos tőkét, amiből a tanárt finanszírozták. Az alapítvány célja a hazai nyelv, azaz a magyar kiművelése volt a magyar fővárosban, s

ebben nem csak az itt élő magyar anyanyelvűekre, hanem a többi lakosra is számítottak. Ami a tanárt illeti, az alapítvány rendezte (ideiglenesen) a fizetését az 5000 forintos tőke éves kamatának kijelölésével, de elismerték, hogy a kezdeti nehézségekhez hozzájárult a város rossz anyagi helyzete a napóleoni háborúk utolsó éveiben. Az iskola épületére további 1000 forintot ígértek, amint ténylegesen megkezdődnek az ezzel kapcsolatos munkálatok.¹⁵ Kikötötték továbbá, hogy a tanár római katolikus legyen, diákjaival vegyen részt a körmeneteken és szombatokként a tanórák után a litániákon, majd azt követően mondjon egy rózsafüzért az alapítók szándékára. Amennyiben a család úgy látná, hogy a város nem az általuk meghatározott módon és célokra használja fel az általuk adott pénzt, jogukban áll azt visszavonni, s „más kegyes és üdvös” célra fordítani:

„Erga patriam, quae cunctos alit, ac nutrit, officia non postremum sibi locum vendicare nemo est, qui ambigat: horum autem partem consinuere linguae nationalis promotionem, ejusque Incrementi Studium, cunctae Europae totius cultiores nationes testatum reddentes, quae indefessae conatu, omni qua potest ratione labii proprii culturae, cum laude sedulo incumbunt.”

Scopo hoc, licet dubitari non possit, Amplissimam Liberam Regiamque Civitatem Budensem, eo etiam ex capite, quod Regni Hungariae metropolim, sedemque Augustorum Regum inauguralem consitutat, nihil intermittere, quo pubem suam modis quibusvis ad condiscendam patriam linguam praeparet, atque exstimulet, quo tamen promissa Civitas aliis gravibus erogationibus pressa, certius quibusvis Temporibus copiosae in Urbe Budensi juventutis in patrio sermone ab ineunte aetate, et primis Studiorum incunabilis institutio, formatioque obtineri valeat, cum hucdum ludirector Hungaricus nullo certo fixo penso in urbe eadem provisus existat, ex mente etiam ex destinatione pie denati Excellentissimi Domini Stephani Marczibanyi de Puchó, fratris mei desideratissimi, ad manus Liberae Regiaeque ejusdem Civitatis Budensis consigno capitale florenorum 5000 in schaedis rebitoriis, seu actu vigente pecunia, ea ratione, ut ex proveniente eorum fructu, omni tempore memoratum ludirectorem Hungaricum Romano Catholicum, pro solatio gremialium asservet, et praeter assignandum eidem condecentem locum, congruo eundem stipendio prodivere haud intermittat; quo sic nonmodo nativi complures ibidem degentes Hungari, verum et alii Patriae Cives, filios suos in Lingua Patria erudiri, ac institui curare valeant, quae Fundatio cum initio mensis Maii anni currentis 1815 initium suum sumptura est.

Quodsi interim successivis quibusvis Temporibus a scopo hoc recedendo praememorata Civitas ludirectorem haud servaret, aut providere nollet, liberum sit cuicumque ex familia mea attactum capitale quocumque Inclytorum Comitatum Pest, Pilis et Solth articulariter unitorum Judlium repetere, salva nonnisi extra Dominium appellata, capitale interim hoc familiae et Descendentum meorum cum consensu in alium pium et salutarem scopum illici convertendum erit.

Volo nihilominus, ut in memoriam et gratitudinem hujus Instituti memoratus ludirector cum tota Institutioni suae concredita pube, singulo die Sabathi Lytaniis intersit, ac his terminatis clara voce Rosarium pro Fundatorum salute cum oratiuncula ad id apte deligenda absolvat, omnibus ex ritu Ecclesiae praescriptis Processionibus cum Juventute sibi concredita intersit, ac solitas Conciones ex preces cum iisdem publice peragat.

*Quam humillem foundationem in honorem Magnae Matris et Dominae demisse com-
mendi. Signatum Puchov die 21a Aprilis Anno 1815.
Emericus Marczibanyi de Pucho et Csoka mp. L. S.*¹⁶

AZ ELSŐ BUDAI „MAGYAR OSKOLA MESTEREK”

Marczibányi István alapítványa ténylegesen a magyar oktató kinevezésével kelt életre. 1809-ben az egész kezdeményezés veszélybe került, amikor is Marczibányi meglegelte, hogy az évekkel azelőtti adománya érdekében, amellyel évi 300 forintos fizetéssel lehetne fenntartani egy oktatót, a tanács nemhogy annyit nem tett, hogy megpróbálja könnyíteni a leendő tanító helyzetét, de még az iskolát sem kezdte el neki építeni.¹⁷

Az első tanárt, Szilágyi Jánost (Pált) végül 1810. november 5-én nevezte ki a város.¹⁸ Miután az iskolának nem volt külön erre a célra emelt épülete, a tanács a tanár éves fizetését megtoldotta a szállás díjával. Ez azonban – a többi tanárhoz képest – meglehetősen sovány összegnek számított, a magyar tanárok évtizedeken keresztül rendszeresen könyörögtek Buda vezetőségénél fizetés-emelésért, vagy egyéb, természetbeni juttatásokért, például tűzifáért.¹⁹ 1812-ben felmerült, hogy fizetése a várbeli tanár 1798-ban megállapított béréhez (évi 150 forint) igazodjon, majd a vízivárosi tanító, Mayer halála után az ő egyházfiként kapott stoláris jövedelmeit is megpróbálta kieszközölni Szilágyi (aki ekkor már nem mellesleg a kapucinusok orgonistája is volt). A tanács azonban, arra hivatkozva, hogy a kérvényező „már egyébként is elég sok fizetséget kap”, valamint hogy a vízivárosi plébániák ezirányú szervezetét nem szándékoznak felborítani, kérésének nem tettek eleget.²⁰ Fizetését, mint fentebb láttuk, ideiglenesen rendezte a Marczibányi-család 1815. évi alapítványa. Ennek megfelelően éves bére elvileg 300 forint lett volna, gyakorlatban azonban 250 forintot fizetett a tanács, és gyakran azt is a hozzájuk intézett sürgető levelek unszolására kapta csak kézhez Szilágyi.²¹ Az alapítványban meghagyott 300 forint és a ténylegesen megkapott 250 forint miatt, a tanár megkeresését követően, a Magyar Kamara is kérdőre vonta a tanácsot. Utóbbi arra hivatkozott, hogy az egész évre vonatkozó összeget nem egyszerre kezdte odaadni neki. Végül pótolták és odaadták a maradékot Szilágyinak.²²

A tanárnak a kapucinus templom kántoraként, orgonistájaként is volt némi jövedelme. 1815 októberében kiegészítésként a kapucinus templomban végzett munkájáért kérte stoláris jövedelmét.²³ Az alapítványban szereplő feladatokhoz járult még például a magyar ünnepeken (így Szent Istvánén) való részvétel.²⁴ 1825-ben az oktatót a Marczibányi-család 1000 forintos alapítványa mellett az alábbi alapokból finanszírozták: kis-görzönyi Petheő Jakab helytartótanácsosé (500 forint), Laszlovszky József városi tanácsosé (100 forint), és Andreas Stermenszky tanácsosé (50 forint).²⁵

Az iskola hosszú idő után elmaradó felépítése, függőben lévő ügye²⁶ ismét napirendre került 1829-ben, s vele együtt a magyar tanár helyzete is, Buda magyar ajkú kézművesei és iparosai beadványának köszönhetően. Felmerült a német Szent Anna iskola elköltöztetése a plébániáról, s a magyar iskola odahelyezése, ezt azonban mind a magyar lakosság, mind a Helytartótanács – amely a kezdetektől fogva következetesen ragaszkodott az új iskolához – elutasította.²⁷ A tanács így végül annyit tett, hogy

kimondta: a magyar tanító fizetése, a Szent Anna tanárához hasonlóan, változatlan marad, míg stóladíjairól a kapucinusok gondoskodnak.²⁸ Ez azt jelentette, hogy a magyar tanár, Szilágyi Pál a várostól 200 forintot, a Marczibányi-alaptól 120-at, a Petheő-féléből 12-t kapott (azaz összesen évi 332 forint konvenció pénz, amit még kipótoltak 80 forinttal a Deladamin-ház helyiségeinek bérlésére), miközben a Szent Anna tanára, Paul Müller évi rendes fizetése 360 forint konvenció pénz tett ki, amihez 50 forint járult még kórusvezetői munkájáért.²⁹

A 19. század közepére a tanítók helyzete átfogó szabályozást igényelt. 1852-ben a budai tanítók panaszt nyújtottak be a tankerületi igazgatónak. Ebből kiderült, hogy fizetésük már harminc éve változatlan, noha az élelmiszerek is jóval drágábbak, és hogy a vezető tanítóknak (*Oberlehrer*) saját fizetésükből kellett ellátniuk a hozzájuk tartozó tanársegédeket (*Gehülfe*, egyedül a várbeli leányiskola tanársegéde kapott 60 forintot, valamint a Szent János-iskoláé 20 forintot a várostól). Oktatói munkájuknak azért is tudnak nehezen eleget tenni, mert a templomi kórus vezetése is az ő feladatuk volt. Vinzenz Rudolf ezért felmérést készített a tanárok béreiről, s javasolta, hogy kapjanak a várostól fix összeget mind a tanítók (800 Ft), mind a segédek (300 Ft). Számításai szerint ez 5864 forint 8 krajcár kiegészítést jelentene (1144 Ft 8 kr a tanárok és 4720 Ft a segédek esetében).³⁰ A megvalósulására azonban nincs adat az iskolai iratok között.

Iskola, tanári kar	Bevétel			Mellékjövedelem		
	járandóság	alapítványi díj	tandíj	orgonistaként	stoláris jövedelmek	
<i>Vár</i>						
<i>lányiskola: 1 főtanító, 1 segéd</i>	300		80			380
<i>Krisztinaváros</i>						
<i>elemi iskola: 1 főtanító, 1 segéd</i>	260		218	60	24	562
<i>Tabán</i>						
<i>elemi iskola: 1 főtanító, 4 segéd</i>	400		380	67	84	931
<i>Víziváros</i>						
<i>Szent Erzsébet-iskola, 1 főtanító, 2 segéd</i>	440	132	200	50	26	848
<i>Szent Anna-iskola, 1 főtanító, 3 segéd</i>	460		200	50	160	870
<i>Szent János-iskola, 1 főtanító, 1 segéd</i>	400		120			520
<i>Országút</i>						
<i>elemi iskola: 1 főtanító, 2 segéd</i>	290	3,12	140	16	60	509,12

Újlak						
<i>elemi iskola:</i>	290	65,40	182	20	78	635,40
1 főtanító, 2 segéd						
Összesen	2840	200,52	1520	263	432	

*Vinzenz Rudolf kimutatása a budai elemi iskolák oktatóinak fizetéséről, 1852
(BFL IV.1002.uu 67. doboz, Vinzenz Rudolf levele (1852. február 25.) melléklete)³¹*

AZ ISKOLA ÉPÜLETE

Marczibányi alapítványa eredetileg mindössze egy tanár alkalmazására szólt, bár már 1806-ban említik, hogy a 300 forintos fizetéshez elegendő tőke mellett 1000 forintot ajánl fel az iskola felépítésére a kapucinus templom előtti üres téren, ahol a halászok a halakat szokták tisztítani. Addig is, ideiglenesen a Kempf-féle fogadót tervezték erre a célra használni.³² Pillanatnyi megoldásként 1810-től a városi tanács fizette az oktató szállását (1810-ben 100 forintot), továbbá a tanács gondoskodott (részben) az iskola be rendezéséről.³³

Az új iskola felépítéséért éveken keresztül nem történt semmi, amiért a város magyar lakossága 1809-ben panaszkodott, s sürgette annak mielőbbi elindulását. Ahogy írták, a szomszédos Pesten magyar iskola is van tanárral, magyar szentbeszéddel, magyar nyelvű temetéssel, Budán így hiányolják a magyar iskolát és iskolamestert, aki a gyerekek okítása mellett vasárnaponként és ünnepnapokon a szentbeszéd előtt és után magyarul beszélne a lakossághoz, s az évente megtartott körmeneteken magyarul énekelne. Buda tanácsa azonban húzódozott kötelessége teljesítésétől, pedig Marczibányi állítólag még azt is megígérte nekik, hogy amennyiben valóban megkezdődnek az építési munkálatok, ahhoz hozzájárul még 1500 forinttal. A latinul íródott kérvény aláírásait öntudatosan, magyar szöveggel kísérték annak betérjesztői: a csizmadia céh mestere és almestere 65 társuk nevében, a magyarszabó céh elöljárói 22 társuk élén, a gombkötő céh, valamint a szűrszabó céh tagjai.³⁴

Buda vezetősége az ezzel kapcsolatos késedelmét azzal magyarázta, hogy annak költségei becslésük szerint 34630 forintot (!) tennének ki, amit képtelenek egyedül előteremtteni, s javasolták, hogy a Szent Anna plébánia iskolájának egyik termében alakítsák ki a magyar tanár részét.³⁵ 1809-ben a Helytartótanács meghagyta a városnak, hogy dolgozzanak ki tervet az új, magyar iskola felépítésére, és vizsgálják meg, hogy a kapucinus kolostor melletti terület megfelel-e ebből a szempontból a közízlésnek és közcélnek.³⁶

Az iskola eredetileg a város költségén épült volna fel, azonban a napóleoni háborúk, valamint az 1810. évi tűzvész miatt súlyos anyagi gondokkal küszködtek a budaiak.³⁷ 1814-ben a Helytartótanács több helyi iskola helyzetét megvizsgálva ismét elrendelte, hogy a vízivárosi magyar iskola helyét jelöljék ki, s hangsúlyozta, hogy az mind a tanár, mind a diákok számára kényelmes és egészséges legyen, miután 1813-ban úgy találták, a magyar iskola nem felel meg ezen követelményeknek.³⁸

1815-ben, az 1000 forintos Marczibányi-alapnak köszönhetően úgy tűnt, rendeződik az iskola helyzete. Májusban komoly előkészületek történtek. Az ügy élére Andreas Stermenszky tanácsost nevezték ki, aki, a jelek szerint, személyesen is szíven viselte azt (később maga is hagyott némi tőkét az oktató fenntartására).

1815. május 5-én, helyszíni szemlét követően a tanács kijelölte az iskola helyét a kapucinus kolostor mögött, s megbízta Buda akkoriban legtöbbet foglalkoztatott építészét, Kimnach Lajost, hogy készítse el az ehhez szükséges terveket („...a Kimnach Kőműves Mesternek meg hagyta hogy Planumot készítsen”).³⁹ Kimnach⁴⁰ június 21-én nyújtotta át a terveket, valamint a hozzá kapcsolódó költségtervezetet, amiket június 26-án állították ki, majd meghagyták, hogy küldjék át azokat a Helytartótanácsához, továbbá tárgyalják meg a választott polgársággal.⁴¹ Nyár elején kérték engedélyt, hogy Budafokon a szükséges követ kibányászassák az iskolához.⁴²

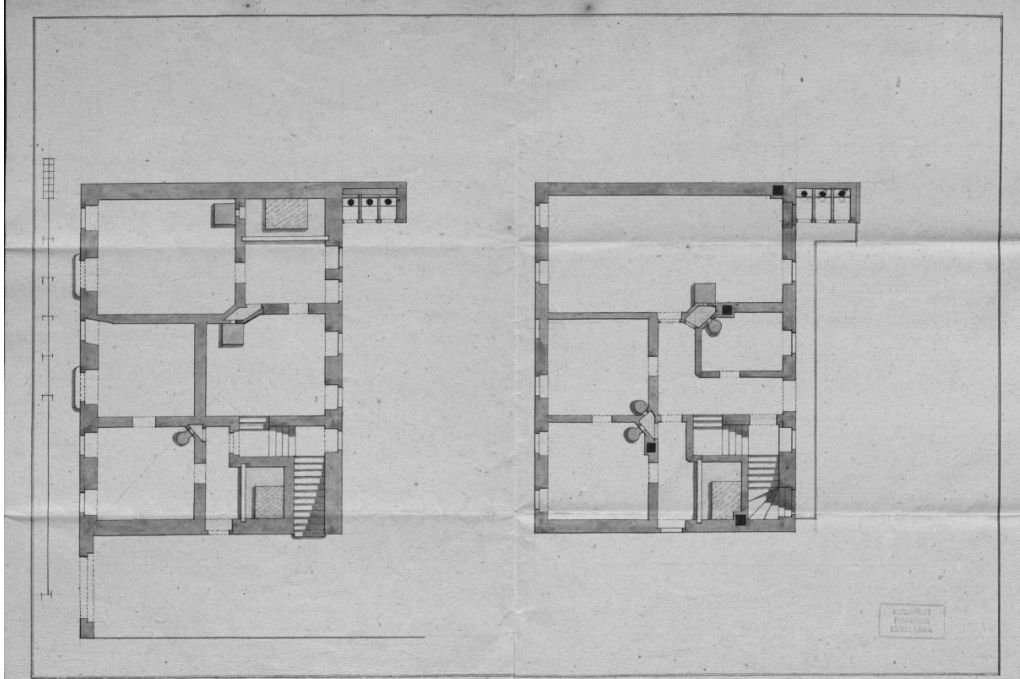
Ezt követően hosszabb szünet után, szeptemberben jelentkezett Stermenszky, amikor is a város nevében betérjesztette a Helytartótanácsnak jóváhagyásra az iskola céljára szolgáló terület kijelölését a kapucinus kolostor mellett, de ekkor még nem döntötték el véglegesen, hogy itt is fogják felépíteni azt.⁴³

Kimnach ezzel kapcsolatos tervei sajnos nem maradtak fenn, vagy nem találhatók, mellette azonban Buda népszerű tervezőjével és építőjével, Bullant Józseffel is készítették később munkákat az iskolára (aki nem melleleg a Baucommission tagja, valamint Kimnach apósa is volt). Bullant József⁴⁴ 1810-ben egy téglány alaprajzú, kétszintes épületet tervezett a magyar iskola céljára, földszintjén öt, emeletén pedig négy helyiséggel, kettő-, illetve egy kamraszerű helyiséggel, emeletén függőfolyosóval, s mindkét szinten három-három árnyékszékkel. Az épületnek a földszinten két külön bejárata, valamint egy belső kertbe vezető kapuja lett volna.⁴⁵

Az iskola tényleges felépülése azonban elmaradt: a város a napóleoni háborúk végére nehéz anyagi helyzetbe került, majd 1825-ben az egyéb adományokat inkább az újonnan építendő városi kórházra (azaz a régi Szent János kórházra) fordítottak, így a cipészek céhének 200 forintját.⁴⁶

1. A vízvárosi Szent Erzsébet-templom és kapucinus kolostor környéke, 1824
BFL XV.16.a.201/cop1, részlet

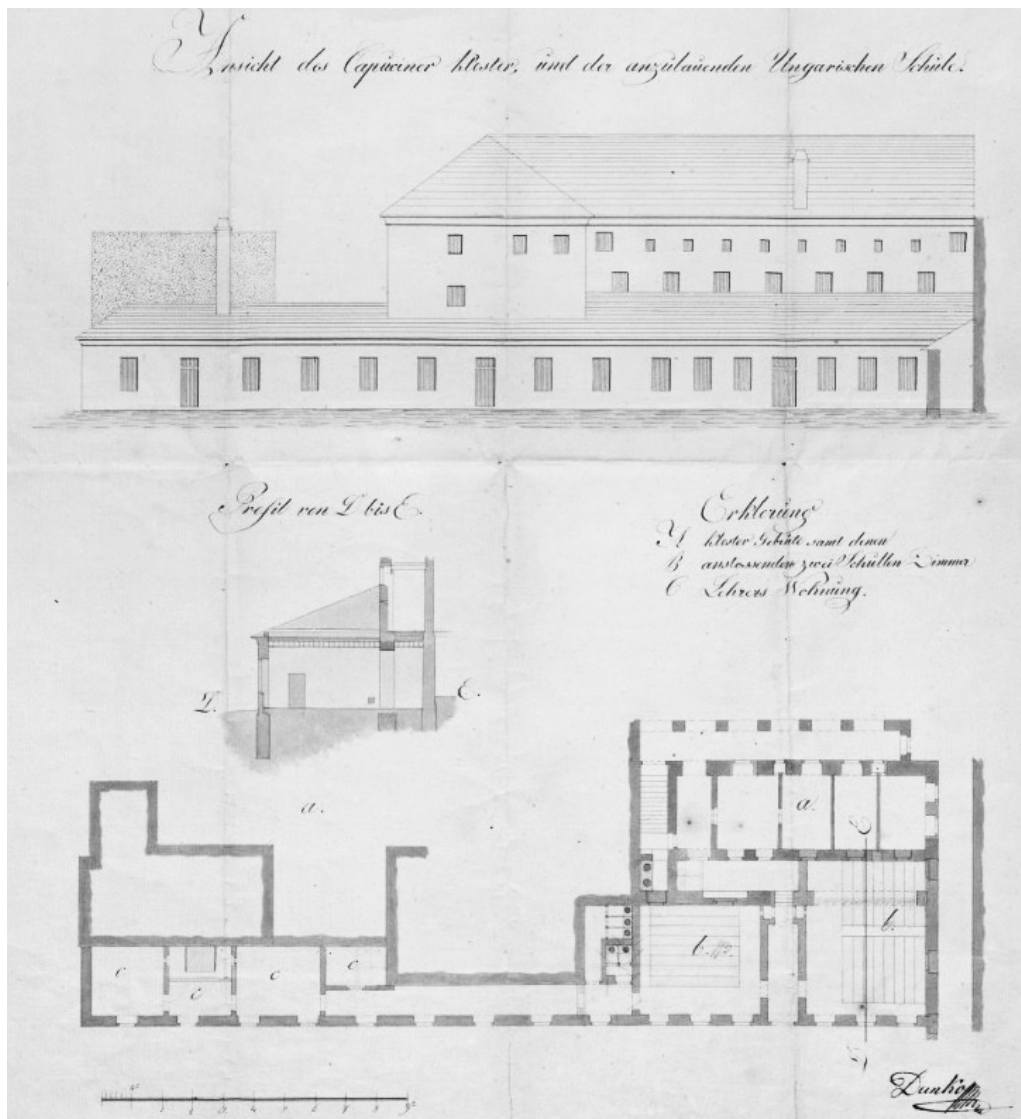

2. Bullant József terve a magyar iskolához, 1810
BFL XV.17.a.303/191

1818-tól az iskola céljára a város Elisabetha Del Adamin kéményseprő özvegyének házát bérelte (Nr. 149., ma Fő utca 28.). Ebbe beletartozott egy nagy- és egy kishozba, egy konyha és egy fűskamra. Az épület ennek ellenére annyira szűk volt, hogy a tanító családja máshol lakott, és még 1828-ban is itt működött.⁴⁷

A jelek szerint azonban a tanács nem igyekezett az iskolát felépíteni. 1829-ben a budai magyar lakosok ismét panaszkodtak az iskola hiányára. Továbbra is javasolták a kapucinus kolostor melletti üres területet, amivel a szerzetesek is jobban járnának, hiszen az iskola csendet és nyugalmat jelentene számukra a jelenlegi helyzethez képest, a kolostor falai érintetlenek maradnának, és környéke a Fő utcával együtt tisztább maradhatna: nem szemetelnének és zajongának a szekereikkel itt megálló piacozók és itt dolgozó különféle mesteremberek. A hitoktatás terveik szerint egyik vasárnap magyarul, a másikon németül történne (ráadásul a kapucinusok adták eddig is a magyar hitoktatót még a vízivárosi német iskolába is). Miután a Vízivárosban és a Tabánban ez az egyetlen magyar iskola, így a kapucinusok mellett jobban megközelíthető lenne. Nem csak a magyar polgároknak fontos, de a németeknek is, hiszen így nem kell vidékre küldeniük gyermekeiket, ha szeretnék magyarul megtanítani őket. A kérvény írásának idején ugyancsak voltak német tanulói az iskolának, s a választott polgárság mellékelt írása szerint valóban jelentős számmal csatlakoztak német anyanyelvű polgárok is a kezdeményezéshez.⁴⁸

A panaszt követően a Magyar Kamara kérdőre vonta a tanácsot, miért vonakodnak teljesíteni azt, hiszen ennyi év alatt „még terveket és költségvetést sem tudtak felmutat-

3. Ifj. Dankó József terve a kapucinus kolostor mellett létesítendő magyar iskoláról, 1831
BFL XV.17.a.303/174

ni” (amint láttuk, tervek készültek az alapítást követően, de a jelek szerint feledésbe merültek).⁴⁹ A Kamara unszolására ismét átgondolták a kérdést. Új épület emelése, annak költséges volta miatt nem merült fel, ház vásárlása esetén további elővigyázatosságra intettek. Szóba került továbbá, hogy a magyar nyelv ápolására minden városrészben alkalmazhatnának magyar kiegészítőket, de nem tisztázták, hogy ők milyen viszonyban lennének a vízivárosi magyar tanárral, s milyen díjazásban részesülnének.⁵⁰ A tanács ezt azonban elvetette, ugyanakkor megígérte, hogy az iskolával kapcsolatos terveket és költségtervezetet benyújtja a Helytartótanácsnak.⁵¹ Annak 1830. január 4-i válaszával kapcsolatban kifejtették: a magyar és a német (Szent Anna) iskola különválasztásán

túl nem tudnak mit tenni, a magyar lakosok által írt kérvényben szereplő, az iskola helyének kiválasztott terület a kapucinus templomnál 1786 óta uralkodói rendeletre közterület, s így nem építközhetnek rá. Felmerült még egy telek a Harmincadhivatal közelében, amit viszont inkább a német iskola új helyéül szántak, hiszen ott a tanulók száma jóval nagyobb volt (a magyar iskolát ekkor 44 fiú, a német iskolát mintegy 150 fiú és 200 lány látogatta). A tanács megemlítette, hogy a Marczibányi-alapítvány, ami ekkor 8000 forintot tett ki, a tanár eltartására szolgál, s nem használható fel (!) az iskola építésére (tehát a család 1815. évi alapítványáról nem tettek említést). Végezetül azt javasolták, hogy a kapucinus kolostor falához építve alakítsák ki a magyar iskolát.⁵² Ehhez kapcsolódva készült Wojtha Ferenc terve, ami – Kimnachéhoz hasonlóan – nem ismert.⁵³ Ifj. Dankó József 1831-ben a kapucinus kolostorhoz kapcsolódó, két tantermes, külön tanító lakásos épületrészt tervezett (tehát ugyanabban az évben, amikor a Rudas fürdő bővítését is megtervezte).⁵⁴ A költséghatékony, ám kényszerű megoldási javaslat a terven is látszik: Dankó a kolostor falához hozzátoldott egyszintes, egyszerű, hosszanti elrendezésű épületet javasolt, amelynek elülső részében foglalt volna helyet a két tanterem, amelynek közös bejárata lett volna, egy kis előtérrel. A tanító lakását az épület hátsó traktusára tervezte, külön bejárattal, három szobával, és egy kis, kamraszerű helységgel. A kettőt egy keskeny folyosó kötötte volna össze, szintén külön bejárattal, valamint a hátsó tanterem oldalához kapcsolt árnyékszékkel. A kolostort a terv szerint az iskolán belülről is megközelíthették volna.⁵⁵

Az 1840-es években a patikus házának emeletén alakítottak ki tantermet.⁵⁶ (Az Alsó-Vízivárosban ekkoriban a Corvin tér északi oldalán, a Szent Erzsébet-templommal szembeni telken működött a városi gyógyszertár.)⁵⁷ A diákok létszámának megnövekedése miatt az oktatás egyre rosszabb körülmények között folyt. 1845-ben Pribany Miklós tanítóhoz 168 fős vegyes első osztály, valamint 92 második osztályos fiú és 84 lány tartozott. Pribany ekkor arra kérte a tanácsot, hogy osszák ketté a második osztályt is nemek szerint vagy kapjanak nagyobb tantermet, mert a jelenlegi zsúfoltság roppant kényelmetlen és egészségtelen, különösen nyáron „*rekkenő meleg 's tikkasztó hőség miatt*”.⁵⁸

Az iskola az 1850-es években a Kapuziner Platz 201. sz. alatt működött,⁵⁹ a korábbi évtizedekhez hasonlóan, nem éppen szerencsés körülmények között.⁶⁰

AZ ISKOLA HELYE BUDA VÁROS ALAPFOKÚ OKTATÁSI RENDSZERÉBEN

A 19. század elején Buda minden városrészében működött legalább egy elemi iskola (*Elementarschule, Nationalschule*). Emellett a Tabánban külön iskolát működtettek a rácok. A várbeli iskola a leendő tanítók gyakorlóiskolájaként működött. A népes Víziváros felső részén élő gyerekek a Johannes Gassérol (illetve Nepomuki Szent János szobráról) elnevezett ún. János iskolában, míg az Alsó-Vízivárosban lévők a Szent Anna-templomhoz tartozó elemiben tanulhattak. (Az egyéb, magasabb fokú vagy speciális intézményeket nem számítva).

A tanítók rendszerint a hozzájuk tartozó templom karnagyaként, orgonistájaként is szolgáltak. A 19. század közepéig a mellettük dolgozó tanársegédek eltartásáról ugyan-

csak nekik kellett gondoskodniuk. Emellett biztosíthattak néhány diák számára szállást, ételt, ruházhatták őket.⁶¹ A Szent Anna-iskola tanára, Paul Müller például 1822-ben évi 302 forint fizetést kapott, amiből negyven forintot a város két ilyen diák eltartására, hatvanat pedig két segédje kifizetésére kapott a várostól. A János-iskola tanára, Anton Vagner ugyanekkor 260 forintot kapott, ám neki szintén két segédje volt, Buda városa azonban kényelmes lakást biztosított neki.⁶²

városrész	iskola	tanár	segéd	osztály	lét-szám
Vár	gimnázium				517
	normáliskola (<i>Haupt-Normal-Schule</i>)	3		3	282
	leányiskola	2		2	193
Víziváros	Szent Anna-iskola	1	2	2	279
	János-iskola	1	2	2	285
	magyar iskola	1			56
Országút	elemi iskola	1	1	2	274
Újlak	elemi iskola	1	2	2	259
Krisztinaváros	elemi iskola	1	1	2	141
Tabán	német iskola	1	2	2	253
	illír, katolikus iskola		1	1	53
	illír, görög nem egyesült iskola	1		3	40
Összesen		12	11		2632

*Buda iskolái és tanulói 1822-ben
(Schams 1822. 314–315. alapján)*

A hitoktatás a tanító helyett egyházi személy feladata volt. A Vízivárosban a Szent János-iskolában a Szent Anna-templom egyik segédlelkésze tartotta a katekézist, míg a Szent Anna-iskolába a kapucinusok küldtek egy szerzetest órát tartani.⁶³ A magyar iskola szintén a kapucinusokhoz kötődött. Mindkét német iskola kétosztályos volt, benne az írás-olvasás, alapfokú számolás mellett mindössze hittant, Biblia-ismeretet tanultak. Noha maga az oktatás anyanyelven (azaz németül) folyt, az írást-olvasást a német mellett magyarul is megtanulták a nebulók.⁶⁴

Felmerül a kérdés, hogy vajon mekkora lehetett a magyarok aránya a közismerten német többségű Budán, s ez mennyire látszik a tanulók létszámán. Az 1822. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint „meglehetősen sok” magyar élt már ekkor a városban.⁶⁵ A század közepére természetessé vált a magyar nyelv használata még a német ajkúak körében is.⁶⁶

A 19. század első felének legrészletesebb Pest-Buda leírását készítő gyógyszerész és szőlész, Franz Schams a Budán működő oktatási intézményeket is részletesen ismerteti.⁶⁷ Eszerint 1822-ben összesen tíz elemi iskola volt a városban. A Várban és a kisebb külvárosokban (Országút, Újlak, Krisztinaváros) egy-egy, míg a két legnépesebb vá-

rosrészben, a Vízivárosban és a Rácvárosban három-három. A Tabánban külön iskolája volt a rácoknak és a németeknek, azon belül előbbiek közül a katolikusoknak, valamint a görögkeletieknek. Amint az a fentebbi táblázatból látható, a legtöbben nagyjából 250-280 fő között váltakozott a diákok létszáma. Ennél valamivel kisebb volt az 1787-ben megalakult krisztinavárosi iskola.⁶⁸ A nem német ajkúakhoz kötődő intézményekben mindössze pártucat nebulót oktattak: a tabáni illír katolikusoknál 53-at, a görögkeletieknél 40-et, míg a Marczibányi-féle iskolában 56 diák volt ekkor. Ennek megfelelően utóbbiakban kevesebb tanerőre volt szükség. A nagyobb iskolákban a tanár mellett két segéd dolgozott (kivéve a Várat, ahol – mivel ún. fő elemi iskola, *Hauptnormalschule*⁶⁹ volt – három tanárt alkalmaztak), de a kisebbekben is (Krisztinaváros, Országút) egy tanító és egy segéd oktatta a gyerekeket. A kicsi, nemzetiségi, azaz a rác és a magyar iskolákban azonban már elegendőnek bizonyult egy tanerő alkalmazása. Az 1830-as években mindössze annyi változás történt, hogy a korábbiak mellett megjelent az evangélikusok saját erőből alapított elemije, emellett 1830-tól egy magánalapítású izraelita nyilvános iskola működött a Rácvárosban.⁷⁰

1846-ban a Szent Anna-iskolába 160 katolikus fiú és 190 katolikus lány járt elkülönítve, négy külön osztályban. A Szent János-iskola nagyjából feleakkora volt, 83 katolikus fiú, 85 lány és 4 izraelita járt ide két osztályban.⁷¹ A Marczibányi-iskola ugyanekkor nagyjából az előbbihez hasonlított: 188 fiú és 125 lány, nemek szerint elkülönítve két osztályba.⁷² Az akkor tanító, Pribany Miklós tudósítása szerint ezekben az években nőtt meg a diákok létszáma (amiben feltehetőleg a magyar államnyelv bevezetésének is lehetett szerepe).⁷³

1848/1849 lényegi változást nem hozott a budai elemi iskolák számára. Továbbra is működött a várbeli elemi főtanoda, az egyes külvárosok intézményei, valamint a szerb és magyar, valamint a héber iskola. A diákok létszáma és aránya azonban megváltozott. A tabáni rác iskolába mindössze 26-an iratkoztak be az 1850/51-es tanévre. A vízivárosi iskolák közül a Szent Annában 416-an, a Szent Jánosban viszont csak 188-an tanultak, kevesebben, mint a Marczibányi-féle iskolában, ahol 273 diák immatriculált, tehát létszáma jelentősen megnövekedett. Budán ekkor két iskolai alapítvány volt: a Marczibányi-féle 2000 pengő forinttal, és a Marczibányi-család, valamint Petheő Jakab által tett 200-200 pengő forinttal működött, évi 144 pengő forint kamattal, amit az iskola az éves kiadásainak pótlására, pontosabban a tanító kifizetésére fordított. (A másik, Plattschleger Mihály-féle alapítvány 1820-tól működött és szegény, ám tehetséges tanulók ösztöndíját fedezték belőle.⁷⁴ 1851/52-ben a diákok döntő többsége a katolikus felekezethez tartozott, a 313 gyermek között mindössze egy-egy református, evangélikus, izraelita fiút, és egy evangélikus és egy izraelita lányt találni. Hasonló volt az arány a Szent János iskolánál is, ahol egy református és két izraelita fiú, valamint három izraelita lány iratkozott be (313 főből). A Szent Annában pedig mindössze három izraelita lány volt nem katolikus.⁷⁵

Városrész	Iskola	Diákok létszáma			
		1850/1	1851/2		
			fiú	lány	összes
Vár	4 elemi főiskola ⁷⁶	345	400		400
	elemi főiskola a lányoknak	158		155	155
Krisztinaváros	városi elemi iskola	225	109	89	198
Tabán	városi elemi iskola	536	109	233	542
	szerb elemi iskola	26	18	17	35
	héber elemi iskola	214			
Víziváros	városi elemi iskola (Szent Anna iskola)	416	206	196	402
	városi elemi iskola (Szent János iskola)	188	85	87	172
	Marczibányi-féle magyar iskola („nemzeti elemi iskola”)	273	170	143	313
Országút	városi elemi iskola	319	137	146	285
Újlak	városi elemi iskola	275	163	125	288
Óbuda	városi elemi iskola	574	320	288	608

*Buda és Óbuda iskolái 1850/1-ben és 1851/2-ben
(Palugyay 1852. 188. és Übersicht aller Normal- und Elementar-Schulen... 1851/2 alapján)*

A tanárok arányában is történt változás. 1851/52-ben a tanító (Michael Pribaum) mellett már két segéd (Emerich Henning és Franz Weisz) működött, ahol a tanító oktatta a másodosztályos fiúkat, míg az első tanársegéd a második osztályos lányokat, a másik az első osztályt. A hitoktató Felix Spiesz kapucinus atya volt.⁷⁷

1854-ben hirdették meg a magyar iskolában is az ún. *Oberlehrer* posztot először, amire tizenegyen pályáztak, köztük Buda egyéb külvárosainak (Krisztinaváros, Országút, Újlak) tanárai. Így került át a Krisztinavárosból a Vár túloldalára Anton Reigl. A magyar iskolával járó jövedelem ekkor már jóval kecsgetetőbb volt a korábbi évtizedekhez képest: a város által adott 440 forintnyi alaphoz jött a Marczibányi-alapból származó 132 forint, ezt követte a Petheő-féle 12 forintnyi jövedelem, ami összesen 584 forintot tett ki. Összehasonlításképpen: Reigl korábbi helyén ugyanekkor 260 forint volt a tanító éves bére.⁷⁸ 1855-ben a Marczibányi-féle magyar iskolában már három tanár oktatott, míg a többi városi elemi iskolában mindössze egy tanár és egy segéd működött. Kivétel a Vár, ahol négy tanárt és négy segédet alkalmaztak. A katolikus illír iskolában egy tanár is el tudta látni a feladatokat, míg a népesebb zsidó iskolában egy előljáró és két tanár, a kicsiny evangélikus intézményben pedig egy előljáró, egy tanár és egy segéd állt alkalmazásban.⁷⁹

1849 után napirendre került az iskolaügy rendezése is. Ez alsó szinten az elemi iskolák szabályozását, a népiskolák (*Volksschulen*), vasárnapi iskolák (*Sonntagsschulen*, *Wiederholungsschulen*) bevezetését foglalta magába, ennek megfelelően Budán is tervet

dolgoztak ki az iskolák célszerű elhelyezéséről.⁸⁰ Az 1850-ben készült első tervekben az átszervezés szempontjai között szerepelt a „*Nationalität oder Sprache*” érv,⁸¹ ez azonban végül nem bírt jelentőséggel. Ezzel kezdődött a Marczibányi-iskola végleges betagozódása a város oktatási rendszerébe.⁸²

Az 1860-as években még számon tartották a vízivárosi magyar iskola eredetét, s megkülönböztetve a többi elemi iskolától „*Szent Erzsébet* nemzeti *elemi tanoda*” néven szerepel a címjegyzékekben.⁸³ A városeyesítés évében már, miután „beteljesítette küldetését”, nem működött külön, az oktatási rendszer átszervezésének köszönhetően szerepét a kapucinus kolostorban elhelyezett polgári fiú- és leányiskola vette át.⁸⁴

JEGYZETEK

1. Karrierje Majthényi Máriával, Majthényi Károlynak, a Hétszemély Tábla bírójának lányával kötött házassága, valamint a bajor örökösödési háborúban 1779-ben történt részvétele után kezdett felfelé ívelni. 1778-tól, a Temesi Bánság visszacsatolásakor tanácsos, 1780-1786 között királyi biztos, 1790-től vármegeyi követ. Életrajzát részletesen ld. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [Marczibányi István], utolsó lekérdezés: 2016.04.18., *Buzás 1994.*, *Resch – Marjanucz 2004.*, *Verrasztó 2010.* 35-119.

2. *Resch – Marjanucz 2004.* 10.

3. *Kultsár 1818.* 61.

4. Az Erzsébet-apácákhoz tartozó Szent Ferenc sebei templomban helyezték végső nyugalomra. Gyászjelentését ld. http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SL-SG_M08@0646 ([Mo8:646] utolsó lekérdezés: 2016.04.30.)

5. Az alapítvány Marczibányi Imre által 1815-ben hivatalosan is megfogalmazott szövegét ld. *Kultsár, 1818.* 48–55. és *Hazánk 1858* (1. évf.) 552–557. A Nemzeti Múzeum mellett alapítványokat tett többek között a váci süketnémák intézetének, a pozsonyi és budai Szent Erzsébet-apácáknak, a budai irgalmasoknak, a pesti Szent Rókus kórháznak, kisebb összeget hagyott alapítvány formájában egy-egy jurátusnak, prókátornak, seborvosnak. *Buzás 1994.* 11., *Resch – Marjanucz 2004.* 16.-nál 1847 szerepel. Az alapítvány 1944-ig működött.

6. A palotát 1801-ben vásárolta meg Batthyány József hercegprímástól. *Resch – Marjanucz 2004.* 17., *Verrasztó 2010.* 46., 51.

7. Resch Béla és Marjanucz László szerint István testvére, Imre 10 500 forintos alapítványaként alakult meg a lévai piarista gimnázium, a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi életrajzban egyértelműen István az alapító. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [Marczibányi István], utolsó lekérdezés: 2016.04.18., *Buzás 1994.* 12., *Resch – Marjanucz 2004.* 14., *Verrasztó 2010.* 38.

8. A terület neve a városeyesítés idején adományozójáról „*Marczipán rétre*” torzult. *Buzás 1994.* 12., *Rostás 2008.*, *Verrasztó 2010.* 169–174.

9. *Fináczy 1902.* 291-292.

10. *Fináczy 1927.* 387–391.

11. *Németh – Pukánszky 1996.* (<http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/08.07.html>, utolsó lekérdezés: 2016. április 30.), *Kulcsár 2013* (http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/mit_tanultak_a_kisiskolasok_a_reformkorban.html, utolsó lekérdezés: 2016. április 30.)

12. A magyar nyelvű oktatás kérdéseit, ezzel kapcsolatos eseményeket ld. pl. *Fináczy 1927.* 387–391., *Domanovszky 1944.* II. 454–456.

13. *Schams 1822.* 310., *Nagy 1975.* 473., *Buzás 1994.* 12., *Resch – Marjanucz 2004.* 13. A szakirodalomban és Schamsnál 6000 forint szerepel, ebből azonban, mint látni fogjuk, 1000 forintot később ajánlott fel, és külön az iskolára.

14. „...*Cum autem munificus Fundator sinistra continuo valetudine sit, si eum decedere contingeret, Scholam ante triennium introductam in eiate Metropoli suapte evanescere debere.*” Gróf Szapáry József jelentése József nádornak (1809. március 1.) BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113.

15. 1817. április 17-én a Helytartótanács utasította a Marczibányi-családot az 1000 forint letételére, a várost pedig a megfelelő tanítólakás felépítésére. BFL IV.1002.e 1828 Nr. 694., BFL IV.1002.uu 67. doboz Andreas Stermenszky tanácsos levele a kalocsai érseknek (1815. május 18.)
16. BFL IV.1002.a 161. köt. Nr. 1965. (887-891. p., 1815. április 28.)
17. Georg Joseph Pisch Buda tanácsának (1809. november 1.) BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113. és 958.
18. BFL IV.1002.a 149. köt. Nr. 4773. (1836–1837. p., 1810. november 5.) A kinevezésről szóló jegyzőkönyvben János, a későbbiekben Pál keresztnévvel említik.
19. 1811-ben nem teljesítették ezirányú kérését. BFL IV.1002.a 150. köt. Nr. 1845. (718. p., 1811. május 10.). Ugyanitt nem Szilágyi Jánosnak, hanem Pálnak nevezik. 1815-ben viszont az előírt adagon felül kapott tüzfát az iskola kifűtésére. BFL IV.1002.a 163. köt. Nr. 4611. (2250-2251. p., 1815. november 7.). 1842-ben Szilágyi András szintén tüzfát kért a tanácstól, s megjegyezte, hogy a többi iskola sokkal több fát kap, mint ők. Tanteremként ekkor a vízivárosi patikus háza funkcionált, de kitéve a szabad (azaz hideg téli) levegőnek, ezért a tanító nagyjából 3 hónap alatt elfogyasztotta az egész évi tüzfát, a maradék kéthavi adagot pedig önköltségen állta. Szilágyi ráadásul ekkor már régóta betegeskedett, ezért is fordult segítségért a tanácshoz. BFL IV.1002.uu 67. doboz, a magyar iskolával kapcsolatos iratok, Szilágyi András kérvénye, 1842. február 4.
20. 1820-tól (1846-ig bizonyosan) a kapucinus templom karnagya a Szent Anna-iskola tanára, Paul Müller volt. BFL IV.1002.a 152. köt. Nr. 215. (152. p., 1812. január 20.), Nr. 911. (579. p., 1812. március 13.), Nr. 1883. (1218. p., 1812. május 15.), 153. köt. Nr. 3619. (2216. p., 1812. október 2.), BFL IV.1002.oo 3. köt. (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1846) 14. p.
21. BFL IV.1002.a 161. köt. Nr. 2302. (1079-1080. p., 1815. május 22.). Első, az 1815. (katonai) év teljes kifizetéséről: BFL IV.1002.a 162. köt. Nr. 3263. (1553. p., 1815. július 26.), Nr. 4253. (2063. p., 1815. október 5.), Nr. 5106. (2510. p., 1815. december 13.).
22. BFL IV.1002.a 164. köt. Nr. 639. (248. p., 1816. február 7.), Nr. 994. (430. p., 1816. március 4.) és 165. köt. Nr. 1680. (759. p., 1816. április 16.).
23. BFL IV.1002.a 162. köt. Nr. 4253. (2063. p., 1815. október 5.)
24. 1816-ban 26 forintot kapott a Szent István ünnepi részvételéért. BFL IV.1002.a 166. köt. Nr. 3603. (406. p., 1816. augusztus 26.).
25. BFL IV.1002.uu 67. doboz Andreas Stermenszky jelentése (1825. június 7.). Petheő már 1806-ban ígéretet tett erre az alapítványra halála esetén, ami így 1819-től lépett életbe. Buda városa a Helytartótanácsnak (1806. július 8.). BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113., BFL IV.1002.e 1828 Nr. 694.
26. „...*ultra annos viginti jam variis sub titulis in suspenso teneatur*” A Helytartótanács Buda városának (1829. november 3.) BFL IV.1002.e 1828 Nr. 694.
27. Ld. például a Helytartótanács Buda városának (1828. október 28.) BFL IV.1002.e 1828 Nr. 694.
28. BFL IV.1002.a 203. köt. Nr. 7172. (1829. december 16.)
29. BFL IV.1002.e 1828 Nr. 694.
30. BFL IV.1002.uu 67. doboz Vinzenz Rudolf Buda tanácsának (1852. február 25.)
31. A kimutatás nem tartalmaz adatokat a várbeli fiú elemi iskoláról, a fentebbi táblázatban ugyanakkor nem tüntettük fel az óbudai tanárokról vonatkozó adatokat.
32. Buda városa a Helytartótanácsnak (1806. július 8.) BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113., BFL IV.1002.a 149. köt. Nr. 4773. (1836-1837. p., 1810. november 5.)
33. A kisebb eszközöket Szilágyi szerezte be, s költségeit a tanács megtéríthette (1812-ben például 4 forint 22 krajcárt kapott ezért). BFL IV.1002.a 149. köt. Nr. 4773. (1836-1837. p., 1810. november 5.), 152. köt. Nr. 2303. (1448. p., 1812. június 15.)
34. A magyarok szerették volna a Helytartótanácson keresztül elérni, hogy a város adjon 2000 forintot az iskola felépítésére, amire a Benedict Nahrung-féle hagyatéék után meg is lett volna a tanács lehetősége. A budai magyar polgárok kérvénye gróf Szapáry Józsefhez (1809). BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113.
35. Buda városa a Helytartótanácsnak (1809. november 1. után) BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113.
36. A Helytartótanács kezdetektől fogva az új, önálló épület mellett foglalt állást. A Helytartótanács Buda városának (1806. július 22. és 1809. március 21.) BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113.
37. BFL IV.1002.uu 67. doboz Andreas Stermenszky tanácsos levele a kalocsai érseknek (1815. május 18.)

38. „...in aquatica vero civitate modernus scholae hungaricae locus tam docenti, quam discentibus non modo incommodus, verum etiam insalubris sit.” BFL IV.1002.a 156. köt. Nr. 435. (225. p., 1814. február 4.), BFL IV.1002.e1814 Nr. 21. A két Ratio Educationis (1777, 1806) az iskolát állami felügyelet (a Helytartótanács) alá helyezte. Az iskolák azonban továbbra is felekezeti alapon szerveződtek, az elemi iskolák eltartásáról pedig az adott község gondoskodott. *F. Kiss 1997. 12.*
39. BFL IV.1002.a 161. köt. Nr. 2043. (926. p., 1815. május 3.), BFL IV.1002.uu 67. doboz Feljegyzés a magyar iskola építéséről (*Jegyzetek a Magyar Oskola Építésse eránt*, 1815. május 22.) Sokatmondó, hogy a magyar iskolával kapcsolatos iratanyagban mindössze ez az egyetlen magyar nyelvű irat.
40. Ifj. Kimmach Lajos 1812-ben szerzett polgárjogot Budán, s ezt követően vette el feleségül Bullant József építőmester lányát, Lujzát. Valószínűleg az iskolára szintén tervet készítő Bullanton keresztül kapta a megbízást a „plánum” elkészítésére. Az 1840-es évekig számos magán- és középületen dolgozott (például a városházán és a Szent Anna-templomon). A vízivárosi magyar iskolája nem épült fel, 1840-ben azonban az ő tervei alapján készült az újlaki elemi iskola. *Zakariás G. 1957. 305–306.*
41. BFL IV.1002.a 161. köt. Nr. 2823. (1343-1344. p., 1815. június 26.), BFL IV.1002.uu 67. doboz *Diarium Aedificationis Scholae Hungaricae*. A rövid napló az 1815. május 4. és június 21. közötti eseményeket listázza. Az utolsó bejegyzés 200 forintnyi kötelezvény kibocsátásáról szól 1816. június 14-én, és annak visszavételéről 1817. május 20-án (kamattal együtt 200 forint 14 krajcár).
42. BFL IV.1002.uu 67. doboz Andreas Stermenszky tanácsos levele Albert szász-tescheni hercegnek (1815. június 5.)
43. „*Relate ad ipsam localitatem ponendi aedificii ulterior instituetur Concertatio.*” BFL IV.1002.a 162. köt. Nr. 3952. (1894. p., 1815. szeptember 13.), és 161. köt. Nr. 1965. (887–891. p., 1815. április 28.), BFL IV.1002.uu 67. doboz Andreas Stermenszky jelentése a Helytartótanácsnak (1815. szeptember 12.)
44. Bullant – több magánház építése mellett – 1813–1815 között részt vett a Gellért-hegyi csillagvizsgáló kivitelezésében, és dolgozott a régi Szent János kórház építésén is 1818–1820 között. Szinte a kezdetektől részt vett a Baucommission munkájában. Munkái többsége az 1810-es években született. *Zakariás G. 1957. 281., 290., 297., 301–302.*
45. BFL XV.17.a 303 191. Kimmach, Bullant és a Dankó család munkásságáról, egyéb műveiről ld. *Zakariás G. 1957.* Kimmach Lajos építette át például a várbeli iskolát is. Bullant 1810-ben készített költségtervezete magába foglalta a földfeltöltést, alapfalakat és egyéb falazási munkákat, kőműves-, asztalos-, üveges munkákat stb., amiket összesen 30 852 forint 5 krajcárra becsült. BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113.
46. Stermenszky tanácsos 1807 óta foglalkozott az iskola ügyével. A céh 1815-ben bízta rá a 200 forintot, majd 1819-ben tették át azt a kórházi alapba. BFL IV.1002.j 1825 Nr. 2849 ½., BFL IV.1002.uu 67. doboz Andreas Stermenszky jelentése (1825. június 4.)
47. BFL IV.1002.n sz.n. (1818. április 15.). A ház száma 1823 után 151. A házat az özvegy Del Adamin (Deladamin) 1814-ben vásárolta 21 800 forintért, de több vízivárosi ingatlan is a tulajdonukban állt a ház szomszédságában (Nr. 145. és 147.). BFL IV.1009.c 33. köt. 133. és 136. fol., 36. köt. 11. fol.
48. A „*Budai Magyar Közönség*” Buda tanácsához (1828. szeptember 7.). A magyar nyelvű kérvényt ezúttal is a gombkötő-, magyarszabó-, szürszabó és csizmadia céh képviselői írták alá, valamint a magyar tímárok és tabakosok. A választott polgárság kérvénye az iskola elhelyezéséről (1828. október 24.). BFL IV.1002.j 1828 Nr. 694.
49. Ezalatt többször figyelmeztették Buda előjáróit az intézmény megépítésére, 1817. április 26-án például azt is elrendelték, hogy a magyar tanár megfelelő lakást kapjon. BFL IV.1002.a 201. köt. Nr. 3083. (1829. május 27.), 202. köt. Nr. 4081. (1829. július 17.).
50. Ugyanitt szóba került a vízivárosi (német) plébániai iskola elköltöztetése is. Az ügyek elintézésre a polgármestertől és tanácsosokból álló bizottságot rendeltek ki. BFL IV.1002.a 202.köt. Nr. 4398. (1829. július. 31.).
51. BFL IV.1002.a 203. köt. Nr. 7172. (1829. december 16.)
52. A tanács a választott polgárságra bízta a kérdés megtárgyalását. Innentől kezdve azonban nem találtunk a jegyzőkönyvekben utalást az iskolára. A Szent Anna-iskolának az árvízveszély miatt kezdtek új helyet keresni. Előfordult, hogy a diákoknak emiatt nedves falú osztályteremben kellett órát tartania. A Szent Anna-iskola ekkor a plébánia földszintjén helyezkedett el, a tanító kapott három szobát, egy konyhát, és emellett volt még az osztályterem. BFL IV.1002.a 204. köt. Nr. 470. (1830. január 27.), BFL IV.1002.e 1828 Nr. 694., BFL IV.1002.oo 3. köt. (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1822).

53. Ugyanebben az időben tervezte meg a Bomba téri katonai őrház épületét, valamint a hajóhid budai hidfőjének ör- és vámépületét. BFL XV.17.a.302 7. és 132., *Zakariás G. 1957.* 306.
54. A terven szereplő aláíráson csak a Dankó szó olvasható. Dankó 1822-től aktív Budán, 1823-ban nyert polgárjogot. 1826-ban a Három nyúl kaszárnyára épített egy emeletet. Később Pesten működött, 1848-ban bekövetkezett haláláig. BFL XV.17.a.303 174., *Zakariás G. 1957.* 302–303.
55. Legkorábbi fennmaradt tervei 1822-ben készültek, például a mai Donáti utca 32. sz. alatt lévő lakóházáról. 1827-ben dolgozott a Szent Anna-templom is. BFL XV.17.a.301 325., *Zakariás G. 1957.* 290.
56. BFL IV.1002.uu. 67. doboz, a magyar iskolával kapcsolatos iratok, Szilágyi András kérvénye, 1842. február 4.
57. Az 1818. évi összeírásban a 207. sz. alatti, Joseph von Paur tulajdonában álló házban működött Johann Schmidt patikus két segéddel, egy gyakornokkal és egy laboránssal. Felhő Ibolya ezt a mai Szilágyi Dezső tér 2. – Iskola utca 5. sz. alatti telekkel azonosította. Elhelyezkedése jól látszik Buda 1833-ban készült vízrajzi térképén. BFL IV.1002.s. A Víziváros 1818. évi összeírása, BFL XV.16.d. 241/5, MNL OL P 2121, a Víziváros topográfiai mutatója (kézirat)
58. BFL IV.1002.uu. 67. doboz Pribany Miklós Buda tanácsának (1845. június 18.)
59. *Übersicht aller Normal- und Elementar-Schulen in der königl. freien Hauptstadt Ofen und Altofen für das Schuljahr 1851/2.* Ofen, 1852. 4.
60. Amikor 1854-ben átvette Anton Reigl a főtanítói posztot, szinte azonnal küldött egy listát a tanácsnak az iskolában szükséges javításokról, amelyek jól érzékeltek, milyen körülmények között kellett oktatnia a tanárnak: 13 ablaktábla eltört, az iskolapadok hiányosak (néhol a lábrész nincs meg, néhol az ülés befejezendő még). Az iskolakapu zára javításra szorul, kérte továbbá a megígért téli ablakokat, s végül, de nem utolsó sorban három szentképet, hogy mindegyik tanterembe jusson egy-egy belőle. Felvetette, hogy a vasárnapi iskolába hozhatnának máshol nélkülözhető székeket. Anton Reigl Buda tanácsának (1854. szeptember 24.) BFL IV.1002.j. 1854 Nr. 3251.
61. Ld. pl. BFL IV.1002.a. 166. köt. Nr. 2829. (1-3. p., 1816. július 1.). A Helytartótanács 1816. július 1-i rendelete szerint, akik ilyen ifjakról gondoskodtak, figyelniük kellett arra, hogy védenek el a szállásról, vagy maradjanak ki éjjel.
62. Húsz évvel később az akkori tanár, Aloysius Hengl viszont nyomorgott. Tehát nemcsak a magyar iskolának és tanítójának volt mostoha sorsa. BFL IV.1002.oo. 3. kötet (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1822) 31. és 43. és, 5. kötet. (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1846) 15.
63. A hitoktató 1822-ben hetente kétszer tartott órát a diákoknak. A katekizisért szerény díjazás is járt, így 1846-ban a Szent Anna iskolában évi 24 forintot, a Szent János-iskolában 11 forint 30 krajcárt kapott a hitoktató. BFL IV.1002.oo. 3. kötet (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1822) 41. és 43., 5. köt. 15–16.
64. Uo. 1822-ben az első osztályosok betűztek, sillabizáltak, írtak-olvastak, és katekizmusban részesültek. A második osztályosok emellett helyesírást, aritmetikát és Biblia-ismereteket tanultak. Ezek az iskolák, a korabeli leírás szerint a város által méltóképpen fel voltak szerelve. Vagner nem tudott, de mindkét segédje beszélt magyarul. BFL IV.1002.oo. 3. köt. (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1822) és 5. köt. (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1846).
65. „*Lingua viget in populo germanica, dantur tamen nonnulli hungari et slavi, qui perinde linguam germanicam callent.*” BFL IV.1002.oo. 3. köt. (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1822) 45.
66. PL Lib. 589. (Alsóvízváros, Szent Erzsébet-templom, 1846) 163.
67. *Schams 1822.* 305–318.
68. *Gál 1972.* 192., 201.
69. Az (elemi) iskolai rendszerről részletesebben lásd pl. *F. Kiss 1997.*
70. 1837-ben az evangélikus iskola volt a legkisebb. Itt 1826-os alapításának írják, azonban már Schams is utal rá. Érdekes, hogy 1837-ben becslések szerint nagyjából ugyanannyi (2600–2700) diák tanult Budán, mint 15 évvel korábban. A zsidó iskolát Leonard Jacob Cohn seb- és fogorvos alapította. BFL IV.1002.e. 1836 Nr. 1331. és 1842 Nr. 1845., *Schams 1822.* 310., *Gemälde von Pesth und Ofen ... 1837.* 190–191., *Büchler 1901.* 264., *Nagy 1975.* 473., *Bányai 2005.* 149.
71. BFL IV.1002.oo. 5. köt. (Víziváros, Szent Anna-plébánia, 1846) 15–16. p.
72. PL Lib. 589. (Alsóvízváros, Szent Erzsébet-templom, 1846) 161. p.
73. BFL IV.1002.uu. 67. doboz Pribany Miklós nemzeti iskolai tanító Buda tanácsának (1845. június 18.)

74. *Palugyay 1852.* 188-189.
 75. Uo. 4–5.
 76. Palugyaynál az „elemi főiskola” a Hauptnormalschule tükörfordítása, azaz alsófokú intézményeket jelöl, a „4 elemi” pedig a négy *elemi osztályt*.
 77. *Übersicht aller Normal- und Elementar-Schulen in der königl. freien Hauptstadt Ofen und Altofen für das Schuljahr 1851/2.* Ofen, 1852. 4.
 78. A helyet 1854. január 2-án hirdették meg, márciusban döntöttek róla, Reigl szeptemberben kezdett a Vízivárosban tanítani. BFL IV.1002.j 1854 Nr. 1045.
 79. *Seiz 1855.* 148–149.
 80. BFL IV.1002.a. 299b. köt. Nr. 6330. (1851. szeptember 24.), Nr. 8675. (1851. december 30.).
 81. BFL IV.1002.uu. *Schulen Akten*, 1850
 82. A vasárnapi iskolák célja a 12 éven felüli gyermekek, inasok megtanítása az alapvető ismeretekre. Helyzetüket az 1868-as népoktatási törvény rendezte. 1853-ban Budán végül területi alapon szabályozták és határozták meg az egyes iskolák illetékességi körét. Minden benne részt vevő tanár évi 60 forintot, hitoktató pedig 30 forintot kapott érte. 1854 januárjában a Szent Erzsébet-iskolában Emerich Hannig oktatta az első osztályt, a hitoktató pedig a kapucinus Elezar Chvala volt. BFL IV.1002.j. 1854 Nr. 2324., BFL IV.1002.uu. 67. doboz iskolai iratok (1853)
 83. Ld. pl. *Tudósítvány a Buda fővárosi és ó-budai fő-, elemi- és magántanodákról. Jahres-Bericht über die städtischen Haupt-, Elementar- und Privat-Schulen zu Ofen und Altofen, am Ende des Schuljahres 1862/3. 1863. Az igazgató által. Ig. Pellet József.* Buda, 1863. 35. Budán ekkor a korábban említettek mellett új alapfokú iskolaként megjelent a svábhegyi és lipótmezei elemi tanoda. A Szent Anna-iskola fiútanodájából főtanoda lett, hasonlóképpen az országúti főelemi tanodához, valamint az óbudai katolikus főelemi fiútanodához. Emellett működtek még alapfokú általános oktatási intézményként a vasárnapi ismétlő iskolák.
 84. A Felső-Vízivárosban volt emellett még egy ötosztályos fiú- és ötosztályos leányiskola, míg az Alsó-Vízivárosban egy négyosztályos vegyes iskola. *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873.* III. Abtheilung Vierter Nachweis: Behörden, öffentliche Institute und Gebäude, dann bemerkenswerthe Privatanstalten, Handels-Gesellschaften und Vereine. 1873. 568.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL	Budapest Főváros Levéltára
IV.1002.a	Buda szabad királyi város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.
IV.1002.e	Buda szabad királyi város Tanácsának iratai. Helytartótanácsi iratok.
IV.1002.n	Buda szabad királyi város Tanácsának iratai. Városi szerződések.
IV.1002.00	Buda szabad királyi város Tanácsának iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.
IV.1002.s	Buda szabad királyi város Tanácsának iratai. A Víziváros 1818. évi összeírása.
IV.1002.uu	Buda szabad királyi város Tanácsának iratai. Miscellanea.
IV.1009.c	Buda szabad királyi város Telekhivatalának iratai. Teleklevelek jegyzőkönyvei.
XV.16.d.241/5	Térképtár. Pest-Buda-Óbuda áttekintő térképei.
XV.17.a.301	Buda szabad királyi főváros tervei. Építési Bizottmány (Baucommission)
XV.17.a.302	Buda szabad királyi főváros tervei. Szépítő és Építő Bizottmány (BMT)
XV.17.a.303	Buda szabad királyi főváros tervei. Tanácsi iratok közül kiemelt tervek (BT)
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
P 2121	Felhő Ibolya hagyatéka. A Víziváros topográfiai mutatója (kézirat).
PL	Prímási Levéltár, Esztergom
	Can. vis. Egyház-kormányzósági iratok. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- Gemälde von Pesth und Ofen... 1837* – Gemälde von Pesth und Ofen mit ihren Umgebungen. Ein Wegweiser für Einheimische und Fremde. Pesth, 1837.
- Marczibányi-alapítvány 1858.* – *Marczibányi-alapítvány.* In: Hazánk. Szerk.: Török János. Pest, 1858 (1. évf.) 552–558.
- Kultsár 1818* – *Kultsár István:* Szóllás a Magyar Nemzeti Muzeumban Pesten Nov. 23-an 1817. tartatott Magyar Nyelv' Ünnepeiről. In: Tudományos Gyűjtemény. I. kötet. 1818, 39–73.
- Palugyay 1852* – *ifj. Palugyay Imre:* Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása. Első kötet. Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852.
- Schams 1822* – *Schams, Franz:* Vollständige Beschreibung der königl. Freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen, 1822.
- Seiz 1855* – *Seiz, Johann Christian:* Feldmann's Wegweiser durch Pest und Ofen und deren Umgebungen für Fremde und Einheimische. Zweite, ganz umgearbeitete Auflage. Pest, 1855.
- Tudósítvány... 1863* – Tudósítvány a Buda fővárosi és ó-budai fő-, elemi- és magántanodákról. Jahres-Bericht über die städtischen Haupt-, Elementar- und Privat-Schulen zu Ofen und Altofen, am Ende des Schuljahres 1862/3. 1863. Az igazgató által. Ig. Pellet József. Buda, 1863. 35.
- Übersicht... 1852* – Übersicht aller Normal- und Elementar-Schulen in der königl. freien Hauptstadt Ofen und Altofen für das Schuljahr 1851/2. Ofen, 1852.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bányai 2004*
Bányai Viktória: Zsidó oktatásügy Magyarországon. Budapest, 2004.
- Buzás 1994*
Buzás László: Marczibányi István élete és munkássága. In: Domokos László – Fejér Gábor – Halmágyi Pál (szerk.): Emléklapok Tóth Ferencnek. A Makói Múzeum Füzetek 60. Makó, 1994. 11–14.
- Büchler 1901*
Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Budapest, 1901.
- F. Kiss 1997*
F. Kiss Erzsébet: Az alsó és középszintű oktatás 1848/1849-ben. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 30. Budapest, 1997.
- Gál 1972*
Gál Éva, L.: A Krisztinaváros topográfiája, 1770-1872. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 1972 (19. sz.) 179–219.
- Domanovszky 1994*
Domanovszky Sándor: József nádor élete. Első kötet, második rész. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1944.
- Fináczy 1902*
Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második kötet (1773–1780). Budapest, 1902.
- Fináczy 1927*
Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600-1800). Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Budapest, 1927.
- Kulcsár 2013*
Kulcsár Krisztina: Mit tanultak a kisiskolások a reformkorban? 2013.09.03. (http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/mit_tanultak_a_kisiskolasok_a_reformkorban.html)
- Nagy 1975*
Nagy Lajos – Bónis György: Budapest története III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975.

Németh – Pukánszky 1996

Németh András – Pukánszky Béla: Neveléstörténet III. Budapest, 1996. (online: <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/index.html#08>)

Resch – Marjanucz 2004

Resch Béla – Marjanucz László: A magyar tudomány mecénása. Marczibányi István élete. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei: Studia Historica 7. Szeged, 2004. 5-17.

Rostás 2008

Rostás Péter: Az életképes ifjúsági ház. In: Budai Polgár, 2008. november 14. (XVII. évf.) 23. sz. 18.

Zakariás G. 1957

Zakariás G. Gábor: Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 1957 (12. sz.) 279-312.

Verrasztó 2010

Verrasztó Gábor: Marczibányi István. Budapest, 2010.

KATALIN SIMON

*AN UNKNOWN MARCZIBÁNYI FOUNDATION:
THE HUNGARIAN ELEMENTARY SCHOOL OF VÍZIVÁROS DISTRICT*

ABSTRACT

As is well known, István Marczibányi donated considerable support to several ecclesiastic institutions, schools of Pest-Buda and the provinces. He gave a large donation to Ludovika Academy and bequeathed his antiquities collection to the newly founded Hungarian National Museum. In Buda he helped settle a healing order and backed up another one: the work of the Sisters of Mercy would not have been possible without Marczibányi's magnanimous grant of 40 000 florins in 1806 and without his purchase of Császár Bath which he gave as a present to the order. In the same year he supported St Elizabeth's nuns with a two-level convalescent home built next to their hospital. Prior to these, in 1804 he made a foundation of 1000 florins to establish an elementary school in the Hungarian language in Víziváros district (contributions to the foundation with smaller amounts came later from others e.g. alderman and judge József Laszlovszky). Despite the large amount of money, the school was constantly beset with difficulties. The greatest problem was that the municipality did not ensure a separate school building (although it contributed to the teacher's salary) and the classes had to be held in rented rooms. The original plan of Marczibányi and the Hungarian population of the town was to have the "Hungarian National School" built in the area of the fish market next to the Capuchin monastery. The plan remained unrealized; at first a room in a tavern was rented, and from 1818 the institution was run in a private house, the Del Adami's chimneysweep house for a lengthier period (the rent was paid by the Buda council). These were temporary solutions as they were small and unhealthy for a school, and moreover, from the 1820s with the increasing popularity of the Hungarian language in the spirit of the Age of Reforms, a real school began to be urged for not only by the Hungarian-tongued populations but also by the German families.

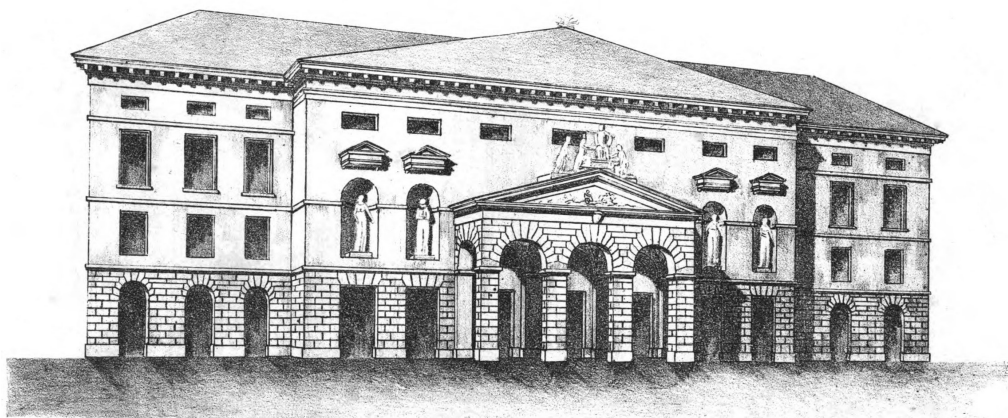
The aim of the paper is to describe the strenuous decades of the school through the changing venues of teaching.

SZERDAHELYI MÁRK

MÉG EGYSZER A RÉGI PESTI NÉMET SZÍNHÁZRÓL

ÚJABB ADATOK AZ ÉPÜLET TERVEZŐJÉNEK ÍRÁSAI ALAPJÁN

Az alábbi írás annak a tanulmánynak folytatásaként, kiegészítéseként tekinthető, mely jelen kiadványban a pesti Német Színház megnyitásának 200. évfordulójára 2012 folyamán jelent meg.¹ Ott is hangsúlyoztuk és jelen alkalommal sem mulasztjuk el megemlíteni, hogy mennyire ritka a 19. század legelején, hogy építész a saját maga által tervezett épület művészettörténeti előzményeit tárgyalja, illetve a tervezésekor szem előtt tartott prioritásokat taglalja. Johann Aman (1765–1834) ezen kevés építész közé tartozik, és a fenti írás alapjául szolgáló tanulmányában ígéretet tett, hogy „üzleti ügyeinek elintézését követően” a színházépület külsőjéről képet (1. kép) és leírást is közölni fog. Erre hat esztendő kellett várni², de még ezt megelőzően – 1817-ben – megjelentetett egy előző év novemberében papírra vetett másik cikket is, melyben részint korábbi tanulmányára támaszkodik, részben új információkat közöl, részben pedig az eltelt időszak tapasztalatait foglalja össze.³ Jelen állás szerint tehát a fent már említett és e folyóiratban közölt 1812-es tanulmánya után Aman még két alkalommal írt színházáról, melyeket az alábbiakban ismertetünk.

Das königl. k. k. Theater in Pesth. von der Stadt Seite.
Beilage zur Wiener Zeitschrift 33.
1818.

1. Ferdinand Gabriel: A pesti Német Színház főhomlokzata Johann Aman terve alapján. Papír, kömörszet (megjelent a Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode, 3. évfolyam 33. számának mellékleteként 1818-ban).

Az 1817-ben megjelent, két részletben közölt *Über den Theaterbau in besonderer Beziehung auf das Theater in Pesth* vagyis *A színházépítésről, különös tekintettel a pesti színházra* című tanulmánya – ahogy jeleztük –, részben a korábbi írásának rövidebb, kevésbé tudományos alaposágú összefoglalója, részben pedig a megnyitás óta eltelt időben szerzett – elsősorban az akusztikai kérdésekre vonatkozó – tapasztalatgyűjtés. Aman – akárcsak korábban – történelmi visszatekintéssel kezdi tanulmányát. Megemlíti Vitruvius 10 könyvét, melyek közül az 5. könyv tárgyalja a görögök és rómaiak színházépítészetét (megjegyezvén, hogy Németországban a fenti műből két fordítás készült addig: az első, a Rivius-féle 1548-ban, melyet 1614-ben nyomtattak ki Bázélban, illetve az August Rode-félet, melyet 1796-ban Lipcsében). Mint írja: „amennyiben az ókor ezen történelmi maradványait görcső alá vesszük, egy olyan előképet kap az építész, melyben - mint ahogy az egész építészetben is -, minden megjelenik, amit egykor az ember a tökéletesség érdekében el szeretett volna érní”. Az építész ezek után az ókori színházak ismertetésére tér rá, majd néhány, a „régiek” szellemében épített 16. századi teátrumot említ (Palladio vicenzai, Vignola páрмаi színházait). Ezek részletes ismertetését jelen keretek között mellőzhetjük, mivel azok sok helyen fedik a már jelzett 1812-es tanulmányában írottakat.

Lényeges dologra hívja fel a figyelmet, amikor azt írja, hogy „nagyon kívánatos volna, hogyha mindezen források segítségével egy olyan szisztematikus tananyag készülne, mely alapján a régiek építőművészetének alapelveit lehetne tanítani a felsőfokú építészeti szakiskolákban, figyelembe véve az érintett ország klímáját, szokásait és hagyományait, mint ahogy ezt Palladio és Vignola is megpróbálta megtenni. Néhány fiatal, tehetséges ember ezen elveket aztán az ország érdekében kamatoztathatná, míg jelenleg ez a tudásanyag csak kételyeket, különböző véleményeket és kísérleteket generál minden eredmény nélkül.”

A második részben Aman rátér a pesti színházra és szól az akusztika kérdéséről is. Ezzel foglalkoznia minden bizonnyal nagy szüksége volt, mert írott és íratlan kritikák számos esetben rótták fel neki, hogy a színházban a színészeket egyszerűen nem jól lehet érteni.⁴ Pedig az 1812-es írásában ennek a kérdésnek a taglalásával igen sokat és alaposan foglalkozott. A színházbelsővel kapcsolatban megemlíti, hogy az első részben közöltek figyelembevételével készítette a terveket, melynek kivitelezése 1808 tavaszán indult, s ugyanez év július 15-én József nádor saját kezüleg fektette le az épület alapkövét. Az új teátrum 1812-ben, a császár születésnapj ünnepségsorozatának keretén belül nyitotta meg kapuit, s ebben az időben a nézők száma a 3200 főt is elérte. Nyilván az őt ért kritikákra reflektál, amikor megjegyzi: „ebben az időben a színháznak az a része, ami magában foglalta volna a Vigadót, csak az alapig készült el. Az időközben fellépő tényezők az egész terv folytatását és a tényleges befejezését a mai napig hátráltatják. Ennek folyományaként a hangterjedés megfelelő szintű elősegítése érdekében számításba vett lezáró épület [Einschlussbau – vagyis a Vigadó] a Duna felé még nem épült fel, s a hang védelmét szolgáló hangfogó [építmény] helyett a hátsó rész egy völgyre nyílik, melynek következtében a budai hegyek lejtőjén lezúduló szél áramlata közvetlenül a színpadra hat”. Ezt a pontot Aman csillaggal jelöli és alul a következőt fűzi hozzá: „Ezt a tapasztalatot gyűjtöttem többszöri pesti tartózkodásom alatt és a hibát mindig a nem befejezett építkezésben kerestem”. Mint írja: „A Vigadó

tervének [Theaterplanes] megvalósításával Pest városa egészen a Dunáig húzódná le, mely a kikövezett Duna-parttal és az épület közepén emelkedő kupolával igen impozáns látványt fog nyújtani a budai irányba”. Az akusztikát hátrányosan befolyásoló másik tényezőt is felfedi, tudniillik reagál azokra az értetlenkedő hangokra, melyek még a megnyitás előtt megkérdőjelezték a 42 000 fős Pest-Budán egy ekkora – akár 3500 embert is befogadó – teátrum építésének szükségességét, mondván: a budaiak által használt, sokkal kisebb kapacitású Várszínház is ritkán telik meg.⁵ Ezzel kapcsolatban az alábbi megjegyzést teszi: „Az épület jelenlegi nagysága az 1807–1808 közötti időszak viszonyaira vezethető vissza. Abban az időben Pest város számára rendkívüli bevételek kínálkoztak. Minden oldalról épületeket húztak föl és szépítették a várost, mely körülmény csábít, de egyben csalóka is; úgy gondolták ugyanis akkoriban, hogy Pestet jelentősen ki lehet szélesíteni, mellyel a lakosság száma is nő, ezért a színházépítésnél a jelenlegi nagyságot tartották megfelelőnek. Amennyiben a későbbiekben ez a várakozás nem realizálódik, úgy a teátrumban teltház ritkábban fog előfordulni, mint azt remélték, tehát ha a nézőtérren kevesebben foglalnak helyet, úgy a színészek hangja visszhangzik – mint ahogyan azt egy bútorozatlan szobában is tapasztaljuk”, vagyis az építész a tervezés során teltházzal kalkulált, hiszen a nézőtér így másképp rezonál, mint az üres, vagy a félig üres. Aman azonban gondolt „nézőszegény” időszakokra is, hisz „a negyedik galériát 2/3 részben, a 3. galériát pedig 1/3 részben más célra is fel lehet használni, illetve ennyivel lehet csökkenteni a galériák területét a nélkül, hogy az a terem belső megjelenésében bármifajta formai deformitást okozna”.

Ezt követően a színház belső kialakítására tér, s röviden ismerteti a proscénium felépítését és célját (ezt a rész a már említett korábbi tanulmányában bővebben kifejti), valamint hangsúlyozza a színész és az építész egymásrautaltságát a siker, vagyis a jó érthetőség érdekében. Ez utóbbival arra tehet célzást Aman, hogy a sokat kritizált akusztikai problémák nem kizárólag az épület befejezetlenségével, vagy a nézőtér ürességével, de esetlegesen egy harmadik okra, jelesül a színészek nem megfelelő módú és/vagy nem a megfelelő irányba történő artikulálásával is magyarázhatók. Az akusztikánál maradvá megemlíti, hogy „a templomokban nagyon sok energiát fordítottak arra, hogy a pódiumról beszélő [kancelredner] jól érthető legyen. Ehhez hasonló szabályt kell a színházakban is figyelembe venni” és röviden méltatja a színházbelő „akusztikabarát”, vagyis minden oszlopot, pillért és egyéb „kiugrásokat” nélkülöző kiképzését, illetve ellenpéldaként a bécsi színházat (vagyis a Theater an der Wient) hozza fel (erről szintén részletesebben ír korábbi cikkében, ahol a fenti épületet ugyanígy kontrasztba állítja saját művével⁶). Mint írja, ez nem csak az akusztikának kedvez, de „teltház színház esetében egészen más képet kapunk, ha egymás mellett ülő embereket látunk, a helyett, hogy a nézőket oszlopok választják el egymástól”. Már a korábbi tanulmányában is sok figyelmet szentelt az épület proscéniumnyílására, melynek rendkívüli szélességét több más európai társával is összehasonlította. „Bármily nagyra is hat ez a színház, a mélysége, a proscéniumtól az első emelet mellvédéig távolról sem olyan nagy, mint az itteni Kärthnerthoré. Ennek ellenére – a széles proscénium miatt – a pesti színház földszinti része kétszer annyi ember befogadására képes, mint a Kärthnerthof földszintje.” Ez az 51 láb, vagyis cca. 16 méter szélességű proscénium – mely több nézőt is a színpadhoz enged – teljesen új volt, mivel „az eddig

ismert összes színház esetében az előszínpad legnagyobb nyílása is csak 48 láb volt, a bécsi színház esetében ez 42, a Kärthnerthor esetében 36, a Burgtheater esetében pedig mindösszesen 26 láb”. A díszletfestő-terem („Mahlerlaboratorium”, korábbi cikkében „Mahlersaal”) és a színpad kapcsolatáról, vagy ez utóbbi gigászi kapacitásáról, illetve arról, hogy „miután a színház középvonala magát a hajóhidat is érinti, nyáron ezt a hidat díszlet gyanánt lehet használni” már korábban is írt. Új információt közöl azonban amikor a következőt írja: „A színpad emeleteit 4 kőből készült lépcsősor köti össze egymással, melyek a különböző emeleteket oly módon különítik el egymástól, hogy az első két emeletre vezető lépcsősor teljesen különálló, nem áll összeköttetésben a felső emeletekkel. Miután a nézők az előadás befejeztével egyszerre indulnak kifelé, az első két emelet nézői már kiértek az utcára, mikor a felsőbb emeletek nézői még csak a földszintre. Ez egy olyan körülmény, mely tumultuózus jeleneteknél ill. egy tényleges tüzeset alkalmával igen nagy előnnyel bír.”

Visszatérve az akusztika kérdésére, Aman felteszi a kérdést, hogy az általa tervezett, alapvetően hangversenyekre optimalizált épület mennyiben alkalmas színművek (Konversationsstücke) bemutatására. Mint írja „erre a választ csak az ez irányban elvégzett, a színészek és az építőmester által a helyszínen közösen tanulmányozott kísérleti darabok után lehet eldönteni”. Megjegyzi azt is, hogy „maga a nézőtér [akusztikailag] mind a kétfajta előadástípushoz nem alkalmas, s természetes ha egy nagyvárosban ugyanazon emberek hol nagyszabású előadásokat [hangversenyeket] hol színdarabokat akarnak nézni, azonban ennek érdekében a nézőtér átalakítása szóba sem jöhet. Sokkal inkább magán a színpadon kellene az ehhez szükséges munkálatokat elvégezni oly módon, hogy annak kivitelezése – a szükséges egyeztetés után – ne ütközzön áthidalhatatlan akadályokba”.

„Még egy dolog érdemel említést, mely eddig minden színházban elégtelen maradt, nevezetesen a színészek, operett szereplők és táncosok megvilágításának módja. Ebben a színházban – akár a természetben – a megvilágítás felülről jön, szemben más helyekkel, ahol a szereplők megvilágítása egészen természetellenesen alulról-felülre történik, pedig a cél pontosan az eredeti fényviszonyok utánzása lenne”.

Végezetül Aman az eddigiek alapján az alábbi következtetést vonja le: „A fenti fejtegetések elolvasása után minden szakértő és művészetet értő ember be fogja látni, hogy minden alapot nélkülöznek azon állítások, melyek szerint a hang elhalkulása és eltűnése a Pesti Színház építési módjában gyökerezik. Az igazság ezzel ellentétben az, hogy a színház felépítése úgy történt, hogy az építkezés teljes befejezése után a hang terjedése a lehető legtökéletesebb érthetőséget biztosítsa, mely okból Ő királyi fensége, a nádor főherceg a színház megnyitása után teljes megalégedettségéről biztosította az építésszt”. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy tudjuk, hogy a Vigadó felépülésével az akusztikai problémák enyhültek, jóllehet ezzel sem értett mindenki egyet.⁷

A már jelzett – s megígért – külső homlokzati leírás a fenti cikk megjelenése után néhány hónappal később jelent meg. Ahogy a belső akusztika sem aratott páratlan sikert, úgy az épület – a mai Vörösmarty térre néző – főhomlokzata is hasonlóan ambivalens véleményeket szült. „Az épület komor látványt nyújt, és rossz az akusztikája is” –

2. A főhomlokzatot egykoron díszítő négy műzsa szobra. Fraz Vogl és Friedrich Berringer, 1811. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Topográfiai Gyűjtemény 135

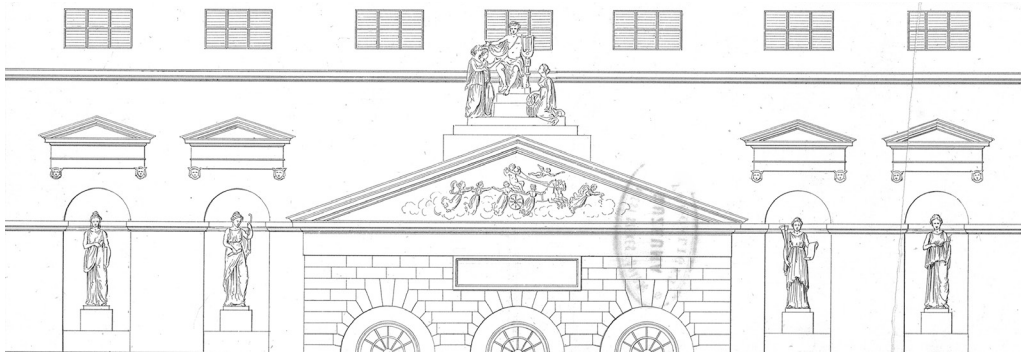
summázta aligha kivételes véleményét John Paget az 1830-as évek végén, s való igaz: a színház homlokzatát mások is nehézkesen robusztusnak látták.⁸ Lássuk tehát, hogy az épületet tervező Aman hogyan mutatja be a teátrum homlokzatát „a városra tekintő oldaláról nézve”.

„Az épület azonnal feltűnő jellemzője a homlokzaton létesített, három körív által létrehozott átjárható, előreugró fedett kiszögellés, mely a három fő ki- és bejárati kapun át érkező gyalogosokat és a kocsikkal érkező vendégeket minden hátrányos időjárási viszony ellen védi”. Itt kell megjegyeznünk, hogy az épület ezen része – nevezhetjük portikuszszerűen kiképzett homlokzati résznek – bár nyilván a fenti feladatát ellátta, de a zsúfolt előadások alkalmával – a kocsik és a gyalogosok azonos ajtóknál történő rossz elosztása miatt – rendszeressé tette a tülekedést és a zsvajt is, ami „egy olyan újszerű látványosság, amely félig-meddig tűzvészhez hasonlatos lármával jár”⁹ (ezért aztán a színház 1847-es leégése után az új pályázatnál ennek orvosolása kikötés volt¹⁰). S ha már tűzvész: számottevő fogyatékosága volt az épületnek az is, hogy a közlekedést szolgáló részek nem voltak elég nagy befogadásúak, a vesztibül és a kijárat, továbbá a fenti „kiszögellés” közötti keskeny mozgástér tűz esetén nem adott lehetőséget a gyors távozásra.

Aman így folytatja leírását: „A főhomlokzaton a földszinten [zu ebener Erde] található a minden színház számára mindenkor szükséges ki- és bejárati ajtó. E fölött, a fent említett kiszögellés mellett jobbra és balra négy fülke látható, melyekbe négy szobor került elhelyezésre (2. kép): Terpszikhoré a verselést, költészetet [Dichtkunst], Pitho az

ékesszólást [Wohlredenheit], Euterpé a zene művészetét [Tonkunst] és Polüümnia a mimikát, némajátékot [Pantomimik] jelképezik”. Itt ismét meg kell állnunk. Egyfelől azért, mert Aman ehhez jegyzetet fűz, melyben jelzi, hogy a fenti, valamint a később még szereplő szobrok megjelölését a Bilderbuch für Mythologie, Archäologie und Kunst című 1816-os kiadványból merítette,¹¹ másfelől azért is, mert olybá tűnik, mintha a szobrok elkészülte után 7 évvel, ez alapján, utólag határozná meg az építész, hogy ki kicsoda. Megjegyzése azért is különös, mert állítása csak részben tűnik igaznak, hiszen a fenti műben Euterpéhez nincs társítva Tonkunst (Eratóhoz viszont van mint Tonart), Pühümniához pedig a Pantomimik, arról nem is szólva, hogy Pitho – nem lévén múzsa – nem is szerepel! Ugyanakkor az építész innen vehette át pl. Terpszikhoréhoz a költészet társítását (a jelzett forrásban „*feuerlichen, religiösen Dichtkunst*”), mellyel kapcsolatban további vizsgálódások szükségesek annak kiderítésére, hogy ez az összekapcsolás vajon a korszakra általánosan jellemző volt-e (az említett múzsa a lírai kórusművek, de elsősorban a tánc megszemélyesítője – innen ered a neve is). Már csak ebből az attribúalásból kifolyólag is a fülkékben álló alakok beazonosítása nehézkes és eddig is elég bizonytalan volt. Nem segít az alakok elkészítéséről fennmaradt szerződés sem, mert benne csak annyi szerepel, hogy „*Figuren*”, ellentétben az oromzati szoborcsoporttal (lásd később), melyet a szobrász Aman rajza alapján faragott ki, pontos iránymutatással arra vonatkozóan, hogy ki kit ábrázoljon.¹² Bár a tervező építész által fent felsorolt neveket kellene elfogadnunk úgy, mint a szobrok leghitelesebb elnevezései, érdemes megemlíteni, hogy az épület feltehetően legelső – még bőven az építkezés ideje alatt megjelent –, 1811-es ismertetője szerint az első kettő figura más jelöl, vagyis Klió (Kleio), Erató, Euterpé és Polüümnia az ábrázoltak,¹³ melyet Franz Schams 1821-es leírása is megerősít¹⁴. Később – feltételezve, hogy a sorrend továbbra is követi a szobrok elhelyezését – már másképp azonosították ezeket, hol Terpszikhoré, Klió, Euterpé, Polüümnia (ez Pithót leszámítva egyezik Amanéval),¹⁵ hol Klió, Erató, Kalliópé és Thália,¹⁶ nem véletlenül írták később, hogy „*a rideg vonalak és az egyforma ruhadőzset kiképzése alig képesek érzékeltetni, hogy melyik szobor voltaképpen melyik múzsát ábrázolja*”.¹⁷ Végül a legújabb értelmezés szerint: Klió a történetírás múzsája (tekerccsel, jobbában pennával, fején babérkoszorúval), Erató a szerelmi költészet múzsája (rózsákkal, bal kezében fáklyával), valamint Kalliope az epikus költészet múzsája (tekerccsel, diadémmal, másik kezében egykoron valószínűleg íróvesszővel), végül Thalia (a komédia múzsája a komédia maszkjával, baljával egykor valószínűleg pásztorbotra támaszkodott).¹⁸ Mint látható, ez utóbbi azonosításból már egyetlen egy figura sem egyezik Aman leírásával. Az is kérdéses, hogy vajon egy homlokzaton Thalia és Kalliope szerepel-e kétszer is (lásd az oromzat szoborcsoportjának leírását alább). Thalia azonosítás egyébként Schoen Arnoldhoz köthető és a múzsa attribútumait figyelembe véve logikusabban tűnik, mint Polüümnia, aki bár valóban megtestesítője a némajátéknak, a pantomimnek (is) – melyet esetleg jelképezhet a jobbában tartott maszk¹⁹ –, de a komédia maszkja és a pásztorbot Thalia attribútumai (hogy ez utóbbit tartotta a figura, arra nincs bizonyíték, de régi felvételek tanúsága szerint, a kar- és kéztartás alapján nagyon valószínű, hogy erre támaszkodott). A kérdést nem jelen tanulmány hivatott eldönteni.

Az építész így folytatja: „*A felfrissülésre is alkalmas, főpárkányzat fölötti termeket*

3. Johann Aman után Pollack Mihály: A pesti Német Színház homlokzati terve.

Papír, kőmetszet, 45,5 x 62,5 cm (részlet).

BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz.: 539.31

egy sor ablak természetes fénnel világítja meg. A kiszögélés lefedése által létrejövő oromzaton [a timpanonon] a múzsák új temploma létrejöttének érzékletessé tevése érdekében a relief [in halb erhobener Bildnerarbeit] Apollót [Phöbus] ábrázolja négyfogatú kocsin, melyet a hórák követnek”. Korábban felmerült, hogy ez esetleg el sem készült, mivel a legtöbb ábrázoláson e részen leginkább növényi ornamentikára hasonlító dísz látni (valójában inkább csak sematikus kidolgozásról van szó), illetve a szerződés sem fogalmaz meg konkrét programot, csak annyit, hogy a dombormű „előzetesen egyeztetett rajz és viaszminta alapján” készül.²⁰ Megjegyzendő, hogy az eredeti terv alapján rajzolt Pollack-féle másolaton a timpanonban Aman leírásához nagyon hasonlót látni, annyi kiegészítéssel, hogy a három hórát – melyeket korábban múzsákkal azonosítottam – két oldalt egy-egy szárnyas géniuszs kísér, illetve a lovak és Apolló között egy szárnyas puttó is feltűnik (3. kép).²¹

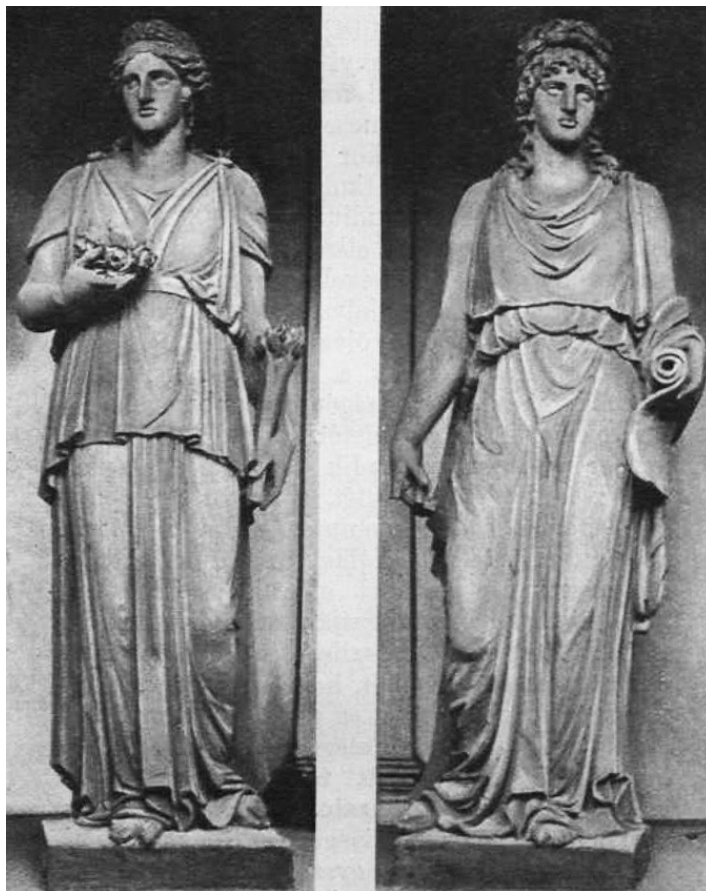
A leírás folytatódik: „Az említett kiszögellés tetőzete felett, külön lépcsőn elhelyezve látható a főcsoport, mely a Vigjáték, a Színjáték és a Dráma [Lust-, Schau- und Trauerspieles] megjelenítése Thalia, Kalliope és Melpomene alakjában, akik Apollónak, a múzsák istenének könyörögnek, vegye védelmébe az új színházat. Erről a csoportról a mellékelt rajzon látható egy vázlatos ábrázolás (1. kép). A művészeti munkákat az építész közlése szerint az alábbiak végezték: a főcsoportot Klieber direktor, az oromfalon található díszítéseket a két fülkében levő szobrokkal együtt Vogel [Vogl] császári és királyi udvari szobrász, a két fennmaradó fülkében levő szobrokat pedig az akadémiai szobrász, Berringer készítette”.²² Itt is megjegyzendő, hogy a leírásoknak csak egy részét vette át Aman a hivatkozott 1816-os műből, ugyanis Kalliope, mint a színjátszás megszemélyesítője ott nem szerepel (sokkal inkább úgy, mint az epikus költészet múzsája, ami valójában). Ráadásul a szerződés szerint az ábrázolandók a Költészet („Dichtkunst” - Kalliope), a Komédia („Darstellungskunst des Komischen” – Thalia) és a Tragédia („tragischen Faches” – Melpomene) múzsái, nincs szó róla, hogy bármelyikük is a színjátszást hivatott szimbolizálni, ahogy azt Aman írja. Egyébként nem került tisztázásra sem ekkor, sem a későbbiekben, hogy melyik alakot ki faragta (ennek – ahogy jeleztem – a szerződésben sincs nyoma). Talán említésüknek megfelelően az első kettő figurát Vogl, a másik kettőt Berringer²³, de a fotók alapján annyira kicsi

az eltérés az alakok kifaragása és színvonala között – pedig egy udvari szobrász és egy csaknem névtelen kismester műveiről van szó! –, hogy szinte lehetetlenség megállapítani, melyik kié.²⁴ De ha meg is lehetne különböztetni két-két szobrot, akkor sem tudnánk éppenséggel, hogy melyiket ki faragta. Jóllehet klasszicista monumentális épületszobrászatunk első emlékei közt kell számon tartanunk e munkákat – bár sem alkotóik nem hazaiak, sem a kifaragásuk helyszíne nem Magyarország –, magas színvonalú, ám meglehetősen sötét alkotások ezek, melyeknél – és ez tipikusnak mondható ekkoriban – minden egyéni ízt elnyom az akadémikus formanyelv, az antik formavilág és minták hithű másolása. Nem véletlenül írták (helytelenül) 1913-ban a szobrokról, hogy azok Vogl, Klieber és Berringer „*bécsi szobrászok alkotásai, melyek a múlt évszázad első felében lábrakapott klasszikus-utánzó fölfogás hirdetői kemény, merev vonalakkal és sablónos arcmintázással*”.²⁵

Végül a leírást Aman azzal zárja, hogy a portikuszszerűen kiképzett középső rész két oldalán („*Seitengebäude*”) az épületet „*a földszinten a boltíves ajtók, az emeleteken pedig az osztottság és ablakok jellemzik*”, majd megemlíti, hogy a színház Duna felőli, még fel nem épített képét később közlik (tudva lévő, hogy végül is Pollack jelentősen áttervezte ezt, így Aman terve szerint sosem épült meg).²⁶

4. Franz Vogl: A főhomlokzat műzsaszobrai fölötti timpanonok konzoljai, 1811.
BTM Kiscelli Múzeuma, lt. sz.: 5.184. (A szerző felvétele)

5. Erató és Klió alakja a Földes-villa árkádjai alatt.
1911 körüli fotó. Vasárnapi Ujság 1911/31, 620.

Az egykori főhomlokzatot csak jóval a színház leégése után bontották le, az említett szobrok közül pedig csak a fülkékben álló múzsaalakokról, illetve a tragédiát és komédiát ábrázoló maszkos faragványokról maradtak információk – voltaképpen ennyi maradt az épületből. Ez utóbbiak egyébként minden kétséget kizárólag a Pollack-féle tervmásolaton látható, az egykori szoborfülkék fölötti timpanonok maszkos konzoljai, melyből összesen 8 darab készült, s melyek kifaragását – mint „*Lastenköpfe*” – Franz Vogl vállalta (ezekre utalhatott Aman, amikor a két figurán kívül a homlokzati díszítéseket is megemlítette nevével kapcsolatban – 4. kép).²⁷ Mindezek – tisztázatlan körülmények közt – a Stefánia úti Földes-villa árkádjai alá kerültek (5. kép), majd ennek bontását követően, 1911-ben a Budapest Székesfővárosi Múzeum vásárolta meg a faragványokat,²⁸ s a múzsákat a kiállítóhelyének otthont adó épület (a mai Olof Palme Ház) főbejárata elé helyezte,²⁹ melyek így „*ügyesen egészítik ki az épület architektonikus hatását*”³⁰ (6. kép). Sorsukat valószínűleg a második világháború pecsételte meg,³¹ bár erről csak annyi biztosat tudni, hogy a szobrok a harcokat követően a „*Városligetben megrongálva*”³² álltak, azonban annyira mégsem sérülhettek meg, hogy a háborús

6. Múzsaszobrok Székesfővárosi Múzeum bejárata előtt, 1936. (forrás: Fortepan)

vesztéseket számba vevő lajstromba bekerüljenek.³³ Sőt, a majd' további 15 évig a múzeum előtt álló múzsákat vélhetőleg csak akkor bontották el, amikor 1958-ban Bardon Alfréd vezetésével a korábbi múzeumépületet felújították és átalakították. Ennek csekély szöveges dokumentációjában az szerepel, hogy „*az épület körül a gyepen felállított kőszobrok és a pincébe bedobált szobortöredékek erősen sérültek, rongáltak és nagyobb művészi érték nélküliek*”.³⁴ De ha ez nem volna éppenséggel elég egyértelmű a szobrok sorsára vonatkozóan, a csatolt alaprajzon „*eltávolítandó szobor*”

megjelöléssel a főbejárati lépcső két oldali füves részén egy-egy hasáb alakú jelölést látni. Megjegyzendő, hogy korábbi fotókon jól látható, hogy két múzsa a főbejárati lépcső aljának két oldalán létesített posztamenseken állt, míg a másik kettő ezek mellett kb. 5–6 méterre (6. kép). Nem tudni, hogyan kerültek ezek fenti gyepes területre, minthogy a megjelölés alapján az sem egyértelmű, hogy kettő, vagy esetleg négy szoborról van szó (ugyanezen alaprajzon a túloldali homlokzat előtti füves részen látható egy négyzet „régis szobor” felírással, ami a Fortepan nemrég feltöltött képe alapján egy egykoron bérházat díszítő kariatidának tűnik.).³⁵ Az épület az átalakítás során a Képzőművészeti Alap Kivitelező- és Iparvállalat központja lett, melyben szobrászati műtermet alakítottak ki. Elképzelhető, hogy – a szervezet profiljából kifolyólag – a figurákat (vagy azok részeit) oktatási célból, vagy egyszerűen kőanyag gyanánt átengedték, felhasználták. A fentiek alapján úgy tűnik tehát, hogy a Székesfővárosi Múzeum – vagyis annak jogutódja – a múzsaszobrokat a 2. világháború után egykori épülete előtt hagyta, mely az államosítás után mintegy a fenti vállalatra szállt.

Végezetül érdemes még két érdekességet megemlíteni a szobrokkal kapcsolatban. Az egyik, hogy a Lengyelországban igen aktív Anton Schimser (1790–1838) osztrák szobrász a Krakkói Szépművészeti Akadémiára benyújtott 1832-es jelentkezéséhez mellékelt életrajzában megemlíti, hogy 5 évig volt Klüber (sic!) műhelyében „*aki ez idő alatt elvitt Pestre, Magyarországra, ahol a helyi színházat díszítettem*”.³⁶ Állítása azért kérdőjelezhető meg, mert egyfelől 1809-ben már Münchenben van – amikor a színházat még bőven építik –, másfelől nincs információ arról, hogy Klieber a helyszínen bármilyen díszítési munkát végzett volna – szerződését egyébként is csak 1810-ben hagyták jóvá. A másik egy nyilvánvaló félreértés 1883-ból: Pasteiner Gyula ugyanis egyik – több helyen pontatlan – tanulmányában a korszak legkiemelkedőbb fővárosi szobrainál kifejti, hogy a régi Német Színház múzsaalakjait Schwanthaler készítette, majd miután az 1860-as években az épületet lerombolták, a szobrokat a Tanács kőanyagnak adta el, amiket aztán Berlinbe vittek „*a hol a német szobrászat nem utolsó emlékeiként nyilvánosan fölállítottak és a város díszét képezik*”.³⁷

JEGYZETEK

1. *Szerdahelyi 2012*: 119–144.
2. *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 1818/33. (március 17.): 268 (szöveg) és 269 (kép).
3. Uo. 1817/101. (december 17.): 415–418, 1817/102. (december 20.): 424–425.
4. *Schams* 1821: 358–359.
5. *Szerdahelyi 2012*: 122.
6. Uo. 128. Aman néhány évvel korábban a bécsi színház részére terveket készített, azonban ezeket később átdolgoztatták és a kivitelezéssel sem bízták meg. Talán ez a csalódás is állhatott annak hátterében, hogy az 1812-es cikkében részletesen, a jelenlegiben csak röviden ismerteti a két színház belsőjének különbségeit természetesen a pestit élteve.
7. *Paget, John*: Magyarország és Erdély. Budapest, 1987: 275.

8. *Szerdahelyi 2012*: 122.
9. *Schams 1821*: 359–360.
10. *Nemes Márta*: A pesti Német Színház újjáépítési tervpályázata 1847-ben. Carl Roesner és G. Louis ismeretlen tervei. *Építés-Építészettudomány*, 1987–1988, (1–2): 173.
11. *Bilderbuch für Mythologie, Archäologie und Kunst*. Berlin, Leipzig, 1816/2: 207–212. A könyv megtalálható a Google Books-on.
12. *Szerdahelyi 2009*: 90–91.
13. *Szerdahelyi 2012*: 88. j.
14. *Schams 1821*: 356.
15. *Kádár Jolán*: A pesti és budai német színészet története 1821–1847. Budapest, 1923: 7. Az Allgemeines Theaterlexikonra történő hivatkozással.
16. *Schoen Arnold* (szerk.): Pest-Budai művészeti almanach az 1919. esztendőre. Budapest, 1918, 2–4. Megjegyzendő, hogy Schoen minden figurát Berringer műveként azonosít. Egyébként a bizonytalanságot jelzi az is, hogy a később a Székesfővárosi Múzeumba került szobrokat a leltárkönyvbe előbb Klió, Erató, Euterpe és Polüümnia figuráival azonosították, később – vélhetőleg Schoen – ez utóbbi kettőt zárójelbe tette és ceruzával fölé írta, hogy Kalliopé és Thália.
17. *Kremmer 1913*, (VII.) 32–33. A szerző még azt is megjegyzi, hogy „A nézőnek tehát a karok és a kezek elhelyezésére kell figyelni, hogy azok helyzetváltozásaiból következtessen bizonyos szimbolikus különbségekre”.
18. *Szerdahelyi 2009*: 93.
19. Ilyen ábrázolás előttem ugyan nem ismert, de pl. Igor Sztravinszkij *Apolló* című operájában Apolló – amikor a múzsáknak szimbólumokat oszt –, Polüümniának maszkot ad, ami a némaságot és a mimika, a gesztusok erejét jelképezi.
20. *Szerdahelyi 2009*: 90.
21. Uo. 91.
22. A közreműködő művészekkel kapcsolatban lásd *Szerdahelyi 2012*: 134–135. és a vonatkozó jegyzeteket.
23. *Czagány István*: A Pesti Vigadó épülettömbje. *Építés-Építészettudomány*, 1970, II/1–2., 183. Czagány azt írja – forrásmegjelölés nélkül –, hogy a főhomlokzati szoborfülkékben „Terpsichore, Clio, Euterpe és Polyhimia szobrai állottak Vogl és Berringer művei – egymástól elkülönítve”.
24. A nagy hasonlóságnak – a fentiekén túl – oka lehet még az is, hogy talán Vogl mintázta mind a 4 alakot, de – talán időhiány miatt – ezek közül csak kettőt faragott ki, a másik kettőt Berringer, aki Vogl műhelyének tagja lehetett.
25. *Kremmer 1913*: 32.
26. *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 1818/45. szám melléklete.
27. *Szerdahelyi 2009*: 91, 95–96.
28. Az 1906–1915 közötti művek gyarapodási naplójának 96. tétele szerint 1911. augusztus 10-én lett megvásárolva „a Gizella-téri régi német színház 4 db. szobra és több maszk” id. Kronos Ferentől 1500 korona értékben (forrás: BTM Kiscelli Múzeuma).
29. *Szerdahelyi 2009*: 91, 95.
30. *Kremmer 1913*: 32.

31. *Rajna György* (szerk.): Budapest köztéri szobrainak katalógusa. Budapest, 1989: 442., 8582. tétel. Megjegyzendő, hogy a 8583. tétel alatt Berringert „négy évszak” szobrait találni, melyek sorsa és származási helye a múzsaszobrokkal megegyező, ezért nyilvánvaló, hogy azok összekeveréséről van szó.
32. Székesfővárosi Múzeum leltárkönyve II. kötet 5028–5031. tételek (forrás: BTM Kiscelli Múzeuma).
33. *dr. Jeszenszky Sándor* (szerk.): A Fővárosi Képtár háborús veszteségeinek jegyzéke. Kézirat. Budapest, 1952.
34. Budapest Főváros Levéltára XV. 17.d.329. 29732 hrsz. (Palme-ház), 2. old.
35. 117065 azonosítójú kép
36. Kraków, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, S I 490, ASP, profesorowie 1811–1834 (4.10.1832). A forrásért köszönettel tartozom Dr. Zbigniew Michalczyk úrnak (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk).
37. *Pasteiner Gyula*: A magyar szobrászat. *Budapesti Szemle*, 1883/78: 365.

RÖVIDÍTÉSEK

Kremmer 1913

Dr. Kremmer Dezső: A Székesfővárosi Múzeum. Muzeumi és Könyvtári Értesítő, 1913, (VII.)

Szerdahelyi 2012

Szerdahelyi Márk: A klasszicizmus elveinek gyakorlati megvalósítása Pest-Budán. Az egykori pesti Német Színház belsőjének kialakítása az épület tervezőjének írása alapján. Forrásközlés a színház megnyitásának 200. évfordulójára. *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXVI*. Budapest, 2012: 119–144.

Szerdahelyi 2009

Szerdahelyi Márk: Külföldi szobrászok munkássága Magyarországon a 19. század első felében. PhD disszertáció, kézirat. Budapest, 2009.

Schams 1821

Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern. Pest, 1821

MÁRK SZERDAHELYI

NOCH EINMAL ÜBER DAS ALTE DEUTSCHE THEATER IN PEST

AUFGRUND DER SCHRIFTEN DES KONSTRUKTEURS DES GEBAUDES

ZUSAMMENFASSUNG

Mein gegenwärtiges Schreiben ist als Fortsetzung, Ergänzung meiner Studie zu betrachten, die aus Anlass des 200. Jahrestages der Eröffnung des Deutschen Theaters in Pest im Jahre 2012 in der vorliegenden Ausgabe publiziert wurde. Dort habe ich betont und jetzt werde ich auch nicht versäumen zu erwähnen, wie sehr selten am Anfang des 19. Jahrhunderts ist es, dass ein Architekt die kunsthistorische Vorgeschichte eines von ihm persönlich kontruierten Gebäudes verhandelt, bzw. die bei der Konstruktion vor Auge gehaltenen Prioritäten erörtert. Johann Aman (1765-1834) gehört zu diesen wenigen Architekten, in seinem Schreiben, das zugrunde der obigen Studie liegt, hat er versprochen, dass er „nach Erledigung seiner Geschäftsangelegenheiten” über das Aussere des Theatergebäudes Bild und Beschreibung publizieren wird. Darauf musste man wohl sechs Jahre lang warten, aber noch davor – im Jahre 1817 –

hat er einen anderen, im November des Vorjahres geschriebenen Artikel publiziert, in dem er teils auf seine frühere Studie stützt, zum Teil neue Informationen mitteilt, und zum Teil die Erfahrungen der vergangenen Zeitperiode zusammenfasst.

Laut gegenwärtiger Sachlage hat Aman nach seiner oben schon erwähnten und in der vorliegenden Zeitschrift im Jahre 1812 publizierten Studie noch zwei mal über sein Theater geschrieben, die ich in meiner Studie bekanntgebe. Darüber hinaus beschäftige ich mehr ausführlich mit dem bildhauerischen Ornament der Fassade, insbesondere mit dem Problem der Identifizierung der vier Musengestalten, bzw. mit der Frage des weiteren Schicksales dieser Figuren.

GÖRBE MÁRK

FESZTY ÁRPÁD FALKÉPEI A MAGYAR ÁLLAMI OPERAHÁZ BÜFÉ GALÉRIÁJÁBAN

Feszty Árpád 2016-ban 120 éve festette leghíresebb művét, a *Magyarok bejövetele* című körképet. Az egykor széles körben ünnepezt és nagyra becsült művésznek napjainkban leginkább csak ezt az egy alkotását ismerik, pedig számos más, jelentős mű is kapcsolódik nevéhez. Ilyen például a Magyar Állami Operaház (egykor Magyar Királyi Dalszínház) büfégalériájának falképciklusa, amely a festő első állami megbízatása, valamint legfontosabb murális munkája. A Feszty Árpád életművével foglalkozó kutatásaim során több olyan dokumentumra leltem, amely eddig ismeretlen adatokat szolgáltat a falképek keletkezésével, sorsával, illetve jelentőségével kapcsolatban, így ezek tükrében érdemes alaposabban megvizsgálni a ciklust.

1. Hermann Oscar Rückward: *A Magyar Királyi Operaház*, 1889.
Architektonische Studien Blatter aus Budapest, 1890. 1. sorozat 1. tábla

A 19. század második felében hazánk rohamosan fejlődő fővárosában szükségessé vált egy önálló magyar operaház felállítása. Ennek építése 1875-ben kezdődött, de anyagi okok miatt igen lassan haladt, míg 1882-ben Tisza Kálmán miniszterelnök elrendelte, hogy az épületnek 1884 nyarára mindenképp használatra készen kell állnia. Ezért a még hátralevő munkálatok minél gyorsabb elvégzése érdekében több ember alkalmazása vált szükségessé.¹ (1. kép) Természetesen az Operaház belső díszítésének is el kellett készülnie a kitűzött időpontra, ezért néhány olyan fiatal művész is lehetőséget kapott az épület dekorálásában való részvételre, akiknek közreműködésével eredetileg nem számoltak.²

Szvoboda Dománszky Gabriella kutatásai alapján úgy tudjuk, hogy a büfétermet eredetileg Lotz Károly díszítette volna a párizsi operaház egyik falképsorozatához hasonlóan a különböző zenei műfajok allegóriáit (katonazene, tánczene, vallásos zene) megjelenítő alkotásokkal, de az Operaházban végzendő többi munkája mellett Fesztynek – bár már a vázlatai is készen álltak – a megnyitógigáig nem lett volna ideje a kivitelezésre, ezért a feladat elvégzésével más mestert kellett megbízni.³ Így került előtérbe a csak pár éve a fővárosban tartózkodó Feszty Árpád⁴ neve, akire feltehetően nemeslelkű pártfogója, Ipolyi Arnold püspök, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöke hívta fel az illetékesek figyelmét.⁵ A főpap közbenjárására indítványozhatta Ybl Miklós és Szilágyi Lajos a Magyar Királyi Dalmúszínház Építési bizottságának az ifjú művész megbízását.⁶ (2. kép) Ennek 1882 nyarán kellett történnie, mert a felkérést már az év augusztusában tényként említette a budapesti sajtó.⁷ Feszty Árpád hivatalosan csak később – a bizottság 1882. évi 120. szám alatt hozott és 1882. november 4-én kelt határozata szerint lett megbízva az Operaház neoreneszánsz stílusú, első emeleti nagy társalgó (büféterem, foyer) „öt függő falmezejének” temperaképekkel való díszítésére. A munkáért háromezer forintot ítélték meg, melynek húsz százalékát a színvázlatok befejezése és a kartonok elkezdésekor, húsz százalékát a kartonok elkészítése után, harminc százalékát a festmények felének elkészültekor, a maradék harminc százalékot pedig a mű befejezésekor kaphatta kézhez a festő.⁸

Mivel az Operaház építési bizottsága tudta, hogy az ifjú Fesztynek főként tájképek készítésében van gyakorlata, így az eredeti elképzelés szerint Bacchus történeteit ábrázoló klasszikus tájképekkel kellett volna festenie.⁹ Lotz nézőtéri mennyezetképén is hangsúlyos helyen megjelenő Bacchus mint a színjáték és az érzéki élvezetek istene jelent volna meg az Operaház büfétermében.¹⁰ A görög-római mitológiát és a hasonló témájú művészi alkotásokat ismerve – feltehetően az isten születését, indiai diadalmenetét, kalózzal való találkozását, Ariadné megtalálását, illetve a bor kultuszának elterjesztését ábrázoló jeleneteknek kellett volna szerepelniük a falakon.

Azonban Feszty ezt a témát nem tartotta túl érdekesnek, már csak azért sem, mert a mennyezetén id. Vastagh György három kompozíciója is ezt a témát dolgozta fel (Bacchus születése, neveltetése, diadalmenete).¹¹ Így az az ötlete támadt, hogy a Csongor és Tünde történetének egyes jeleneteit fogja ábrázolni.¹² Vörösmarty műve Árgirus királyfi és Tündér Ilona történetén alapul, amely a legnépszerűbb magyar széphistória, és az ifjú festő, ezzel a témával kívánta erősíteni az Operaház nemzeti jellegét – valószínűleg Ipolyi Arnold és annak főműve, a Magyar Mythologia erőteljes hatása alatt.¹³ Erről a tervről tudott a főpap is, ugyanis a Magyar Képzőművészeti Társulat 1884-as évi

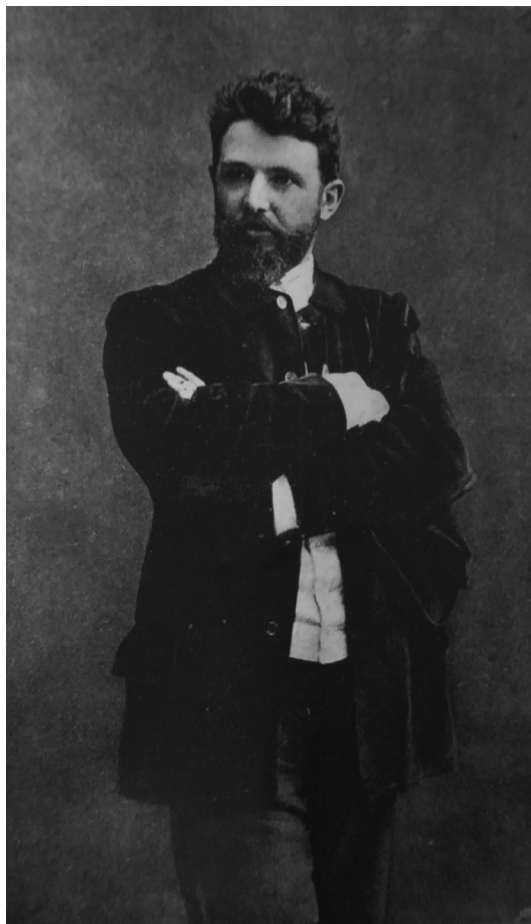
2. Feszty Árpád a falképek készülése idején.
Szana Tamás – Feszty Árpád,
Magyar Szalon, 1886: 600

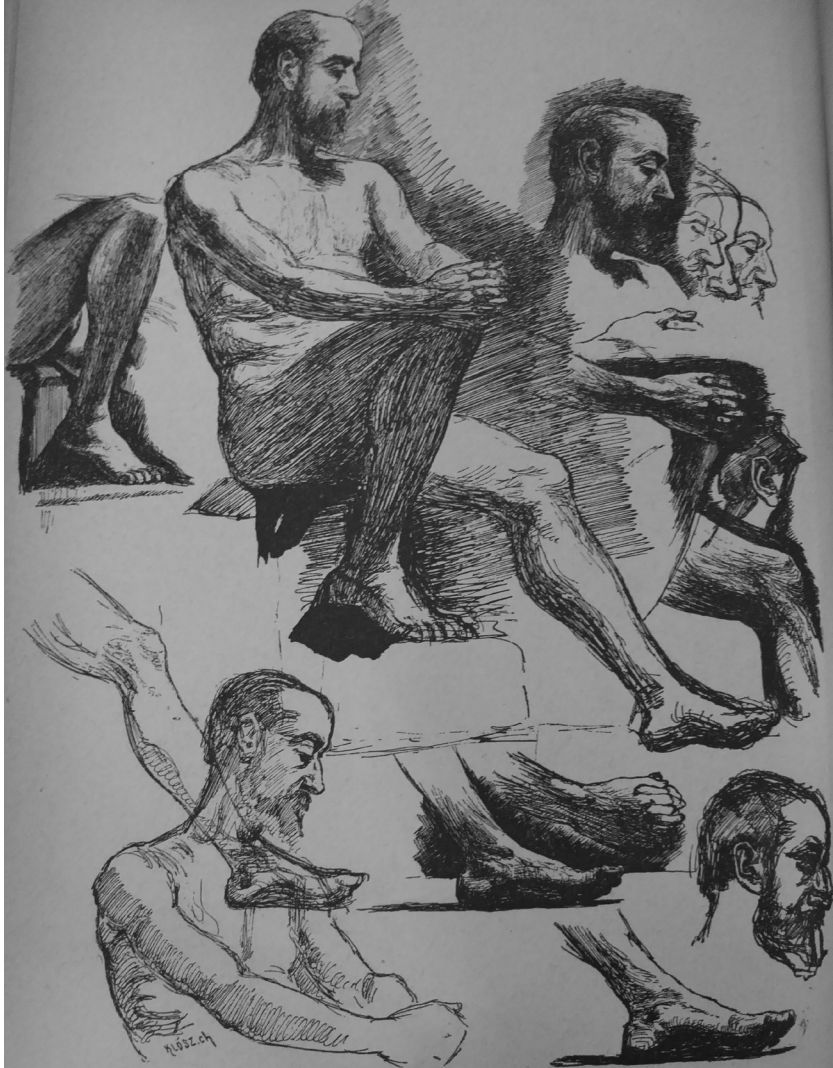
nyitóbeszédén is említette: „Hallottuk is, hogy ifjabb festőink egyike, Feszty Árpád feladatával szemben át volt hatva egészségesebb, magasabb hazafias művészettől és Vörösmarty Csongor és Tünde-je regéjének képeit kívánta alkalmazni... „de végül,... hátrálnia kellett az allegorikai és mythologiai banálishan elkopott laposságok elől.”¹⁴

Am Feszty Árpád – bizonyára az építési bizottság tagjainak „segítségével” – hamar belátta, hogy az Operaház festészeti koncepciójába a Csongor és Tünde témája nem illeszkedne, így visszatért a Bacchusszal kapcsolatos képek kidolgozásához.¹⁵ – Meg kell említeni, hogy jóval később – amikor már országszerte híres művész volt – mégis lehetősége nyílt arra, hogy a magyar történetet is megalkossa, mégpedig a budavári palota büfétermének 1903-ban és 1904-ben készített – azóta teljesen elpusztult – falképein.¹⁶

Feszty Árpádnak az operaházi művek kivitelezését megelőzően a témához illő vázlatokat kellett készítenie, így vélhetően a Magyar Királyi Dalművészinház Építési bizottságának kérésére, a klasszikus tájak megismerése és „*inspiráció szerzése*” céljából Itáliába utazott.¹⁷ A művész 1882 karácsonyát követően – feltehetően még decemberben indult útnak, és valószínűleg Rómát érintve Palermóba érkezett.¹⁸ Szinte a teljes januárt itt töltötte, és idejét – a rengeteg eső ellenére – főként szabadtéri tanulmányok készítésére fordította.¹⁹ Palermóból írt leveleiben nagy lelkesedéssel írt Szicília hegyeiről, és gyönyörűnek találta az olyan parti tájak látványát, ahol „*grandiózus sziklák keretezik a tengert*”.²⁰ Feltehetően emiatt volt látható öt hasonló felépítésű – oldalt felmagasodó sziklafalat mutató – kompozíció büfétermi munkái között. A festő unokaöccse, Feszty István is megerősítette, hogy nagybátyja az operaházi falképein „*Szicília sziklás tengerpartjait*” ábrázolta.²¹ Árpád leveleiből azt az érdekességet is megtudhatjuk, hogy az itáliai növényvilág nem nyugozta le – a pálmákat és a pínéákat festői szempontból értéktelennek találta.²² Azonban az aloékat és a kaktuszokat „*használhatónak*” ítélte, így a mediterrán flórának ebből a két növényéből szerepel néhány a falképeken.²³

1883 januárjának végén Feszty Palermóból Taorminába utazott, ahol „...gyönyörű

3. Fametszet Feszty Árpádnak a Faun alakjához készített vázlatairól.
Szana Tamás–Feszty Árpád, Magyar Szalon 1886: 606

festői részleteket” talált.²⁴ Február 4-én már Messinában volt, ahonnan feltehetően pár hét után Rómába költözött, hogy vázlatai alapján elkezdje megrajzolni a falképek kartonjait. Itt minden nap reggel héttől este hétig folyamatosan dolgozott, és számtalan „természet utáni tanulmányt” készített.²⁵ Több vázlatot rajzolt utcagyerekekről, nőkről, akik közül többen szolgálhattak a falképein szereplő alakok modelljének.²⁶ (3. kép) A festménysorozat programjának, vagyis a Bacchust ábrázoló történet sorozatnak a megváltoztatását a vázlatok készítése közben határozta el.²⁷ Leveleiből az is kiderül, hogy az államtól kapott feladatának nagyon örült, bár sokat kellett küzdenie a megoldással, de érezte, hogy „...ez a munka képezi alapját az egész jövőjének”.²⁸ Feszty ezt jól gondolta, ugyanis az Operaház falképei hozták meg számára a nagy, országos

elismerést és több más falkép megrendelését is.²⁹ A festő áprilisban még biztosan Rómában tartózkodott,³⁰ de időközben Nápolyba, Firenzébe és Velencébe is tett kisebb kirándulásokat, hogy reneszánsz mesterek alkotásait tanulmányozza.³¹

Feszty Árpád Itáliából 1883 májusának elején tért haza,³² és a Nemzeti Múzeum képzőművészeti anyagának, esetleg könyvtárának tanulmányozása után,³³ ismertette az építési bizottsággal az Itáliában fogant ötletét, miszerint „szimbolikus kompozíciókban” a zene születését és a hangok eredetét kívánja ábrázolni. Ez a téma már beilleszthető volt az épület díszítési programjába, így rövid habozás után a megrendelők elfogadták az ötletet.

Feszty júliusban – a többi, Operaházban dolgozó művészhez hasonlóan – már a kartonok kivitelezésén dolgozott,³⁴ amelyek az építési bizottság teljes megelégedésére szolgáltak.³⁵ Az Operaház falképeinek azokat a kartonjait, amelyek az színház tulajdonában maradtak – 1899 folyamán a Nemzeti Múzeumnak adományozták.³⁶ Feszty művei valószínűleg nem voltak ezek között, mert jelenleg az utódintézmény – a Magyar Nemzeti Galéria – tulajdonában nem található tőle az operaházi szekciókkal összefüggésbe hozható alkotás.

Az egyik falképvázlat *Faun* címmel (karton, vízfesték, 284x174 cm, lappang) szerepelt az Országos Képzőművészeti Társulat 1884. évi tavaszi kiállításán.³⁷ Ezt Ipolyi Arnold vásárolta meg, aki ezzel is jelezte pártfogoltja iránti jóindulatát. A karton egykor – a főpap végrendelete révén – az esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményéhez tartozott, jelenleg azonban ismeretlen helyen található.³⁸ Gerevich Tibor – aki 1930-ban még látta a művet – annak „...friss előadását és dekoratív hatását” dicsérte.³⁹ Fesztynek az operaházi szekciókhoz készített, egy másik színvázlatát, amely háttal álló, meztelen leányt ábrázolt (és amely minden bizonnyal a *Visszhangot* ábrázoló kép kartonja volt) Lyka Károly művészettörténész egykor dr. Faragó István miniszteri tanácsos tulajdonában látta.⁴⁰ A mű ma ismeretlen helyen található.

Feszty Árpád 1883 nyarán kezdetett neki a vázlatok alapján a falfestmények kivitelezésének. Ezt olyan ügyességgel és magabiztossággal tette, mintha már komoly gyakorlattal rendelkezne az ilyen technikájú alkotások készítésében.⁴¹ Ehhez állítólag festői alkata is hozzásegítette, mivel a gyors, pillanatnyi megérzések vezérelték, nem volt az aprólékos, lassú, részletekben dolgozó alkotói módszer híve. Ő volt az egyetlen az Operaházban dolgozó művészek közül, aki falképei elkészítésénél a temperába tojássárgáját kevert, így a színek fényesebbek lettek, bár ez – a művek rossz állapota miatt – ma kevéssé érzékelhető.⁴²

Feszty operaházi munkájához kötődik egy történet, amely szerint a készülő szekciókat megtekintették az építési bizottság tagjai, köztük báró Podmaniczky Frigyes és Erkel Ferenc, és elismerésüket fejezték ki az ott tartózkodó festőnek, aki a méltatásra az alábbi művészi hitvallással reagált: „*A művésznek gondolatokat kell ébreszteni, érzelmeket lánggra gyújtani, felrázni vagy meggyötörni, s újabb tettekre serkenteni a szellemiséget.*”⁴³

A tájak nem a nála addig megszokott alföldi és csallóközi motívumokat felhasználó ábrázolások, hanem az építőbizottság kérésének megfelelően „klasszikus” és „művészi” tájak.⁴⁴ Feszty Itáliában nemcsak a falképfestés technikáját sajátította el mesteri módon, hanem művészi érzékenységgel az antik világ hangulatát, az aranykor szépségét is

képessé vált megidézni alkotásain. Főként a tájháttereken érzékelhető a tanulmányút hatása – igazi mediterrán fény és melegség látható rajtuk.⁴⁵ Ami a képek stílusát illeti, a művész a késő romantikus festőiséget plein-air fogásokkal elegyítette.⁴⁶

Feszty a hosszabbik fal középső részén elhelyezkedő három szekkót már 1883 októbere előtt befejezte. Ezt követte a többi kivitelezése, amelyek valószínűleg még a télen elkészültek.⁴⁷ A hosszabbik falon lévő freskók mérete 280x170 centiméter, az oldalfalakon lévők ennél valamivel keskenyebbek.⁴⁸ A büféterem a díszlépcsőházzal közös, hosszabbik falán eredetileg öt Feszty-kép helyezkedett el. Ezek közül ma négy látható – ezek jobbról balra nézve egy forrásnál ülő nőalakot, mezőn táncoló nőket, a patak partján ülő Faunt és egy sziklás tengerparton álló leányt (akit a korabeli leírások Szapphóként neveznek meg) ábrázolnak. A helyiség egykori másik öt Feszty-képe a 19. század végén, egy beázás során teljesen megsemmisült.⁴⁹ A Operaház társalgójáról egyetlen 19. századi, vagyis még a szerencsétlenség előtti állapotot ábrázoló fénykép maradt fenn, melyet Hermann Oscar Rückwardt, porosz fényképész készített 1889-ben.⁵⁰ Ennek a fotónak köszönhetően tudjuk, hogy a büféterem hosszanti oldalának ötödik képe egy szakállas férfialakot ábrázolt madárral, mellette pedig az ablak mellett egy csigakürtöt fújó férfit és egy kagylót hallgató leányt ábrázoló szekkó volt látható.⁵¹ Ez utóbbi kettőről a *Magyar Szalon* című lapban fametszet is megjelent, akárcsak a másik, rövid oldalon lévő egyik falképről, amin egykor egy kaktuszbokor mellett kiáltó leány hátaaktja volt kivehető.⁵² Az emelletti ablak másik oldalán lévő alkotásról azonban nem rendelkezünk semmilyen képi ábrázolással. (4. kép)

A Feszty Árpád által festett kilenc, a természeti hangokat szimbolizáló kompozíció megjeleníti a zene születését, amely a természetben észlelt hangok észlelését és utánzását ábrázolja.⁵³ A művész az Operaházban dolgozó festők közül az egyetlen volt, akinek műveiben nem az allegorikus, hanem a szimbolikus felfogás vált hangsúlyosabbá.⁵⁴ Ez az ötlet, a sablonoktól való elszakadás és a bravúros kivitelezés volt az, amely érdekessé és vonzóvá tette Feszty falképeit. A fogalmak megszokott allegorikus ábrázolása helyett, ahol főként az alakok bírnak jelképes jelentéssel, nála a képek egésze számított a mondanivaló hordozójának. Így a zene születését az ábrázolt táj jelenítette meg, a kép szereplői a kompozíció szerves részét alkották, a természet manifesztációiként, erőinek megtestesítőiként voltak jelen.

A korabeli újságok leírásait felhasználva többé-kevésbé rekonstruálhatjuk, hogy az egyes Feszty-kompozíciók mely természeti hangot jelenítették meg. Egyértelmű a helyzet a tengeri csigaházat a füléhez tartó nőalak esetén, amely a kagylózúgás megtestesítője. A tengeri csigaházat fúvó férfialak megjelenése a csigakürt hangjának, a kiáltó leány pedig a visszhangnak a szimbolizációja. A terem hosszabbik oldalán álló képek közül az első a patakcsörgedezés hangja, a második a „*nimfák tánca*”, a harmadik a Faun nádsíp-muzsikája, a negyedik a lantot tartó Szapphó zenéje (esetleg a lábánál lévő tenger morajlása) szimbolikus megformálása. A témákat felsoroló források ezeken kívül még két természeti hangot emlegetnek – a viharzúgás zaját és a madárdalt.⁵⁵ Ez utóbbi a hosszabbik oldalon lévő ötödik képhez tartozhatott, amelyen nem vihar látható, hanem egy férfialak és egy madár. Tehát kizárásos alapon az az egyetlen Feszty-kompozíció – az, melyről nem rendelkezünk képi ábrázolással – a viharzúgás hangját szimbolizálta, ezért minden bizonnyal viharos tájat ábrázolt.

4. Hermann Oscar Rückwardt: A Magyar Királyi Operaház büféterme az eredeti Feszty-képekkel, 1889.
Architektonische Studien Blatter aus Budapest, 1890. 1. sorozat 6. tábla

A korábbiakban felsorolt képek között kivételesnek tűnik az, amelyet minden forrás a „nimfák táncának” nevez. Ha mindegyik szekkó természeti hangot jelenít meg, felvetődik a kérdés, hogyan illeszkedik ez a kompozíció a többi közé, egyáltalán milyen

5. Feszty Árpád: *A Faun zenéje falkép. Nagy Attila (Operaház) felvétele, 2016*

zenét szolgáltathatnak a táncoló nőalakok. A képciklus további vizsgálata során erre is választ kapunk.

A sorozat és egyben a hosszanti fal központi festménye – ezen jobbra lent a művész szignója („Feszty Árpád”) és a ciklus kezdésének dátuma (1883) is olvasható – a muzsikáló Faun istent ábrázolja, aki a görög mitológiában az erdők, mezők és a természet elemi erőinek megtestesülése. Hegyi szellemként is tisztelték, talán erre is utalhat a képen mögötte magasodó sziklacsúcs.⁵⁶ (5. ábra)

Faun görög neve Pán, amely az indoeurópai „pus”, „paus” szógyökből ered, és ez „termékennyé tevő”-t jelent. Ebből kitűnik a kapcsolat Bacchusszal, – akinek tiszteletére a büfetermet szánták. Pán az ő kíséretének tagja, ahogy ez az Operaház Lotz Károly által festett mennyezetképén is látható.⁵⁷ A kecskeszerű termékenységisten a mítoszok szerint hált az összes bacchánsnövel, de előszeretettel üldözte kéjvágyával a nimfákat is. Így például egyszer üzőbe vett egy Szűrinx nevű nimfát, aki azonban nem akart vele egyesülni, ezért a lányt Lúkaion-hegyétől egészen a Ladon folyó partjáig üldözte, ahol az nádszállá változott. Faun így nem tudta őt magáévá tenni, ezért bánatában ebből a növényből elkészítette az első pánsípot. A Feszty-festményen erre a mítoszra is történhet utalás, ez esetben a falképen látható hegy és víz a fent említett két mitológiai helyszínnel azonosítható. Az isten pedig hangszerének talán épp első kipróbálása – vagyis az első zeneszerszám megszólaltatása, tehát a hangszeres zene születése – közben került ábrázolásra.⁵⁸

A görög „pán” szó az „egész” vagy a „minden” fogalmát jelöli, és az isten nevével való véletlen egyezése miatt ezzel is gyakran kapcsolatba hozták. Így alakult ki egyes ókori bölcséleti, filozófiai iskolákban az a meggyőződés, hogy Faun a mindenség megszemélyesítője és a természet lelke.⁵⁹ Helye a falképciklus középpontjában ilyen értelemben is indokolt, hiszen a szekciókon látható szereplők a természet erőinek szimbolikus alakjaiként értelmezhetőek. A zeneszerszám hangját pedig a szférák zenéjével azonosították,⁶⁰ mely muzsika a világegyetem harmóniájával áll szoros összefüggésben, vagyis Faun zenéjének révén jön létre az egész világ kiegyensúlyozott volta. Ezt figyelembe véve – és tudván Feszty művének kivitelezését megelőző alapos tanulmányairól, a falképciklus a zene jelentőségének egyetemleges voltára és a világmindenség rendjének kialakulásában neki tulajdonított lényeges szerepére is utalhat.

A kecskelábú isten az eltűnt antik világ jelképe is, ezt Feszty falképén az előtérben látható két oszlopcsonk és két fekvő oszlopdob, valamint az isten mögötti rom jelzi.⁶¹ A korabeli kritika is kiemeli, hogy a képen az elmúlás miatt érzett melankólia dominál.⁶² Az oszlopokból és árkádokból álló építmény képéhez és a mögötte levő hegyhez Feszty feltehetően a Taorminában készült vázlatait használta föl.⁶³ A művész fentebb már említett 1883-as levele szerint a „világ legszebb helyének” találta ezt az olasz városkát, de az ábrázolásban az is szerepet játszhatott, hogy az itteni romok egy görög színház részei. Így a Faun-kép mind az Operaházzal, mind Bacchusszal kapcsolatban állt, hiszen ennek az istennek a tiszteletére rendezett szertartásokból fejlődött ki a görög színjáték, minden előadó művészet – tehát az opera is.⁶⁴

Pán legkedvesebb páttriájának Árkádiát tartották. Árkádia nemcsak egy valóban létező görögországi fennsík, hanem az antik aranykor elképzelt, idilli világa, a szakadatlan boldogság hona, ahol egyébként a művészetek és tudományok istennői,

a múzsák is élnek.⁶⁵ A tárgyalt falkép központi helye a ciklusban az ábrázolt tartalom kiemelt jelentőségére utal, és így lehetséges, hogy Feszty többi alkotásán látható helyszínek is árkádiai tájakat ábrázolnak. A tájképek árkádiai hangulatát érzékeli a kortárs kritika is, és „*tájképbe foglalt idillek*”-ként, illetve „*eszményi tájakként*” írták le a szekciókat.⁶⁶ Néhány falkép tájháttere összefügg, ami arra utalhat, hogy egyetlen vidék részeiként foghatóak fel. Mivel az Operaház esetében a zene művészetének palotájáról van szó, valószínű, hogy Feszty valóban ezt az idilli, árkádiai világot kívánta megjeleníteni alkotásain.

Mint ismeretes, a 19. század végén az európai képzőművészet gyakori témája a szürinxén játszó Faun alakja,⁶⁷ mint a modern művész megjelenítője. Az egyszerre emberi és isteni lény – egyszerre érzékeny és érzelmes, de ugyanakkor a mások számára félelmetes, elmagányosodott művész megszemélyesítője. Ez az azonosság jelenik meg olyan nem képzőművészeti alkotásokban is, mint Stephane Mallarmé *Egy faun délutánja* című verse (1875), Claude Debussy azonos elnevezésű zenekari műve (1894), és Knut Hamsun *Pán* című regénye (1894).⁶⁸

A muzsikáló Pánt megjelenítő képtől jobbra egy négyalakos jelenet található, a már említett – korabeli megnevezés szerint a „*nimfák táncát*” ábrázoló alkotás.⁶⁹ (6. kép) Ez lenne az egyetlen, nem konkrét természeti hang születését bemutató jelenet. Így felvetődik a lehetőség, hogy forrásaink témamegjelölése téves, és a mindenfajta attribútum nélkül ábrázolt nőalakok nem nimfák, hanem egyéb mitológiai lények. Ha elfogadjuk, hogy nemcsak a Faunt ábrázoló alkotás helyszíne Árkádia, hanem ennek a falképnek is, akkor lehetséges, hogy az ezen szereplő nők valójában múzsák, ennek az idilli tájnak a lakói. Az ábrázoláson még egy meztelen férfialak is látszik, aki őket lesi, tehát felvetődik a lehetőség, hogy egy konkrét mítosz megjelenítéséről van szó ez esetben is. Ezt erősíti, hogy már a korabeli kritika is „nagyon költőinek” véli ezt az ábrázolást, és versidézeteket fűz hozzá: „...*regét suttog az árny*”, „...*a sűrűben ezer mese szövődik*”, de a történetet nem ismerték fel.⁷⁰

Feltevésém szerint ez a festmény valószínűleg Hésziodosz: *Az istenek születése* című művének egy jelenetét ábrázolja, ahol a szerző mint boiótiai pásztor a Helikon hegye alatt találkozik a múzsákkal, akik korholják, hogy csak az étel és ital (ezt jelezheti a férfi vállán lévő kulacs) primitív örömeiben leli boldogságát. A beavatás hatására Hésziodosz ráeszmél a világ törvényszerűségeire, a természet, valamint a művészet csodáira, és megpillantja az addig láthatatlanul táncoló múzsákat a réten – Zeus oltára és a Hippokréne forrás mellett.⁷¹ A görög mitológia szerint, ha ezek az istennők táncolnak, akkor az egész természet megtelik énekszóval. Így tehát ezen a képen is a zene születésének egyik jelenetével találkozhatunk. A középső kivételével, a terem valamennyi hosszabbik oldalán elhelyezkedő falképén szerepelnek múzsák, az ő daluk csak akkor válik csodálatos összhangzatú, kristálytisza művészetté, ha Apollón áll élükre, ahogy ez a nézőtér Lotz által készített mennyezetképén is megfigyelhető.⁷² Azt, hogy a Feszty-falképen szereplő jelenet azonosítható a Hésziodosz által leírt történettel – nemcsak a táncoló nőalakok és az őket leső pásztor figurájának megjelenése támasztja alá, hanem a szekkó közepén látható oltár is, mellette egy görög isten hermájával. A mítoszban szereplő Helikon hegye esetleg azonosítható a Faun mögött láthatóval, a Hippokréne pedig a másik képen levő forrással.

6. Feszty Árpád: A Múzsák tánca, falkép. Nagy Attila (Operaház) felvétele, 2016

7. Feszty Árpád: Patakcsobogás, falkép. A szerző felvétele, 2016

Ha valóban ennek a történetnek az ábrázolása látszik az ábrázoláson, akkor a Feszty-féle falképen először szembetűnő, háttal álló figura Hésziodosz, aki a három táncoló műzsát figyeli az aloék mögül. A leskelődő szerepébe a szemlélő magát is beleképzelheti – ahogy a pásztor meglesi a táncot, úgy a nézők is bepillantást nyernek egy eltűnt, idilli világba, ahol a művészetek istennői élnek. Feszty így arra figyelmeztetheti a büféterem látogatóit, hogy ne csak a testi élvezetekre – az evés és ivás örömeire – figyeljenek, hanem a szellemiekre is, hiszen a képzőművészeti alkotások és a zene hatalmának segítségével felidézhető az aranykor világa.

A műzsák táncát ábrázoló képtől balra levő, ajtó feletti szekő ablak felé eső oldala erősen károsodott: feltehetően még a 19. század végén történt beázás eredményeképpen. A kompozíció a forráscsobogás hangját mutatja be szimbolikus formában. (7. kép) A falképen feltehetően egy najád (forrásnimfa) látható az antik folyamistenek félig fekvő pózában ábrázolva, ám karja alól azok attribútuma, a vízzel teli korsó hiányzik.⁷³ A

8. Feszty Árpád: Szappho, falkép.
A szerző felvétele, 2016

nimfa mögötti szikláknál eredő forrás a kép előterében kis tavat képez, felszínéről a nőalak képe visszatükröződik. A bal oldalon erősen elmosódott meredély felett lombos fa terjeszti ki ágait, a jobb oldalon aloék elszáradt virágai magasodnak.

Azonban ez a táj sem feltétlenül csak földrajzi helyet jelöl, hanem a korábbi leírásnak megfelelően talán a múzsák – tehát a költészet és a művészet – egyik szent forrása (a fent említett történet szerint a Hippokréné) lehet, maga a nőalak pedig lehet szintén múzsa.⁷⁴ Ezt a gondolatot erősíti, hogy a mellette levő falképen lévő – a nézővel azonosítható – férfialak nyakában kulacs lóg, ami „szomjúságát” jelezheti. És ha sóvárgása valóban az arkádiai világ csodái, annak egykori művészeti és tudásbeli gazdagsága felé irányul, e vágy kielégítését szolgálhatja ez a forrás. Egy érzéssel teli képzőművészeti alkotás, egy lélekben visszhangot verő hangsor ugyanúgy pillanatnyi enyhülésként szolgál a szépre, tökéletesre sóvárgó léleknek, mint a hús víz a vándornak.⁷⁵

A középső ábrázolástól balra eső kép a tenger morajlását jeleníti meg ugyancsak

szimbolikus módon. (8. kép) A meztelen, kezében lanttal ábrázolt nőalak Szapphó, akit Platón nyomán a görögök a tizedik múzsának neveztek (és ilyen minőségében valóban helyet kaphat Árkádiában).⁷⁶ A jelenet az antik költőnő halálát ábrázolja, amikor a fiatal mitilini révész, Phaón miatt érzett szerelmi bánatában egy tengerparti szirtról a mélybe vetette magát. A lehajtott fejű, csalódott Szapphó a tenger partján lévő, Leukadia-szikla szélén állva látható, amint alatta a hullámok csapdossák a sziklaszirt alját. A kortárs kritika a kép mélyen átértzett tragikumát dicséri, ez a költőnő sikeres alkotói tevékenysége (amit a sziklán heverő, babérkoszorúval övezett lant jelez) és boldogtalan szerelmi élete között feszülő ellentétben nyilvánul meg.⁷⁷ Az öngyilkosságba menekülő Szapphó alakja egyúttal azt is jelzi, hogy szerelem nélkül még egy idilli világ sem elviselhető.

A Szapphót ábrázoló falkép legkolorisztikusabb és legizgalmasabb része a viharos felhőkkel teli égbolt. A part felől tornyosul a tenger fölé a fekete, szürke és a sötétkék különböző árnyalataiban játszó, vihart ígérő felhőoszlop. A mű bal oldalán még tiszta égbolt látható, de a tenger hullámai már felkorbácsolódtak. A habok színe az azúrkéktől a smaragdzigdig változik, ami az időközben megkopott festékréteg ellenére is érzékelhető.

Szapphó öngyilkossága kedvelt festészeti téma volt a 19. században – Feszty képéhez hasonló ábrázolással találkozhatunk Antoine Jean Gros, Théodore Chassériau és Charles Mengin művészetében is.⁷⁸ Az Operaház falképein azonban a legerőteljesebben Arnold Böcklin hatása érzékelhető. Feszty kedvenc festői közé tartozott a svájci mester, és *Két találkozás* című novellájában leírja, hogy a nagy mesterek az égben csak két művészre várnak a 19. századból – Munkácsyra és Böcklinre. Ebben a művében azt is említi, hogy müncheni évei alatt a Schack-galériában találkozott először a mester egyik művével,⁷⁹ ami a tajtékzó tenger sötét hullámain lebegő néreidát és tritont ábrázolt, és amely olyan elragadtatással töltötte el, melyet csak „*az igazi nagy művészi alkotás látványa kelthet az emberben*”. Később viszontlátta ezt a festményt, és csak akkor tudta meg az alkotójának nevét is, melyet akkor hallott először.⁸⁰

Böcklin és Feszty művészetében egyaránt jellemző az erőteljes kolorizmus, a „*teljes, égő színek kultusza*”, melyet mindig a magyar művész főbb festői erényei között tartottak számon. A természet szinte kultikus szeretete is közös jellemvonásuk, bár különbség, hogy míg Böcklin a természetet allegorikus alakok képébe öltözteti, addig ez Fesztyre – az operaházi képek kivételével – nem jellemző.⁸¹ A svájci festő a mitológiai zsánernek egy modernebb, aktualizált változatát alkotta meg, ahol a mitológiai figurák (faunok, nimfák, sellők) a természet részét alkotják. Böcklin világlátásának lényeges elemei is visszaköszönnek Feszty falképein – így az ember és a természet ősi egysége, az élet ennek egylényegűségéből fakadó teljessége, – amire utoljára talán az antikvitás korában volt példa.⁸² Feszty operaházi falképciklusa esetében többször fordult Böcklin festményeihez mint ihlető forrásokhoz, és e kompozíciók könnyen megtalálhatóak képeinek egyes elemeiben vagy kompozícióiban. Így Böcklin *Pán oszlopok között* című alkotása ugyanúgy a szürinxen játszó kecskelábú istent ábrázolja oszlopocsonkok között a nádasban, mint Feszty hasonló tárgyú festménye.⁸³ Böcklin *Hullámverés* elnevezésű művének komor színei, a tajtékzó tenger és a sziklához támaszkodó meztelen nő alakja a magyar művész Szapphót ábrázoló falképén idéződik fel.⁸⁴ A madárdal szimbolikus

ábrázolásán látható szőrös férfialakot nézve pedig felvetődik, hogy a svájci művész *Faun hallgatja a feketerigó füttyét* című festménye lehetett az ábrázolás alapja.⁸⁵

A múzsák táncát ábrázoló falkép ihletőjének Camille Corot egyik utolsó művét, az *Esti örömeiket*⁸⁶ vélem, amelyet 1875-ben kiállítottak a párizsi Szalonban,⁸⁷ és ugyancsak az antik tánc témáját ábrázolja. Ekkor Feszty a müncheni Képzőművészeti Akadémián tanult, így minden bizonnyal nagy figyelemmel követte a kiállításokat, így természetesen a franciaországiakat is. Művészbáratai révén pedig könnyen kezébe kerülhetett a Corot-festményt ábrázoló reprodukció.⁸⁸

Az Operaház társalgójának ma látható többi falképe nem Fesztytól való, ugyanis 1897–1898 telén a tetőről átszivárgott nedvesség miatt a helyiség öt freskója nagyon rossz állapotba került, így szükségessé vált azok újrafestése. Alkotójukat kérték fel, hogy elsőként a *Vihar* című képét fesse meg újra – ezúttal vászon alapra – ötszáz forintos tiszteletdíjért.⁸⁹ Mivel Feszty – ahogy válaszelevelében jelzi – a képciklus esetében a „művészi színharmóniát” tartotta a legfontosabbnak, csak úgy lett volna hajlandó vállalni a munkát, ha mind az öt megrongálódott képet egyszerre festheti meg.⁹⁰ Bár az ezért járó összeget öt év alatt törlesztendő részletekben is hajlandó lett volna elfogadni,⁹¹ az Operaház illetékesei végül mást, Ujváry Ignácot kérték fel a vászonalapra olajfestéssel történő megfestésére.⁹² 1906-ban a másik négy (a társalgó rövidebb oldalain lévő) megrongálódott képet is Ujváry festette újra vásznon, az épen maradt falképeket pedig „restaurálta”.⁹³ Ennek következtében az Operaházban levő műveket Feszty ezután már nem tartotta számon saját alkotásai között.⁹⁴

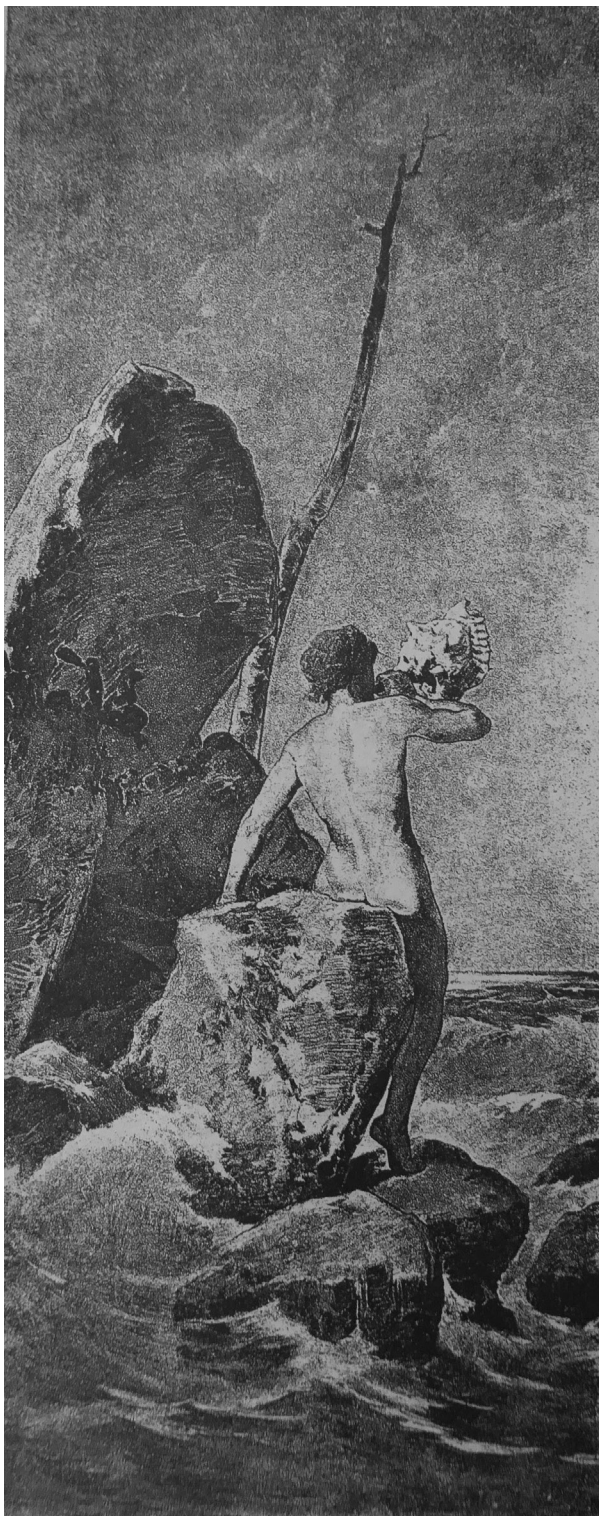
Ezt az öt alkotást mostanáig mindenki Feszty eredeti freskói hiteles másolatainak vélte,⁹⁵ de ez tévedés.

Ugyanis a témán (visszhang, kagylózúgás, csigakürt, madárdal, viharzúgás) kívül sem a kompozíció, sem a szereplők, sem a színvilág nem egyezik az előzőekkel, így Ujváry képei gyakorlatilag önálló műveknek tekintendők.⁹⁶

Ujváry *Alkonyi vihart* ábrázoló kompozíciójának helyén eredetileg – ahogy a Rückwardt-féle fénykép alapján tudjuk – teljesen más témát feldolgozó

9. Egykori fotó Feszty Árpád: *Madárdal* című falképéről (Rückwardt Heinrich *Architektonische Studien Blatter aus Budapest, Berlin 1895, 1. sorozat 6. szám.*) Részlet

jelenet kapott helyet, és itt a kép baloldalán egy növényekkel, – medvetalp-kaktuszokkal – borított sziklaszirt képe volt látható. Mellette egyik karjával a kövekbe kapaszkodó szakállas férfialakot lehetett látni.⁹⁷ (9. kép)

A falképhez közelebbi oldalfalon eredetileg a csigakürtöt és a kagylóbúgást szimbolizáló ábrázolások szerepeltek.⁹⁸

A helyiség bejáratához közelebbi freskó szereplője egy meztelen, a nézőnek hátat fordító férfi, akit egy hatalmas, kürtté alakított tengeri csiga házának megfújása közben ábrázolt a művész. (10. kép) Mögötte és mellette simára kopott tengeri sziklák, egy medvetalp kaktusz, illetve egy lombját vesztett kis fa volt megfigyelhető. Az alak lábainál a látóhatárig húzódó hullámzó tenger olyan bravúrral és dinamizmussal került megfestésre, hogy a víztömeg hatalmas erejének és a zúgó tengeri szélnek a megjelenítése még a reprodukció fogyatékoságai ellenére is érzékelhető.⁹⁹

A kagylóbúgás zenéjét megjelenítő freskó kompozíciója olyannak tűnik, mintha a tükörképe lenne az előzőének (ami feltételezi, hogy a két kép így egységet képezett a közöttük elhelyezkedő ablakkal, azt az érzést felkeltve, mintha a tenger fölött ragyogna a Nap). A művön

10. Fametszet Feszty Árpád
csigakürtöt ábrázoló falképéről.
Szana Tamás – Feszty Árpád,
Magyar Szalon 1886: 604

a délszaki növényekkel benőtt sziklameredély a képmező jobb-
oldalán helyezkedett el.

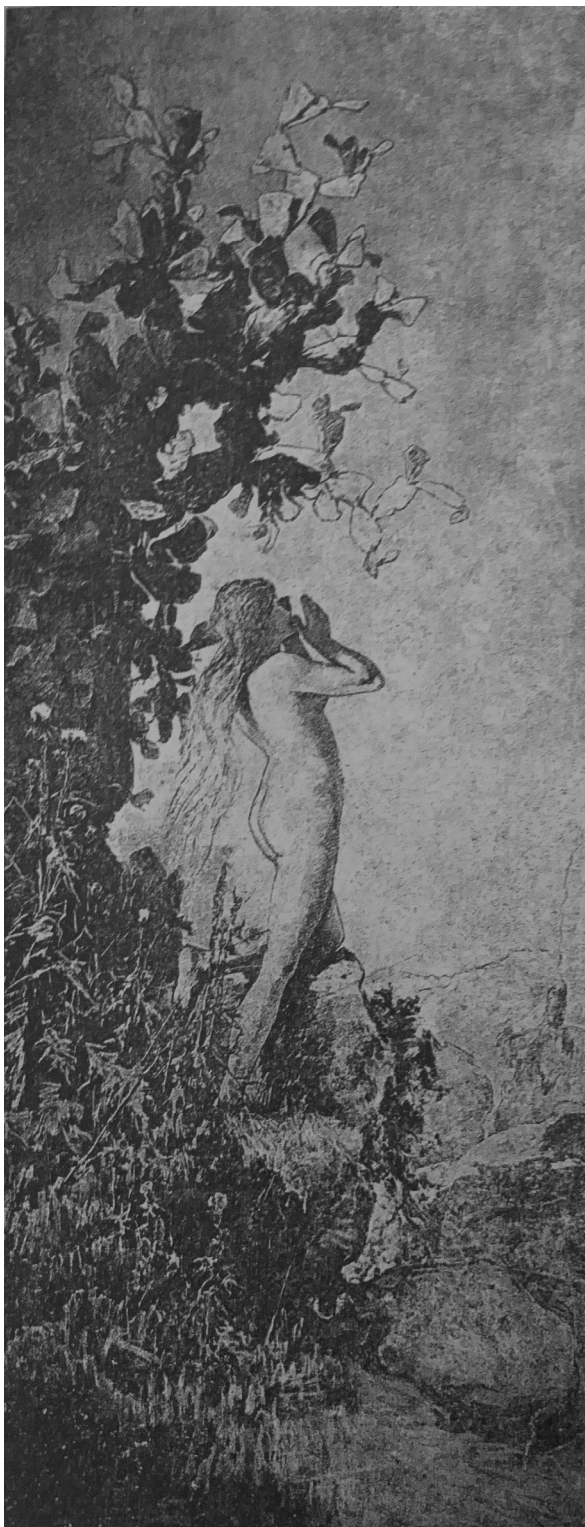
A festmény szereplője fel-
tehetően egy nimfa volt, aki
fülénél egy nagy tengeri csi-
gát tart (melynek bűgása a
hiedelmek szerint valójában a
tenger zűgása), lábainál nagy
kődarabok között növvő aloék,
a háttérben pedig a sima és
nyugodt tenger.¹⁰⁰ (11. kép)

A társalgó másik, rövidebb
oldalán levő kompozíciókról
fényképfelvétel nem maradt
fenn, de az egyik falképről
ismeretes egy fametszet.¹⁰¹ Ezen
a visszhang volt szimbolikus
formában megjelenítve –
Ekho nimfa hagyományos
ábrázolása nyomán – fiatal
lány képében.¹⁰² A kiáltó nő-
alak mögött faméretűvé nőtt
medvetalp-kaktusz volt látható,
az előtér művészien elrendezett
sziklatömböket – közöttük vi-
rágokkal – mutatott.¹⁰³ (12. kép)

Az utolsó kép – mint ahogy
arról már szó volt a korábbiakban
–, feltehetőleg vihart ábrázolt. Ha
figyelembe vesszük a rövidebb
oldalakon található festmények
kompozíciós elrendezését, az
valószínűsíthető, hogy a negyedik
mű jobb oldalán volt látható egy
magaslat – egy sziklameredély.
Mivel minden képen szerepelt
alak is, itt sem lehetett más-
képp, ez pedig – tekintetbe
véve azt, hogy ez esetben nem

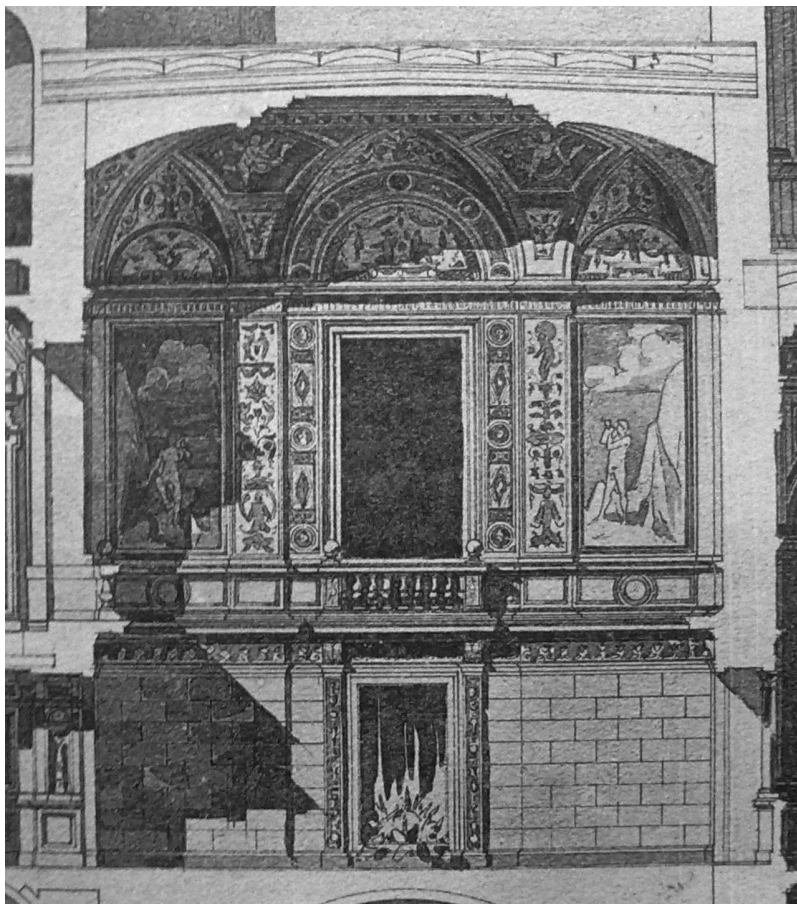
11. Fametszet Feszty Árpád
kagylóbűgást ábrázoló falképéről.
Szana Tamás – Feszty Árpád,
Magyar Szalon 1886: 603

ő szolgáltatta a hangot (hanem a vihar) – csak passzív szereplője lehetett a mű cselekményének. Ujváry Ignác a másolatok egyikén néreidákat szerepeltet, de ők nem fedezhetőek fel a megmaradt, és a reprodukciókról ismert Feszty-képeken. Tehát lehetséges, hogy a hiányzó kép szereplői néreidák voltak. Ezt az tény is erősíti, hogy Feszty először látott, és kedvenc Böcklin képe viharos tengeren hányódó tritont és néreidát ábrázolt, és mivel a büféterem több alkotása a svájci festő hasonló műveivel rokonítható, könnyen elképzelhető, hogy ez esetben sem volt másként.

Feszty Árpád szekksorozata a Magyar Állami Operaház büfétermében a magyarországi historizmus különleges fejezete. Ebben a ciklusban jelentkezik legmarkánsabban Arnold Böcklin hatása a korabeli művészetben – látványosabb és összetettebb módon, mint Szinyei Merse Pál festészetében. Európa más neves operaházainak festményciklusaihoz hasonlítva, – itt egy felfogásában, tematikájában teljesen egyedi sorozatról van szó, amelyben a zene egyetemes hatalma több jelentésrétegbe ágyazva jelenik meg – a megszokott görög-római mitológiai eszköztár legjellegzetesebb jegyeit elhagyva. Különleges dolog – de Feszty tájképfestő adottságaiból egyenesen következik – hogy az operaházi sorozat kimunkált

*12. Fametszet Feszty Árpád
visszhangot ábrázoló falképéről.
Szana Tamás – Feszty Árpád, Magyar
Szalon 1886: 601*

13. Metszet két eredeti Feszty falképről a büféterem keresztmetszetén.
Öffentliche Neubauten in Budapest, Budapest, 1885. 45. o. után III. tábla

és gazdag, érzéssel teli tájhátterei okán is kiemelkedik a kor hasonló hazai falképei közül.

Az operaházi sorozat méltó nyitánya egy olyan alkotó pályájának, akinek művészete a Terézvárosi kaszinó Lotz-termi szekcióin és a Törvénykezési Palota pannósorozatán át a *Magyarok bejövetele* körképben, valamint az aradi *Triptichon*ban teljesedik ki. Büfétermi munkája kapcsán Feszty Árpád stílusát a korabeli kritika „*nagy stílnek*” nevezte, és ezen nem csodálkozhatunk, hiszen az elegáns nagyvonalúsággal, virtuóz technikai tudással és emelkedett szellemmel megalkotott festmények mind a mai napig Operaházunk egyik legragyogóbb művészeti élményét nyújtják.¹⁰⁴

JEGYZETEK

1. *Czétényi 1987*: 10–12.
2. *Szvoboda Dománszky 1987*: 26.
3. *Szvoboda Dománszky 1987*: 27.
4. Valójában az operaházi képek készítésének idején a művész még Fesztinek írta a nevét, mert a család csak 1886-ban kapta meg nemesi oklevelét I. Ferenc Józseftől, és ettől fogva írhatták y-nal a vezetéknevüket. (A nemesi oklevél eredetije a Feszty-család tulajdonában található Ógyállán.)
5. Feszty – Ijjas 1966: 22–23.
6. BFL II/1/g Fővárosi Közmunkák Tanácsának Irattára 17. doboz Operaház iratai 183/1882.
7. *Budapesti Hírlap* II. évf. 218. sz. 1882. VIII. 27. 2. Az új Operaházról
8. BFL II/1/g Fővárosi Közmunkák Tanácsának Irattára 17. doboz Operaház iratai 137/1882. Összehasonlításképpen Vastagh György munkájáért hatezer forintot (136/1882), Székely Bertalan képeiért ötezeregyszáz forintot fizettek (135/1882).
9. BFL II/1/g Fővárosi Közmunkák Tanácsának Irattára 17. doboz Operaház iratai 183/1882.
10. *Graves 1970*. 159–171.
11. *Szvoboda Dománszky 1987*: 27.
12. *Szana 1889*: 179.
13. A Feszty forrásául szolgáló részt ld. *Ipolyi 1854*: 59–60.
14. *Ipolyi 1885*: 8. Ezt idézi pontatlanul a *Vasárnapi Ujság* XXXI. évf. 11. sz. 1884. III. 16. 177. Közintézetek és egyletek rovat – Az Országos Képzőművészeti Társulat.
15. *Szana 1889*: 179.
16. *Magyar Hírlap*, 1904. XII. 10. 1–2.
17. *Szana 1889*: 179.
18. Feszty Árpád 1883. február 4-én azt írja, hogy „négy hete van távol” (OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Messina, 1883. II. 4., autográf, toll, 4 oldal, a 2. old.) Jászai Mari 1883. január 7-én keltezett levelében azonban azt állítja, hogy „Árpád szegény, már két hete Rómában van” (*Kozocska 1944*: 171. 93. levél, Jászai Mari levele Mihályi Miminek, Budapest, 1883. I. 7.) Feltehetően Jászai a festő Budapestről való távozásának időpontjára, Feszty pedig Rómába érkezésének időpontjára utal.
19. OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Palermo, 1883. I. 22., autográf, toll, 4 oldal, 2. o.
20. OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Palermo, 1883. I. 22., autográf, toll, 4 oldal, 1. o.
21. *Feszty 1989*: 28.
22. OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Palermo, 1883. I. 22., autográf, toll, 4 oldal, 2. o.
23. OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Palermo, 1883. I. 22., autográf, toll, 4 oldal, 3. o.
24. OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Messina, 1883. II. 4., autográf, toll, 4 oldal, 3. o.
25. MNG At – Feszty Árpád 4379/b – Feszty Árpád levele Szmrecsányi Miklósnak, Itália (vsz. 1883. I–IV.), másik, 4379/a jelzetű egyelőre lappangó levelében firenzei tartózkodásáról ír Szmrecsányi Miklósnak (ez a katalóguscédula leírása alapján tudható).
26. *Szana 1886*: 605–607. A Faun modelljéül szolgáló – feltehetően olasz – férfiről készült vázlatok megjelentek *Szana 1886*: 606.
27. MNG At – Feszty Árpád 4379/b- Feszty levele Szmrecsányi Miklósnak, Itália (vsz. 1883. I–IV.)
28. MNG At – Feszty Árpád 4379/b- Feszty levele Szmrecsányi Miklósnak, Itália (vsz. 1883. I–IV.)
29. Így például később tőle rendelték meg a Vöröskereszt Egylet budai Erzsébet Kórházának (ma Sportkórház), a régi Nemzeti Színháznak, a városligeti Királyi Pavilonnak és a Terézvárosi Kaszinó közgyűlési termének (ma Párizsi Nagy Áruház Lotz-terme) és a századfordulót követően a budavári királyi palotának egyes falképeit.
30. *Kozocska 1944*: 173. 93. levél Jászai Maritól Mihályi Miminek 1883. IV. 16. Budapest „A minap az a gyönyörű abrosz! – hogy örült neki Árpádka – Rómába küldtem neki húsvétra.”
31. *Szana 1889*: 182.
32. *Képes Családi Lapok* V. évf. 13. sz. 1883. V. 6. Irodalom és művészet rovat 511.

33. A múzeumi tanulmányokról forrás nem szól, csak MNG Ata Feszty Árpád 4379/b- Feszty Árpád levele Szmracsányi Miklósnak, Itália (vsz. 1883. I–IV.) levélben jelzi ezt a szándékát, miszerint hazatérése után még „*a múzeumban kell*” keresgélne.
34. *Vasárnapi Ujság* 1883. XXX. évf. 30. sz. VII. 29. 492. Irodalom és művészet rovat
35. *Szana 1889*: 179., *Prém 1883*: 704.
36. MÁOE 5423–1898. sz. Budapest, 1898. XII. 20. *Szilágyi* 115. 1255–1899. sz. Perczel Keglevich István intendánsnak levél, Budapest, 1899. II. 12.
37. *Vasárnapi Ujság* 1884. XXXI. évf. 12. sz. III. 23. Irodalom és művészet rovat – A műcsarnokban
38. *Kalauz 1898*: 39.; *Gerevich 1928*: 254; *Gerevich 1930*: 95.; *Gerevich 1948*: 158. Az intézmény a két világháború között állítólag – időnként írásos dokumentáció nélkül – elcserélt nem egyházi témájú műtárgyakat egyháziakra. A karton – hacsak nem nagysága és sérülékeny volta miatt az időnek esett áldozatul – feltehetőleg egy ilyen csereakcióban „*veszett el*”.
39. *Gerevich 1930*: 95.
40. Lyka Károly művészettörténész hagyatéka. MDK-C-T-17/ 420.1 – cédulagyűjtemény.
41. *Szana 1889*: 179.
42. *Székelly 1962*: 131.
43. *Feszty 1989*: 28. Feszty Istvánnak valamennyi a kötetben szereplő Feszty Árpádhoz kötődő történetének sikerült megtalálni az eredeti, nyomtatott forrását – ennek az egy esetnek a kivételével. A pontos idézet miatt azonban minden bizonnyal ez sem kitalált eset, hanem a korabeli nyomtatott sajtó vagy a családban egykor meglévő – jelenleg általam nem megtalált – kézirat lehet a forrása. Az ógyallai Feszty Árpád Alapiskola és Óvoda ezt az idézetet választotta jelmondatául.
44. *Feszty – Ijjas 1966*: 31.
45. *Szana 1889*: 179.
46. *Szvoboda Dománszky 1987*: 27.
47. *Prém 1883*: 704.
48. *MÁOE Et 4404-99. sz. érk. VII.9. Ujváry Ignác levele az Operaház intendánsához, Kis Oroszi 1899. júl. 8. I. o.* A falképek lemérésére nem nyílt lehetőségem, az Operaház Emléktárában dolgozók pedig nem tudják a pontos adatokat.
49. Művészeti hírek. *Műcsarnok* 1898, II. évf. 25. sz. X. 21. 399. Új festmény az Operaház előcsarnokában MÁOE 2787/1898 szám Huszár Kálmánnak, az Operaház gazdasági főnökének levele Feszty Árpádhoz 1898. VI. 11. in: *Staud 1984*: 107. 87. irat
50. *Rückwardt 1895*. I. sorozat 6. számú kép A fénykép 1889-ben készült.
51. *Rückwardt 1895*. I. sorozat 6. számú kép A fénykép 1889-ben készült.
52. *Szana 1889*: 602, 603, 604.
53. *Szana 1889*: 179.
54. *Hild – Ybl 1991.*: 135.
55. *Jósika 1886*: 36., *Szvoboda Dománszky 1987*: 27.
56. *Geréb 1893*: 190.
57. *Tokarev 1988.*: 734.
58. *Publius Ovidius Naso: Átváltozások (Metamorphoses)* I. Budapest, 1982: 689–712. *Graves 1970*: 156. Az előtérben elhelyezkedő nádcsofához készített tanulmány reprodukciója *Bródy Sándor: Ezüstkecske* című művének 1898-as kiadásának illusztrációi között szerepel.
59. *Kallós 1922*: 138.
60. *Pecz 1904*: 343.
61. *Tokarev 1988*: 734., 2. hasáb Pán címszó
62. *Prém 1883*: 704.
63. A taorminai görög színház játékkerének bal oldalán emelkedő árkádos téglafal, valamint oszlopok pontos másai a festményen szereplőknek. Mind a két oszlopon megmaradt márványkockákból álló felépítmény, mind a téglafalban lévő gerendahelyek megegyeznek a Feszty-freskón lévőkkel. A háttérben lévő hegy azon csúcok egyike lehet, melyek a városka mellett található a szárazföld belseje felé. Feszty egyik levelében is említi, hogy „*gyönyörű részleteket talált*” Taorminában, így minden bizonnyal több vázlatot készített itt is.

64. OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Messina, 1883. II. 4. , autográf, toll, 4 oldal, 3.
65. *Csiky 2012*: 70. Bár Csiky Gergely mitológiai könyve csak 1885-ben jelent meg, annak anyaga már a korábbi években készen állhatott és arról Feszty tudomást szerezhetett, ugyanis ismerte az író munkásságát vagy akár személyes kapcsolatban is állhatott vele, ugyanis Cataniára is azért volt annyira kíváncsi, mert „*Csiky Gergely annyira magasztalta*”. (OSZK Lt Feszty Árpád levele Kürthy Emilnének, Palermo, 1883. I. 22., autográf, toll, 4 oldal- 4.)
66. *Horváth 1884*: 156, *Sz.T. 1884*: 162.
67. *Fürst 1943*: 49.
68. *Bellák 2014*: 94–95.
69. *Prém 1883*: 704.
70. *Prém 1883*: 704.
71. *Héziadosz 2005*: 7.
72. *Trencsényi 1960*: 64.
73. A nimfa szó jelentése az ókori lexikográfusok szerint „*forrást*” jelent. (*Tokarev 1988*: 725. 2. hasáb nimfa címszó.)
74. A görög mitológia szerint múzsák eredetileg forrásnimfák voltak. *Tokarev 1988*: 725. 2. hasáb nimfa címszó
75. A korábbiakban leírt három Feszty freskó témái feltűnnek – feltehetően egy nem kivitelezett – freskófríztervben. Ezen egy növények között szürinxen játszó Pán, mellette egy fekvő forrás- vagy folyónimfa és három táncoló nimfa látható. Közvetlen kapcsolatuk a Feszty-falképekkel nem kimutatható. Lotz 1904. o. n. – utolsó oldal képe – „*Táncoló nymphák (fríz compositio)*”
76. Szappho alakjának szerepeltetése egy arkádiai világban esetleg az elterjedt „*Et in Arcadia ego.*” azon jelentésével állhat kapcsolatban, miszerint „*Még Arkádiában is ott vagyok (mármint a halál).*”
77. *Prém 1883*: 704.
78. Antonie Jean Gros: Szapphó halála, olaj, vászon, 1801, 120x100cm, Baron Gerard Múzeum, Bayeux, Théodore Chassériau: Szapphó a tengerbe veti magát Leucádia szikláiról, 1840, 37x22,8 cm, Louvre, Párizs, Charles Mengin: Szapphó, 1877, olaj, vászon, 230,7x151,1 cm, Manchesteri Művészeti Galéria, Manchester
79. Schack báró müncheni galériájában többször kapott lehetőséget az akkor még kevésbé ismert Böcklin, hogy műveit kiállítsa.
80. *Feszty 1904*: 4–5.
81. *Feszty 1904*: 3–4.
82. *Király 2000*: 734.
83. Arnold Böcklin: Pán oszlopok közt, 1875, j.k.l. „Arnold Böcklin” Vászon, olaj, 62,5x50 cm, München, Neue Pinakotek, Inv. Nr.: WAF 67
84. Arnold Böcklin: Hullámverés, 1883, olaj, fa, 121x 82 cm, Nationalgalerie, Berlin
85. Arnold Böcklin: Faun hallgatja a feketerigó füttyét, 1863, olaj, vászon, 46,4x35,6 cm, Neue Pinakothek, München.
86. Camille Corot: Esti örömök, 1874–1875, olaj, vászon, 113x165,5 cm, jelezve balra lent: „Corot 1875.”
87. *Hammer 1983*: 56.
88. PIM Kt V4559/167/1 – Feszty Árpád akadémiai tagsága az 1873–1874-es évre, München 1874. VI. 25. 1111111
89. MÁOE 2787/1898 szám Huszár Kálmánnak, az Operaház gazdasági főnökének levele Feszty Árpádhoz 1898. VI. 11. in: *Staud 1984*: 107. 87. irat.
90. MÁOE 2493/1898. sz. Feszty Árpád levele Huszár Kálmánnak, az Operaház gazdasági főnökének 1898. VI. 23, Budapest, in: *Staud 1984*: 108. 88. sz.
91. MÁOE 2493/1898.sz. Feszty Árpád levele Huszár Kálmánnak, az Operaház gazdasági főnökének 1898. VI. 23, Budapest, in: *Staud 1984*: 109. 88.sz.
92. Ujváry Ignác művészetéről bővebben olvasható: *Lyka 1927*: 425–427. *Műcsarnok*, II. évf. 25. sz. 1898. X. 21: Művészeti hírek 399; Új festmény az Operaház előcsarnokában 110; Kémény Jenő levele Ujváry Ignácnak 1406–1898. sz. 1899. VI. 13. Budapest A 4258/99. számú intendánsi rendeletnek megfelelően Ujváry Ignác egy teljesen megrongálódott seccot, („*a Vihart szimbolikusan megoldva*”) Feszty eredeti

műve alapján vászonra másolt, 1885 augusztusa folyamán 500 forint tiszteletdíjért, miután bemutatta a másolat színes vázlatát. (Staud 1984: 112. 93. sz. 4404-99. sz. érk. VII. 9. Ujváry Ignác levele Intendánshoz, Kis Oroszi 1899. VII. 8.: 113, 94. sz. AD 3406/98 sz. és 4404/99. sz. Keglevich István intendáns levele Rákó a Magyar Királyi Operaház gazdasági főnökéhez 1899. VII. 31.)

93. Laurisin 1941: 50.; Ybl 1956: 84.

94. Feszty – Ijjas 1966: 32.

95. A falképek és az olajképek jellegének eltérő voltát mindössze a technika és a két mester tehetségbeli különbségének tulajdonították.

96. A gyanúra már az okot adott, hogy Ujváry Ignác az Alkonyi vihart ábrázoló képén kisoroszi műtermében dolgozott, ahol természetesen nem volt lehetősége a megromlásodott szekko alapos megfigyelésére „másolás” közben. Staud 1984: 112. 93. sz. 4404-99. sz. érk. VII. 9. Ujváry Ignác levele Intendánshoz, Kis Oroszi 1899. VII. 8.

97. A ma látható Alkonyi vihar elnevezésű képen egy sziklás patakparton ülő, kezében lantot tartó múzsa látható, aki hangszerével a vízésés robajában és a szél zúgásában hallható hangokat próbálja utánozni. A falkép felső részén az alkonyi naptól megvilágított örvénylő, fekete felhők figyelhetők meg. Új festmény az Operaház előcsarnokában. *Műcsarnok* II. évf. 25. sz. 1898. X. 21. Művészeti hírek.

98. A Rückwardt-féle fénykép segítségével lehet ezt tudni – a részletes elemzést pedig az ezekről megjelent reprodukciók teszik lehetővé. *Szana* 1886: 603, 604.

99. Ujváry képén egy párducbőrbe öltözött kőkorszaki vadászra emlékeztető férfi fújja a kezében lévő kürtöt. A sík táj egyáltalán nem hasonlít a Feszty eredeti képén szereplőhöz.

100. Az Ujváry-féle tenger mormolását megjelenítő kép előterében egy habokból kiemelkedő lapos sziklán két néreida látható, amint füleikre tengeri csigák házát szorítják. A háttérben a tenger és igen távol a szárazföld partjai figyelhetők meg a vöröslő alkonyi éggel.

101. *Szana* 1886: 602.

102. *Csiky* 2012: 76.

103. Ujváry ma látható festményén a kiáltó alak mögött fekete sziklahalmok láthatók. Sajnos a kép olyan sötét és olyan rossz a megvilágítása, hogy más részletei alig kivehetők.

104. *Prém* 1883: 704.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bellák 2014

Bellák Gábor: Szinyei Faunja.

In: Virág Judit Galéria Tavaszi aukció katalógusa, Budapest, 2014, 92–95.

Czétényi 1987

Czétényi Piroška: Az Operaház felépítésének története, 1987.

In: Az Operaház, Budapest 1987, 5–17.

Csiky 2012

Csiky Gergely: Görög-római mitológia, Budapest, 2012. (1885)

Feszty 1904

Feszty Árpád: Két találkozás, *Művészeti Krónika* I. évf. 12. sz. 1904. XII. 15, 3–5.

Feszty–Ijjas 1966

Feszty Masa – Ijjas Antal: Feszty Árpád élete és művészete, Budapest, (1966.)

Feszty 1989

Feszty István: A Feszty-család története, Tatabánya, 1989.

Fürst 1943

Fürst Leontin: Hangszerek a magyar képzőművészetben, Budapest, 1943.

Gerevich 1928

Gerevich Tibor: Esztergomi műkincsek.
In: Primás-album, Budapest, 1928., 179–263.

Gerevich 1930.

Gerevich Tibor: Az Ipolyi gyűjtemény.
Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve, Budapest, 1930.

Gerevich 1948

Gerevich Tibor (szerk.) Magyarország műemléki topográfiája – Esztergom műemlékei, Budapest 1948.

Geréb 1983

dr. Geréb József: Az Olympus görög-római mythologia, Budapest 1893.

Graves 1970

Graves, Robert: Görög mitológia I. kötet, Budapest, 1970.

Hammer 1983

Öt évszázad mesterművei. Dr. Armand Hammer gyűjteményének kiállítása a Szépművészeti Múzeumban 1983. június–július, Budapest, 1983.

Hésziadosz 2005

Hésziadosz: Istenek születése, Munkák és napok, Budapest, 2005.

Hild–Ybl 1991

Ybl Miklós építész 1814–1891.
A Hild-Ybl alapítvány kiállításának katalógusa, Budapest 1991, XII.–1992, III.

Horváth 1884

Horváth Károly: Az új Operaház.
Magyar Szalon, II. k. 1884, IX., 149–156.

Ipolyi 1854

Ipolyi Arnold: Magyar mythologia, Pest, 1854.

Ipolyi 1885

Ipolyi Arnold elnöki megnyitó beszéde az 1884. márczius 9.-ki közgyűlésen.
Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Közleményei az 1884. évre XI. évf. 11. sz., Budapest, 1885.

Jósika 1886

Jósika Miklós (szerk.) Az Operaház évkönyve 1884–1885. évre, Budapest, 1886.

Kalauz 1898.

Kalauz a Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet Múzeumához, Nagyvárad, 1898.

Kallós 1922

dr. Kallós Ede: Görög mithológia, Budapest, 1922.

Király 2000

Király Erzsébet: Mítosz és természet Böcklin hatás és időélmény Szinyei Merse Pál művészetében. In: Történelem-kép (szerk. *Mikó Árpád, Sinkó Katalin*), Budapest, 2000, 723–729.

Kozocsa 1944

Kozocsa Sándor: Jászai Mari levelei, Budapest, 1944.

Laurisin 1941

Laurisin Lajos: A Magyar Királyi Operaház, Budapest, 1941.

Leonhardt – Melan 1885

Leonhardt, E. R. – Melan, J.: Oeffentliche Neubauten in Budapest, Budapest, 1885.

Lotz 1904

Lotz Károly emléke 1833–1904, Budapest, é.n. (1904)

Lyka 1927

Lyka Károly: Ujváry Ignác. *Magyar Művészet* 1927. VI, III. évf. 6. sz. 425–427.

Pecz 1904

Pecz József: Ókori lexikon III. kötet, Budapest, 1904.

Prém 1883

dr. Prém József: A Dalszínház belseje

Koszorú, 1883, XI. 4, 44. sz. 701–705.

Rückwardt 1895

Rückwardt, Heinrich: Architektonische Studien Blätter aus Budapest, Berlin 1895.

Szvoboda Dománszky 1987

Szvoboda Dománszky Gabriella: Az Operaház dekorációja.

In: *Az Operaház*, Budapest 1987, 19–42.

Staud 1984

A 100 éves Operaház iratai (szerk. *Staud Géza*), Budapest, 1984.

Szana 1884

Sz.T. (Szana Tamás): A mi Operaházunk falfestményei

Magyar Szalon, 1884, IX, II. kötet, 157–163.

Szana 1886

Szana Tamás: Feszti Árpád albuma, Komárom, 1886.

Ua. *Szana Tamás*: Feszti Árpád,

Magyar Szalon 1886, 599–610.

Szana 1889

Szana Tamás: A magyar művészek, II, Budapest, 1889.

Székely 1962

Székely Bertalan: VI. A falfestészetéről. (1884)

In: *Székely Bertalan válogatott művészeti írásai* (vál. *Maksay László*), Budapest, 131–137. 1962.

Tokarev 1988

Mitológiai enciklopédia I. k. (szerk. F. A. *Tokarev*), Budapest, 1988.

Trencsényi 1960.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia, Budapest, 1960.

RÖVIDÍTÉSEK

MÁOE	Magyar Állami Operaház Emléktára
MDK	Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Dokumentációs Központja
OSZK Lt	Országos Széchényi Könyvtár Levelestára
MNG At	Magyar Nemzeti Galéria Adattára
BFL	Budapest Főváros Levéltára
PIM Kt	Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár

MÁRK GÖRBE

ÁRPÁD FESZTY'S WALL PAINTINGS IN THE BAR GALLERY
OF THE HUNGARIAN STATE OPERA HOUSE

ABSTRACT

Árpád Feszty received his first state commission in 1882: he was to have adorned the first-floor salon of the opera with five secco paintings depicting the story of Bacchus. During his nearly six-month Italian tour he changed the original program and showed the origins of music through the symbolic representations of natural sounds. Outstanding among the nine murals executed between summer 1883 and spring 1884 is the one of the shepherd God Faun just trying out the very first musical instrument, the syrinx. The next picture shows the dance of the Muses, based on Hesiod's Theogony in the introduction to which the Muses inform the ignorant shepherd boy that there are more sublime delights than eating and drinking. Since the mural is in the bar-room, the viewer is admonished that the miracles of art and music provide far more superior pleasures than physical satisfaction. Five of Feszty's wall paintings were destroyed by leakage back in the 19th century. Ignác Újváry painted pictures on similar themes in their place. The surviving four Feszty wall paintings are important proof of his outstanding talent as remnants of a secco series on a so-far almost unprecedented theme and complex symbolism.

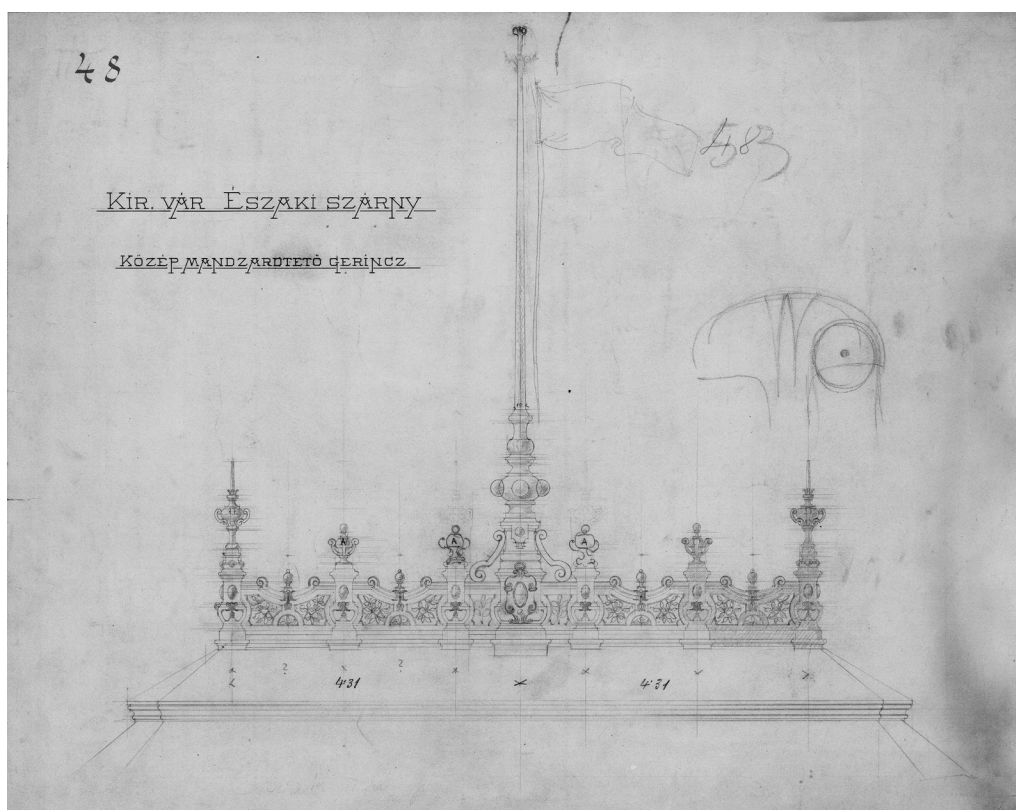

*Feszty Árpád vízfestékvázlata (1883) az Operaház Faun c. falképének egy részletéhez
in Bródy Sándor: Az ezüst kecske, 1898. utolsó oldal*

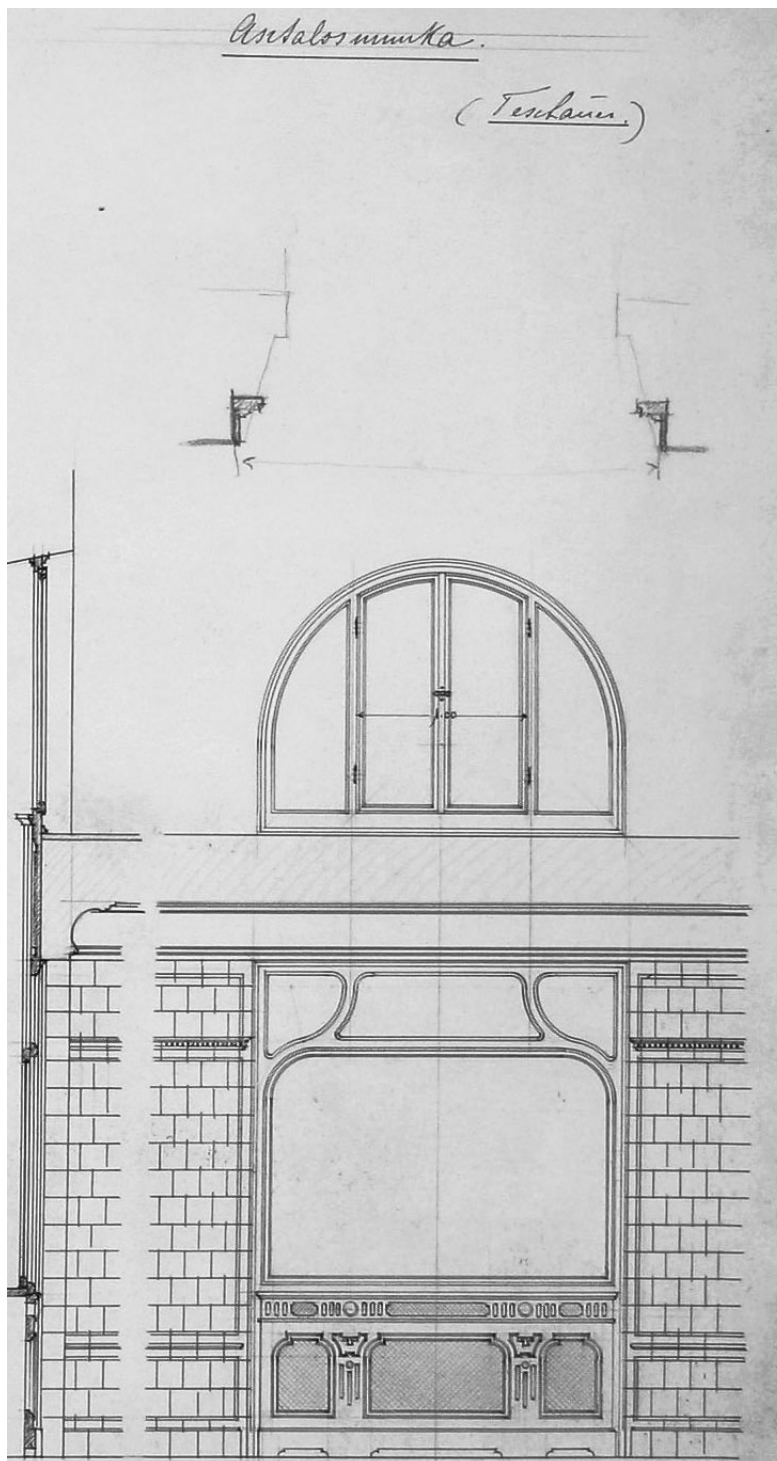
ROSTÁS PÉTER

HAUSZMANN ALAJOS ÉS A SZECESSZIÓ A BUDAI KIRÁLYI PALOTA 1900 KÖRÜLI ÁTÉPÍTÉSÉBEN

A budai királyi palota 1870-től tervezett, majd 1890 és 1905 közt kivitelezett kibővítése, átalakítása, újjáépítése eredményeként olyan hatalmas épületkomplexum jött létre, amely igen sokféle stílust egyesített magába. Ybl Miklós neoreneszánsz-neobarokk architektúráját Hauszmann Alajos formálta át a késő historizmus szellemében. A palota északi bővítményének homlokzatán ugyan csak elvétve, inkább csak a díszítmények kompozícióiban, de felfedezhető volt a szecesszió hatása. (1. kép) Ennek az épületrésznek a kiépítéséről, mint ismeretes,¹ csak 1896-ban született döntés,² tehát a

1. A királyi palota északi szárnyának tetőgerinc-díszje.
BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény ltsz. 47.A

2. A krisztinavárosi szárny egyik alagsori épületasztalos terve, Forster Központ, Tervtár, ltsz. 77669

homlokzat részleteinek tervezése is csak ezt követően kezdődött, a kiviteli terveket 1897 márciusára készítette el a Hauszmann vezette építési iroda.³ Nem meglepő tehát, hogy architektúráján elszórta szecessziós elemeket lehetett felfedezni. Kevésbé ismertek azonban a még jórészt Ybl által megtervezett krisztinavárosi szárny belső, zárt udvari homlokzatainak már a Hauszmann iroda által tervezett szecessziós részletei. (2. kép)

A palota építkezését irányító konzervatív beállítottságú, de a kortárs építészeti stílusokra élénken figyelő Hauszmann Alajost elsősorban az enteriőrök megtervezésénél érték olyan kihívások, amelyek próbára tették művészi és művészetpolitikai felfogását, hiszen a homlokzatok kiképzésének stílusvilága nagyrészt adott volt már a neobarokk palota és az Ybl-féle nyugati bővítmény tervein.

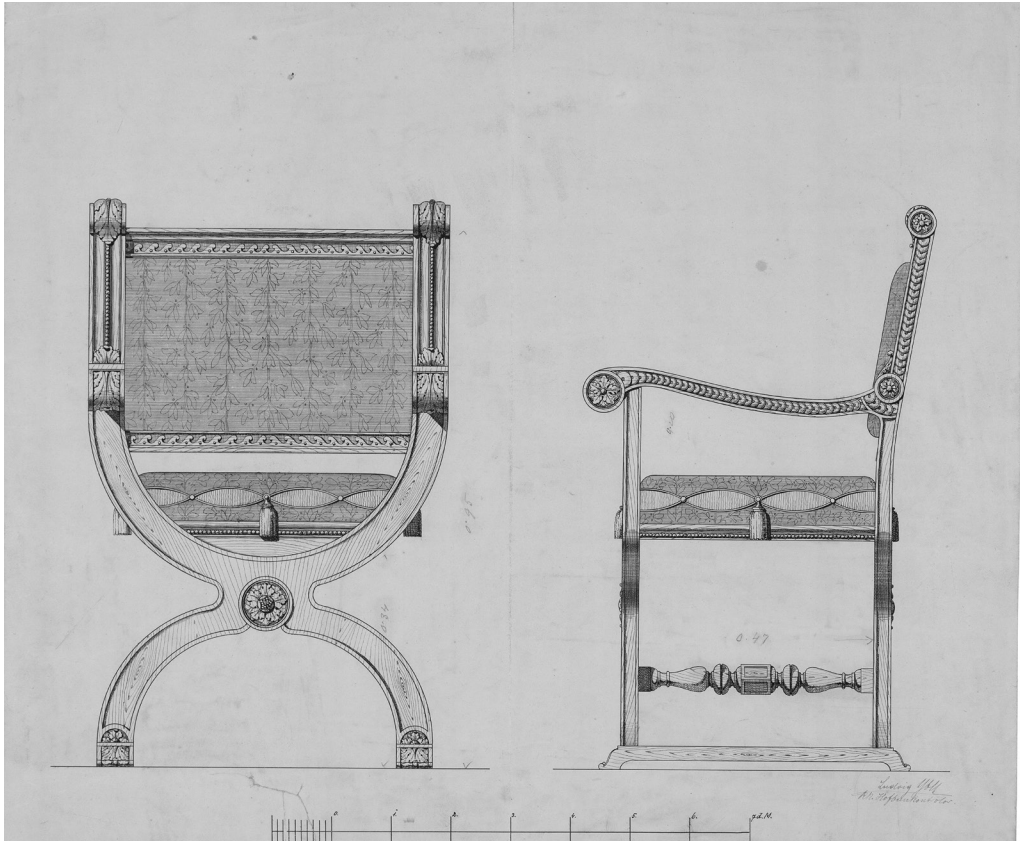
1897 tavaszán Zsolnay Vilmos felségfolyamodványban kérvényezte, hogy egy magyar stílusú, majolika díszítésű szobát készíthessen a palotában, amelyet az 1900-as párizsi világiállításra is szeretett volna bemutatni.⁴ A kérvényező nyilvánvalóan igyekezett bekapcsolódni a párizsi világiállítás magyar pavilonja, és egyúttal a palota ekkor még nem véglegesített berendezési programjába. Zsolnay a kérvényében így fogalmazott: „kegyeskedjék nekem megengedni, hogy az újonnan épülő királyi várpalotában egy magyar stílusú szobát építtessék agyagból a saját tervem szerint egészen berendezhessek és ezen szobát összes berendezéseivel együtt a párizsi világiállításra ... az összes népek és nemzetek színe előtt bemutathassam.” Zsolnay levelét a miniszterelnökség 1897. május 27-én küldte fel a főudvarmesteri hivatalnak,⁵ hogy jelentsék be a királynak Zsolnay indítványát, majd az irat visszafelé jövet, a miniszterelnökségtől 1897. június 8-án landolt Hauszmann íróasztalán azzal, hogy véleményezze az elképzelést. A főépítész szokatlanul sokára: csak 1897. november 30-án készített előterjesztést a várépítési bizottságnak, amelyben egy komplex programot dolgozott ki a palota funkció nélküli díszenteriőrjei számára, és ebbe integrálta Zsolnay indítványát.⁶ Hauszmann kategorikusan elvetette ugyanakkor azt a lehetőséget, hogy Zsolnay saját maga tervezze a magyaros stílusú enteriőrt. Érvelése szerint: „bármely stílus és anyag nyerjen is alkalmazást, a királyi vár új termeinek kiképzésében bizonyos egyöntetűséget és harmóniát szem előtt kell tartani. Nem lehet megengedni, hogy egyik iparág, ha még oly tökéletes is, a másikkal rovasára érvényesüljön, amit csak akkor lehet elérni, ha a tervezés és az iránytadó elvek megállapítása egy vezető művész kezében van összpontosítva. E mellett természetesen nincs kizárva, hogy a részletek kidomborítása más művészek vagy speciális műiparosokra bízassék és ezek tehetségének kellő munkatér engedtesse át.” Az érvelés meggyőzőnek tűnik, de figyelmet keltő, hogy bő két évre rá, 1900-ban a művezetés minden további nélkül engedélyt adott Huszár Ilona bárónőnek a krisztinavárosi szárny második emeleti udvarhölgyi lakása berendezésére összesen 17.350 koronáért.⁷ Egy szalon, egy dolgozószoba és egy hálószoba bútorzatának tervezését, és a kivitelezés lebonyolítását engedték át. Hauszmann 1897-ben tehát még rigorózusabb volt a szecessziós stílus alkalmazásával szemben, de az is elképzelhető, hogy a Zsolnay-féle majolikaszoba projektje mögött más, Huszárnál fajsúlyosabb tervező egyéniséget sejtett, és ezért állt ellen a tervnek mereven.

Mintegy fél év alatt, 1897 novemberére Hauszmann kidolgozta a Habsburg-, a Hunyadi- és a Szent István terem hármásából álló történelmi díszterem rendszerét, sőt, megtervezte a Szent István terem díszítését is neoromán stílusban.

Hauszmann 1897-ben megtehetette, hogy a magyar stílus kialakítást azonosnak tekintse a magyar történelemmel összeforrott stílusok felelevenítésével. A várépítési bizottságnak benyújtott előterjesztésében így fogalmaz: „tér engedendő a modern subjectiv művészi felfogásnak és azon törekvéseknek is, melyek egy eredeti magyar stylus létesítése érdekében és különösen a műipar terén országszerte megindultak...A magyar stylú ornamentatió, a keleti és román irányú művészi elemek, melyhez a majolika alkalmazása is járulhat, a Szent István terem kiképzésénél lesznek helyén...”⁸

1898 – 1899-ben a palota építkezését felügyelő tényezők is felvetették a kortárs modern lakberendezési stílusok megjelenésének szükségét a palota újonnan kialakítandó enteriőrjeiben. Az egyes termek funkcióit a császári főudvarmesteri hivatal írta elő, mivel ez a szervezet felügyelte a császári ingatlanok berendezését és minden, az uralkodóval kapcsolatos protokolláris ügyet, legyen az esemény, vagy ingó- és ingatlan kialakítása. A várépítési bizottságban ennek a szervezetnek is volt képviselője, igaz, csak tanácsadói szerepkörben. 1898-ban a főudvarmester kifejezetten a belső berendezéssel kapcsolatos ügyekben Franz Wetschl udvari tanácsost delegálta a bizottságba.⁹ Wetschl a bécsi Hofburg építési bizottságában is részt vett és ő irányította a Burgtheater berendezési munkálatait is.¹⁰ 1897-ben Arthur von Scalától, a bécsi iparművészeti múzeum angломán igazgatójától részletes útitervet kapott, amely tartalmazta, hogy mely európai fővárosokban, mely rezidenciákat, lakberendezési boltokat és üzemekeket látogasson meg, a célból, hogy a kortárs lakberendezési iparág első vonalát tanulmányozza.¹¹

Hauszmann visszaemlékezésében hosszan ír arról, hogy a főudvarmesteri hivatal milyen ellenséges volt vele szemben. Bár e memoár több helyen bizonyíthatóan valótlanosságokat tartalmaz, mégis e ponton hihetünk Hauszmann-nak, hiszen a vele baráti kapcsolatban álló Friedrich Ohmann is konfliktusos viszonyban állt Wetschl-lel.¹² Bizonyára tehát éppen ez utóbbinak is szerepe volt benne, bár közvetlenül Apponyi Lajos udvarnagy kezdeményezésére történt 1898 végén, Wetschlnek a várépítési bizottságba való delegálását követően fél évvel,¹³ hogy a várépítési bizottság európai tanulmányútra küldte a budapesti főépítést és a várkapitányt.¹⁴ A várépítési bizottság ülésén Apponyi arra hívta fel a várépítést irányítók figyelmét, hogy „általában a művészet, de különösen az iparművészet terén az utóbbi években egészen új irány lépett életbe, amely új irány a királyi és főúri paloták berendezésénél érvényesült. A mozgalom Angliában indult meg, ahol különösen a bútorszövő és tapet-ipar terén a legelőkelőbb munkások találhatók.” Azt indítványozta tehát Apponyi, hogy Hauszmann Alajos művezető építész és lovag Ybl Lajos várkapitány, „a kiktől a bizottság első sorban vár megfelelő javaslatot, külföldi tanulmányútra küldessenek ki oly megbízatással, hogy a külföldi gyárat megtekintvén és termékeiket vizsgálat tárgyává tevén, a közvetlen szemlézés útján nyerendő tapasztalataikat a kir. vár belső berendezési munkálatai érdemében kellően értékesítsék.” Utóbbi, lovag Ybl Lajos, Ybl Miklós unokaöccse tervezői tevékenységéről a budavári palota vonatkozásában keveset tudunk. Mint minden várkapitány előtte és utána, ő is kettős szerepet töltött be: egyrészt a budai és gödöllői királyi paloták karbantartását, műszaki, lakberendezési és építészeti munkáinak felügyeletét látta el, másrészt bizonyos munkákat saját maga is megtervezett. Ybl Lajos egy lakberendezési terve a Kiscelli Múzeum építészeti gyűjteményében maradt fenn.¹⁵ (3. kép) A király

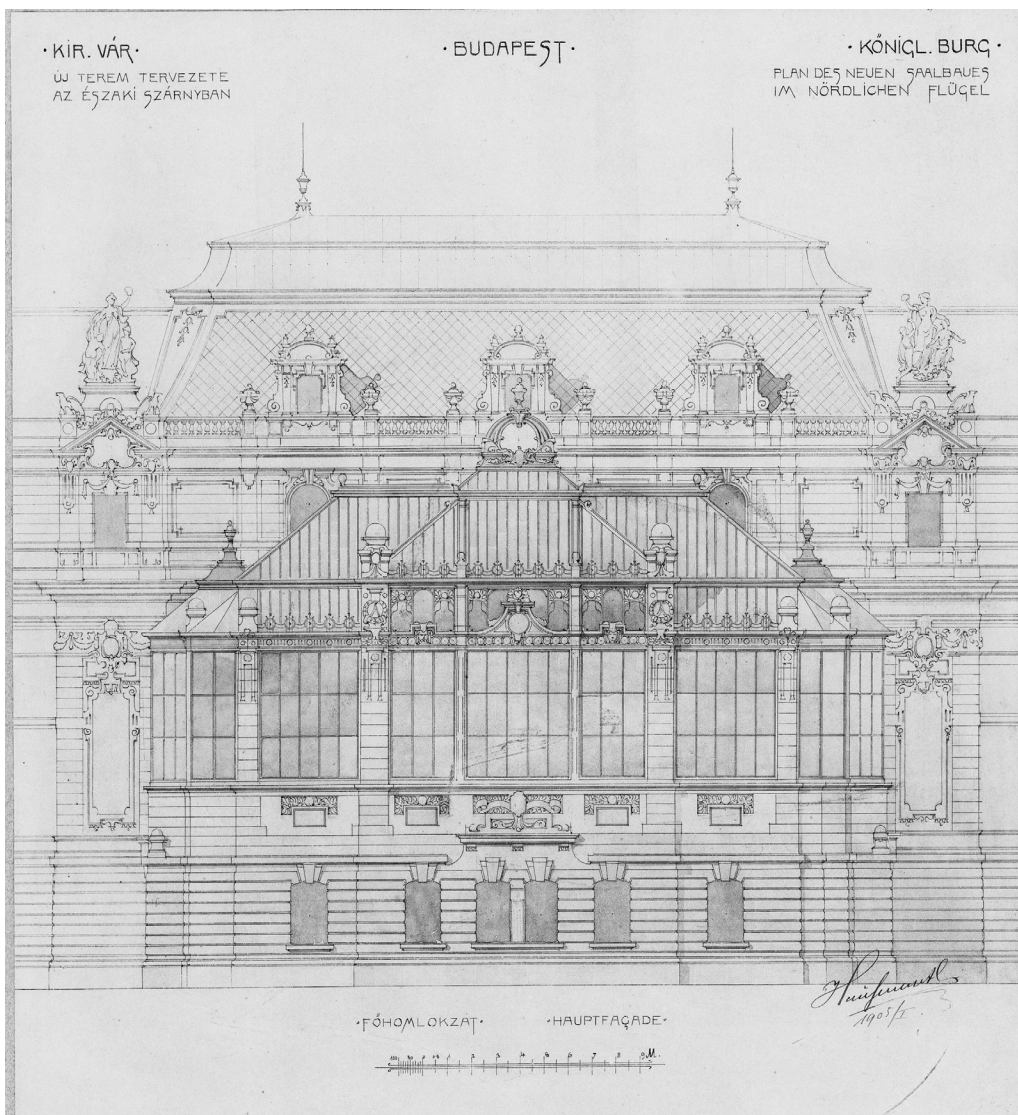

3. A király széke a budai királyi palotában. Ybl Lajos várkapitány terve, 1898 k.
BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény ltsz. F.I.A.

neoreneszánsz stílusú, ollós íróasztalszékét tervezte meg 1898-ban az addigi egyszerű Thonet karosszék helyett.¹⁶

Ybl Lajos és Hauszmann 1899. március végétől május elejéig, 5 hét alatt számos európai uralkodói rezidenciát, és főrangú palotaberendezést tekinthetett meg a helyi magyar követségek előzetes szervező munkája segítségével, és sok régiségkereskedést, valamint iparművészeti üzemet és boltot keresett fel.¹⁷

Hauszmannék dolga tehát az volt, hogy egyrészt tájékozódjanak a legelegánsabb palotaberendezések stílusáról, másrészt, hogy mindjárt vásároljanak dísztárgyakat, bútormintákat és szöveteket, amelyek a palota felszereléséhez kellenek majd. Úti beszámolójuk szerint, melynek saját példányát Gerle János publikálta az *Építészeti Mesterei* sorozat Hauszmannról szóló kötetében,¹⁸ a tanulmányutat a berlini Schloß megtekintésével kezdték, ahol Albert Geyer, a porosz királyi rezidencia építőbizottságának tagja, az épület későbbi monográfusa kalauzolta őket. Ezután Potsdamba látogattak, ahol megnézték a Stadtschloß-t, a Neues Palais-t, a Sanssoucit és a Babelsberg kastélyt. Ezek közül a II. Vilmos rezidenciájaként szolgáló Neues Palais-t emelték ki jelentésükben, és így foglalták össze a tanulságokat: „Úgy a

4. Bővítmény terve a királyi palota északi szárnyához, 1905.
 BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény lt. sz. F. 284.

berlini »Schloss«-ban mint pedig a »Neues Palais« berendezésében a XIV–XVI. Lajos korszakbeli stílrány a mérvadó. Selyem szövettel vagy gobelinnek bevont fal, erőteljesen domborított stucco-mennyezet gazdag aranyozással és fresco festményekkel, berakott vagy bronzdíszítéssel ellátott bútorok, továbbá művészi tárgyak és festmények nagymérvű alkalmazása adják meg ezen termeknek fejedelmi jellegét.” A berlini látogatással két műtárgyvásárlás hozható – ha nem is közvetlen – kapcsolatba: a művezetés 1903-ban a berlini Königlische Porzellan-Manufakturtól egy pálmartó edényt és egy vázát.¹⁹ Adolf Markiewitz berlini műkereskedőtől pedig két empire vázát²⁰ vásárolt. Svédországban a stockholmi királyi várat nézték meg. Itt is megállapították,

hogy „A bútorzat a palotában is a francia művészet legjobb korszakaiból származik. A falak többnyire gobelinnel vannak bevonva, mellyel az aranyozott stucco-mennyezetek harmonikus összhangzásban állanak. 2000 db-os gobelin-gyűjtemény van, amelyeket termék díszítésére használnak, és ez adja meg az előkelőségüket, azt a művészi becsét, melyet más díszítési eszközzel nem lehet elérni.”

A svéd királyi nyári lakban, Drottningholmban is a gobelinek keltették fel tetszésüket, és itt is a XVI. Lajos kori bútorokat emelték ki. Az amszterdami királyi palotában az empire bútorok nyerték el tetszésüket, de itt elsősorban a szerzeményezés került előtérbe. „Ha Amsterdam speciális célunkhoz képest nem is felelt meg teljesen várakozásunknak, ottani tartózkodásunk más tekintetben mégis eredményes volt, a mennyiben fölkeresve a nagy hírnévnek örvendő régiségkereskedőket, sikerült kiváló értékkel bíró bútordarabot és kandalló dísz jutányos áron beszerezniük.” E kereskedőket a fennmaradt számlák és elszámolások alapján azonosítani lehet. A J.J. Boas Berg régiségkereskedéstől egy aranyozott bronz XVI. Lajos stílusú órát, valamint egy lapis lazulival díszített kabinetszekrényt,²¹ az Etienne Delaunoy cégtől faberakással díszített szekrényeket,²² F. Kompnál, a delfti Faiencerie amsterdami lerakatánál egy fajansz vázát és egy 5 darabos fajansz dísz tárgy-garnitúrát,²³ végül a A.J. Spyer & Zoon régiségkereskedésben egy Boule vitrint, egy szintén Boule technikával díszített komódot, és egy ugyanilyen órát és ehhez egy konzolt vásároltak.²⁴

Ybl Lajos és Hauszmann beszámolójukban hangsúlyozták, hogy útjuk következő állomásán, a brüsszeli kir. palotában is a bútorok nagy része empire, mahagóni fa és bronzdíszítéssel. Különösen érdekes, amit az éppen átépítés alatt álló, Brüsszel melletti kastélyról, Laekenről írtak: „Az ünnepi és díszhelyiségek itt a palotával kapcsolatos üveg- és pálmaházakba helyezettek. Valóban bámulandók ezen nagy méretű kupolás üvegpaloták, amelyek úgy a tropikus növényzet fölvetelére, valamint nagy ünnepek céljára emeltettek és oly nagyok, hogy bennük 1500 személy is megvendéghelhető. E pálmaházi csoport, mely a legváltozatosabb helyiségeket tartalmazza és színpaddal is kiegészíthető, 3500 m² alapterületet foglal el. Ezen felül circa két kilométer hosszú üvegházi folyosóval kapcsolatos, mely a parkban távolabb levő templom összeköttetésére szolgál.” A budai palota északi szárnyának 1905-ben felmerült, de végül nem kivitelezett bővítési terve (4. kép) éppen egy fogadások céljára, a bálterem nyugati bővítésként kiépítendő vasszerkezetű üvegházat tartalmazott.²⁵ Brüsszelben Hauszmannék a Compagnie des Bronzes raktárában kandallódíszeket, kandallóórákat és girandolokat vettek.²⁶ (5. kép) Ezután következett London, a Buckingham Palace. Ezt olvassuk erről a beszámolóban: „A bútorzat mindenütt francia eredetű, mely számos festmény és szobrászati művekké van harmonikus egésszé egyesítve. A királyné lakása északi irányban csatlakozik a díszhelyiségekhez és szintén igen fényesen fejedelmi pompával van berendezve. A falak selyem szövettel vagy gobelinnel bevonva, a bútorok nagyrészt Boule-tól származnak és ezen mester legkiválóbb alkotásai közé tartoznak.” Londonban bejutottak magánpalotákba, a Dorchester House-ba, melyben Captain Holford, Albert herceg főlovásza lakott, és megnézték a Duke of Westminster otthonát a Grosvenorhouseban. Hauszmannék így írtak ezekről: „Ezekben a palotákban folyamatosan gyűjtik a műkincseket évszázadok óta. A bútorzatnak minden egyes darabja műtárgy és francia eredetű, akár a Lajosok,

5. A brüsszeli *Compagnie des Bronzes* műhelye 1900 k. Képeslap, magántulajdon

akár az empire korszakából. A modern iránynak, az úgynevezett angol stílusú bútornak előkelő helyen való alkalmazását nem lehet látni.” A londoni magánpaloták különösen nagy hatást gyakoroltak Hauszmannékra: „Művészeti elrendezés és ízlés dolgában itt láttuk a legszebb tárgyakat és itt tanultunk legtöbbet.”

A londoni clubok közül voltak a Senior united service és az Army & Navy Clubban. Mindkettő a Pall Mall-en volt. „Új dolgot itt nem láttunk, hisz az angol clubok szolgáltatottak mintául a mi casinóink és clubjaink számára is, azzal a különbséggel azonban, hogy a conservatív angol nem engedett oly nagy tért az újabb stílusú bútoroknak, mint azt pld. a Park Clubunkban látjuk. Egyöntetűbb, stílusosabb ott a berendezés, és díszhelyiségekben francia bútor van alkalmazásban.” Nyolcnapos londoni tartózkodásukat arra is felhasználták, hogy gyárosokat és műiparosokat is felkeressenek, és vásároltak is bútor- és tapétamintákat, illetve különféle dísz tárgyakat. A legjelentősebb bútorkereskedőtől, a Maple & Co. cégtől bőr huzatos mahagóni Chippendale székeket, ugyancsak mahagóni társalgó asztalokat és székeket, réz ágyakat, illetve kreton bútorhuzatokat,²⁷ vásároltak a Rottmann & Co. cégtől, amely kifejezetten japán dombornyomásos bőr tapétákkal kereskedett, bőr és papír tapétákat, valamint kézzel festett szövettapétát²⁸ rendeltek, a Singleton Benda & Co., ugyancsak keleti műtárgyak importálására szakosodott cégtől egy japán cloisonné vázát és vélhetően a vázához egy mahagóni (redwood) állványt²⁹ vettek. Adatunk van még arról is, hogy Hauszmann bútorokat vásárolt a J.S. Henry cégtől,³⁰ amelyik ugyanebben az időben a bécsi és a budapesti iparművészeti múzeumok angol történelmi és arts and crafts modelljeinek legjelentősebb angol beszállítója volt.³¹

A tanulmányút Párizsban folytatódott. Itt Hauszmannék megállapították, hogy a bútortipar, a selyem-, gobelin- és savonnerieipar még mindig a historikus minták alapján dolgozik XIV. Lajos korától fölfelé. „Ezen örökké szép mintákból merítik még ma is az eszméket és mindenütt ott, ahol a szép iránti érzék él, a hol előkelő és

fejedelmi berendezés kívántatik, a francia iparhoz fordulnak, vagy a francia művészi korszakokból választják a mintákat.” Az Elysée-palotában a XVI. Lajos korszakához visszanyúló III. Napóleon-féle berendezést nézték meg.

Párizsban is számos lakberendezési kelléket vásároltak. A Combé & Delaforge cégtől selyem szöveteket,³² az F. Barbedienne cégtől aranyozott bronz tintatartókat és egy kisplasztikát,³³ a G & R. Hamot cégtől brokát, damaszt, lampasz és velúr szöveteket,³⁴ a Raingo Frères cégtől egy XVI. Lajos „garnitúrát”, egy, a számlán sajnos meg nem nevezett, tűzi aranyozott szobrot fehér márvány posztamensen, és ehhez egy festményt, valamint egy 11 karú gyertyatartót és egy szintén tűzi aranyozott órát vásároltak.³⁵ Utóbbi a számla szerint a Garde Meuble egy darabjának másolata volt. A Manufacture d’Aubusson-tól (korábbi nevén: Sallandrouze de Lamornaix) aubusson bútorhuzatokat (egy kanapéra, négy fotelre és két székre valót), valamint egy gobelingarnitúrát szereztek be, amelyet a budai palota krisztinavárosi szárnyában, a II. fejedelmi lakosztály észak-nyugati sarokszalonjában helyeztek el.³⁶ A Millet antik bútorkereskedő cégtől vettek egy régence garnitúrát, amely egy nagy íróasztalból, egy kisebb asztalból, egy nagy komódból és egy állványból.³⁷ A bútorokon aranyozott bronz és fáberakásos díszítés volt.

A tanulmányút utolsó állomásáról, Münchenből kiutaztak Neuschwansteinba, ahol a vár román stílusú bútorait, Herrenchiemseeben pedig a Versailles-i kastély berendezésének utánezatát tekintették meg. Münchenben jártak a Rezidenzschlossban, majd a Nymphenburgi és az Amalienburgi kastélyban, továbbá meglátogatták Lenbach és Stuck műteremházát. Ebben a városban is vásároltak régi bútorokat és dísztárgyakat, de beszámolójukban hangsúlyozták, hogy a „modern irányból nem sikerült válogatni”. Münchenben a Ludwig Bernheimer cégtől nagy mennyiségben vásároltak berendezési tárgyakat.³⁸ Beszereztek többek között egy Boule technikával díszített lábasórát, és egyéb kandallóórákat, tükröket, egy XVI. Lajos stílusú ülőgarnitúrát, egy holland (valószínűleg XVII. századi) szekrényt, Michelangelo Medici-kápolnabeli rabszolgaszobrainak bronz kandeláber funkcióba átültetett 2 db bronz mását fekete márvány lábazon, egy porfír lapos, aranyozott bronz díszítésű XVI. Lajos korabeli asztalt, egy nehéz bronz virágtartó edényt, bronz és Sèvres-i porcelán kandallógarnitúrát (órával, gyertyatartóval), köztük egyet bronzból, amelyet a közvetlenül is felkeresett párizsi Ferdinand Barbedienne cég készített. Ugyanettől a párizsi gyártótól származott egy ezüstözött bronz óra, amelyet egy Barbedienne-szobrocska díszített. Vásároltak továbbá két zöldeskék Sèvres-i porcelán vázát aranyozott bronz díszítéssel, egy elefántcsont berakásos, ébenfa asztalt, egy nagy empire, mahagóni, aranyozott bronz ülőgarnitúrát, amely összesen 10 karosszékéből, egy kanapéból, egy író- és egy társalgó asztalból, egy konzolból és egy jardinière-ből (virágtartó edényből) állt. Ez utóbbi garnitúrát minden valószínűség szerint azonosíthatjuk a krisztinavárosi szárny díszemeletének empire szalonjában elhelyezettel, illetve a gazdagon díszített íróasztal talán az Erzsébet királyné dolgozószobájában elhelyezettel azonos. Bernheimeréktől vásároltak egy sor dísztárgyat: négy db. bronz díszes kínai vázát, és két kínai jardinière-t, két XIV. Lajos stílusú jardinière-t, egy meissenai porcelán jardinière-t, barokk kisplasztikákat, két vörös porcelánvázát XV. Lajos stílusú bronz díszítésekkel, két fehér-arany barokk állványt, 2 db vörös francia, XVI. Lajos stílusú

A NŐI LAKOSZTÁLYBÓL.
SZEKEK MAHAGONI FÁBÓL,
SELYEM SZÖVETTEL.
KÉSZÍTETTE
KOZILEK J. ÉS FIA.

6. Lingel Károly: Női íróasztal a királyi palotából. *Magyar Iparművészet*, 1903. 208.

porcelán vázát bronz díszítésekkel, és 2 kék fedeles vázát, egy kis, három darabos XVI. Lajos stílusú kandallóórágarnitúrát, egy cloisonné zománc vázát, és két bronz díszítésű cloisonné zománc vázát, egy nagy márvány vázát bronz veretekkel, egy ónix oszlopot, és egy aranyozott ülökét. A Bernheimertől beszerzett bútorok közül kiemelendő még egy aranyozott bronz veretekkel és kínai porcelánlapokkal díszített asztal, két cordovai bőrrel bevont nagy reneszánsz karosszék, egy vernis martin lakkszekrény, egy kerek, márványlapos, aranyozott díszekkel ellátott 80 cm átmérőjű körasztal, egy gazdagon faragott, reneszánsz asztal vörös veronai márványlappal, két kék-fehér delfti lapokból álló lámpa, amelyek bronzveretes oszlopokon álltak, egy gobelin huzatos ülőgarnitúra, egy márványmozaik-lapos, hatszögletű asztal stb. Beszerezték ezeken kívül több rokokó ülőgarnitúrát, amelyek kárpitozásán nem volt huzat – vélhetően Párizsból rendelték hozzá a megfelelő bútorszövetet. Bernheimertől származott egy zöld márvány kandalló is, amelyet bronz veretekkel láttak el.

Összegzésként leszögezte a két építész, hogy: „[...]azon stylirány, a melyben a belső felszerelés, díszítés és bútorzás ügyében mozoghatunk, nem lehet más, mint az elmúlt historikus művészi korszakok iránya, mert csak e stílusokban találtatik meg az eszköz előkelő fejedelmi fényvel berendezett termék létesítésére. Az új irány, a »secessió«, teljesen ki van zárva, valamint az úgynevezett angol bútorok csak az egyszerű és a kíséretnek szolgáló helyiségekben találhatnak alkalmazást. – Hogy a díszhelyiségek felszerelésénél nem a leggazdagabb példák szolgálhatnak mintául, az természetes, mivel korlátot szab az engedélyezett költség és viszonyaink is mások, mint pld. Angliában, de meggyőződésünk, hogy ez iránynak alkalmazása mellett és az engedélyezett költségek keretében is a magyar szent korona fényéhez teljesen méltó berendezés lesz létesíthető.” Mint látható, a főépítészre az udvar felől nyomás nehezedett, hogy integrálja az éppen

forrongó lakberendezési ipar friss fejleményeit, mire ő a tanulmányút tapasztalatával a háta mögött arra hívta fel a figyelmet, hogy az igazán előkelő, fejedelmi berendezések szerte Európában továbbra is a francia Lajos-stílusok és az empire alkalmazásával készülnek, míg az angol klubok bútorait és a szecessziós stílust csak speciális funkciójú helyiségekben használják fel.

A budai királyi palota berendezésében Hauszmann többnyire tartotta is magát az 1899-es tanulmányút tapasztalataira alapozott elveihez. Szecessziós és angol bútorokat uralkodói és fejedelmi lakosztályokban nem helyeztek el. Ilyenekkel csak a második emeleten a kíséret apartmanjait bútorozták be. (6, 7. kép)

Az egyik udvarhölgyi lakosztályban elhelyezett modern, angol hatásokat mutató karosszék (8. kép) pl. megtalálható volt a kortárs bécsi szecessziós lakberendezési szubkultúra egyik főszereplője, a Friedrich Otto Schmidt cég kínálatában is. 1903-ban, amikor a palota új berendezési tárgyaként publikálta a széket a Magyar Iparművészet,³⁹ a Schmidt gyárban is készült egy igen hasonló darab, (9. kép) amit a Bánffy Dezső vezetett Lipótvárosi Kaszinó vásárolt meg. Schmidték e bútor fényképét az angol

TOILETT-ASZTAL ÉS SZÉK
EGY UDVARHÖLGYI LAKOSZTÁLYBAN.

A SZÉKET KÉSZÍTETTE
KOZILEK J. ÉS FIA.

7. Kozilek J. é fia: Toilettasztal és szék a királyi palota egy női lakosztályában.
Magyar Iparművészet, 1903., 503.

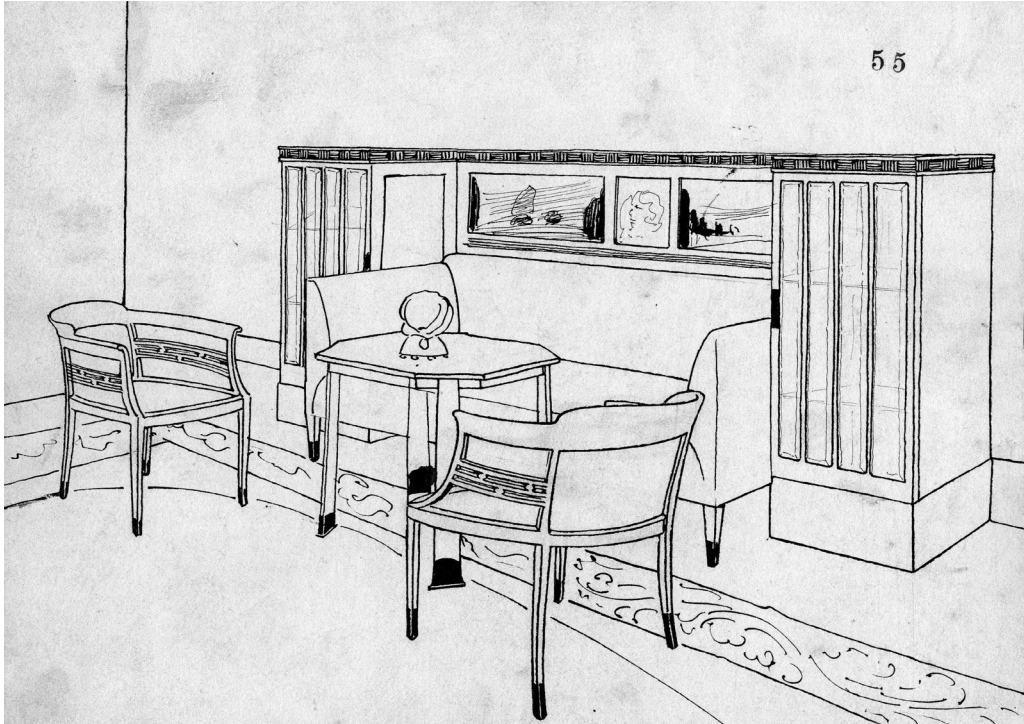
8. Íróasztali szék és szoborállvány egy udvarhölgyi lakosztályban.
Magyar Iparművészet, 1903., 209.

9. Modern íróasztalszék a Friedrich Otto Schmidt cég kínálatában.
BTM Kiscelli Múzeum,
Schmidt-archívum,
„Moderne Fauteuils” album

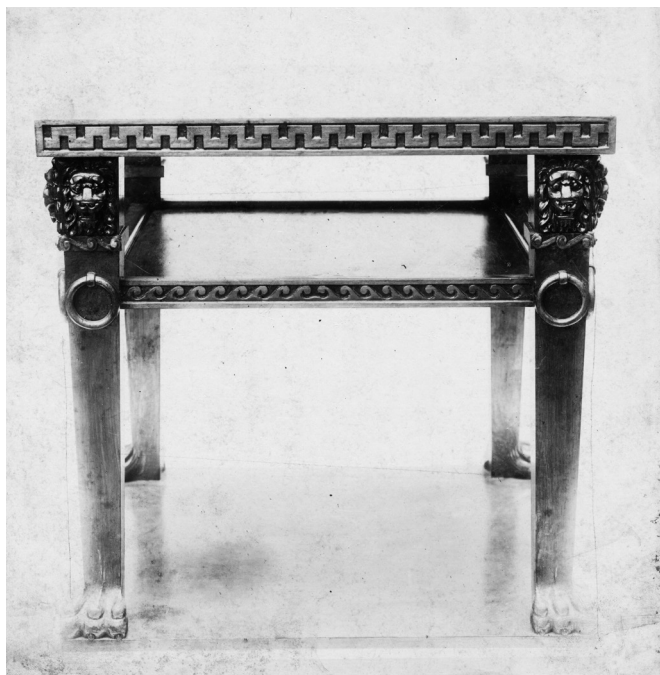
10. Szalonberendezés rajza
a Friedrich Otto Schmidt cég
kínálatában.
BTM Kiscelli Múzeum,
Schmidt-archívum, R.7 doboz

11. Emanuel Seidl: Római terem
a művész müncheni házában.
Innendekoration Bd. XI. (1900), 177.

12. Szaloninteriőr a budai királyi palota krisztinavárosi szárnyának 1. emeletén, a nyugati oldalon.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz. 68.155

13. „Pompeji” asztalka a Friedrich Otto Schmidt cég kínálatában.
BTM Kiscelli Múzeum, Schmidt-archívum, R.9. doboz

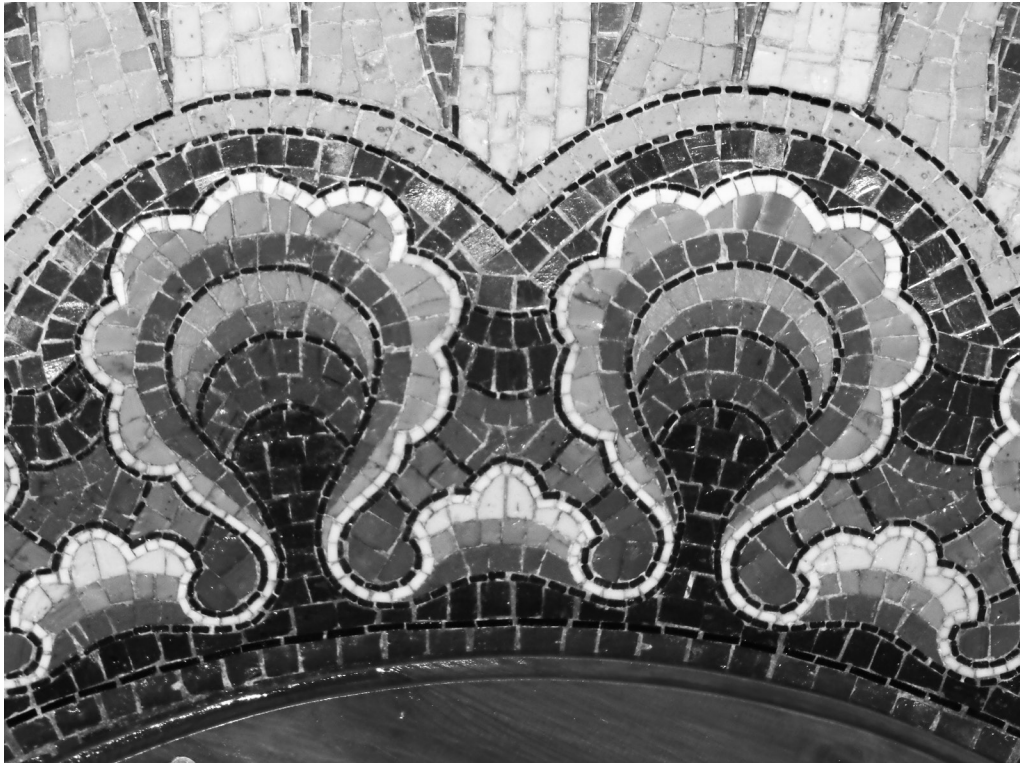
14. A „pompeji” asztal szecessziós átfogalmazása a Friedrich Otto Schmidt cég kínálatában.
BTM Kiscelli Múzeum, Schmidt-archívum

bútormodellek fényképmappájában tartották.⁴⁰ Az általuk félfotelnek, Halbfauteuil-nek nevezett darabot felhasználták egy Adolf Loos hatására tervezett szalonberendezéshez is, (10. kép) melynek rajzát a kiscelli Schmidt-archívumban találjuk.⁴¹ A bútor azt a fajta modernitást képviselte, amely ekkoriban divatos volt főúri körökben. Ennek lényege, amelyet Loos pontosan megértett Bécsben, hogy bizonyos modern darabok viszonylagos dísztelenségükkel, esetenként klasszicizáló ornamenseikkel illeszkedtek az arisztokrata otthonok már meglévő berendezéséhez. Éppen ezt a helyzetet érzékelte Hauszmann a londoni magánpalotákban: „Ezekben a palotákban folyamatosan gyűjtik a műkincseket évszázadok óta. A bútorzatnak minden egyes darabja műtárgy és francia eredetű, akár a Lajosok, akár az empire korszakából.” Az arisztokrata enteriőrök sajátossága volt az évszázadok alatt felhalmozott berendezési tárgyak megléte, amelyhez igazítani kellett a modern bútorokat. Ezt kínálták a századvégen az angol modern bútorok, és ebben az irányban tájékozódott Adolf Loos is, és a müncheni Sezession is.

A Hauszmannék által meglátogatott müncheni Stuck-villában, a tulajdonos Franz Stuck saját tervezésű művében, amely éppen a megelőző évben, 1898-ban készült el, olyan klasszicizáló enteriőröket láthattak, amelyek nagy hatást gyakoroltak a kortárs

15. A királyi palota déli lépcsőpavilonjának déli homlokzatrészlete a Forgó és Társa üvegyár ablakával. Magántulajdonú fénykép

16. A Szent Jobb kápolna mennyezetének részlete a Roth Miksa-féle üvegmozaik díszítéssel.
Balatonalmádi, Szent Imre plébániatemplom

lakberendezési iparágra. Hauszmann egyértelműen állást foglalt a történelmi stílusok alkalmazása mellett, a királyi palota berendezésében a fejedelmi enteriőrsorba illesztve mégis megjelent a müncheni és egyúttal a Loos-féle bécsi modern enteriőrművészet fontos, és vissza-visszatérő reprezentánsa. Emanuel Seidl 1898-ban a müncheni Glaspalastban rendezett iparművészeti kiállításon egy ún. római lakószobát mutatott be,⁴² (11. kép) amely nagy sikert aratott. Ez közeli rokona volt a Stuck-villa római enteriőrökét megidéző, egyidős berendezésnek, és bizonyosan hatással volt Adolf Loos és a Friedrich Otto Schmidt cég bécsi működésére is. A teremben felállított ún. pompeji asztal, tulajdonképpen egy empire bútordarab, nagy karriert futott be.⁴³ A müncheni Bernheimer cég kezdte gyártani, majd a Friedrich Otto Schmidt cég is sokféle változatban használta enteriőrjeihez. Bernheimerék 1902-ben szállították a budai királyi palotába azt a darabot, (12. kép) amely a krisztinavárosi szárny II. fejedelmi lakosztálya észak-nyugati sarokszalonjába, majd a két világháború között az I. fejedelmi lakosztályba, a kormányzói apartman déli sarokszalonja előtti terembe került.⁴⁴ A Hauszmann-irodának a Ludwig Bernheimer lakberendező és régiségkereskedő céggel való bensőséges kapcsolata többek között a cég müncheni székhelyének építésze, Martin Dülfer, és az ezzel sokban rokon pesti New York palota építésében részt vevő, a Hauszmann irodában kreatív szerepet játszó Korb Flóris közti személyes jó viszonyra is alapozódhatott.⁴⁵ A Bernheimer céggel szintén szoros kapcsolatban álló Schmidt cég

ezt a modellt szintén megvásárolta, (13. kép) és igen változatos módon használta fel történeti és modern bútorkontextusban. (14. kép)

Az egykori királyi palota berendezésében megbúvó modern, szecessziós részleteket az enteriőrök pusztulása és a berendezés szétszóródása miatt ma már igen nehéz kimutatni. Még azoknál a részleteknél is homályban tapogatózunk, amelyekről netán fekete-fehér fényképfelvétel maradt fenn. Ide tartozik az az alig ismert lépcsőpavilon, amely az E épület déli homlokzata előtt állt, és egy oszlopos folyosóval kapcsolódott a palota homlokzatához. Innen lehetett leereszkedni a császári és császárnői lakosztályokat magába foglaló palotatraktus földszintjéről nyíló teraszról a déli kertrész alacsonyabban fekvő részébe. Ennek a neobarokk pavilonnak szecessziós ablaka volt amint egy nemrég előkerült fényképről kitűnik.⁴⁶ (15. kép) A lépcsőpavilon három színes, 1,40 m széles, 3 méter magas emeleti díszablakát a Forgó és Társa cég üvegezte be 1897-ben. Az ablakok 25 cm széles bordűrjében amerikai naturalisztikus virágmotívumokkal és kömotívumokkal díszített, (ún. stoned glass) angol fancy katedrál opálüvegeket, középen pedig fazettázott tükörüveget használtak fel.⁴⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a palota építése során ez volt az utolsó eset, hogy színes üvegezéssel nem a Róth Miksát bízták meg.

A Hauszmann által készített, 1912-ben kiadott palota-albumban közöltek fotót, amely a Szent Jobbot őrző kápolna oltárát ábrázolja.⁴⁸ A kápolna berendezését és mozaikdíszítését 1957-ben a balatonalmádi plébániatemplomba mentették át, itt látható ma is.⁴⁹ Az 1900-ban készített Szent István kápolna oldalfalait és mennyezetét Róth Miksa burkolta üvegmozaikkal.⁵⁰ A trónuson ülő Szent István, az oldalfalakat díszítő angyal- és evangélista-ábrázolások, valamint a mennyezet dekoratív részletei vérbeli szecessziós elemeket vonultatnak fel, (16. kép) amelyek csak közeli nézetből mutatkoznak meg, és lényegükhöz tartozik a rendkívül dekoratív színezés. Összegzésként tehát elmondhatjuk, hogy a habár Hauszmann túlnyomórészt tartotta magát az 1899-es európai tanulmányútján leszűrt elvéhez, mely szerint a palota kiemelkedően reprezentatív tereiben a történeti francia stílusokat kell alkalmazni, mégis, az 1904-ig elkészült berendezés azt mutatja, hogy bizonyos pontokon, szinte észrevétlenül, megjelenhetett a századforduló kortárs vizuális közege.

JEGYZETEK

1. *Kókay György*: „Dokumentumok a volt királyi palota északi bővítésének előzményeiről”, TBM XXXII. (2004 – 2005), 275 – 297.
2. BFL, II.3.a. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, ülésjegyzőkönyvek, 1896. március 7-i ülés.
3. BFL, II.3.a. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, ülésjegyzőkönyvek, 1897. március 11-i ülés. „Művezetőség bemutatja a kir. vár északi részének kiépítésére és annak kapcsán a régi palota átalakítására vonatkozó kiviteli terveket és költségvetést.”
4. MNL-OL, K26, miniszterelnökségi iratok, 133/1898. Zsolnay Vilmos felségfolyamodványa valamikor 1897 májusában keletkezhetett. Az eredeti levél nem, csak a dátum nélküli átirat maradt fenn az aktában.
5. Uott.
6. Uott.
7. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési bizottság iratai, számadások, 13/901 (28. doboz); 28/1901 (29. doboz); 77/1902 (36. doboz).
8. MNL-OL, K26, miniszterelnökségi iratok, 133/1898.

9. MNL-OL, K26, miniszterelnökségi iratok, 4223/1898.
10. *Werner Telesko* (Hg.): Die Wiener Hofburg 1835 – 1918. Der Ausbau der Residenz vom Vormärz bis zum Ende des »Kaiserforums«, 199. (a továbbiakban: *Telesko 2012*.)
11. MAK irattár, 519-1897.
12. Hauszmann Alajos naplója. Építész a századfordulón. Budapest, 1997, 86 – 90., illetve *Telesko 2012*, 311–313.
13. MNL-OL, K26, miniszterelnökségi iratok, 4223/1898
14. MNL-OL, K 26 Miniszterelnökségi iratok, 1973/1899
15. Ollós karosszék terve, karton, tus, 37 x 43 cm, BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény F.I.A. J. j. l. „Ludvig Ybl k.k. Hofbaukontrolor”.
16. Fényképe megjelent: *Boross Vilmos: Szabadságharcunk emlékezete*, Budapest, 1898, 11.
17. BFL II.3.a. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, ülésjegyzőkönyvek, 1899. július 29.
18. *Gerle János* (szerk.): Hauszmann Alajos, Budapest, 2002, 229 – 243. A jelentésnek a miniszterelnökséghez benyújtott példánya: MNL-OL, K 26 Miniszterelnökségi iratok, 1973/1899.
19. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 46. doboz, 142/1903.
20. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 45. doboz, 132/1903.
21. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 154/1899.
22. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 151/1899.
23. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 156/1899. és 21. doboz, 205/1899.
24. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 151/1899.
25. MNL-OL, K 26 miniszterelnökségi iratok, 760/1905.
26. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 165 – 167/1899.
27. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 190/1899.
28. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 154/1899.
29. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 161/1899.
30. A Henry cégtől vásárolt bútorkról csak a spedítőr cég kimutatásából van tudomásunk. E szerint összesen 12 db bútort vásároltak a királyi palotába, összesen 4982 forint 92 fillérért (BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 205/1899.)
31. *Rostás Péter: Mágánások lakberendezője*, Budapest, 2010, 101, 105. (A továbbiakban: *Rostás 2010*)
32. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 151/1899.
33. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 161/1899.
34. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 151/1899.
35. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 161/1899.
36. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 19. doboz, 145/1899.
37. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 23. doboz, 281/1899.
38. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 20. doboz, 151/1899; 22. doboz, 258/1899; 27. doboz, 277/1900; 46. doboz, 154/1903; 258/1902.
39. *Magyar Iparművészet* VI. (1903), 209.
40. BTM Kiscelli Múzeum, Schmidt archívum, GWLB 6796
41. BTM Kiscelli Múzeum, Schmidt archívum, R7 mappa (angol kisbútorok), 55. sz.
42. Innen-Dekoration, 1900. XI. Heft, 169 – 177.
43. *Rostás 2010*, 213 – 218.
44. BFL II. 3.c. 258/1902. A Ludwig Bernheimer cég szállítólevele 1902. június 1-ről. Ebben szerepel a következő tétel: „1 vergoldeter römischer Tisch m Marmorplatte 200 m[ark]”.
45. *Dieter Klein: Martin Dülfer. Wegbereiter der deutschen Jugendstilarchitektur.* (Arbeitshefte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege, Band 8.), München 1981, 25.
46. A magántulajdonú fénykép rendelkezésemre bocsátásáért ezúton mondok köszönetet Potzner Ferencnek.
47. BFL, II.3.c. A Királyi Várépítési Bizottság iratai, számadások, 12. doboz, 177/1897 és 21. doboz, 246/1899.
48. *Hauszmann Alajos: A magyar királyi vár*, Budapest, é.n. [1912], 53.

49. A Medgyaszay István tervezte balatonalmádi plébániatemplom mellett, a sekrestyefolyosóról nyíló helyiségen elhelyezett felirat szerint a berendezés és a mozaikdíz áthozatala a helyi plébános egyéni mentőakciója volt. Nehéz azonban elhinni, hogy a rendkívül finom mozaikdíz szinte hiánytalan és hibátlan elhelyezése, egy pontosan méretre megépített kápolna 1957-ben egyetlen plébános akciója eredményeképpen létre jöhetett. A pontos történet felderítésre vár.

50. BFL, II.3.c. Királyi Várépítési bizottság iratai, számadások, 38. doboz, 228/1902.

PÉTER ROSTÁS

ALAJOS HAUZSMANN AND THE ART NOUVEAU IN THE RECONSTRUCTION OF THE ROYAL PALACE OF BUDA AROUND 1900

ABSTRACT

Working on the comprehensive reconstruction of the royal palace, Alajos Hauszmann began seriously considering the integration of the emerging modern interior decoration styles from around 1897. He was motivated by the expectations of the Lord Steward's office in Vienna, and by the long tour of Europe on which the palace construction committee sent him and castle warden Lajos Ybl to acquire experience and make purchases. The paper discusses the acquisitions of this tour and the conclusions drawn by the two architects from the journey's experiences. It also explains how Hauszmann adopted and realized the principle that in aristocratic residences and in the most exalted spaces only the French historical furniture styles could be applied, while contemporary and English furniture might have a place in the palace, but only in secondary spaces. The paper also sheds light on the few cases in which Art Nouveau pieces of furniture, decorative motifs or architectonic details appear in representative spaces of the palace such as the Chapel of the Holy Dexter.

POLGÁRI REPRESENTÁCIÓ ÉS MENTALITÁS BUDAPESTEN, A BELVÁROSI TAKÁTS-HÁZ PÉLDÁJÁN

ELŐSZÓ

A dolgozat az 1890-es évektől erőteljesen meginduló városrendezési munkálatok lázas és reményteli időszakát mutatja be a belvárosi Takáts-ház – köznyelvi megnevezéssel Zsolnay-ház – példáján keresztül, amely a Váci utca 39.–Duna utca 3. szám alatt áll. Az épületre vonatkozó szakirodalom csekély számú, ezért a tanulmány elsősorban levéltári forrásokra és korabeli folyóiratcikkekre támaszkodik. Igyekszik az építészet- és művészettörténeti elemzésen túl a bérházhoz kapcsolódó személyiségek életútját is felvázolni. Az első fejezet az építető Takáts Lajos fűszerkereskedőről és üzleti vállalkozásáról szól, hangsúlyozva azt a szerencsés fordulatot, amikor a zilahi származású kereskedő életútja összefonódott a világvárossá fejlődő Budapest városrendezési munkálataival. A tanulmány megemlékezik a reprezentatív, négyemeletes bérház elődjéről is, amely egykoron a Duna utca 13. szám alatt állt, majd 1898-ban a bontási munkálatok áldozata lett. E romokon épült fel 1899 és 1900 között Takáts Lajos új bérháza, amely messze hirdette építetője polgári öntudatát és sikeres vállalkozását. A tervezőépítész is megnevezésre kerül, akinek életútja eddig még nem volt feldolgozva. Az elemzést követően az egykori Zsolnay-lerakatról lesz szó, amelyet 1900-ban alakították ki az épület alsó traktusában, és egészen az 1930-as évekig ezen a helyen üzemeltettek. A tanulmány a rendezési munkálatokról alkotott korabeli véleményekről is értekezik, ennek tükrében a Takáts-ház 1900 körüli megítélése is közlésre kerül. Az utolsó, társadalomtörténeti fejezet a reprezentatív bérház egykori, a *Budapesti Cím-és Lakásjegyzék* alapján megnevezhető bérlőiről szól, amelyet – a beazonosított harminchét bérlőből tíz főt felsoroló – táblázat szemléltet.

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

A historiográfiai áttekintés csak a fontosabb munkákat sorolja fel az épület történetével, vagy az építető életútjával eddig foglalkozó írások közül. A Takáts-ház az építészet- és művészettörténeti szakirodalomban inkább csak említésre kerül. Az első, kifejezetten erről az épületről szóló tanulmányt *Katona Imre* művészettörténész közölte a *Heti Budapest* 1990-ben megjelent számában.¹ Kilenc évvel később – ugyanebben a folyóiratban – *Buza Péter* neve alatt jelent meg egy cikk, a Takáts Lajos által üzemeltett, „*Fekete elefánthoz*” címzett fűszerkereskedésről. Ebben említésre kerül Takáts Lajos háza is, amelyet Takáts a kereskedelmi haszonból származó jövedelméből emeltetett.² A bérház alsó traktusában berendezett Zsolnay-lerakat kapcsán több, a Zsolnay Porcelán-

1. kép. Klösz György: Mészáros Alajos üzlete a Hatvani és Magyar utca sarkán.
Baróti Judit, *Belváros (Die Innenstadt Inner Town): Budapesti Photographiák,*
Budapest, Századvég, 1993. 69.

és Fayance Gyárral és a Zsolnay családdal foglalkozó szakirodalom is említést tesz róla, de részletesen nem tárgyalja.³ Továbbá Déry Attila, *Belváros–Lipótváros* című könyvében található róla néhány információ.⁴ Rozsnyai József a magyar neobarokk építészettel tárgyaló doktori (PhD) disszertációjában szintén említi a Váci utca 39.–Duna utca 3. szám alatt álló Takáts-házat. Az építésre vonatkozóan ez az értekezés tartalmazza a legtöbb információt, mert felhasználta a levéltárban fellelhető engedélyezési iratokat, azonban ezeket részletesebben nem tárgyalta. A kézirat ismeretlenként említi az építész személyét.⁵ Az építető kereskedelmi tevékenységéről Török Róbert írta a legteljesebb tanulmányt.⁶

TAKÁTS LAJOS FÜSZERKERESKEDŐRŐL ÉS A „FEKETE ELEFÁNTRÓL”

A négyemeletes, belsőudvaros lakóépület építtetője Takáts Lajos gyarmatáru-, csemege- és fűszerkereskedő, aki a IV. kerület, Kossuth Lajos utca (1894 előtt Hatvani utca) 19. szám alatt álló, a „Fekete elefánthoz” címzett kereskedést üzemeltette.⁷ A Kossuth Lajos és a Magyar utca sarkán álló üzlet 1815-től dokumentálható a pesti címtárban Heinrich Sámuel neve alatt, ezután 1857-ben a Kölber-testvérek tulajdona, majd 1874

után Mészáros Alajos vezeti tovább ugyanazon a helyen és néven. (1. kép) Takáts Lajos az 1880-as években vette át az fűszerkereskedést, az alapítás dátumát 1876-ra tette, *Török Róbert* kutatása szerint Mészáros Alajos mellett lehetett társtulajdonos.⁸

Kápolnai Takáts Lajos (1843–1918. június 23.) Zilahon született. Édesapját, Takáts Károlyt tartják az első magyar kereskedőnek Zilahon, ahol a Takáts család tulajdonában egy 1884-ben alapított könyvnyomda is volt. Ezt a családi örökséget és annak tulajdonjogát Takáts Lajos eladta a dési származású Seres Samunak. A régi és az új tulajdonos között a kapcsolat mindvégig megmaradt, mivel a fűszerkereskedés igényes kivitelű számláinak fejlécét Seres Samu nyomtatta. A pesti csemege és gyarmatáru kereskedés különlegessége, hogy a világhírű orosz Popoff tea kereskedelmi cég⁹ – az Osztrák–Magyar Monarchián belül – a Magyar Királyság területén ezt az üzletet választotta ki elárusítójának és raktárának. A fűszerkereskedés gazdag kínálatáról tanúskodik a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum tulajdonában lévő, 1899. augusztus 18-án keltezett számla. (2. kép) A fejlécen pálmafák előtt álló fekete elefánt látható, ennek másolata a Takáts-ház oromzatára is felkerült.¹⁰ A számla hirdetésén az alábbi közlés olvasható: „*Gyarmatáruk mindennemű bel-és külföldi Borok, Rum, tea és ásványvizek valamint dusan ellátott csemege-raktárát legjutányosb áron ajánlja.*”¹¹

Vizsgálódásaim szerint nemcsak a híres orosz kereskedelmi céggel állt kapcsolatban, hanem az ún. „*Dr. Miller J.*” gyógyszerészeti céggel is, amelynek központi raktára Brassóban volt. Különböző gyomorpanaszokat enyhítő,¹² illetve légúti problémákra, makacs köhögés megszüntetésére használatos növényi készítményeket is árult.¹³ Megtalálható volt nála a „*Miller tyúkszembalzsama*” elnevezésű kenőcs is, ez többféle bőrproblémára jelentett gyógyírt. Az esetleges hamisítások ellen külön meg kellett

2. Takáts-számla fejléce, 1899. augusztus 18.

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (MKVM) Kereskedelmi dokumentációs gyűjteménye, leltári szám: KD 1980.65.26.

3. Takáts Lajos Fekete elefánthoz címzett fűszer-és gyarmatáru üzlete a Hatvani (Kossuth Lajos) és Magyar utca sarkán.
MKVM, Kereskedelemtörténeti Fotógyűjtemény, Leltári szám: KF 4612; 9.

nevezni a valódi termékekkel rendelkező személyeket, hogy a vásárlók biztosan tudják, melyik cég kinek engedélyezte a terméke árusítását.¹⁴ A korabeli folyóiratok hirdetéseiben a tengerentúlról, Dél-Amerikából származó termékekre szintén találtam példát. Ezek közé tartozik a „Leibig Társulat Húskivonatja” is, amely állítólag kilenc aranyérmét és díszoklevelet kapott kiváló minőségéért, egyfajta alapként lehetett használni a levesekhez, a mai előregyártott készítményekhez hasonlatosan.¹⁵

A fűszerkereskedés az 1920-as évekig ugyanazon a helyen működött (3. kép), majd az épületrész az örökösökkel kötött szerződés révén az Astoria Szálló tulajdonába került. Az üzletet ezután ifj. Takáts Lajos üzemeltette a Kossuth Lajos utca 13. számmal jelzett épületben.¹⁶ Az 1922–1923. évi *Cím-és Lakásjegyzék* tanúsítja, hogy a kereskedelmi vállalkozás az első világháború után is fennmaradt.¹⁷ Takáts Lajos végső nyughelyéről is találtam adatot, amely a Kerepesi úti Nemzeti Sírkertben található és a Batthyány-

mauzóleum hátsó falának sírboltjai között helyezkedik el. A *Budapesti Negyedben* 1999-ben megjelent adattár említi továbbá, hogy nagykereskedő volt, a síremlékét pedig Szödy Szilárd (1878–1939)¹⁸ neves szobrász-és éremművész készítette.¹⁹

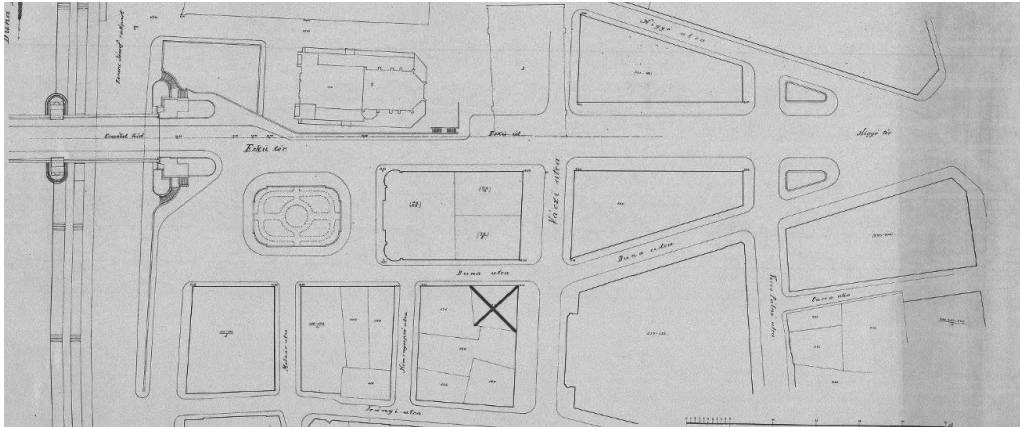
Összefoglalva Takáts Lajos tevékenységét elmondható, hogy e közkedvelt és jövedelmező kereskedés hasznából tudta megépíttetni négyemeletes bérházát.²⁰ Az impozáns saroképület 1899 és 1900 között épült fel.²¹ Az építető gazdagságát reprezentálta a barokkos kupolát díszítő napkorong alakú csúcscsúsz, amelyet állítólag Ferenc József-aranyakkal ékesített a tulajdonosa.²² A gyarmatáruval való kereskedelemre a manzárd kiképzésű tetőtér alatt elhelyezett két színes freskó utalt, amelyen a cégérhez hasonló fekete elefánt volt látható. A második világháborúban, Budapest ostroma idején (1945. január–február) sajnos elpusztult az épület tetőszerkezete, a freskó, valamint a saroktorony is. Ma a „*Fekete elefánthoz*” címzett fűszerkereskedés emlékét a Duna utcai oromzaton kialakított stukkóelefánt őrzi.²³ Az 1900. évhez közeledve mind Takáts Lajos egyéni vállalkozása, mind pedig Budapest világvárossá való kiépítése a maximuma felé közeledett. E kettő találkozásából épülhetett fel a polgári öntudatot merészen megmutató bérház, a Duna utca és Váci utca találkozásánál.

A BELVÁROS RENDEZÉSE ÉS AZ ÚJONNAN KELETKEZETT TELKEK SORSA

A ház építése elválaszthatatlan a pesti Belváros arculatának teljes megváltoztatásától, attól az 1890-es évektől 1900-as évek elejéig lezajlott várostervezési politikától, amely nem riadt vissza az egykori lakó- és középületek totális megsemmisítésétől sem. A pest-belvárosi, középkori eredetű, a mai Március 15. téren álló, kéttornyú Nagyboldogasszony-plébániatemplom szerencsésen túlélte a városrendezést, azonban lebontották a Városházát, a Kúria épületét, a Grassalkovich-palotát és az Athenaeum nyomda székházát, továbbá a Kígyó-patikát is. A folyamat következménye a döntően klasszicista jellegű városkép átalakulása lett.²⁴

A pesti Belváros szükségessé vált szabályozásának céljai: a rendezetlen és levegőtlen régi utcák eltüntetése, folyosó nyitása a Duna felől beáradó levegő számára, Pest és Buda újabb híddal való összekötése, továbbá az infrastruktúra fejlesztése. A legfontosabb oka azonban az volt, hogy az 1892 óta székesfővárosi rangot viselő Budapestet világvárossá és Bécshez hasonlatos modern fővárossá kellett fejleszteni. Maga a szabályozás két szakaszban zajlott, a fordulópontot az 1893. évi XIV. törvénycikk jelentette, amely elrendelte a Vámház téri, valamint az Eskü téri hidak megépítését.²⁵ Korának egyik csúcsteljesítményét jelentő Eskü téri (Erzsébet) híd 1897 és 1903 között épült, és Európában egyedülálló módon 290 méter széles, egynyílású hídpályával kötötte össze Pestet és Budát.²⁶

Az 1893-tól nagy erővel megkezdett városrendezés alapvetően megváltoztatta a Váci utca kialakítását is. Az új Eskü téri (Erzsébet) híd felállításához szükséges volt a régi pesti Belváros megbontására. A hídhoz való eljutást akadályozó épületeket eltüntették, ennek következtében a Váci utca és a Lipót utca (1899-től Váci utca) közvetlen érintkezésbe került egymással. Előtte elválasztotta őket a Városház utca (megszűnt) és a Rózsa tér (megszűnt). A Váci utca rendezésének következtében a számozás teljesen

4. Wohlfarth Henrik, Az Eskü tér és környékének helyszínrajza az 1900-as évek elején.
Fővárosi Közmunkák Tanácsa. BFL, Térképtár, XV.16. e. 256/17. (részlet)
A piros X a Takáts-ház helyét jelöli. (kiemelés a szerzőtől)

megváltozott, a régi épületek helyén pedig az új rendszerbe illeszkedő házakat emeltek. Összesen tizenhat új ház épült fel, köztük volt a Takáts-ház is. (4. kép)²⁷

Fontos megemlékezni az egykori 122. hrsz. alatti épületről is, amely a rendezést megelőzően állhatott a mai Váci utca–Duna utca sarkán kialakított telken. Előző címei: az 1860-as években Kalap utca 9. (1897-től Irányi utca), majd az 1880-as évektől Duna utca 13. Az egykori lakóház képe megegyezhetett a régi pesti Belvárosra jellemző egyszintes, esetleg kétszintes épületek kialakításával. Pest szabad királyi város Építő Bizottmányának tervei között található egy 1869-ben keltezett építészeti terv, mely erre az ingatlanra vonatkozik. Egy portál-átalakítás ügyében folyamodott dr. Krick Rezső főorvos,²⁸ akinek gyermekei – dr. Krick Árpád, a Rókus Kórház alorvosa és testvére, Irma – néhai atyjuk emlékére 100 forintos alapítványt tettek a Rókus kórház javára.²⁹ A lakhelyét, esetleg telephelyét egy 1878-ban keltezett közjegyzői okirat szintén a IV. kerületi Kalap utca 9. szám alatt említi. Az adatok alapján itt lakott feleségével, Krick Rezsóné Neubauer Máriával, továbbá valamilyen orvosi célokra fenntartott bolthelyisége lehetett a házban, mert az engedélyezést kérő, 1869. október 25-én kelt levelében „az utcákra nyíló boltok portáljairól” beszél.³⁰ A hajdani épület tulajdonosai voltak továbbá a nagykárolyi Károlyi grófi család tagjai is, akik 1894. február 23-án, mintegy 50 000 forintért vásárolták az ingatlant, feltehetően a korábbi bejegyzésben megnevezett Drucker Józseftől és nejétől, Uhl Annától. Ekkor a tulajdonjogot átírták a kiskorú gróf (nagykárolyi) Károlyi Melinda nevére, aki unokahúga, majd 1894. december 6-tól felesége lett gróf (nagykárolyi) Károlyi Gyulának. A házassági bizonyítvány kiállítását követően kiskorúságát törölték a telekkönyvből.³¹

A rendezés következtében kirajzolódó telektörténet jól követhető – a telekkönyvi bejegyzések mellett – a *Vállalkozók Lapjának* hasábjain, ahol a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által közzétett információk is olvashatók. Az egyes telektömbök a régi házak bontásával párhuzamosan kerültek kiírásra, mindig az adott telekrész üressé tételét követően. Elsőként a Ferenciek terén fekvő kúriai telektömb eladását írták ki, majd

1898. április 28-án tartott ülésen „*az esküteri ún. Duna utcai tömb*” következett. Annak okáért, hogy a vásárlókedvet növeljék, a telkekre különleges kedvezményt írtak ki: „*az ezen telektömbökön emelendő építmények harminc évi rendkívüli adómentesség illeti meg*”. A telektömbök nemcsak egészében, hanem parcellákra felosztva is megvehetőek lettek. A Duna utcai telekrész felosztását kettő vagy négy részben maximálták. A kikiáltási ár nem volt előre meghatározva, az egyes ajánlatokat zárt borítékban kérték leadni a Közmunkák Tanácsához.³² A Fővárosi Közmunkák Tanácsa a Takáts-ház helyén állt, 122. helyrajzi szám alatt levő belvárosi épületet 1898. február 16-án, a gróf Károlyi Istvánnéval megkötött kisajátítási egyezség után vette birtokba 62 000 forintért, majd lebontatta azt.³³ A Váci utca és Duna utca sarkán keletkezett tömbre 1898-ban a következő ajánlatok érkeztek: Majorossy Géza építőmester két telekrészt csak együttesen lett volna hajlandó megvenni: az egyik, a már említett sarokrész, a másik pedig a Duna utca és Eskü út sarkán keletkezett telek. A Duna utca és Váci utca sarkán keletkezett telekért négyszögölenként nyolcszáz forintot ígért. A Tiller Mór és társa cég is tett ajánlatot, valamint dr. Baumgarten Ferdinánd, aki szintén mindkét részt megvenné, négyszögölenként 1050 forintért, azonban csak 1901. május elsején szándékozott fizetni. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa mindhárom ajánlatot elutasította.³⁴ Egy komolyan megfontolandó ajánlat érkezett még a Merkúr Rt. részéről, négyszögölenként ezer forintos vételárral. A Közmunkák Tanácsa siettetné az elfogadását, mert: „*a többi parcellák már el lévén adva a Duna utcai tömb az ajánlat elfogadásával teljesen el lesz adva*.”³⁵ A Merkúr Bank és Váltóüzlet Részvénytársaság végül a Váci utca és Lipót utca sarkán keletkezett parcellát választotta (5–8/ b helyrajzi szám alatt), így a telek 1898-ban szabadon maradt.³⁶ Takáts Lajos (1843–1918) és neje – született Horváth Ilona (1861–1933) – tulajdonába az 1899. január 23-án kelt adásvételi szerződés értelmében került. A szabályozás alá eső telekért 78 941 forintot fizettek. A telekkönyv szerint Takáts Lajos és neje egyenlő (50–50 százalékos) arányban osztott a telek tulajdonjogán.³⁷

<i>Telekkönyv 121. számú betét (jelzete: BFL, XV. 37. c. 00121.) Birtoklap vázlat</i>		
1850. augusztus 27.	vétel közárvezésen	Bayer Márton és Krank Mária
1866. május 25.	örökösödés	Bayer Mártonné, szül. Krank Mária, egy hatodrészt: kiskorú Bayer László egy hatodrészt: kiskorú Bayer Ilka
1878. július 22.	törvényes öröklés	Bayer Mártonné nevére írott részt öröklik: özv. Giszter Rudolfné, szül. Bayer Hermina; özv. Müller Jánosné, szül. Bayer Mária; Pinszker Venczelné, szül. Bayer Augusta

1880. június 24.	vétel jogcímén (az adásvételi szerződés 1880. május 7-én és 22-én) vételár: 22 000 ft.	Drucker József és neje született Uhl Anna
1894. március 10.	vétel jogcímén (közjegyzői okirat kelt 1894. február 23- án) vételár: 51 000 ft.	kiskorú gróf Károlyi Melinda
1894. december 28.	kiskorúság törlése (1894. december 6-án kelt házassági bizonyítvány)	Károlyi Gyula grófnő Nagykárolyi gróf Károlyi Gyula (1871–1947; miniszterelnöksége 1931. aug. 24.–1932. október 1.) unokahúga és felesége
1898. február 24.	kisajátítás vételár: 62 000 ft.	Fővárosi Közmunkák Tanácsa
1899. február 6.	vétel jogcímén (adásvételi szerződés kelt 1899. január 23-án.) vételár: 78 941 ft.	Takács Lajos és neje, szül. Horváth Ilona
1926. január 11.	örökösödés (1918. évi bírósági végzés)	Takács Lajos tulajdonát képező részt egyenlő arányban öröklik: Takács István; Takács Lajos, Takács Ödön; Ichindele Józsefné szül. Takács Margit; Trohner Józsefné, szül. Takács Ilona; Dr. Pintér Gézáné szül. Takács Rózsai és Venczel Tiborné szül. Takács Flóra

AZ ÉPÍTÉSI ENGEDÉLY MEGADÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI ÉS TAKÁTS LAJOS ERÉLYES FELLÉPÉSE

Miután a telek Takáts Lajos tulajdonába került, megkezdődtek a tervezési és építési munkálatok. A vizsgált épületről a Fővárosi Tanácshoz felterjesztett eredeti tervrajzok nem ismeretesek, mindösszesen az engedélyezési folyamat jogi részleteiről vannak dokumentumok. Budapest Székesfőváros Tanácsának benyújtott építési engedély 1899. május 18-án elutasításra került: „*A kért engedély nem adatik meg, mivel az udvar 10%, mellette a földszint is beépítették, a Váci utca és a Duna utca felé a homlokzat- hossz 1/3-át túlhaladó szélességben az egész homlokzattal kilép és a fürdőkhöz szabályszerű légudvart nem terveztetett.*”³⁸ (A követelmény négyemeletes bérház esetén a telek térfogatának 20% volt.)³⁹ Takáts Lajos ismételten beadta ugyanazokat a terveket.⁴⁰ Fellebbezett a döntés ellen és az 1899. június 22-én kelt hosszú levélben kifejtette az

érveit. A megengedettnél kisebb, szabálytalan belső udvar esetében kiemeli, hogy csak egy cselédszoba és egy konyha nyílik erre, ezeknek pedig elegendő fényforrást biztosít. Utal rá, hogy a telek a rendezések idején csonkított lett és ilyen telek esetén engedélyezett 10%-os udvar kialakítása. A földszintet és az egész udvart beépítené, mégpedig azért, mert a telekért fizetett borsos ár ellenében szeretné a helyet „*a legésszerűbb módon kihasználni.*” Ezen túl a homlokzat kiugrását utasították el. Az említett kiemelkedésnél azzal érvelt Takáts Lajos, hogy az csak a második emelettől kezdődik, így nem nevezhető „*kiszökelléknek*”, hanem egyfajta zárt, erkélyszerű épületrész. Mivel nem az egész homlokzaton vonul végig ez a kiugrás, nem hátráltatja a közlekedést, továbbá annyira nem emelkedik ki, hogy a szomszéd világosságát vagy levegőjét elvonná. A kiemelkedés nagyságát is megadja, miszerint az egyik utcában 0,40 méter [40 cm], a másikban pedig 0,80 méter [80 cm]. Az utolsó problémás elem, – amelyet a műszaki vélemény elutasított – a lépcső kialakítása volt. Erre a következőképpen reagált az építető: „*(...) a főlépcsőház falait az első emelettől kezdve 0,30 méter vastagságban építtetni engedtessek meg, mivel ezen lépcső nem szabadon függő lépcső, hanem mindkét oldalon 160 m/m [16 cm] vastagságú vas tartókkal lesznek alátámasztva (...).*”⁴¹

Végül a Közmunkák Tanácsának 1899. július 13-án tartott ülésen született meg a tervek jóváhagyása.⁴² Takáts Lajos 1900. június 20-án egy újabb kérvénnyel fordult a Közmunkák Tanácsához, melyben írja, hogy „*az utcai boltban, a földszint és az I. emelet összeköttetése céljából*” egy vaslépcsőt szeretne kialakítani.⁴³

Az 1900. július 26-án kelt előadói íven olvasható az építőmester, Kauser Gyula neve.⁴⁴ A jeles építőmester életútját Komor Marcell a *Vállalkozók Lapjának* 1920. június 9-i számában közölte. Ebben leírja, hogy Kauser Gyula (1855–1920. május 25.) királyi kereskedelmi tanácsos, építész, építőmester és kőfaragó volt. Középiskolát Pesten, az építő ipariskolát pedig Bécsben végezte el. Testvérével, Jánossal közösen hoztak létre építőmesteri vállalkozást Budapesten. Többek között ő végezte a Hadik-, és Szapáry-paloták építőmesteri munkálatait. Tervezőként is tevékenykedett, például a nevéhez kötődik a Kochmeister-féle áru és bérház tervezése. A Magyar Építőmesterek Egyesületének alapító tagja, valamint a Mérnök Egylet Szakosztályának elnöke volt: „*Kauser Gyula közéleti szereplése minden társadalmi téren érvényesült, polgártársainak bizalma szinte megostromolta őt.*”⁴⁵ Feleségül vette Kölber Lujzát, vagyis rokoni kapcsolatban állt a fűszerkereskedésben egykor érdekelt családdal.⁴⁶ Feltételezhető, hogy még a bérház kivitelezési munkálatai előtt ismerhette Takáts Lajost. Az ifj. Kauser Lipót (1882–1962) visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy édesanyja Takáts Lajosnál vásárolt: „*Szüleim rendszeresen nála vásároltak és pedig az akkori szokás szerint könyvre, vagyis úgy, hogy a vásárlókat egy könyvbe vezették be és havonta, a hó utolsó napján fizettek.*”⁴⁷ Az építőmester csak a kivitelezési munkálatokat vezette, de a tervrajzokat nem Kauser Gyula készítette. Engedélyezési tervek hiányában a levéltári források hallgatnak az épület tervezőépítéséről.

A TAKÁTS-HÁZ TERVEZŐJÉNEK MEGNEVEZÉSE

Az építész személyére vonatkozóan a korszakra valló szakirodalom kérdőjelet tesz a tervező neve mellé. Az építész kilétének felfedése szintén Komor Marcellnek köszönhető, aki a *Vállalkozók Lapjában* – Ezrey álnéven – hosszabb terjedelmű cikket írt 1901. január elején az Eskü tér és környékének rendezéséről. E tanulmányban sorra veszi az újonnan felépített bérpalotákat és egyéb épületeket. (Korabeli felvételek a Kígyó-térről és az új épületekről: 5–6. kép.) A monumentális „*Király teret*” említi elsőként, ahol a Ferenc József által építtetett grandiózus bérpalota félig kész állapotot mutat és Klotild főhercegnő elkészült ikerpalotái magasodnak. Mindhárom épületet Korb Flóris és Giergl Kálmán építészek tervezték. A Klotild-paloták mellett egy további épületet emelt művészi rangra, mégpedig a Körösi Albert és Sebestyén Artúr építészpáros tervezte Osztálysorsjáték⁴⁸ épületét.⁴⁹ A Takáts-házról ekképpen ír: „Végül még a „*hagymás*” házról emlékezzünk meg, mely egészében véve igen csinos és bizonyára nem volna a publikum véleménye oly egybehangzóan elítélő, ha a tervező művésze Schweiger Gyula szebb sarokvégződéssel helyettesítené a hagymát.”⁵⁰

Az épület jelenlegi állapotában nem látható az említett „*hagymás*” lezárás, mert a második világháború Budapesten zajló hadi eseményei megsemmisítették azt. A BTM Kiscelli Múzeumában őrzött archív felvételen azonban egyértelműen látszik a saroképítmény jellegzetes hagymakupolája. (7. kép) A környék új házai mind beazonosíthatóak Komor Marcell cikke alapján, így a „*hagymás*” háznak Takáts Lajos négyemeletes bérházával kell megegyeznie.

5. Budapest, Kígyó tér a Klotild palotákkal 1911. (Bal oldalon látható a hagymakupolás Takáts-ház.)
MKVM Kereskedelmi dokumentációs gyűjteménye, leltári szám: KD_1974.643.1.

6. (a. és b.) Donáth Gyula: Werbőczy István szobra az Apponyi téren 1908 körül. (A kinagyított részleten a Takáts-ház Váci utcai homlokzata.)

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK), Budapest Gyűjtemény, Fotótár, jelzet: 010362.

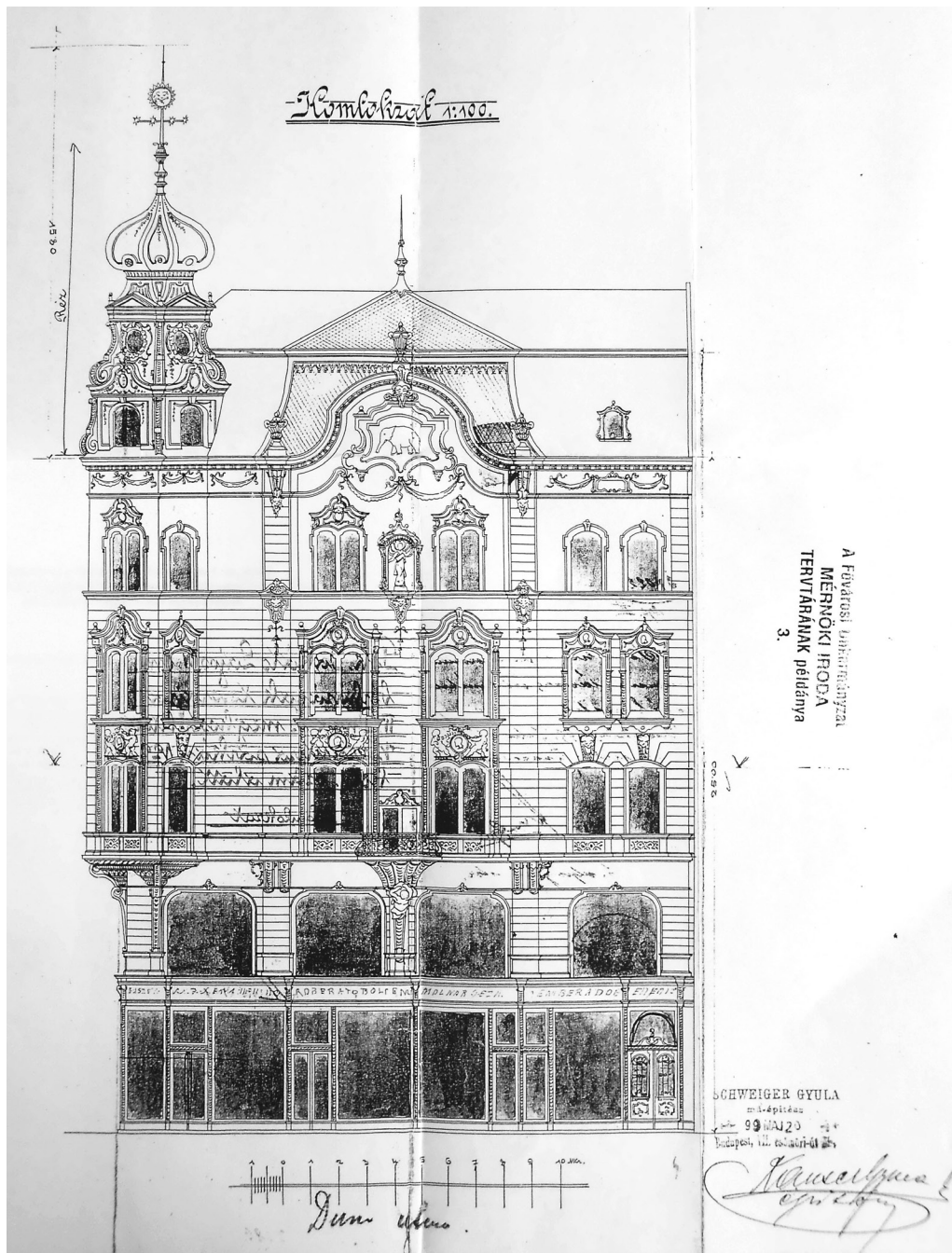
Ezt a következtetést igazolta egy új forrás, mégpedig a 2002-ben kezdeményezett homlokzati felújítás dokumentációja, melyben megtaláltam a Duna utcai homlokzat eredeti tervrajzának fénymásolatát is. (8. kép) A reprodukción minden kétséget kizáróan olvasható Schweiger Gyula tervezőépítész neve.⁵¹

Az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet (Budapest) *Lexikongyűjteményében* átnézett cédulák – melyek Schweiger Gyula munkásságáról szólnak – nem tartalmaztak a Takáts-házra vonatkozó adatot, de útmutatást jelentettek az életmű egészére vonatkozóan, amely eddig még nem került feldolgozásra.⁵² A tehetséges budapesti tervezőépítész számos munkája lehet még ismeretlen, így a dolgozat nem tehet kísérletet az életmű egészének bemutatására, csupán töredékes képet adhat munkásságáról a levéltári forrásokra, korabeli szakfolyóiratokra és egyéb fellelhető adatokra támaszkodva. Az általa tervezett ingatlanok közül csak a Takáts-házzal stíluspárhuzamot mutató épületei kerülnek bemutatásra ebben a tanulmányban.

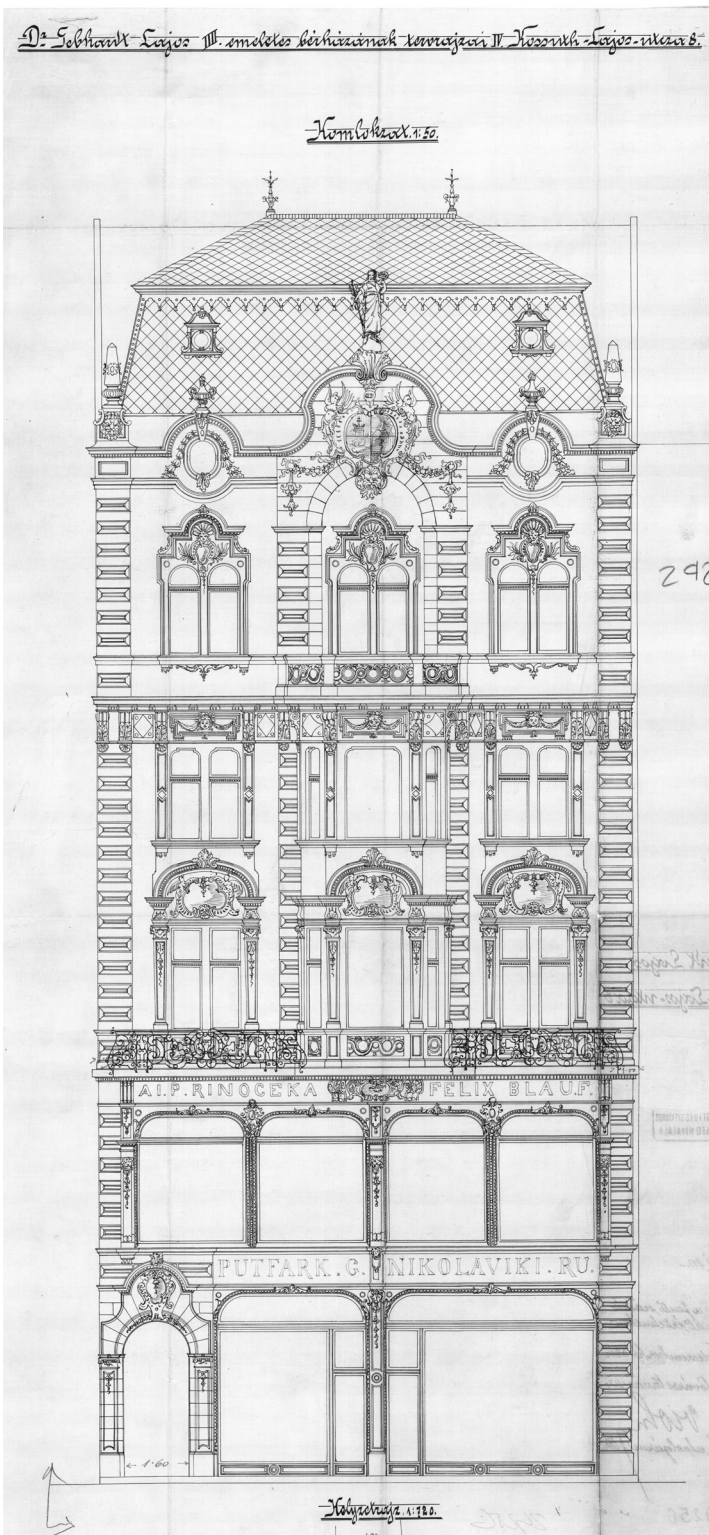
Elsőként a Dr. Gebhardt Lajos által építtetett négyemeletes bérházzal lesz szó, amely a IV. (ma V.) kerület, Kossuth Lajos utca 8. szám alatt áll. (9. kép) A neobarokk stílusjegyeket mutató tervrajzok jóváhagyására 1896. december 22-én került sor.⁵³

*7. Ismeretlen felvétele: A Váci utca 39. és Duna utca 3. számú ház,
a földszinten a Zsolnay gyár képviseletével, 1900 körül.
BTM, Kiscelli Múzeum, jelzete: 21980.11.*

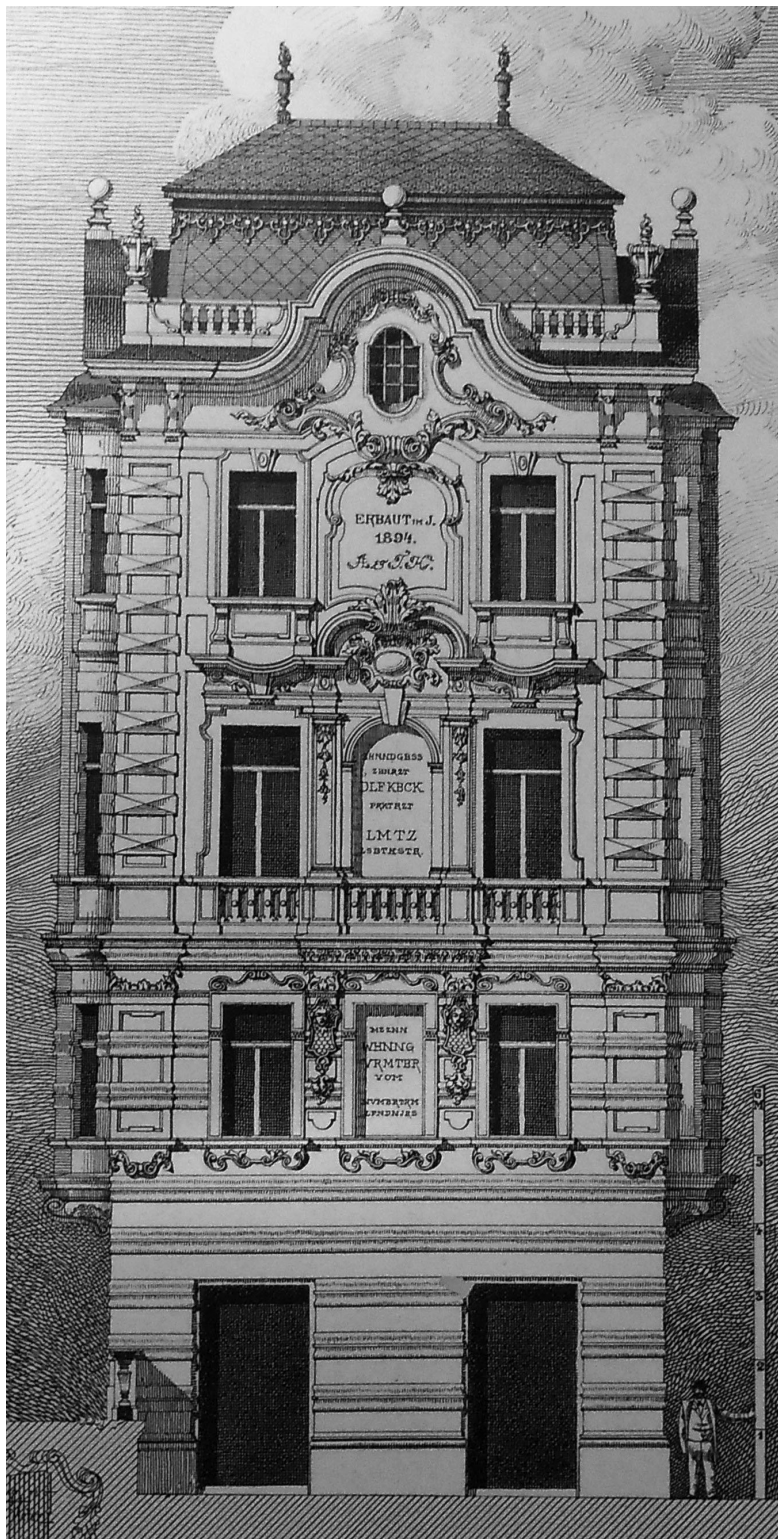

8. Schweiger Gyula: Takáts-ház homlokzati terve, Duna utca (másolat).
 Engedélyezési terv része a Budapest, V. Duna u. 3. szám alatti (hrsz.:23864) társasház
 homlokzati felújításáról, Rozgonyiné Asztalos Piroska építésmérnök, 2002. február 4.
 V. ker., Polgármesteri Hivatal, Építési és Műszaki Osztály Tervtára.

9. Schweiger Gyula:
Dr. Gebhardt Lajos
bérházának terve,
IV. Kossuth Lajos utca 8.
1896. BFL, Tervtár XV. 17.
d. 329./24256 hrsz.

10. J. Joviński által
1893-ban készített
terv.
Architektonische
Rundschau, szerk.
Ludwig Eisenlohr
és Karl Weigle,
1895, Tafel 12.

Az épület zárt sorú beépítésben áll, ötszintes, négyemeletes és vertikálisan három tengelyre osztható. Sajnos a jelenleg látható homlokzat jelentősen át lett alakítva, így kevés hasonlóságot mutat a Takáts-ház építészeti megoldásaival. Az eredeti terveknek megfelelően csak az üzlethelyiségek kialakítására alkalmas első emelet ablakai maradtak meg. Az eredeti homlokzati rajzon a Takáts-házhoz hasonló díszítőelemek fedezhetőek fel. Ezek közé tartozik a zárterkély jellegű középrizalit, amely vertikálisan a magas, megtört síkú manzárdtetőig fut, – tehát a homlokzat síkja felé emelkedik – majd homorú ívben megtörő és felül szegmensíves lezárásban végződő oromzat koronázza. A csúcán egyik kezében kígyós pálcát, a másikon fáklyát tartó szoboralak áll. Az attribútumok alapján a férfi feltehetően a görög-római mitológiából ismert Aszklepiosz (Esculapius), a gyógyítás istene. A szoboralak a megbízó, Dr. Gebhardt Lajos foglalkozására utal, aki Budapest főváros tisztii főorvosa volt.⁵⁴ Alatta festett, címerpajzsba foglalt freskó terve látszik, melyben szintén felfedezhető a pálcára tekeredő kígyó. A Takáts-házhoz hasonlatosan tehát ez a bérház is hűen tükrözi építtetője társadalmi pozícióját és foglalkozását, így a polgári reprezentáció másik fontos példája. További hasonlóságot mutatnak a félköríves záródású, kettős kapcsolt ablakok. A különböző emeletek ablakait Schweiger Gyula német barokk axisokat idéző elemekkel kapcsolta össze, ami tovább erősíti a homlokzat vertikális jellegét. Fontos megemlíteni a fogsor motívumot is, amely végigfut a leghangsúlyosabb elemeknél, mint például az első és második szintet elválasztó párkány esetében, vagy a kosáriríves lezárású, második szinten látható szemöldökpárkányok íve alatt. Továbbá jellegzetes elemek a homlokzat egyes kiemelkedő helyein és a manzárdtető sarkain lezárásként elhelyezett barokk vázák, valamint a homlokzat sávozása.

A Kossuth Lajos utca 8. szám alatt felépített, Schweiger tervezte bérházzal szembeálló hasonlóságot mutat az Olmützbén, az Elisabeth utcában álló ház homlokzati megoldása, főként a kváderezés és a nagy arányok tekintetében. (10. kép) A J. Joviński építész által 1893-ban készített terv 1895-ben jelent meg az *Architektonische Rundschau* német nyelvű folyóiratban, vagyis egy évvel a Dr. Gebhardt Lajos számára készített tervrajzok előtt.⁵⁵

A *Lexikongyűjtemény* alapján induló kutatás nyomán párhuzamot találtam még a Schweiger Gyula nevéhez köthető és „*Folies Caprice*” néven ismert korabeli orfeum épület és a Takáts-ház homlokzatának összevetése során. (11. kép) A tervezett „orfeumépület” felállításáról a *Vállalkozók Lapjának* 1898. április 13-án megjelent száma adott hírt.⁵⁶ Sajnos napjainkban ez a ház sem az eredeti terveknek megfelelő képet mutat. A VI. kerület, Révay utca 18. szám alatt álló háromemeletes épület számtalan nevet viselt már, például 1951 és 2008 között Vidám Színház néven működött, jelenleg a Centrál Színház nevet viseli.⁵⁷ Építésének időpontja közel azonos a Takáts-ház építési munkálatainak kezdetével. A kettős kapcsolt ablakok kökeretelése, az oromzati mezejükben látható erőteljes plasztikai díszítés hasonló a két épületen. A gyakran peremek, párkányok elválasztására használt fogsor motívum is végigfut a homlokzaton és egyes díszítőelemeken.

Az öttengelyes főhomlokzat kiugró rizalitja nem ívesen kapcsolódik a homlokzat egészéhez, hanem szögletes profilt mutat. A szobrászati díszítések az ablakok körül koncentrálnak mindkét esetben, az erőteljes sávozás viszont a Centrál Színháznál

11. Schweiger Gyula, A „Folies Caprice” homlokzatának tervrajza, 1898.
 (A jelenlegi homlokzat átalakított.) BFL, Tervtár, XV. 17. d. 329. 29227. hrsz.

csak a földszinten került kialakításra, felette sima vakolt falfelület emeli ki az ablakokat. A zárterkéyszerűen kiugratott – a második emelettől kezdődő – középrizalit alátámasztását szintén maszkok díszítik. Az építési engedélyezési iratok tanulsága szerint Schweiger Gyula első folyamodványára nem kapta meg a kért jóváhagyást, majd sikeresen fellebbezett a döntés ellen. A kérvényben úgy fogalmazott, hogy: „A VI. kerület Révay utca 3792 hrsz. alatt lévő telkemen építendő bérházamra vonatkozó

tervek.” Ebből az következik, hogy a telek tulajdonjoga az építészé volt, ő maga viszont a Csömöri út 90. szám alatt lakott.⁵⁸

A Csömöri és a Stefánia út sarkán álló Schweiger-villa német építészeti hatásokat mutatott, a homlokzatát sgraffito díszítette.⁵⁹ Az 1889-ben épült ingatlant ismeretlen időpontban bontották le, az építkezést Mészner Sebestyén és Arndt Rezső építőmesterek vezették.⁶⁰ Az aláírásuk gyakran látható más, Schweiger Gyula által készített tervrajzokon, például a VI. kerület Révay utca 18. szám alatt felépült „*Folice Caprice*” épületének tervein.⁶¹

A budapesti „tót templom” (szlovák evangélikus templom és a Luther-ház) környékének beépítése szintén Schweiger Gyula nevéhez fűződik. A *Vállalkozók Lapjának* 1892. február 9-én megjelent száma terjedelmes cikkben számolt be a szlovák evangélikus templom köré tervezett épületegyüttesről, mely a Kerepesi út, Luther és Aggteleki utcák által határolt telken készülne el.⁶² A tervek megvalósultak, továbbá felújították a templomot is. Az elkészült épületegyüttes az alábbi méltatásban részesült: „*A stílszerűen épült rengeteg nagy bérház, melynek homlokzatán Luther Márton szobra áll, villamos órával van ellátva és Luther-udvar nevet visel szépen sikerült s Schweiger Gyula műépítész, evangélikus hitsorsost, mesterét dicséri annyira, hogy Ő Felségének a királynak legmagasabb figyelmét is képes volt magára vonni. Ennek folytán jelent meg a Luther-udvarnak megtekintésére folyó év [1894] november hó 5-én Hieronymi Károly belügyminiszter Úr, Ráth Károly főpolgármester...*”⁶³

Egy 1892. február 4-én keltezett adásvételi szerződésben – melyben Schweiger Gyula örök tulajdonjoggal eladta a Csömöri út 62/b szám alatti ingatlanát Márkus Gusztávnak és nejének – az a megjegyzés áll, hogy a szerződés szövegét külön német nyelven is tolmácsolni kellett az építésznek, mert ezen a nyelven jobban értett.⁶⁴

Összességében elmondható, hogy más korabeli építészekhez hasonlóan több korszakot lehet megkülönböztetni Schweiger Gyula budapesti építész életművének belül. Az 1880-as években döntően neoreneszánsz épületeket tervezett. A szlovák evangélikus templom épületegyüttese döntően a neoromán, illetve az ún. Rundbogenstil, (félköríves stílus) formakincsét mutatja. Ezt követően – az 1890-es évek végén – adathalmozhatóan neobarokk stílusjegyeket alkalmazott épületein, míg az 1910-es évek markánsan jellegzetes, osztrák szecesszió formajegyeire emlékeztető irányzat mutatkozik meg, az általa tervezett – jelen dolgozatban nem tárgyalt – Aradi utcai ingatlanon (VI. kerület, Aradi utca 22.) A források alapján elmondható továbbá, hogy német anyanyelvű és evangélikus vallású tervezőépítészről van szó.

A NEOBAROKK STÍLUSJEGYEKET MUTATÓ TAKÁTS-HÁZ MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ELEMZÉSE

A tervezőépítész Schweiger Gyula életművének vázlatos bemutatása után külön fejezetben emlékezünk meg – az alkotásai között eddig még ismeretlen – Duna utca és Váci utca sarkán álló bérházáról. A következőkben az épület részletes leírását adjuk, mely főként a homlokzat elemzését foglalja magába. A döntően neobarokk stílusjegyeket mutató saroképület mind a Duna utca, mind pedig a Váci utca felől zárt

sorú beépítésben áll. Az elemzéshez az ingatlanról készült – a jelen kutatások szerint az egyetlen teljes épületet ábrázoló – archív felvétel szolgál alapul, melyen látható az egykori Zsolnay-képviselő portálja is. A BTM, Kiscelli Múzeum fényképtárában őrzött képen nem láthatóak a jelenleg mellette álló, vele közel egy magasságban felépített házak (7. kép).⁶⁵ A Takáts-ház az első, ami a rendezést követően felépült ezen a részen, 1899 és 1900 között. Ezt követte a Váci utca 41/A szám alatt álló, szecessziós stílusjegyeket mutató épület, melyet Malács Péter főügyész építtetett 1903-ban.⁶⁶ A Duna utca 1. számú ingatlan pedig Fellner Sándor tervei szerint épült 1904-ben.⁶⁷ (A két szomszédos épület homlokzatának kialakításakor több olyan motívum is felhasználásra került, ami a Takáts-házra jellemző, elképzelhető, hogy az egységes utcakép kialakítása végett emeltek át bizonyos elemeket. Ilyen például a Duna utca 1-es szám alatt álló bérház sávozása, füzérdíszei, valamint ívesen kiugratott középrizalitja. A másik szomszédos épületnél is meghatározó elem a sávozás. Ez a feltételezés azonban adatok hiányában nem bizonyítható.)

A Takáts-ház vertikális tagolású homlokzatot kapott. Általánosan elmondható, hogy a díszítőelemek az ablakok keretelésére és a szegélyekre koncentrálnak, a falfelület nagy része sávozott. A vakolt homlokzatot homorú és domború formák hullámozása jellemzi, a felületén főként a lekerekített profilú formák dominálnak. Az épület leghangsúlyosabb eleme a két oldalhomlokzat találkozásánál kialakított zárt erkély, mely barokk hagymakupolás lezárást kapott. A zárt erkély, – amely lekerekített éllel rendelkező négyszögletes hasáb – erőteljesen az épület sarka elé ugrik. A két szimmetrikus homlokzat négytengelyes és négyemeletes, a félemelet szintjéig üzlethelyiségek kialakítására alkalmas helyiség épült. A félemeleten mindkét oldalon 4-4 kosáriréses ablak helyezkedik el, a két középső ablak között Zsolnay-reliefek kerültek elhelyezésre mindkét oldalon, melyek a porcelángyártás 1–1 munkafázisát mutatják be. A következő fejezetben tárgyalt Zsolnay-képviselő eddig a félemeletig tartott, szép kialakítású portálja a sarkon lévő zárt erkély alatt helyezkedett el. Közvetlenül felette látható – napjainkban is – a pécsi gyár öttornyos védjegye, mely szépen formált kartusban, díszpajzsban kapott helyet. A magánlakásokat a Duna utca felőli félköríves záródású kapun keresztül lehet megközelíteni, ez korábban is így lehetett a lépcsőház kialakítását tekintve.

A földszint több ízben is átalakult, a második világháborút követő helyreállítás során például házmeisteri lakás és orvosi rendelő volt itt, a portálok helyét pedig a félemelet magasságáig parapetmezőkkel burkolták az 1950-es években.⁶⁸

A két utcafrontra néző homlokzatok kialakítása szimmetrikus. A legdominánsabb eleme a homlokzat egyharmad részét kitöltő, enyhe kiülésű középrizalit, amely közvetlenül a félemelettől indul és egészen a manzárdtetőig fut az épület mindkét oldalán. A kiemelkedés kétharmad része sávozott, egy hangsúlyos párkány választja el az oromzatos, freskóval díszített legfelső emeletről. A legkiemelkedőbb része a középtengelyben elhelyezett, virágornamentikát mutató kovácsoltvas erkély, alatta tojássor fut. Az alátámasztásán két maszk látható, ezek az építető foglalkozását tekintve lehetnének Mercurius (a kereskedők és utazók istene az antik világban, görögül Hermész) ábrázolások, mert a fejük felett látható kialakítás széles karimájú fejfedőre emlékeztet. A fejek alatt folytatódik a díszítősáv, melynek vonalában elhelyezkedő,

rozettákkal ékesített konzolok tartják az erkélyt. A homlokzatot három részre osztják a hangsúlyosan végigfutó párkányok.

A kettős kapcsolt ablakok minden emeleten más és más kökeretelést kaptak. A középrizalit első emeleti ablakainak mellvédszerű kialakításában két-két puttó helyezkedik el. Ez az építészeti elem összeköti az első és a második szint nyílásait, ablakcsoportot hoz létre, amely magasítja a szintet. Ez fokozza a bérház vertikális jellegét és a tekintetet a harmadik szint irányába vezeti. A homlokzat egészét tekintve, a piano nobile egyértelmű megállapítása nehéz, mert a díszítés szinte mindenhol hasonló. A legtöbb hangsúlyt a harmadik emelet kapta, valószínűleg ez lehet a kiemelt szint. A második és harmadik szint nyíláskeretelései felett barokkos ívben megtörő oromzatos lezárás került kialakításra. A második szinten az ablakok orommezéjében gyümölcsökkel és volutákkal közrefogott medalion kapott helyet, benne női portréábrázolás látható. A tört-íves szemöldökpárkányt volutákban végződő konzolok tartják, alatta fogsor motívum fut. A harmadik emeleti ablakok orommezéjében maszkok helyezkednek el. A díszítőelemek többsége a kései barokk formakincséből merít, emellett rokokó jellegű elemek is láthatóak. A füzérdíszek alkalmazása a klasszicizáló késő barokk egyik változatát, a copf stílust idézik. Az oromzatos lezárás túlfut a manzárdtető síkján. A rizalitet két enyhe kiülésű falpillér fogja közre, melyek nem a fal síkjával párhuzamosak, hanem enyhe szögben kifelé fordulnak. Antik mintákra emlékeztetően lábazattal és egyfajta fejezettel is rendelkezik, melyet egy-egy váza koronáz. Nem kannelúrázott a felülete, hanem erre is ráfordul az egész falsíkot meghatározó sávozás.

Az oromzat középtengelyében egy-egy kosárirves záródású fülső kapott helyet, ezeket voluták szegélyezik, palmettás elemek koronázzák, alattuk plasztikusan megmunkált, az oroszlán bőrét viselő Herkules-maszk látható. A maszk középtengelyének folytatásában egy öt virágból álló, egy pontban felfüggesztett füzérdísz lóg, melyet volutában végződő szalag köt át. A fülkékben allegorikus nőalakok láthatóak. Mindkét szobor enyhén balra fordítja koszorúval koronázott fejét, egyik keblük fedetlen, testük enyhén s alakban hajlik. A bal kezükben egy bőségszarura emlékeztető tárgyat tartanak, benne virágok és gyümölcsök. A másik kezükben látható tárgy nem egyértelműen azonosítható attribútum. Ha a másik kezükben búzakalászból font koszorút tartanak, akkor a bőséget személyesítik meg, vagy lehetnek Tükhé (Fortuna), a szerencse istenasszonyának képmásai is.⁶⁹ Egy kereskedőnek minden bizonnyal szüksége van a bőségre és szerencsére vállalkozása felvirágoztatásához.

Az oromzatos részen látható freskó pedig a fekete elefántot és gyarmatárakkal megrakott kíséreit ábrázolta, messze hirdetve tulajdonosa gazdagságát és kereskedelmi vállalkozását.

Az épület körbejárása, homlokzatának leírása után – a Duna utca 3-as számú bejáraton keresztül – a belső tér jellemzése következik. Az eredeti alaprajz nem ismert, a földszinten létesítendő üzlethelyiséghez készített tervdokumentáció pedig az 1950 után kialakított földszinti helyiségeket mutatja.⁷⁰ A dongaboltozatos előtérben, továbbá egyes lépcsőfordulóknál megmaradt az eredeti padló. A négyzetes lapokból álló, középen geometrikus mintázatú terrazzo lapokat organikus, levéldíszes fríz foglalja keretbe. A mintázatok színe fekete és vörös. A főlépcsőház elemei a lépcsőket erősítő vastartók, valamint a fordulónál kialakított vaspillérek. A vastartók – az engedélyezési iratok

szerint – 16 cm vastagságúak, szabályos távolságonként egy-egy rozetta látható rajtuk. A pillérek is hasonló virágok futnak. A pillér és a vastartók érintkezésénél teljes hosszában indadíszítmények vannak, mintázatuk szimmetrikus. A pillérhez és a falhoz közeli részeken sűrűbb, hálószerű minta látható, középen pedig egy-egy nagyobb inda fog közre két lecsüngő bimbót. Az egymásba fűzött bimbók emlékeztetnek a homlokzat füzérdíszzeire. A főlépcsőház legimpozánsabb része a terebélyes rózsalugas hatását keltő kovácsoltvas lépcsőkorlát. Az indamotívumokat egy-egy rozetta zárja le, leveleik rácsavarodnak az elválasztó elemekre is.

A 19. század második felében gyakori megoldás a lemezből csavart spirál, ennek közeibe gyakran kerültek vasgombos rozetták. A magyar mesterek leginkább a „formák lágy összefonódására ügyeltek”. A levelek általában gazdagon éreztek, csipkés szélűek és gyakran megcsavarodnak egy igazi levélhez hasonlatosan. A Takáts-ház lépcsőkorlátjának alkotója nem ismert, de a felsorolt motívumkincsek megtalálhatóak rajta.⁷¹

A SCHWEIGER GYULA TERVEZTE TAKÁTS-HÁZ STÍLUSKAPCSOLATAIRÓL

Az életmű eddig ismert alkotásaival való összevetés után szélesebb körű kitekintés következik. Schweiger Gyula építésze sok egyéni vonást mutat, melyhez nehéz konkrét előképet vagy stíluskapcsolatot találni. Ennek ellenére ez a fejezet kísérletet tesz erre a korabeli német nyelvű szaklapokban megjelent táblák segítségével. Az 1890-es évek végén kedvelt megoldásnak számított a homlokzat változatos ívvel lezárt, oromzattal való megkoronázása. Ennek tetejére gyakran helyeztek allegorikus szoboralakokat, barokk vagy copf stílusú vázákat. A homlokzat kiemelt helyén alkalmazott freskóra is vannak példák. A Takáts-ház megoldásaiban sok hasonlatosságot mutat a Bécsben, 1897-ben épített Regensburgi udvar (Regensburgerhof) épületével, amelyet Franz Ritter von Neumann építész és műszaki tanácsos tervezett. (12. kép) A tervek készítésénél azt a feladatot kapta, hogy az egykori, lebontott Regensburgerhof mintáját kövesse. Az új épületet két zárt erkély szegélyezi, ezek az egykori épületből származó konzolokon nyugszanak. Az épület alsó traktusában látható monumentális ív két sarkában szoboralakokat helyeztek el, ezek a hajózást és az üzleti tevékenységet szimbolizálják. Az allegorikus alakok azért kerülhettek ide, mert az épület egykor a bajor kereskedők székháza volt. (Érdekesség, hogy a lehetséges mintaként szolgáló épület is a kereskedelemmel áll kapcsolatban.) A főbejárat felett, rézbaldachinnal fedett fülkében III. Frigyes (1415–1493) német-római császár szobra látható. A homlokzat egészének kialakítása, az aprólékos részletek stilisztikai megvalósítása a bécsi barokk stílus formáinak szabad felhasználásával történt.⁷² A dolgozat – az összevetés során – a bécsi épület főhomlokzatára és a Takáts-ház enyhe kiülési középrizalitjára koncentrált. Az ablakformák tekintetében a kosáríves megoldás jelent némi hasonlatosságot, ellenben az ablakok keretelését tekintve van egyezés. A Takáts-ház második és harmadik emeletének kettős nyílásai, – melyek tengelyét puttókkal díszített dombormű köti össze – azonos megoldást mutatnak a Regensburgerhof épületének egybefűzött ablakaival. A nyílásokat szegélyező díszítések közül hasonlatos a szemöldökpárkány

megoldása és íve, továbbá a falnyílásokat keretező szegély díszítése is. A sávózás szintén megegyezik. A főhomlokzatra helyezett fülkeszobor is megemlíthető, bár ezt Schweiger Gyula egy szinttel feljebb alkalmazta. A bécsi épület magas manzárdtetejének szintjén látható, homorú ívben megtört oromzat – melyen az építés dátuma olvasható – szintén hasonlatos a két épület esetében, továbbá mindkét háznál három váza koronázza ezt a részt.

Az oromzat változatos használatára és hasonló jellegű megoldására példa továbbá a müncheni Bajor körúthoz (Bavariaring) csatlakozó Új utcába (Neue Strasse) tervezett épületegyüttes is, melynek tervrajzait Hönig és Söldner építészek készítették. (14. kép)⁷³ Emellett színes freskóval díszített épületre példa a müncheni Staetler utcában álló iskolaház, melyet Carl Hocheder professzor tervezett. Az oromzatokon három freskó kapott helyet, ezek közül kettőre gazdagon díszített számlapokkal rendelkező óra került.⁷⁴

12. Bécs, a Regensburgi udvar (Regensburgerhof) épülete.

Tervezte: Franz Ritter von Neumann, 1897.

Architektonische

Rundschau, szerk. Ludwig

Eisenlohr és Karl Weigle,

1899, 15. évf., 8. füzet,

1–2; Tafel

A ZSOLNAY GYÁR ÚJ, REPRESENTATÍV KÉPVISELETE A TAKÁTS-HÁZBAN

A Takáts-ház művészettörténeti elemzése után a bérházhoz tartozó Zsolnay-üzlethelyiségről lesz szó, melynek emlékét ma is őrzi a homlokzata. A fejezet arról számol be, hogy miként és mikor kerülhetett ide a budapesti Zsolnay-lerakat.

Takáts Lajos a kereskedelmi vállalkozását reprezentáló bérház földszintjét és félemeletét üzlethelyiségek befogadására alakította ki. Felmerülhet a kérdés, miért nem helyezte át saját vállalkozását az új bérpalotába, amely a fekete elefántot ábrázoló freskóval messziről hirdette tulajdonosa foglalkozását? Egyszerű válasz erre, hogy szüksége volt a helyiségek kiadásából származó jövedelemre. Emellett a vevőkör által jól ismert fűszerkereskedést nem helyezhette át a Kossuth Lajos utca 19. szám alatti ingatlanból, ahol ez az üzlet már a reformkor óta működött. A cím megváltozását követően a nyomtatott hirdetések cseréje is szükséges lett volna, valamint a külföldi partnerekkel

folytatott kereskedelmi kapcsolatban is fennakadások adódhattak. A Belváros rendezése során van példa ilyen jellegű problémára, amelyet a Váci utca meghosszabbítása, majd átszámozása idézett elő. A páros oldalból páratlan, a páratlanból pedig páros lett, ennek következtében a kereskedések egyik pillanatról a másikra kerültek más számozás alá, a cégek nem kis bosszúságára.⁷⁵

A reprezentatív bérház befejezésének évében, 1900-ban Takáts Lajos már az ötvennegyedik életében járt, feltehetően a fűszerkereskedés vezetését lassanként átruházta Lajos nevű fiára. Ebben szintén lehetett üzleti „fogás”, hiszen a vevőknek ez a megszokott nevet és állandóságot sugallta. Takáts Lajos egy 1901. december 28-án keltezett közjegyzői okirat szerint a felépült négyemeletes bérházra és annak minden tartozékára 80 000 korona jelzáloghitelt vett fel 10 évig vállalt törlesztésre.⁷⁶ Idősb Takáts Lajos a bérház alsó traktusában kialakított üzlethelyiségeket igyekezett jutányos áron kiadni, 1901 után a vállalt törlesztő részletek fizetéséhez is szüksége volt megbízható bérlőre. – *Katona Imre* helytelenül említi, hogy 1908. november 19-én Zsolnay Vilmosmal kötött bérleti szerződést, aki a pécsi Zsolnay-gyár számára régóta keresett

13. A Takáts-ház Váci utca felé néző homlokzata (részlet) BTM, Kiscelli Múzeum, jelzete: 21980.11

14. A müncheni Bajor körúthoz (Bavariaring) csatlakozó Új utcába (Neue Strasse) tervezett épületegyüttes. A tervrajzokat Hönig és Söldner építészek készítették. *Architektonische Rundschau*, 1899, 15. évf., 4. füzet, 1; Tafel 25.

15. Zsolnay-üzlet Budapesten a Váci utca 39. szám alatt, 1905. Hárs Éva: *Zsolnay*. Pécs 1996, 44, lásd még: Romváry 2011, 17.

megfelelő központi üzlethelyiséget.⁷⁷ – A telekkönyvben szintén az 1908. november 19-én keltezett megállapodást jegyezték be. A bérleti jog a „földszint összes üzlet és mellékhelyiségére, továbbá összes félemeleti helyiségére és az üzlethelyiség alatt lévő összes pinczékre” vonatkozott. A teherlap a bérlő kötelezettségét 1910. augusztus első napjától számított tizenkét egymást követő éven át, egynegyed évi részletekben előre fizetendő 19 000 korona évi bérösszegben rögzítette. Emellett a bérleti jog „Zsolnay Vilmos gyáros budapesti bejegyzett cég javára” került átírára.⁷⁸ *Katona Imre* cikkében jól említi a két fél által kötött megállapodás, vagy szerződésmegújítás dátumát, azonban a bérlő személyét rosszul határozta meg. Erre már Mattyasovszky Zsolnay Tamás felhívta a figyelmet, aki a szerződéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy egy előzetes írásos megállapodás megújításáról lehet szó, mert Zsolnay Vilmos 1900. március 23-án elhunyt, így nem köthetett szerződést Takáts Lajossal. A cég vezetését 1900 decemberében fia, Zsolnay Miklós (1857–1922) vette át. Ő helyeztette át a budapesti képviseletet az Andrássy útról a Váci utca és a Duna utca sarkán álló Takáts-házba.⁷⁹ A telekkönyv tanulmányozása során megállapítottam, hogy véletlen félreolvasásról van szó. A szerződés ugyanis nem személyt, hanem céget említ, amely megtartotta a cégvezető teljes nevét, hiszen Zsolnay Vilmos végrendeletében kikötötte, hogy csak az ő nevének megtartásával vihető tovább a gyár.⁸⁰ Ezt egy 1900. december 30-án kelt meghatalmazás is alátámasztja, amelyben Zsolnay Miklós, mint a „Zsolnay Vilmos németül Vilhelm Zsolnay cég birtokosa” kerül említésre, a budapesti lakását

pedig már ekkor IV. kerület Váci utca 39. szám alatt jegyzik.⁸¹ Zsolnay Miklós nem sokkal a Takáts-ház felépítése után helyezhette át cége lerakatát, a tárgyalások minden bizonnyal már az építési munkálatokkal párhuzamosan megindulhattak. Takáts Lajos 1900. június 20-án kelt folyamodványa is ezt bizonyítja melyben kérte, hogy „*az utczai boltban, a földszint és az I. emelet összeköttetése céljából*” egy vaslépcsőt építhessen.⁸² Tehát elmondható, hogy a Zsolnay-képviselőt 1900. június 20. előtt már az épületben működött. Az 1908-as dátummal ellátott szerződés biztosan nem lehet az elsődleges, ezt cáfolják a korabeli folyóiratok, valamint a BTM Kiscelli Múzeumában őrzött archív fényképfelvétel⁸³ is, amely biztosan 1903 előtt készült – feltehetően 1900 körül – és látható rajta a Zsolnay-képviselőt portálja.⁸⁴

Az új képviselőről a *Vállalkozók Lapja* 1900. november 28-ai száma is tudósított: „*A „Zsolnay”-féle pécsi kerámiagyárak budapesti üzletvezetőisége irodáit és raktárait az Andrássy útról a IV. Váci utca 39. alá helyezte át.*”⁸⁵

További fontos forrás – erre vonatkozóan is – a már korábban említett Komor Marcell által 1901-ben írt cikk, amely az Eskü tér környékéről szól. A lerakat csupán említés szintjén kerül elő a rendezés és a tér arányainak kritikájába rejtve. Az alábbi megjegyzés olvasható róla: „*Rajzban igen jól fest a Kígyó utca és a hozzá baloldalt szimmetrikus utcácska, de természetben nem nyitnak a szemnek szabad perspektívát; utóbbi csak azt a házat mutatja, amelyben Zsolnay-üzlete van és amely elfoglalja a Gellérthegyre való kilátást...*”⁸⁶

A *Budapesti Cím- és Lakjegyzék* 1901. évi XIII. kötetében szintén olvasható, hogy Zsolnay Miklós budapesti lakása itt volt.⁸⁷ Ettől a szerződéskötéstől kezdve megvalósult az önálló budapesti képviselő és a Takáts-ház elválaszthatatlanul egybeforr a Zsolnay-gyárral. (15–17. kép) A képviselő és az üzlet vezetését a budapesti Zsolnay-féle Porcellán-fayence gyár Rt. egyik tisztviselője, Sonnenschein Miksa látta el.⁸⁸ Az új üzlethelyiség megnyitását Mattyasovszky Zsolnay Margit is megemlíti visszaemlékezéseiben: „*Miklós a pécsi gyár képviselőjét és lerakatát az Andrássy útról a Váci utca és a Duna utca sarkán álló Takáts-bérházba telepítette át, és olyan nagyra növelte, hogy az üzlet, a raktárhelyiségek és az irodák elfoglalták a saroképület földszintjét és első emeletét. Itt végezte irodai munkáját, megosztva a szobáját a képviselő vezetőjével.*”⁸⁹

Egy Zsolnay Miklós életéről megemlékező cikk közli, hogy 1919. február 15-én Pécsről Budapestre utazott néhány napra, – ezt a távot rendszeresen meg kellett tennie az üzleti ügyek miatt – ahonnan már nem tért vissza, mert egyre súlyosabb idegi betegség kínozza és retteget attól, hogy a Pécsre megszálló szerb csapatok elfogják. Itt tartózkodott a Tanácsköztársaság (1919. március 21.–1919. augusztus 1.) ideje alatt is. Ezt követően Budapesten maradt, ahol vezette a budapesti gyárat és az üzletet. Minden bizonnyal ilyenkor is a bejelentett pesti lakásában tartózkodott a Takáts-ház valamelyik emeletén.⁹⁰

Maga az üzlet és raktár a harmincas években szűnhetett meg, de a központi iroda az épületben maradt. (M. Zsolnay Margit erről csak egy sorban emlékezett meg az 1930-as évek eseményeinek tárgyalásakor: „*Megszüntettük a pesti üzletet.*”⁹¹) A változás gazdasági okokra vezethető vissza.⁹² A Pécsről érkező árut innentől kezdve az iparvágánnyal rendelkező budapesti gyárban tárolták. A vasúti kocsikon közvetlenül érkező eladásra szánt termékeket már nem szállították a Belvárosba, hanem innen

16. A pécsi Zsolnay-gyár címere az egykori lerakat portálja felett. A szerző felvétele, 2014. február 15.

17. Olasz nyelvű forrás a Zsolnay-képviselőtről az 1906-os Milánói Világkiállítás katalógusában *L'Ungheria all' esposizione Internazionale di Milano 1906*, *Catalogo Generale*, 146.

továbbították a megrendelőknek. A szállítási költségek csökkentésével jelentős összeget takaríthattak meg. A végleges megszűnés a második világháború, valamint az 1948-as államosítás után következett be.⁹³ Az épület egykori múltjára három színezett pirogránit dombormű emlékeztet. A saroktorony alatt látható, pajzsba foglalt relief a Zsolnay-gyár öttornyos kerámiacímerét ábrázolja. (16. kép) Ez közvetlenül az egykori üzlethelyiség

portálja felett helyezkedett el. A Váci utca felőli oldalon egy korongozó férfi és segédje, míg a Duna utca felőli oldalon két festő hölgy látható. Az erősen megkopott kerámia-plaketteket a 2003-as restaurálási munkálatok során megtisztították és újra színezték. A címeren az öt torony élénksárga színt kapott kék háttérrel. A figurális ábrázolásokat pedig lakkozással is ellátták.⁹⁴

*KORTÁRS VÉLEMÉNYEK A BELVÁROS RENDEZÉSÉRŐL
ÉS AZ ÚJ BÉRPALOTÁKRÓL, KÖZTÜK A DUNA UTCA ÉS VÁCI UTCA
SARKÁN ÁLLÓ TAKÁTS-HÁZRÓL*

Az épület bemutatása után röviden meg kell említeni, hogy a városrendezés milyen reakciókat váltott ki a budapesti polgárok részéről, miként fogadták az egykori alacsony házak helyén emelkedő égbetörő palotákat, köztük a Takáts-házat is. Milyen mentalitással álltak hozzá a rendezéshez kezdetben és elvárásaik megvalósítást nyertek-e? A következőkben röviden az 1900 körüli évek általános nézeteiről, a korábban megindult bérházellenes megnyilvánulásokról, továbbá a folyóiratokból, valamint visszaemlékezésekből leképezhető véleményekről lesz szó. Ez a fejezet igyekszik – az adatokon túl és a Főváros és a Közmunkák Tanácsának álláspontja mellett – a polgárok szemszögét is megmutatni.

Ney Béla, az *Építő Ipar* szerkesztője, már 1890-ben cikksorozatot indított a bérházak és bérpaloták építése ellen, ostromozva a tisztviselők által megfizethetetlen áru bérlakások kialakítását. Említi továbbá, hogy a világvárossá fejlődő fővárosban élőknek csekély száma háztulajdonos, a nagyobbik része bérlakásokba kényszerül. Kiemeli, hogy a díszített és tetszetős homlokzat csak az árak emelését segíti elő, ugyanakkor a megnyerő külső mögött gyakran egészségtelen, sötét, levegőtlen lakások és belső udvar húzódik meg. Említi, hogy a reprezentatív utcákban legyenek bérpaloták, de a kevésbé indokolt helyeken szerényebb bérházakat emeljenek.⁹⁵ Ezt erősíti meg egy korabeli, kisebb terjedelmű szaktanulmány is, mely beszámol arról, hogy 1899 végéig a főváros lakosságának száma közel 700 000 főre emelkedett, mintegy 400 000 lélekkel több lakosa lett, mint 1874-ben volt. Ehhez viszonyítva a lakóházak száma nem megfelelő arányban nőtt, mivel csak 7582-vel gyarapodott, így az adatok szerint megközelítőleg 45 ember jutott egy-egy házra. Ezzel pedig Budapest a „testvér főváros” Bécs és Berlin lakásmódját igyekszik leképezni. Az egy család életterét biztosító magánlakások rendszere helyett, – mely eddig jellemezte a Belvárost – bérlakások rendszerét igyekszik kialakítani.⁹⁶

Ney Béla jól látta a bérházak problémáját és helyesen ítélte meg azt, hogy a világvárossá váló Budapestnek szüksége van a reprezentatív jellegű bérpalotákra is, melyek a külföldről érkező és magasabb rangú vendégek számára színvonalas szállást tud nyújtani. A város telekpolitikájáról 1901. márciusban Lord Albert tartott felolvasást, ahol a bérházakkal kapcsolatban megjegyezte: „(...) a családi lakokat már a főváros területén kívül építi a lakosság és annak soraiban a városnak tisztviselői is. Ez az egy pont szinte lehetetlenné teszi, hogy Budapest szülővárosához ragaszkodó (...) érzelmű polgársága legyen.”⁹⁷ Lord Albert szintén fontos problémát vázolt fel ezen a

felolvasáson. Többek között a polgárok pesti szülőföldhöz való kötődését lazította fel a történelmi Belváros egykori házainak felszámolása.

A *Vasárnapi Ujság* 1897. július 11-én terjedelmes cikket jelentetett meg a Belvárosban folyó bontási munkálatokról. Nostalgiaival emlékezik meg az olyan helyekről, melyek szimbolikus többlettel rendelkeztek. Ezek közé sorolta például a Sebestyén téren egykor állt „*Csiga*” vendéglőt, – melyben Vörösmarty Mihály gyakran megfordult az 1840-es években, – vagy az egykori Kúriát. Összesen százhusz épület pusztulásáról beszél és a helyükön emelendő bérpalotákról, melyek több jövedelmet hoznak majd.⁹⁸

Salamon Ödön hírlapíró 1898-ban a következő sorokat írja a Belvárosról: „*Mert néhány évtized alatt annyira megváltozott Budapest, annyira átalakult, hogy minden új épülettel, minden utca keletkezésével az emberek lelkülete is átváltozott. (...) A szülői ház és vele az utca eltűnt, s helyébe új palota emelkedik dacosan az ég felé.*”⁹⁹

A *Pesti Napló* 1900. április 13-án igen kritikusan nyilatkozik a Belvárosban zajló munkálatokról, ekkor már szinte teljesen kirajzolódott az új környezet. A „*háromnegyed részben készen lévő*” rendezésről elítélően ekképpen nyilatkozik:

„*Mintavárost ígértek az ódon, rendszertelen és szűk háztömegek helyett, a forgalom, az esztétikai tetszetőség és a parkozás kérdésének teljes figyelembevételével. Hogy mennyi vált be ebből az ígéretből? (...) A Kossuth Lajos utca egyenes nem lett. A városrész feltöltése addig fokozódott, hogy kaptunk a sík földre egypár erős lejtésű hegyi utat. Park nincs, csak néhány nagy aszfalt-folt. Az új házak – no, azokat nem a hatóságok építik. Ha szépek nem az ő érdemük. Ha ormótlanok, nem az ő hibájuk. (...) Mert hitünk, hogy az egész városrendezést sokkal jobban csinálta volna meg egy egész ember, mint ahogyan a számos jeles jogi, pénzügyi és műszaki férfiúból összehozott ezernyi szaktanács összetakarta. (...)*”¹⁰⁰

Ezt követően Komor Marcell véleményét idézzük, aki az Eskü tér rendezésével kapcsolatban, 1901 januárjában terjedelmes cikket jelentetett meg. Elsőként a hídtengely kijelölésének problémáit vette sorra és kijelentette: „*...papíron, rajzban jobban mutatott a szabályozó terv, többet ígért, mint amennyit a tényleges beépítés beváltott.*” A Klotild-palotákat méltatta, de az előttük elhelyezett, parknak nevezett „*apró zöldeséges helyeket*” kritizálta. A Kígyó utca a tervrajzon szépen mutatott, szemlélődésre alkalmas teret nyithatott volna, azonban a „*szabad perspektívát*” megtöri a Takáts-ház, mivel kitakarja a Gellért-hegyre való kilátást. A Kossuth Lajos utca felől érkezők szemszögéből pedig a Klotild-paloták azt a vizuális élményt nyújtják, mintha földre süllyednének az út lejtése miatt. A Takáts-házról azt a megjegyzést tette, hogy a polgárok elítélő magatartással viseltettek a bérpalotával szemben. Véleménye szerint ebben közrejátszott az előnytelennek minősített, az épület saroképítményén látható hagymakupola. Ezen az általa megnevezett szépséghibán túl azonban egészében véve jól sikerült alkotásnak tartja az épületet.¹⁰¹

*A TAKÁTS-HÁZBA BEJELENTETT LAKÓK
A BUDAPESTI CÍM-ÉS LAKÁSJEGYZÉK ALAPJÁN (1900–1928)*

Mindezek után a házban lakást bérlő személyek vizsgálata következik. A Takáts-ház társadalomtörténeti vizsgálatának keretében kezdtem el a korabeli bérlők felkutatását, az időkört 1900 és 1928 között határoztam meg. Az egykori lakókra vonatkozóan, primer forrásként a *Budapesti Cím-és Lakásjegyzék*et használtam fel, melynek segítségével harminchét lakót sikerült azonosítanom és táblázatba foglalnom, akik közül jelen tanulmány mellékletében tíz főt emeltem ki.

A táblázat alapján elmondható, hogy a Takáts-házban döntő többségében a polgári középosztály tagjai béreltek lakást. Legtöbbször az értelmiségi (ügyvéd, egyetemi tanár, orvos, királyi főmérnök) és a kereskedő (üzletvezető, gyáros, gabonabizományos) réteget képviselik. Kivételt jelent az alsóbb társadalmi osztályba sorolható gyári szolga, Tischler József, – aki minden bizonnyal más bérkategóriájú lakást bérelt – továbbá Sólyom József hivatali szolga. (A táblázatban külön nem kerültek kiemelésre.) Feltehetően rövid ideig tartózkodtak e házban, elképzelhető, hogy csak néhány hónapot. Az esetek többségében a tartózkodás időtartama néhány évet jelent, de adatolható tíz évet meghaladó időtartam is, például: dr. Schmidt Károly ügyvéd tizenhárom évig ebben a házban bérelt lakást.

<i>Budapesti Cím- és Lakásjegyzék</i>			
Évszám/évfolyam (oldalszám.)	Cím (IV. kerület Belváros)	Tulajdonos neve	Helyrajzi szám
1885–1886/4. (35.)	Duna utca 13. (= a mai Duna utca 3.)	Drucker József és hitestársa Uhl Anna	122
1896–1897/9. (53.)	Duna utca 13.	Gróf Károlyi Melinda	122
1898/10. (62.)	Duna utca 13.	Özv. gróf Károlyi Istvánné ¹	122
1899/11. (54.)	Duna utca 13.	Takáts Lajos és neje	122
1900–1901/12. (58.)	Duna utca 3. (itt már Váci utca 39 = Duna utca 3.)	Takáts Lajos és neje	122
1903–1904/15. (67.)	Duna utca 3–Váci utca 39.	Takáts Lajos és neje	122
1922–1923/28. (1360.)	Duna utca 3 – Váci utca 39.	Id. Takáts Lajos és neje (magánzó) ²	122
1928/29. (821.)	Duna utca 3 – Váci utca 39.	Özvegy Takáts Lajosné	122

1. Gróf Károlyi Istvánné gróf Károlyi Melinda édesanyja került bejegyzésre. Feltehetően Károlyi Melinda a házasságkötést követően költözött el.

2. Látható, hogy a Cím – és Lakásjegyzék Takács Lajos 1918. június 23-án bekövetkezett halála után is őt említi tulajdonosként. Ez részben figyelmeztethet arra, hogy kritikailag kell kezelni a jegyzéket, mint forrást, továbbá hogy a telekkönyvbe való átírásig, 1926-ig nem változott a tulajdonos neve.

A Takáts-házba bejelentett lakók a Budapesti Cím-és Lakásjegyzék alapján (10/37)

<i>a lakó/bérlő neve</i>	<i>foglalkozása</i>	<i>a bejelentett cím</i>	<i>feltételezett időtartam</i>
Zsolnay Miklós	gyáros, főrendiházi tag	IV. Váci u. 39. / Duna u. 3.	1900–1922
Picker Ernő, dr.	ügyvéd	IV. Duna u. 3.	1902–1904
Picker Frigyes	magánhivatalnok	IV. Duna u. 3.	1902–1904
Picker Mór	gabonabizományos	IV. Duna u. 3.	1902–1903
Picker Rezső, dr.	orvos	IV. Duna u. 3.	1902–1905
Schmidt Károly, dr.	Brassó vm. ogy. képviselő, ügyvéd	IV. Duna u. 3.	1903–1916
Pintér Imre	kereskedő	IV. Duna u. 3.	1908–1909
Hanny Ferencz, dr.	egyetemi tanár	IV. Duna u. 3	1908–1913
Fabri Henrik	kávéház tulajdonos	IV. Duna u. 3.	1910–1914k.
Fekete Miklós	táborszernagy/ altábornagy	IV. Duna u. 3.	1913–1914

A táblázat további elemzéséhez az eddig beazonosított harminchét személy közül példaként választottam ki Schmidt Károly (dr., ügyvéd, országgyűlési képviselő) személyét. A kijelölés szempontja a fellelhető források felhasználhatóságán alapult. (Zsolnay Miklósról – akiről a legtöbb forrás áll rendelkezésre – ebben a fejezetben nem esik szó, mert a Zsolnay-képviselőnél már említésre került.) Schmidt Károly ügyvéd Brassó vármegye vidombáki kerületének országgyűlési képviselője volt. A Takáts-ház egykori lakója 1866-ban született Brassóban, felsőfokú tanulmányait – 1884 és 1885 között – a müncheni Műegyetemen kezdte. Ezt követően jogot tanult Budapesten, melynek eredményeképp 1892-ben sikeres jogdoktori, majd 1893-ban ügyvédi vizsgát tett. 1893 után a szülővárosában nyitott ügyvédi irodát. A magyar és szász lakosságú vidombáki kerületben három magyar falu: Barcaújfalu (román neve: Satu Nou, német neve: Neudorf), Krizba (román neve: Crizbav, német neve: Krebsbach) és Apáca (román neve: Apața, német neve: Geist) választóinak segítségével nyerte meg az 1895-ös választásokat. Ettől az időponttól számítva képviselte a vidombáki kerületet.¹⁰² Lakás mobilitás szempontjából adatható, hogy 1901-ben a IV. (mai V.) kerület Koronaherceg utca 12. szám¹⁰³ alatt, 1902 és 1903 között pedig a IV. Koronaherceg utca 18. szám alatt lakott.¹⁰⁴ Innen költözhetett át 1903-ban a Takáts-házba, tehát továbbra is a pesti Belvárosban élt. A bejelentés feltételezett évében harminchét éves volt, a Takáts-házban tizenhárom éven át, – ötven éves koráig – bérelt lakást.

A bérházak szociálisan is több szintre tagolódtak, általában az első emeleten voltak a legnagyobb alapterületű lakások, ahol vagy a háztulajdonos, vagy a vagyonosabb

polgárok éltek.¹⁰⁵ A Takáts-ház esetében a harmadik emelet a piano nobile, azonban az ablakok külső keretelése nem feltétlenül a legnagyobb és legrangosabb lakásokat rejti. A 19. és 20. század fordulóján már elterjedt a lifthasználat, ezért a rangosabb bérlők a magasabb emeleteken is béreltek lakást. Négy emelet magassága miatt a Takáts-házban is indokolt volt lift beépítése, de erről nincs korabeli levéltári adat.

ÖSSZEGRZÉS

A belvárosi Takáts-ház történetét társadalom-, mentalitás- és művészettörténeti szempontból vizsgáltuk e dolgozatban. A tanulmány az általam átnézett levéltári forrásokra (BFL; BFL Tervtár; MNL, BaML); a korabeli szakfolyóiratokra (pl. *Vállalkozók Lapja*, *Építő Ipar*, *Architektonische Rundschau*), napi és heti sajtóra (mint a *Pesti Napló*, *Vasárnapi Ujság*, *Evangelikus Egyház és Iskola*), archív fényképfelvételekre és egyéb forrásokra (pl. *Budapesti Cím-és Lakásjegyzék*) támaszkodik. A dolgozat a bérház korabeli tárgyi és emberi környezetét vizsgálja. Az építető a zilahi származású Takáts Lajos (1843–1918) fűszer-, és gyarmatáru kereskedő, akinek „*Fekete elefánthoz*” címzett üzlete a Hatvani (1894-től Kossuth Lajos) utca 19. szám alatt működött. A Takáts-bérház tervezőjeként Schweiger Gyulát azonosítottuk Komor Marcell (Ezrey) 1901. január 9-én, a *Vállalkozók Lapjában* közölt cikke, továbbá a V. kerület Polgármesteri Hivatal, Építési és Műszaki Osztály Tervtárában őrzött tervmásolat alapján. A Takáts-házat stíluskritikai alapon vetettük össze két további neobarokk architektúrát mutató Schweiger-épülettel (1896: Gebhardt Lajos bérháza, V. kerület, Kossuth Lajos u. 8; 1898: „*Folies Caprice*” épülete, VI. kerület, Révay utca 18.). Ezek alapján egy neobarokk alkotói periódus volt megállapítható a német anyanyelvű Schweiger Gyula eddig még feldolgozatlan életművében. A kutatás során további jelentős épületei is azonosításra kerültek, (például Schweiger Gyula saját villája, 1886, egykori Csömöri út 90. lebontották; a Luther-udvar, mai címe: VIII. kerület, Rákóczi út 57.). A Takáts-ház építési munkálatait Kauser Gyula (1855–1920) építőmester vezette. A Takáts-ház feltételezett előképeként az 1897-ben épült, Franz Ritter von Neumann által tervezett bécsi Regensburgi Udvar (Regensburgerhof) épületét vizsgáltuk, melyet az *Architektonische Rundschau* nevű szaklap 1899-ben, még a Takáts-ház tervezési munkálatai előtt publikált. Az épület freskóval díszített oromzati megoldására müncheni épületek is hathattak, pl. a Staetler utcai iskolaház és a müncheni Új utcába (Neue Strasse) tervezett épületegyüttes, amelyeket szintén közölt az *Architektonische Rundschau* 1899-ben. A tanulmány tárgyalta a telektörténetet 1869 és 1899 között, ezen belül kiemelten a pesti Belváros rendezését. A telektörténet vizsgálata során az 1898. február 24-i kisajátítást megelőző, 122 helyrajzi szám alatt álló épületről kiderült, hogy nagykarolyi gróf Károlyi Melindának, – gróf Károlyi Gyula (1871–1947) feleségének – tulajdonában volt 1894. február 23-tól, akkor még Duna utca 13. szám alatt. Az engedélyezési iratok fényében közelebbi időpont adható meg az egykori Zsolnay-képviselő kialakítását illetően, mely az eddigi nézetek szerint 1900 novemberében költözött a Takáts-ház alsó szintjére és a félemeletre. A Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött engedélyezési iratok (IV. 1407. b. 47327/1900-III.) alapján erre már

korábban, 1900 nyarán sor kerülhetett. A Zsolnay-képviselő 1900-tól az 1930-as évekig működött az épület alsó- és főemeletén, irodája feltehetően 1948-ban, az államosítás után szűnt meg. Az egykori budapesti polgároknak a korabeli (1890–1901) sajtóban (*Építő Ipar, Pesti Napló, Vasárnapi Ujság, Vállalkozók Lapja*) olvasott véleménye rávilágít a fejlődő Budapest árnyoldalaira, mint például a fővároshoz, mint szülővároshoz való kötődés fellazulására, továbbá a reprezentatív bérházak egészségtelen belső tereire. A tanulmányban a Takáts-ház egykori (1900 és 1928 között bejelentett) bérlőit többségében a jómódú polgári középosztály képviselőivel azonosítottuk, pl. Schmidt Károly (dr., ügyvéd, Brassó vármegye országgyűlési képviselője, bejelentve: 1903–1916 k.), Picker Ernő (dr., ügyvéd, bejelentve: 1902–1904 k.).

JEGYZETEK

1. *Katona 1990*, 18.
2. *Buza 1999*, május 18. II. évf., 18. sz., 15–17.
3. *Hárs 1996*, 44.; *Mattyasovszky Zsolnay 1998*. 83–85.; *Mattyasovszky Vécsey Vízy 2005*, 21.; *Romváry 2011*, 17.
4. *Déry 2005*, 72. Néhány soros megjegyzések az alábbi kötetekben: Adalékok a Belváros történetéhez I., szerk., *Mészáros György, Vízy László*, Budapest, Városvédő Egyesület, 1993, 121., 455. Nem említi a 19–20. század építészetét tárgyaló áttekintő irodalom sem, mint például *Déry Attila, Merényi Ferenc: Magyar Építészet 1867–1945*. Budapest, Urbino, 2000.
5. *Rozsnyai 2011*, 234–235. Továbbá a budapesti neobarokk épületeket összefoglaló táblázatban. (A védés időpontja: 2012. június 18.)
6. *Török 2012*, 6–8.
7. Budapesti Cím- és Lakásjegyzék, 1900–1901, 12. évf., 591.
8. *Török 2012*, 6–8. A „Fekete elefánthoz” címzett fűszerkereskedés történetét lásd még: *Buza 1999*, uo.
9. Popoff vagy Popov cég = alapítója 1842-ben Konsztantyin Abramovics Popov és testvére Szejmon Popov. 1862-es Kínával kötött kereskedelmi szerződést követően kiváló minőségű teákat árusítottak, majd indiai érdekeltségeket is alapítottak. 1883-ban a cég részvénytársaság lett, valamint megkapta a cári udvari szállítója címet. Nemzetközi hírnevét rangos díjak alapozták meg, például az 1892-es párizsi világkiállításon aranyérmét, majd az 1900-as párizsi világkiállításon nagydíjat nyert. A cég az 1917-es orosz forradalom utáni államosítás áldozata lett. *Török 2012*, 1–5.
10. *Török 2012*, 8–10.
11. Takáts-számla, MKVM Kereskedelmi dokumentációs gyűjteménye leltári szám: KD_1980.65.26.
12. *Vadász - és Verseny-Lap*, (továbbiakban VVL) 1883. december 6., 27. évf., 49. sz., 456.
13. VVL, 1883. december 13., 27. évf., 50. sz., 463.
14. VVL, 1883. november 22., 27. évf., 47. sz., 440.
15. VVL, 1883. január 18., 27. évf., 3. sz., 22.
16. *Török 2012*, 10–11.
17. Budapesti Cím- és Lakásjegyzék, 1922–1923, 28. évf., 824. (Takács Lajos fűszerkereskedő, az üzlethelyiség címe: IV. Kossuth u. 19.)
18. Szödy Szilárd (Nagykátá, 1878–Budapest, 1939) neves szobrász-és éremművész, plaketteket és síremlékeket is készített. Tanulmányait Budapesten és Olaszországban végezte. A neve a Nemzeti Szalonban kiállító művészek között 1918-tól olvasható. (Magyar szobrászok adattára a szobrok aukciós és műkereskedelmi áraival, szerk., *Szegedi László*, Budapest, Alinea Kiadó, 2000, 139, 189.) Köztéri szobrokat is alkotott Budapesten, ezek közül a legismertebb a Przemysl hősi emlékmű. A szobor ünnepélyes átadására 1932. november 13-án került sor. (Budapest köztéri szobrai 1692–1945., szerk., *Szöllőssy Ágnes*, Budapest, Budapest Galéria, 1987, 127.; *Lieber Endre*, Budapest szobrai és emléktáblái, Budapest, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1934, 419–421.)

19. *Tóth Vilmos*: A Kerepesi úti temető 1999-ben. Uő., A Kerepesi úti temető II., *Budapesti Negyed*, 1999 ősz, VII. évf., 3. szám, 284.
20. *Angyal Gábor*: Házi házra, végig a déli Váci utcán I., *Népszabadság*, 2001. január 15., 59. évf., 12.sz., 26.
21. *Déry 2005*, 72.
22. *Katona 1990*, 18.
23. *Angyal 2001*, 26.
24. *Perehazy Károly*: A régi Belváros. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1982, 53–54.
25. *Siklóssy 1931*, 235–249.
26. *Siklóssy 1931*, 261; *Dr. Gáll Imre*: A budapesti Duna-hidak, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1984, 85–104. A híd összeszerelési munkálatairól: *Meissner Alajos*. Az eskütéri híd építése és a Belváros szabályozása három szövegábrával. *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye*, szerk. *Edvi Illés Aladár*, 1899, Budapest, XXXIII. kötet, I. füzet, 45–47. *Seefehlner Gyula*: A budapesti eskütéri híd gyártása és szerelése, *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője*, szerk., *Mihályfi József*, 1900. március 11, XIX. évf., 6. szám, 47–51. A korabeli folyóiratok mind figyelemmel kísérték az építését, erre példa: Az eskütéri híd építkezései, *Pesti Napló*, 8. szám, 1900. január 9.,7.
27. *Tarr László*: A régi Váci utca regényes krónikája, Budapest, Helikon, 1984, 23–24. Az utcanevek megváltozásáról lásd még: *Baróti Judit*: Belváros: Die Innenstadt Inner town, Budapest, Századvég, 1993, 10–11.
28. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) XV.17. b.312 1621/1869.
29. Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyve, 1885, 20.
30. BFL, VII.183 – 1878 – 0477. és BFL, IV. 1305. 1869. 1621.001 (Dr. Krick Rezső folyamodványa).
31. BFL, XV. 37. c. 00121, 3–4.; Gróf Károlyi Gyula (1871–1947) volt az ország miniszterelnöke 1931. augusztus 24. és 1932. október 1. között. Károlyi Gyula kormányáról bővebben: *Bölgöny József*: Magyarország kormányai 1848–1992, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 89–90, 323.; életéről: Új Magyar Életrajzi Lexikon III., főszerk., *Markó László*, Budapest, Magyar Könyvklub, 2002, 774–775.
32. *Vállalkozók Lapja* (továbbiakban *VL*), szerk., *Zsigmondy L.*, 1898. május 4., XIX. évf., 18. szám, 6. (Fővárosi hírek: A Fővárosi Közmunkák Tanácsából, 1898. április 28. báró Podmaniczky Frigyes alelnök vezette ülésen elhangzott információk.) lásd még: *Építő Ipar*. Műszaki hetilap (továbbiakban *ÉI*), 1898. május 4., XXII. évf., 18. szám, 129. Az adómentesség forrását, az 1893. évi XIV. törvénycikk 4. §-t lásd: (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6497>, letöltés ideje 2014. november 2. 17:30.)
33. BFL, XV. 37. c. 00121, 4. Telekkönyv (Birtokállási lap)
34. *VL*, 1898. június 1., XIX. évf., 22. sz., 5–6.
35. *VL*, 1898. december 7., XIX. évf., 49. sz., 7.
36. *VL*, 1899. június 14., XX. évf., 24. sz., 6. (Magánépítési engedélyezések Budapesten)
37. BFL, XV 37. c. 00121, 5–6.
38. BFL IV 1407.b 26720/1899-III. (tárgy: „Takáts Lajos a IV. közig. kerületben (Belváros) Duna és Váci utca 122 hrsz a. fekvő telken négyemeletes lakóház építésére kér engedélyt.”)
39. BFL IV 1407.b. 37 022/1899-III.
40. BFL IV 1407.b. 26720/1899-III.
41. BFL IV 1407.b. 32778/1899-III.
42. BFL IV. 1407.b. 37022/1899-III.
43. BFL IV. 1407. b. 47327/1900-III.
44. BFL IV. 1407.b. 47327/1900-III.
45. *Komor Marcell* (Ezrey): Kauser Gyula, *VL*, 1920. június 9., XLI. évf., 2–3. Az elzászi származású Kauser családról: *Vörös 1970*, 1715–1718.
46. *Vörös 1970*, 1718.
47. *Török 2012*, 9.
48. Az Osztalysorsjáték épületét – mely az Eskü, (ma Március 15.) téren helyezkedett el – lebontották, Budapest ostrománál találat érte és teljesen kiégett, a mai helyét az Erzsébet híd felhajtója foglalja el. A négyemeletes reprezentatív épületről fényképfelvétel látható például a következő kiadványban: Budapesti üdvözlő, szerk., *Kollin Ferenc*, Budapest, Helikon, 1983, 220. képtábla.

49. Komor Marcell 1901. 4–5.

50. Komor 1920, 5.

51. Engedélyezési terv a Budapest, V. Duna u. 3. szám alatti (hrsz.: 23864) társasház homlokzati felújításáról, tervező Rozgonyiné Asztalos Piroska építészmérnök, 2002. február 4. V. ker., Polgármesteri Hivatal, Építési és Műszaki Osztály Tervtára, 2002. május 23-án kelt építési engedély. A dokumentáció röviden ír az épület történetéről, ahol megemlíti – az eredeti tervről készült fénymásolat alapján – Schweiger Gyula nevét. A műszaki leírásban olvasható, hogy 1952-ben került kialakításra az épület előnytelen lapostető felépítménye, amely az egykori manzárdtető helyét foglalja el.

52. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Lexikongyűjtemény, jelzet: S32; Schweiger Gyula életművére vonatkozóan kevés adat van. Nem említik például az alábbi irodalmak: *Gerle János, Kovács Attila, Makovecz Imre: A századforduló magyar építésze.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó – BONEX, 1990. Nincs utalás munkásságára a *Déry Attila, Merényi Ferenc: Magyar Építészet 1867–1945.* Budapest, Urbino, 2000. című kötetben sem. Nincs megemlítve az alábbi kiadványban: *Az 50 éves Vállalkozók Lapja Jubileumi Albuma (1879–1919): A Magyar építőművészet és építőipar ötven éve,* szerk. *Lakatos Mihály, Mészáros L. Edgár, Óriás Zoltán,* Budapest, 1929. A BTM, Kiscelli Múzeumának Tervtárában sincsenek Schweiger Gyula által készített tervek. (Branczik Mártának, az Építészeti Gyűjtemény vezetőjének szóbeli közlése, 2014. december 1-jén.) Schweiger Gyula budapesti tervezőépítész életművének kutatásán jelenleg (2016-ban) is dolgozom.

53. BFL, Tervtár, XV.17. d. 329 /24256 hrsz. Az épületet említi: Rozsnyai 2011, 166. továbbá a budapesti neobarokk épületeket összefoglaló táblázatban.

54. BFL, VII.7. d - 1908 - 353. (Dr. Gebhardt Lajos végrendelete, 1906. november 25.)

55. *Architektonische Rundschau...* i. m., 1895, Tafel 12.

56. „(Uj orfeumépület): Schweiger Gyula budapesti építész a Révai utcában egy új orfeumot épített, mely a „Folies- Caprice” mulató céljaira lesz berendezve. A tervek az építési engedély kiadása végett a hetes építési bizottságnál fekszenek.” (VL, 1898. április 13., XIX. évf., 4.)

57. *Hornett Ágnes: Centrál Színház történet. Internetes forrás:* <http://www.centralszinhaz.hu/component/content/article/457-central-szinhaztortenet>, (letöltés ideje, 2015. május 11., 0:11.)

58. BFL IV 1407.b. / 56403/ 1898 - III.

59. Ismeretlen személy fényképfelvétele, Schweiger villa a Csömöri úton, Budapest. (Lap az Architektur der Gegenwartból.) A fotó készítésének ideje: 1893 után, FSZEK Fotótár, jelzet: 001870.

60. Ismeretlen szerző, Schweiger Gyula úr városligeti lakóháza, *Építő Ipar*, 1893. november 2., 44. évf., 878. sz., 1. *Déry Attila: Budapest eklektikus épületszobrászata,* Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség, 1991, 103.

61. BFL, Tervtár, XV. 17. d. 329/ 29227. hrsz.

62. *VL*, 1892. február 9., XII. évf., 2.

63. *Evangelikus Egyház és Iskola, Pozsony,* szerk., *Tresztyénszky Ferenc*, 1894. december 1., XII. évf., 48. szám, 392.

64. BFL, VII. 175 - 1892 - 0114, 1, 4.

65. BTM, Kiscelli Múzeum, 21980.11 (Váci utca 39.–Duna utca 3.)

66. Váci utca 41/A alatt álló épületről: *Angyal 2001*, 26.

67. *Déry 2005*, 72. Hasonló néhány soros megjegyzéseket találni az alábbi kötetben: Adalékok a Belváros történetéhez I., szerk., *Mészáros György, Vízny László,* Budapest, Városvédő Egyesület, 1993, 72.

68. BFL, Tervtár, XV. 17. d. 329/ 23864 hrsz. (műszaki leírás egy üzlet kialakításához, 11. o.)

69. *Bobula János: Allegóriák és szimbólumok, Budapesti Építészeti Szemle,* szerk., *Bobula J.,* Budapest, 1899, X. füzet, 137. „A termékenység (bőség) személyesítője telt mellű női alak, a kezében tartott bőségszaruból gyümölcsöket ontva, míg a másik kezében búzakalászköböl font koszorút tart.”

70. BFL, Tervtár, XV. 17. d. 329/ 23864 hrsz. (műszaki leírás egy üzlet kialakításához, 1. o.)

71. *Perehazy Károly: Magyarországi kovácsoltvas-művészet,* Budapest, Corvina, 1982, 43–50.

72. *Architektonische Rundschau...* i. m., 1899, 15. évf., 8. füzet, 1–2. továbbá Tafel 57.

73. *Architektonische Rundschau...* i. m., 1899, 15. évf., 4. füzet, 1. továbbá Tafel 25.

74. *Architektonische Rundschau...* i. m., 1899, 15. évf., 1. füzet, 1. továbbá Tafel 3–4.

75. Ismeretlen szerző, Napi hírek: Reform a Váci utcán, *Pesti Napló*, 1900. február 11. vasárnap, 41. szám, 8. „A páros oldalból csináltak páratlant és megfordítva. Hát nem gondolták meg, hogy minő kiszámíthatatlan kárt okoznak egyes kereskedőknek, kiknek így sok kész nyomtatványa válik használhatatlanná, de meg igen sok vidéki vevő keres olyan céget, melyet reklám után ismer, és minthogy a régi szám alatt találja, odébb megy, és máshol vesz.”
76. BFL, VII. 216. 1901–1928. (Dr. Jeszenszky István közjegyző okiratai)
77. *Katona* 1990, 18.
78. BFL, XV. 37. c. 00121, 13.
79. *Mattyasovszky* 1998, 82–83.; Sajatkezű bejegyzését lásd. „A Zsolnay Gyárak budapesti képviselője” című, dátum nélküli adatgyűjteményben. Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL), Baranya Megyei Levéltár, (továbbiakban: Ba ML) XIII. 15./ 9. doboz, II. b, 13. tétel.
80. *Vargha Dezső*: Zsolnay Miklós életútja (1857–1922). Angstertől Zsolnayig: ipartörténeti tanulmányok, szerk. *Szirtes Gábor, Vargha Dezső*, Pécs, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 2007², 218.
81. BFL VII 186. 1900. / 1559. I. 0188135. Zsolnay Miklós 1897-től már cégvezetőként dolgozott apja, Zsolnay Vilmos mellett. *Mattyasovszky Vécsey Vízy* 2005, 21.
82. BFL IV 1407.b. 47327/1900-III.
83. Az archív felvétel jelzete: BTM, Kiscelli Múzeum, 21980.11.
84. Váci utca 41/A alatti épületről: *Angyal* 2001, 26.
85. *VL*, szerk., *Zsigmondy L.*, 1900. november 28., XXI. évfolyam, 48. szám, 7. A MNL, Baranya Megyei Levéltár iratai között található egy levélboríték, melynek címezésén a Váci utca 39. szám látható. A feladásának dátuma: 1907. augusztus 5. MNL, Ba ML, XIII. 15. /7. doboz, II. b. 1. tétel.
86. *Komor Marcell (Ezrey)*: Az Esküter környéke. *VL*, főszerk., *Lakatos Lajos*, felelős szerk. *Komor Marcell*, 1901. január 9., XXII. évf., 2. szám, 4.
87. Budapesti Cim- és Lakásjegyzék, 1901–1902, 13. évf., 1744. (Zsolnay Miklós gyáros IV. Váci utca 39.) 1903–1904, szintén, Duna utca 3. szám alatt van feltüntetve, mint lakástulajdonos, 1914-ben (2505. o.) az első világháború elején a következőképpen szerepel: Zsolnay Miklós főrendiházi tag, gyáros, IV, Duna utca 3. ezt követően halálának évében, 1922-ben (1549.o.) IV. Váci u. 39.
88. *Mattyasovszky* 1998, 84.
89. *Zsolnay* 1974, 191.
90. Ismeretlen szerző, Zsolnay Miklós, Dunántúl, 1922. február 28. 3. (= MNL, Ba ML, XIII. 15. b. 3. doboz, II. b. 1. tétel); *Zsolnay* 1974, 196.
91. *Zsolnay* 1974, 209.
92. A gazdasági nehézségekről lásd. „A Budapesti Zsolnay-féle Porcellán-Fayence-Gyár R. T.” iratait az 1930-as és 1940-es évekből (MNL, Ba ML, XIII. 15. b. / 14. doboz, VII. g. 2. tétel)
93. *Mattyasovszky* 1998, 83–84. Az igényesen kialakított üzlethelységet gyakran látogatták magas rangú vendégek. A Pécsi Napló 1900. szeptember 25-ei száma például a következőkről számol be: „A budapesti perzsa főkonzul, Töszegi Freud Ferencz értékes ajándéktárggyal kedveskedik a sahnak, akiknek részére a pécsi Zsolnay-gyár budapesti fiókjánál két darab remek kék színben tartott, aranydíszítéssel ellátott dísztárgyat vásárolt...”
94. *Mattyasovszky Vécsey Vízy* 2005, 116.
95. *Ney Béla*: Bérházak II. = *ÉI*, 1890. december 7., XIV. évf., 49. (726.) sz., 509.
96. *Edvi Illés Aladár*: Budapesti építkezések, *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye*, szerk., *Edvi Illés Aladár*, Budapest, 1901, XXXV. kötet, XII. füzet, 688–689.
97. Beszámoló Lord Albert felolvasásáról, melyet a Magyar Építőmesterek Egyesületének ülésén tartott, *VL*, 1901. március 20, XXII. évf., 12. szám, 7.
98. A Belváros romjai, *Vasárnapi Ujság*, 1897. július 11., 44. évf., 28. szám, 449–454.
99. *Jalsovsky Katalin, Tomsics Emőke*: Budapest világváros, Budapest, Helikon, 1996, 51. A pesti Belváros átalakításával kapcsolatban lásd még: *Tomsics Emőke*: Az elsüllyedt Belváros: Konceptió és vízió, *Budapesti Negyed* 2., 1993, 1. évf., 2. szám, 31–48. *Tomsics Emőke*: A pesti Belváros átalakulása az 1860-as és az 1900-as évek között: Tervek, képek, megvalósulások, PhD disszertáció, Budapest, ELTE, 2010. (A védés időpontja: 2010. dec. 13.)

100. Ismeretlen szerző, Napi hírek: Az épülő Belváros, *Pesti Napló*, 1900. április 13. péntek, 102. szám, 4.
 101. *Komor 1901*, 4–5.
 102. Az új képviselőház tagjai: Pártonkívüliek = Vasárnapi Ujság, 1902. április 20., 49. évf., 16. szám, 253, 255–256.
 103. BFL, VII. 176-1901-1387.
 104. Budapesti Cím-és Lakásjegyzék, 1902–1903, 14. évf., 9. rész, 1557.
 105. *Hanák Péter*: A házak = Így laktunk Pannóniában, szerk. *Léderer Pál*, Budapest, T-Twins Kiadó, 1992 (Társadalomtörténeti Olvasókönyvek) 63. A budapesti bérházak társadalomtörténeti vonatkozásáról lásd még: *Gyáni Gábor*: Az utca és a szalon: A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940), Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1998.; *Budapesti Negyed*, 1998 tél, VI. évf., 4. szám (*Hanák Péter*–A város polgára, szerk. *Pető Andrea*).

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Angyal 2001

Angyal Gábor: Házról házra, végig a déli Váci utcán 1., *Népszabadság*, 2001. január 15., 59. évf., 12.sz., 26.

Buza 1999

Buza Péter: Három fekete elefánt, avagy egy cégér vándorútja a Hatvani kapunál. *Heti Budapest*. A főváros lapja, 1999. május 18. II. évf., 18. sz., 15–17.

Déry 2005

Déry Attila: Belváros–Lipótváros, V. kerület, Budapest építészeti topográfia 2., Budapest, TERC, 2005, 72.

Hárs 1996

Hárs Éva: Zsolnay. Pécs, Budapest, Helikon, 1996.

Katona 1990.

Katona Imre: Egy régi ház a Duna utcában: A köznyelv Zsolnay-háznak nevezi a házon lévő reliefsokról, *Heti Budapest*, 1990, 2. évf. 8. sz., 18.

Komor 1901

Komor Marcell (EZREY): Az Eskütér környéke. *VL*, főszerk., *Lakatos Lajos*, felelős szerk., *Komor Marcell*, 1901. január 9., XXII. évf., 2. szám, 4–5.

Komor 1920

Komor Marcell (Ezrey): Kauser Gyula, *VL*, 1920. június 9., XLI. évf., 2–3.

Mattyasovszky 1998

Mattyasovszky Zsolnay Tamás: Az egykori pécsi Zsolnay-gyárak budapesti lerakatai, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1996–1997, 41–42. sz., Pécs, 1998.

Mattyasovszky Vécsey Vízy 2005

Mattyasovszky Zsolnay Tamás, *Dr. Vécsey Esther*, *Vízy László*: Zsolnay épületkerámiák Budapesten, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005.

Romváry 2011

Romváry Ferenc: *Zsolnay. Debrecen–Pécs, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., 2011.*

Rozsnyai 2011

Rozsnyai József: Neobarokk építészet Magyarországon az Osztrák-Magyar Monarchia idején különös tekintettel Meinig Arthur építész munkásságára. (PhD-disszertáció), Budapest, ELTE, BTK, 2011, 234–235. továbbá a budapesti neobarokk épületeket összefoglaló táblázatban. (A védés időpontja: 2012. június 18.)

Siklóssy 1931

Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? (1870–1930), Budapest, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, 1931.

Török 2012

Török Róbert: A Popoff cég tealerakata avagy a „fekete elefánthoz” címzett fűszerkereskedés története. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Kereskedelmi adattár, KAD_134.2012, 6–8.

Vörös 1970

Vörös Károly: Egy pesti család regénye 4. *Élet és Tudomány*, 1970, 36. sz., 1715–1718.

Zsolnay 1974

Zsolnay Teréz, M. Zsolnay Margit: Zsolnay: A gyár és a család története 1863–1948, Budapest, Corvina, 1974.

GYÖNGYVÉR HAVAS

CIVIL REPRESENTATION AND MENTALITY IN BUDAPEST ON THE EXAMPLE OF THE TAKÁTS HOUSE IN THE INNER TOWN

ABSTRACT

This study displaying the building history of the Takáts House contains useable information regarding History of Society, Mentality and Art. The study is based on archival sources (BFL; BFL Tervtár; MNL, Ba ML), contemporary learned journals (e. g. Vállalkozók Lapja, Építő Ipar, Architectonische Rundschau), periodicals (e. g. Pesti Napló, Vasárnapi Újság, Evangélikus Egyház és Iskola), archive photos and other sources (e. g. Budapesti Cim-és Lakásjegyzék). The study demonstrates the contemporary material and human environment of the building. The developer of the building was Lajos Takáts (1843–1918, originated from Zilah), a merchant of spices and colonial products, whose shop dedicated to the “Fekete Elefánt” (black elephant) operated at 19 Hatvani Street (Lajos Kossuth Street from 1894). The architect was identified as Gyula Schweiger based on an article published by Marcell Komor (Ezrey) in the Vállalkozók Lapja on 9 January 1901 and on a plan copy kept in Budapest V. kerület Polgármesteri Hivatal, Építési és Műszaki Osztály Tervtára. The study compares the Takáts House, on style critical basis, with other Schweiger buildings showing Neo-Baroque architecture (1896: apartment house designed for Lajos Gebhardt at 8 Lajos Kossuth Street, 1898: the building of “Folies Caprice” at 18 Révay Street). Based on these a new Neo-Baroque constructive period is identified in the not yet treated life-work of the native German-speaking Gyula Schweiger. During the research additional notable buildings by the architect were identified (e. g. Gyula Schweiger’s own mansion, 1886, once at 90 Csömöri Road, it was demolished; the Luther Court, today at 57 Rákoczi Road, District 8). The building works of the Takáts House was led by master builder Gyula Kauser (1855–1920). The Regensburgerhof (Regensburg Court) in Wien, built in 1897 and designed by Franz Ritter von Neumann, was investigated as a supposed prefiguration of the Takáts House, and which was published in the journal Architectonische Rundschau in 1899, before the planning works of the Takáts House. The fresco-decorated pediment solution of the building could be affected by buildings in Munich, e. g. the school house in Staetler Street and the building block planned

in Neue Strasse (New Street), both were published in *Architektonische Rundschau* in 1899. The study covers in detail the history of the building plot between 1869 and 1899, focusing on the arrangement of the city centre. During the research it turned out that the building on lot number 122 was the property of Count Melinda Károlyi of Nagykároly, the wife of Count Gyula Károlyi (1871–1947), from 23 February 1894 at 13 Duna Street in that time. In the light of the authorization documents a closer date can be settled regarding the development of the Zsolnay depository, which, according to previous views, moved to the ground floor of the Takáts House in November 1900. Based on the documents in the Budapest City Archives (BFL) (IV. 1407. b. 47327/1900-III.), it could occur earlier, in the summer of 1900. The Zsolnay depository operated from 1900 to the 1930s on the ground floor of the building, the office supposedly ended in 1948, after the socialization. The opinions of the Budapest citizens in the contemporary (1890–1901) press (*Építő Ipar*, *Pesti Napló*, *Vasárnapi Újság*, *Vállalkozók Lapja*) reveal the night-side of the developing Budapest, such as the loosening attachment to the capital as a hometown and the unhealthy inner spaces of the representative blocks of flats. In the study the former (between 1900 and 1928) tenants of the Takáts House were identified as the representatives of the prosperous middle-class, e. g. Károly Schmidt (doctor, advocate, MP of Brasov County, approximately 1903–1916), Ernő Pickler (doctor, advocate, approximately 1902–1904).

A MODERN TÁRSADALOM PILLANATKÉPEI AZ 1910-ES ÉVEK ELEJÉNEK ÉLCLAPJAIBAN

Magyarországon a kiegyezés utáni ötven évben végbement a polgárosodás, amely a társadalomban, a gazdaságban és a kultúrában jelentős változásokat eredményezett. Az 1910-es évek, a modern kor második ipari forradalmának végére kialakultak a szabályok, megszületik az új rend: mindenki tudta, ki hova tartozik; milyen lehetőségei vannak; mit hogyan érhet el; mivel boldogulhat; szükségletei és anyagi erejéhez mérten vásárolt – fogyasztott; helyzete szerint részesévé vált a közéletnek; érteni vélte a politikát; újságot olvashatott; tanulhatott, művelődhetett, szórakozhatott (ha tehetett).

Budapesttel megszületett az a világváros, amely központja és mintája volt a fejlődés részleteinek megvalósításában, megjelenítésében. Az országos lapok, így a kort egészében szemlélő élclapok is fővárosi szerkesztőséggel és kiadóval működtek, illetve ebből a fókuszpontból ábrázolták az akkori valóságot. A dualizmus korának három nagy, a korszakot átívelő élclapja, az *Urambátyám-Üstökös* (1858–1918)¹, a *Borsszem Jankó* (1868–1938), *Bolond Istók* (1878–1918), illetve a korszak végén induló *Kakas Márton* (1894–1914) karikatúráinak bemutatásával, vizualitásukon keresztül – a teljesség igénye nélkül, pillanatképekben – megidézhető az a világ, amelyben érzékelhető, megfogalmazható az 1910-es évek magyar társadalmának életérzése, közhangulata.

KÖZÖNSÉGKÉP FOGYASZTÁSON ÉS SZÜKSÉGLETKELTÉSEN KERESZTÜL

A korabeli szerkesztőségek az utókor kutatóinál sokkal jobban ismerték saját olvasótáborukat, mint a megtartandó és a még megnyerhető közönséget, amelynek igényeit a hirdetések toborzásával, összeállításával egyszerre lehet kiszolgálni és formálni. S általában a hirdetésrovat bevételének jelentős szerepe volt a lapkiadás finanszírozásában. Tehát a hirdetésekben tükröződik, hogy a modern kor emberének milyen szükségleteit tudták kielégíteni az egykorú gazdaság különböző vállalkozásai, illetve milyen újabb, fogyasztói igényeket volt képes generálni, azaz milyen adottságokkal, tulajdonságokkal, elérendő vágyakkal rendelkező polgárság – lakosság – tartotta fenn a korabeli társadalmat.

A példa kedvéért, az egyik legnépszerűbb élclap, a *Borsszem Jankó* az 1910-es újrészámában² megjelenő hirdetéseknek csak az elejéről kiragadott reklámok szerint nagyszüleink szülei, nagyszülei idejében már elterjedt fűszermárkanév volt a „Kotányi” (abból is a paprikás verzió), úgy ahogy „szorult helyzetükben” bevált segítség volt az „Igmándi keserűvíz”, de egyéb emésztést könnyítő, vagy meghűlés elleni, sőt „valódi és titkos” fogamzásgátló szereket kínáltak az egyes patikák; a hatásos hajszínezőkre

Ugyanekkor merészebb marketingstratégia jelent meg az *Urambátyám-Üstökös*-ben, amikor egy új kozmetikai termék bevezetése érdekében burkolt reklámot³ tett közzé a paródiák végén a hirdetések előtt: az orvosolható, „kritizált” bőrhibák ábrázolását karikatúrának is fel lehetett fogni; a kezelt területek idealizáltan eszményi illusztrálása pedig már a „tökélesíthettségében elfogadható, kommersz” emberképet vizualizáltatta. A reklám második és minden további közlése már a hirdetések között kapott helyet. (2. kép)

A 20. század eleji vásárló hasonló árucikkeket, ugyanazon műfajú egészség- illetve „jól-léti” wellness- és kényelmi termékeket, szolgáltatásokat és kulturális elfoglaltságokat talált a számára és belőle élő fogyasztói piacon, mint manapság. A felszínes szemle tanúsága szerint létrejött a napjainkat idéző (előrevetítő) modern fogyasztói közönség – társadalom.

FELGYORSULT TECHNIKAI FEJLŐDÉS

A felgyorsult technikai fejlődés átformálta a mindennapokat. Egyre nagyobb érdeklődés övezte a telefont, az autómobilt, a gramofont, s az igazi újdonságot, a repülőt. Mind-egyik találmány egyre szélesebb körben terjedt, s majd az átlag, a tömegek számára is elérhetővé vált.

A hazai infrastruktúra fejlődése a kiegészítést követően vált lehetővé, s az 1880-as évektől ugrásszerűen haladt előre. A postai forgalmat is lebonyolító vasútvonalak létrejöttéhez hasonlóan épült ki a telefonhálózat. A fiatalabb élclap, a *Kakas Márton* szerkesztősége általában érzékenyebben közvetítette az új kor technikai előnyeit, hátrányait. Kétségtelenül propagandisztikus célok is motiválhatták Éder Gyula karikatúráját a „karrierről”.⁴ (3. kép) A mintaadó mindenkori elitek hamarabb jutottak az új eszközök birtokába, s jóval hatékonyabban fordíthatták javukra ezen vívmányok adottságait. Az ábrázolás, illetve a kísérő szöveg szerint a foteljában hátradőlő, cigarettázó nagypolgár hányaveti eleganciával újságolja barátjának, hogy egyetlen húzással közvetlen érintkezésbe került a legbefolyásosabb emberekkel: „miniszterekkel, mágnásokkal, milliomosokkal”, s ehhez csak a telefont kellett bevezettetnie.

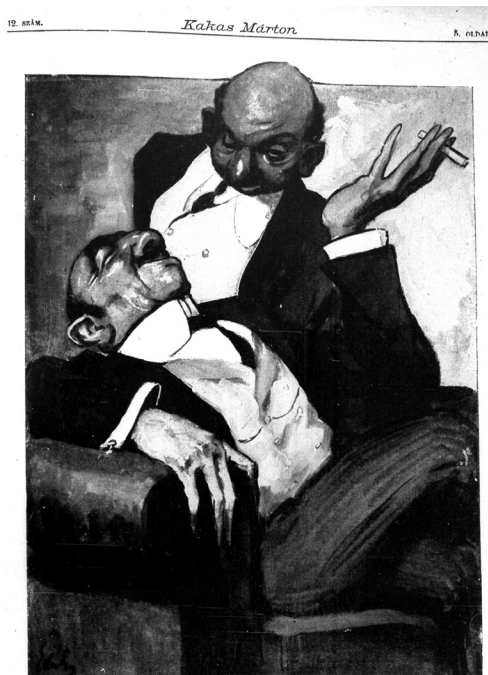
3. Éder Gy[ula], *Karrier*.

– No, most egy csapásra megszereztem az összeköttetést az összes miniszterekkel, mágnásokkal, milliomosokkal...

– Igazán? És hogyan?

– Bevezettem a lakásomba – a telefont.

Kakas Márton, 1912. 19. évf. 12. sz. márc. 17. 5.

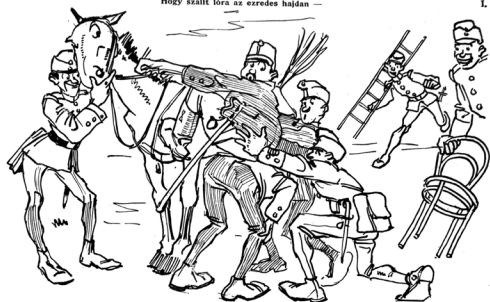
4. [Manno] Miltiadész, Modern fenevadak. A párizsi őserdőből. Kakas Márton, 1912. 19. évf. 19. sz. máj. 8. 13.

(Egy mai hálózatkutató társadalomtudós meglehetősen pontos kapcsolatrendszert deríthetne ki a telefonösszeköttetések alapján, ha akadna rá forrás, nyom. A rendszerek akkor is, most is ugyanúgy működtek.)

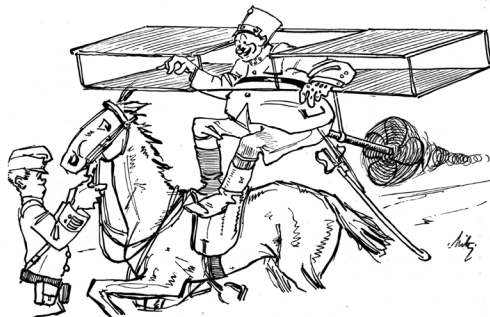
Ugyancsak a *Kakas Márton* volt vevő egy másik virtuóz karikaturista, Manno Miltiadész lázálomszerű vízióira. 1912-ben a Párizsi Világkiállításon látottak után felrémlt előtte, hogy ezentúl a betörők pisztollyal felfegyverkezve, szélesebb autómobilon fognak elmenekülni, a lőfegyverekkel pedig olyan pontos találatot érnek el, hogy célfotót készítenek a lövésekről⁵ (4. kép); illetve a repüléstanban szerzett eredményeket a hadseregben is kamatoztatni fogják a potrohos ezredes lóra ültetésekor, hiszen korábban tucatnyi katona sokféle segédeszközzel (létra, szék, bakállás) is csak nehezen tudta felsegíteni a tisztet⁶ (5. kép)

Az aviatika haszna a hadseregben.

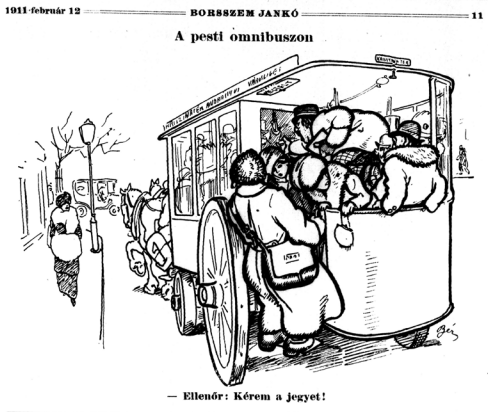
Hogy szállt lóra az ezredes hajdan —

II.

5. [Manno] Miltiadész, Az aviatika haszna a hadseregben. Hogy szállt lóra az ezredes hajdan és most. Kakas Márton, 1912. 19. évf. 38. sz. szept. 15. 11.

6. Bér [Dezső], A pesti omnibuszon.
Ellenőr: Kérem a jegyet!
Borsszem Jankó, 1911. 44. évf. 2253. 7. sz.
febr. 12. 11.

7. Jeney [Jenő], Az autóbusszmegállónál.
Utas (türelmetlenkedve). Ejnye, be sokáig nem jön
az az autóbusz!
Bolond Istók, 1913. 36. évf. 46. sz. nov. 16. 5.

BUDAPEST, A VILÁGVÁROS

A fővárosban tömörülő népesség életében megszokott elemek lettek a lakhatást, a munkát biztosító építmények mellett a nagy politikai, gazdasági, pénzügyi társulások központi épületei, a szórakoztató, a kényelmi szolgáltatásoknak helyet adó létesítmények. Nyugat-Európa ikonikus nagyvárosaiban tapasztalt életvitelt támogató vállalkozások Budapesten is viszonylag gyorsan gyökeret vertek, s innen terjedtek tovább a fontosabb vidéki nagyvárosokba. Az 1910-es évek fővárosát – az élclapok illusztrációi alapján – a közlekedés motorizációja tette izgalmassá.

Az autómobilt, a biciklit, a motorbiciklit már bevonták a postai szállítmányozásba, az autó bekerült a bérkocsi-szolgáltatásba (taxi). A négykerekű járművet a polgármester, Bárczy István is favorizálta, hiszen mint azt a *Bolond Istók* Jeney Jenő rajzával szóvá tette, hogy ha már kivetette a bicikliadót, akkor azt a levegőt szennyező, fekete füstfelhős autómobil esetében még indokoltabban megtehetné volna, mivel azonban maga is ezt használta, így eltekintett tőle.⁷ A lóvontatta eszközök lassan kiszorultak a tömegközlekedésből. A *Borsszem Jankó*ban Bér Dezsőtől hoztak le egy karikatúrát az omnibuszról, amely annyira zsúfolt, hogy az utolsónak felkapaszkodó ellenőr hiába kérte a jegyeket, nem tudott beljebb jutni a tömegtől.⁸ (6. kép) Tehát üzembe helyezték a korszerűbb, gyorsabb autóbuszokat. Ám nem sokkal később kiderült, igen csak sokat kell rá várni a járatokra, s a tömeg már a megállóban összegyűlt, ahogy ezt Jeney Jenő rajzán lehet látni: az utasok türelmetlenül bosszankodva, bár kitartóan merednek egy irányba – egyelőre hiába.⁹ (7. kép) A *Kakas Márton* ezenközben a közlekedés veszélyeit jelenítette meg: a figyelmetlen villamosvezetők karban tartották a gyalogosok életösztönét, s amely óvatlanság miatt Bér Dezső elől is, hátul is alkalmas utközővel látta el az áldozatjelölteket.¹⁰ (8. kép) A kimaradó járatok mellett is olyan zajos volt a főváros

8. Bér [Dezső], Mentőfölszerelés a villamos ellen,
Kakas Márton, 1912. 19. évf. 21. sz.
máj. 19. 3.

A megreformált pesti utca.

Éder rajza

9. Éder [Gyula], A megreformált pesti utca.
A bántó láрма kiküszöbölése.
Kakas Márton, 1911. 18. évf. 47. sz. nov. 19. 3.

utcai forgataga, hogy azt a művész érzékletes illusztrációjában minimum egy az elnyomandó járművekhez mobilizált bárzongora, kürt, ugató kutyára erősített csengettyűk és nagybögő képesek ellensúlyozni.¹¹ (9. kép)

A főváros utcaképét mindenképpen a mozgalmas helyzetek, jelenetek uralták, amelyek mind sűrűbben, s mind változatosabban fordultak elő.

POLITIKAI, GAZDASÁGI, KULTURÁLIS ÉLET

A közéletet a politikai, gazdasági, kulturális események tematizálják. Az élclapok jellemzően főként az előbbi kettővel foglalkoztak.

Az 1905–1906-os választási bonyodalmak okozta politikai válság után továbbra is Bécs fennhatósága alatt zajlottak a honi politikai csatározások a meghirdetett kormányprogram mellett és ellen. 1910 nyarán új választások közeledtek. A második Werkerle-kormány botrányokba, pereskedésekbe bonyolódott ex-igazságügyminisztere, Polónyi Géza a kisebb-nagyobb politikai purparlák állandó szereplőjeként 1910 tavaszán parlamenti dobálózás bűnébe esett. A kétes értékű hőstettet a *Borsszem Jankó* Bér Dezső ábrázolásában címlapon hozta le, mint a szólásszabadság durva, kocsmai bántalmazóját a Bajazzók színpadképébe ágyazva, a függöny mögött kuncogó tettestársakkal (Zakariás János, Markos Gyula).¹² (10. kép) Az operai metafora alkalmazása

10. Bér [Dezső], Csárdajelenet a Bajazzóktól,
Polognio főrendező. Finita la commedia!
Borsszem Jankó, 1910. 43. évf. 2207. 13. sz.
márc. 27. 1.

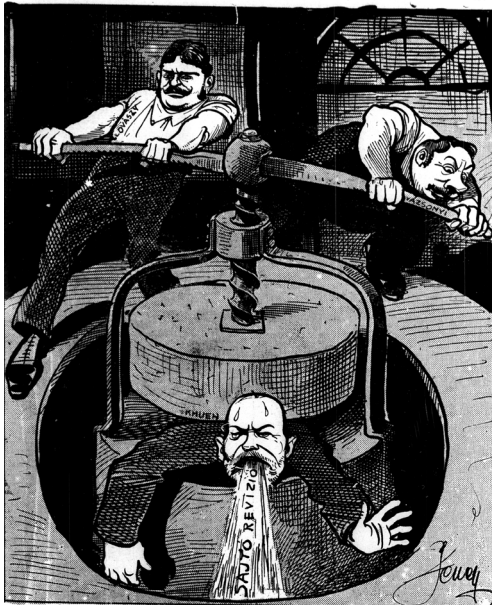

11. Éder [Gyula], Az ok. A kariatid: Mintha ma
könnyebb lenne ez a bank, mint tegnap volt. Most
nem tudom: elemeltek-e innen egy csomó pénzt,
vagy pedig – kielégítettek egy vezérigazgatót?
Kakas Márton, 1911. 18. évf. 51. sz. dec. 17. 3.

12. Györgyfy György, Ez Pest.
Egy nem létező bank vezérdirektora: Ne fáradjon
öregem, nagyobb rabló vagyok, mint maga.
Urambátyám-Üstökös, 1913. 56. évf. 2889. 7. sz.
febr. 8. 8.

A sajtó ereje.

13. Jeney [Jenő], A sajtó ereje.
Addig szorították Héderváryt, míg végre is
kíprésették belőle a sajtórevízió ígéretét.
Bolond Istók, 1911, 34. évf. 36. sz. szept. 3. 3.

egyrészt megadja az államférfiúnak kijáró tiszteletet, azaz nem közönséges verekedőt ábrázol, másrészt az olvasóközönség színházi kulturáltságának, zenei műveltségének színvonalára utal, amely kétségtelenül fennköltebb volt a mainál.

A gazdasági élet egyik fontos szereplői voltak a bankok, amelyek körül sorozatosak voltak a kisebb-nagyobb balhész „síbolások”. A *Kakas Mártonban* publikált képen még a bankbejárat melletti férfialakos oszlopfők is megéreztek terhük könnyebbedését, csak azt nem tudták, hogy ezt vajon egy lopásnak, vagy egy vezérigazgatói végkielégítésnek köszönhetik-e.¹³ (11. kép) A pénzvilág erkölcséről árulkodnak az 1913-as *Urambátyám-Üstökös*-beli megjelenítések. Az egyikben a husáanggal, késsel közeledő rablót a cilinderes, öltönyös úr monokliját, sétapálcáját eldobva, üdvözölve szereli le, ne fáradjon, kettejük közül ő a nagyobb rabló.¹⁴ (12. kép) A másikon két városzéli ágrólszakkadt csavargó értekezik az eltulajdonlás fogalmáról, a panamáról, és annak eltérő értelmezéséről, s amelyet egyikük már a gyakorlatban végrehajtott, csak akkor azt lopásnak minősítették és bebörtönözték érte.¹⁵ Az elhallgatáshoz idekíváncozik értelemszerűen az a kiegészítés, ha az elkövetők az elithez tartoznak, akkor lesz a cselekmény panama, amely (csak) botrányal jár.

A sajtó nyomásgyakorló erejére rendkívül demonstratív példa a *Bolond Istókban* Jeney Jenő nevével szignált karikatúra a sajtótörvény módosításának

14. Garay [Ákos], A hiba.

– Én még most a mondó vagyok, hogy a török
ha egyszer összeszedi magát, meg tudná verni a
rácot, meg a bolgárt. – Nono! De azok se hagyják
ám magokat!

– Hát iszen éppen ez a hiba!

Kakas Márton, 1912. 19. évf. 46. sz. nov. 10. 7.

15. Éder [Gyula], Indexen.
 A lírai költő (szomorúan nézi
 a könyvkereskedés ostromát): Hiába, szegény embernek
 szegény a szerencséje.

Nekem nem teszi meg a Vatikán azt a szívességet, hogy
 indexre tenné a könyvemet!

Kakas Márton, 1911. 18. évf. 25. sz. jún. 18. 3.

a kormányfőnél való kikényszerítéséről, a nyelvét kinyújtó Khuen-Héderváry Károlyon ketten (Lovászy Márton, Vázsonyi Vilmos) is tekerik a prés szorító kötömbjét.¹⁶ (13. kép) A világ dolgai nemcsak a (fő)városiakat érdekelték, hanem a vidéken élőket is. A falusi italmérések böngyészésének gazdavendégei disputáltak a nagypolitika történéseiről, esélyeiről, akik a mindent leegyszerűsítő

16. [Manno] Miltiadész, Akinek van szíve.

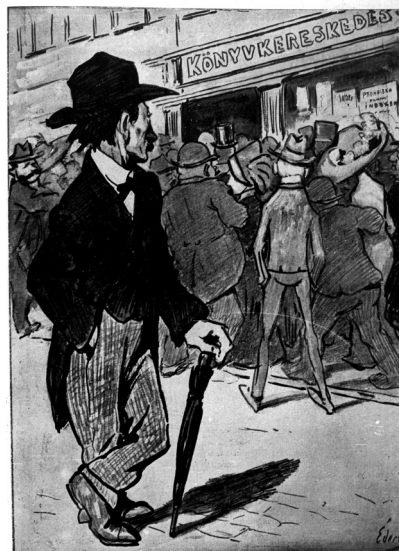
A gyermek napon.

Kakas Márton, 1911. 18. évf. 21. sz. máj. 21. 11.

Kakas Márton

Indexen.

Éder 1910

I.

II.

III.

IV.

A gyermeknap sikere.

17. Jeney J[enő],
A gyermeknap sikere.
A gyermekvédő liga
megkapta a várt aranyesőt,
de arany nélkül.
Bolond Istók, 1913. 36. évf.
19. sz. máj. 11. 5.

18. Kültelken.

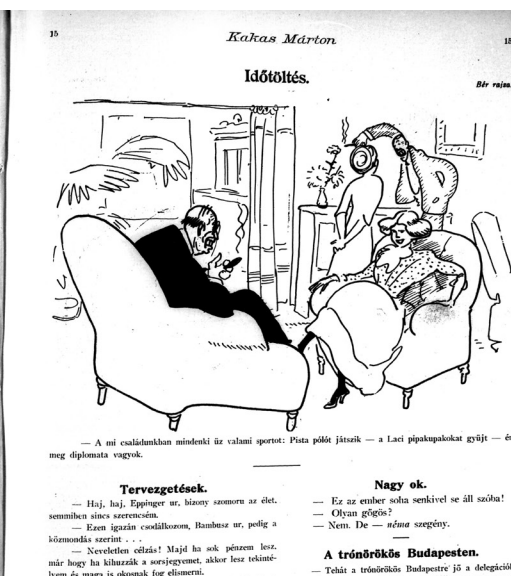
– Miért szedted el annak a pasas-
nak a ruháit is, mikor már
a pénzét elvetted?
– Ugyan! Hát nem tudod, hogy
a pénz egymaga nem boldogít?
Urambátyám-Ústökös, 1910. 53.
évf. 2751. 25. sz. jún. 19. 3.

látásmódjuknak köszönhetően lényeges megállapítás-
ra jutottak, mint az a *Kakas Márton*ban megtalálható
a Garay Ákos készítette illusztrációhoz közölt párbe-
szédben: megegyeztek abban az 1912-es balkáni hábo-
rú kapcsán, hogy pont az „a hiba”, hogy az egyik fél
sem fogja hagyni magát legyőzni.¹⁷ (14. kép)

A szellemi életet többféle nézet is áthatotta. Nehéz
volt megjósolni, hogy a kulturális vállalkozások közül
melyiknek lesz igazán sikere. Annak, aki írásra adta
a fejét, nem is kellett jobb hírverés, mint a tiltólista –
legalább is ez tükröződik az 1911-es, *Kakas Márton*ban
megjelent Éder Gyula-féle illusztráció kísérszövegé-
ben.¹⁸ Történetesen a képen látható könyvkereskedés
kirakatában Prohászka Ottokár neve vehető ki, akinek
modernista elképzelései elfogadhatatlanok voltak a Va-
tikán számára, s ezért három könyvét indexre tette.¹⁹
(15. kép) A megújuló katolicizmusnak programadó
püspököknek viszont kibékíthetetlen vitái voltak Ady End-
rével, illetve a *Nyugattal*. A kor e nagyhatású irodalmi
lapja is helyet kapott a *Bolond Istók*ban. A közreadott
„helyzetkép” legalább annyira tekinthető karikatúrá-
nak, mint reklámnak: a kiadónak versfelolvasást ajánló
főszerkesztőt (Osvát Ernőt) azzal térítik el szándékától,
hogy inkább kinyomatják a költeményeket.²⁰

A 48-as szabadságharc megtorlását, az abszolutizmus korlátozását elszenvedők tömegesen jutottak kilátástalan körülmények közé. A kiegyezéssel felszabadult gyülekezési jog gyakorlásával a kedvezőbb, kiváltságosabb helyzetben levő körök – elsősorban nőtagjai – elkezdtek szervezni a különböző karitatív rendezvényeket az elesettek, a rászorulóknak megsegítése érdekében. Az élclapok teljes mellszélességgel kiálltak a jótékonyági akciók mellett, hirdették azok eszmeiségét, pártolták a szervezőket.

A 20. század elejére, különösen az 1910-es évekre az adakozó megmozdulások együtt érző támogatása teljesen kiveszett az élclapokból, a gyűjtések szereplőiből csináltak bohócot. A *Kakas Márton* karikaturistája, Manno Miltiadész tolmácsolásában, az 1911-es gyermeknap alkalmával az elszántan adakozó gavallér – mert „van szíve” – még az „ingét, gatyáját is” legombolja magáról, hogy segíthessen a hölgyeknek, akik viszont hanyatt-homlok menekülnek örült vendégüktől.²¹ (16. kép) Két évvel később a *Bolond Istókban* egy kifejezetten kárörvendő ellenpontozó rajz jelent meg Jeney Jenő tollából: a kosztümös, kalapos, gyermekvédő ligás hölgy a perselybe hulló várt aranyeső öröme helyett, szakadó esőben az esernyője alatt szorongott.²² (17. kép) Bár félév múltán, ugyanők sokkal visszafogottabban tudósítottak egy hasonló eseményről: a decemberi árvízkárosultak javára rendezett fogadásról készült – a pezsgőt áruló fiatal szép hölgyeket és a nekik fizető, elegáns frakkos urakat ábrázoló – realiztikus rajzzal

19. kép. Béla [Dezső], *Sértett büszkeség.* – Miért vesztél össze a Jancsival?
– Tudod, a gazember azt mondta, hogy a feleségem gyerekének nem a báró az apja.
Kakas Márton, 1911. 18. évf. 1. sz. jan. 1. 14.

Béla [Dezső], *Időtöltés.* – A mi családjában mindenki űz valami sportot: Pista pótlót játszik – a Laci pipakupakokat gyűjt – én meg diplomata vagyok.
Kakas Márton, 1911. 18. évf. 1. sz. jan. 1. 15.

20. Bér [Dezső], Népszámlálás. Akik hiányoznak. Akik nem hiányoznak.
 Népszámlálás a parókán. – Hányan vannak főtisztelendő úr? – Én, az egy – a gazdasszonyom itt az kettő... tehát összesen heten.
 Borsszem Jankó, 1911. 44. évf. 2247. 1. sz. jan. 1. 5.

mintha egyszerűen csak a napi sajtó aktualitásaihoz csatlakoznának, a képaláírás sem több tényközlésnél, azaz a pezsgőn befolyt összeg fedezi az elszenvedett veszteségek árát.²³ A karitatívitás eszmeisége, fennköltisége eltűnt.

Sőt, az 1912-es *Kakas Mártonban* a jótékonyosság fogalomköréhez Mühlbeck Károly egy teljes heti naptárat állított össze az ajándékozás nemeibe sorolt visszasságokról: vasárnap az emberek még virágot vittek egymásnak, ám a hétfői gyermeknapon az iskolában a fiúk palcázást, leányok szidást kaptak a tanerőktől, a keddi mentőnap a feloszlatott tüntetés sérültjeinek jelentett segítséget, a szerdai tűzoltónapon a korabeli lánglovag tett látogatást a kocsma szép csaposlányánál, a csütörtöki bölcsődei napon a csendőr hunyta be a szemét, amikor egy anya a lencház küszöbén sietve hagyta ott csecsemőjét, a pénteki orkánnapon a szélvihar söpörte el a perselyező hölgyeket és az

21. Garay [Ákos], *Könnyű nekik!*
 Polgármester: – Nézze csak, Szabó
 János uram, maga milyen gazdag,
 tehető ember. Ne sajnálja azt a kis
 földet ingyen átengedni a kis vasutunk
 számára. Lám, még a pap és
 a kántoruram is megteszi, készséggel.
 János gazda: – Könnyű nekik,
 polgármester úr! Az egyik összetett
 kézzel, a másik meg tátott szájjal
 keresi a kenyerét.
 Borsszem Jankó, 1910. 43. évf. 2209.
 15. sz. ápr. 10. 5.

Könnyű nekik!

odatévedő urat, a szombati „cse-
 léd otthon”-napon a tisztúr bo-
 kázott a házi szolgálólánynál.²⁴

A létfenntartásért vívott vég-
 letes küzdelem kegyetlensége
 felszínre hozta a kíméletlenséget.
 Ezt fogalmazta meg az *Uram-
 bátyám-Üstökös*-ben megjelent
 illusztráció kültelki szereplőinek
 párbeszédében: a fiatal lány szóvá
 tette a sarki suhancnál, hogy ha
 már elvette az áldozat a pénztár-
 cáját, miért hozta el még a ruhá-
 it is, mire az meg se fordulva, a
 válla fölött nyeglén válaszképp
 odabökte az aranyigazságot: a
 pénz önmagában nem boldo-
 gít.²⁵ (18. kép)

A gazdagság és a szegénység
 közti távolság (vagy különbség)
 egyre nőtt, bár a két réteg tag-
 jai a kölcsönös és egyezményes

22. Garay [Ákos], *A megboldogult.*
 – Ideüzent a pap: hogy micsoda jó
 tulajdonságát dicsérje meg
 a megboldogultnak a búcsúztatóban!
 – Üzend meg lányom, hogy tanáljon
 ki ű valami jót szegényről! Neki
 könnyebb lesz, mert nem esmérte
 szegényt!
 Kakas Márton, 1912. 19. évf. 48. sz.
 nov. 24. 9.

Iskola katonáéknál.

23. Garay [Ákos], *Iskola katonáéknál.*

Borsszem Jankó, 1910. 43. évf. 2233. 39. sz. szept. 25. 7.

normasértésekkel egymással, illetve egymásból éltek. Az élclapok gyakran éltek az ellentételezés tartalomerősítő hatásával: egy oldalpáron való közléssel hangsúlyosabbá tették a mondanivalót. A szerkesztési elvet többek közt a *Kakas Márton* is alkalmazta Bér Dezső rajzainak 1912-es újévi közlésekor. Az egyik oldalon egy valamikor jobb napokat látott pár ül az utca padon, a feleség táskás szemeiről, sovány arcáról széles kalap vonja el a figyelmet, mellette a férje (talán egykori nehézfiú) agyonnyútt ruhájában magyarázza érdeklődő ismerősének sértettsége okát: valamelyik barátja kétli, hogy neje gyermekének a báró lenne az apja.²⁶ A másik oldalon egy nagypolgári otthon kényelmében arról diskurálnak, hogy családjukban mivel szokás elütni az időt: pólózással, pipakupak-gyűjtéssel, tárgyalásokkal.²⁷ (19. kép) A két család közti különbség gyökere a pénz: az egyiknek jócskán volt, a másinak alig. Pénz volt az értékmérője mindennek, még a szerelemnek, párválasztásnak, a házastársnak is. Magyarországon 1912-ben vezették be a családi pótlékot, de már az előző év végén kiderült, hogy az legfeljebb

három gyermekig fog járni. Ennek ürügyén Éder Gyula megjelenítésében a háttérben társalgó férfiak azon kárörvendenek, hogy a hozományvadász társuk számításába hiba csúszott: hiába vett el egy nyolcgyermekes özvegyet, hiszen csak három után fizet az állam, így a maradék öt az „őszinte érzelem bizonyítéka”.^{27, 28}

A BOLDOGULÁS LEHETŐSÉGEI

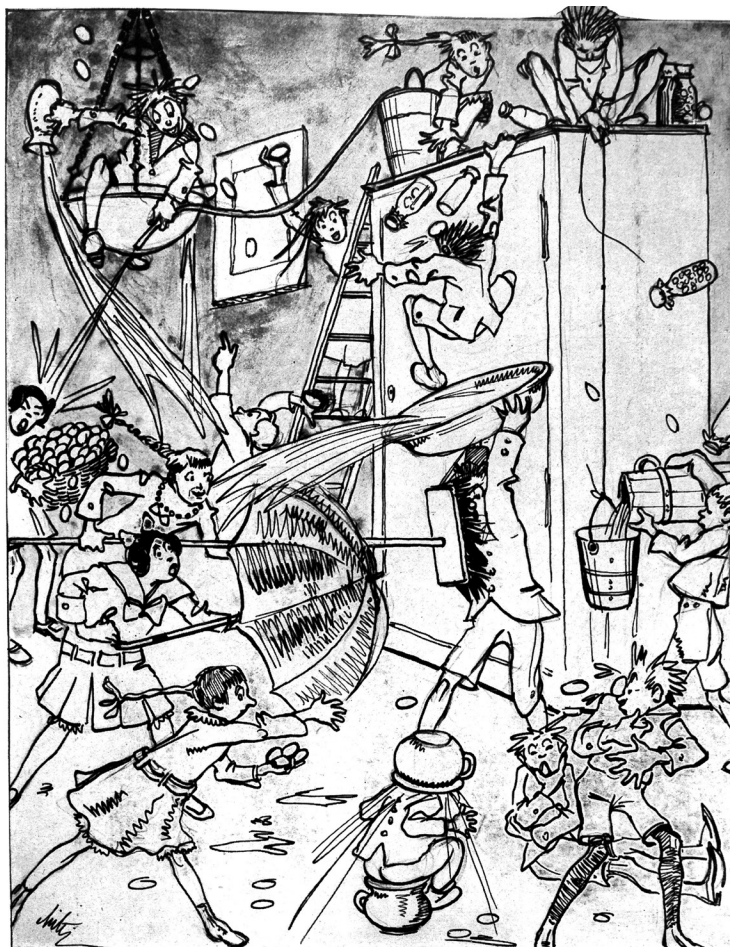
Az adott körülmények között mindenki megpróbálta megtalálni megélhetésének, boldogulásának lehetőségeit. A helyzet feltérképezéséhez hozzájárult az 1911-es népszámlálás. A központi adatgyűjtésről az élc lapoknak is voltak előképeik, amelyeket, mint a *Borszem Jankó Bér Dezső*, vagy Mühlbeck Károly közreműködésével, megosztottak. Az eseményt beharangozó számban a népességből hiányolták a tengerentúlra kíván-

Hazatérés a falun.

Garay rajza.

24. Garay [Ákos], *Hazatérés a falun.* A tehén és a nyaraló pesti nagysága. Kakas Márton, 1911. 18. évf. 32. sz. aug. 6. 5.

25. [Manno] Miltiadész, Húsvéti locsolkodás a gyermekszobában,
Kakas Márton, 1912. 19. évf. 16. sz. ápr. 14. 7.

doroltakat, feleslegesnek tartották a naphosszat kávéházban kártyázó dologtalanokat, eltekintettek volna a Galíciából érkezőktől és a keresztény zarándokoktól²⁹ (20. kép), a családok nagyságát illetően a szegényeknél kilenc éhező gyerekszáj között kellett felosztani a kenyeret, a vidéki jómódú gazdáéknál az egyke kapott meg minden törődést, a középosztálynál öt gyermekkel ülték körül az étkezőasztalt, a vagyonos előkelőségeknél az idősecske úr szép fiatal partnerével csak kettecskén költötték el a luxusételeket³⁰.

A (fő)város és vidék lakosságának életvitele, kultúrája, szemlélete, anyagi adottsága, foglalkozásszerkezete nagyon eltért egymástól. A vidéken végbemenő változások a helyi adottságokhoz igazodtak, az újkor fejlődését jelentő eszközök csak lassan és nehezen jutottak el oda. A vasútépítésnek is számtalan akadállyal kellett szembenéznie, de először is a nyomvonalak fejlesztéséhez földterületre volt szükség. Az e világban otthonosan mozgó, etnográfában jártas Garay Ákos – aki hitelesen jelenítette kinézetüket, gondolkodásmódjukat – a vasútbővítés kapcsán örökített meg egy jellemző

esetet: a hosszú kabátos, nadrágos (hivatalt viselő) polgármester győzködte a hosszú ujjú dolmányos, csizmás gazdát, hogy engedje át ingyen a földjét, ahogy azt a pap és a kántor is tette, mire a gazda azt felelte: könnyű volt nekik, nem a két kezükkel dolgoztak meg érte: összetett kézzel, illetve tátott szájjal keresik meg a kenyerüket.³¹ (21. kép) A művész másfélévre rá a sajátos viseletek érzékeltetésére egy a felesége temetésére készülő idős copfos parasztembert és vállkendős, pruszlikos hűgát örökítette meg, mert az özvegyember semmi jót nem tudott felemlíteni az elhunytáról, így a pap fantáziájára bízta a búcsúbeszédbe dicséretes tulajdonságok megnevezését.³² (22. kép)

A művelődésnek helyet adó olvasókörokbén találkozó parasztlak könnyebben juthattak a nagyvilágba betekintést nyújtó könyvekhez, újságokhoz, amelyekben az ol-

Budapest, szeptember 25. 2233. (39.) szám. XLIII. évfolyam. 1910

BORSSZEM JANKÓ

FOSTERKESZTŐ CSUCSERI BORS.

Megnyitó ünnep az egyetemen.

26. Homiczkó [Atanáz], Megnyitó ünnepség az egyetemen. Kínai vendégek oly kedvesen mosolyognak. Mintha otthon volnánk!

Borsszem Jankó, 1910. 43. évf. 2233. 39. sz. szept. 25. 1.

27. kép. Bér [Dezső], Az élet iskolája. Kitanult dámák oktatgatják az aranyifjúságot. Felsőbb leányiskolák tőszomszédságában alsóbb, sőt legalsóbb leányok tanyái virulnak.
Borsszem Jankó, 1910. 43. évf. 2233. 39. sz. szept. 25. 4–5.

vasottak néha elképzelhetetlen sületlenségeknek tűntek számukra.³³ S bár az 1868-as népoktatási törvény tankötelezettséget írt elő, a sorkatonai szolgálatra besorozott bakák kiképzése előtt az elemi ismereteket kellett pótolni: az írni-olvasni tudást, számolást, illetve a neveltségbeli hiányosságokat kellett felszámolni.³⁴ A katonai kiképzés, a laktnyaélet az élclapok visszatérő témái közé tartoztak. (23. kép)

A felemelkedés, a munka, a jólét ígérését a város hordozta. Sokan keresték boldogulásukat a (fő)városban, különösen a fiatal, képzetlen vidéki leányok, akik legalább a kelen-gyjükre valóért elszegődtek szolgálónak, cselédnek. A szerencsésebbek, akiket például a háziúr elvett feleségül³⁵, városiakok lettek, s csak látogatóba mentek haza. A városi elegáns ruha, a nagykapun be sem férő, széles kalap legalább olyan mulatságos volt otthon, mint amikor az igavonó barom szarvai beakadnak az utcai kerítésajtón.³⁶ (24. kép)

Az előrelépés egyik elfogadott, támogatott módja az iskoláztatás volt. A pedagógia megbecsült tudománnyá nőtte ki magát, e tárgykörben tudós társaságok alakultak itthon és külföldön egyaránt. A 20. század elejére már évfordulók sokasága teremt alkalmat értekező tanácskozásokra. Ennek köszönhetően a felnőttek figyelme kezdett a gyermekélet dolgaira terelődni. A látókör szélesedése megmutatkozott az élclapokban is. Az 1912-es *Kakas Márton* húsvét alkalmával szívesen hozta napvilágra Manno Miltiadész háborús állapotok ábrázoló rajzát, azaz (a felnőttek szerint) mi mindenre képesek a szobában magukra hagyott gyerekek: elszabadult a vizes pokol.³⁷ (25. kép) A *Borsszem Jankó* 1910-ben egy egész számot szentelt az iskolának a tanévkezdés alkalmával. Belül, egy képsorozat elején, az iskola előtt csoportosuló szülők között lovas csendőrök vágtak rendet; a diákok roskadoztak a cipelendő tanszerek súlya alatt; elméledési gyakorlatként együtt szunyókáltak a tanárral; az eminens még éjjel is magolt; az ovisoknak az óvo néni hegedült; a diákok fülét húzták, vagy elnászpárgolták őket; a jövőben a fiúkat apácák, a leányokat szerzetesek fogják tanítani; az elhasznált taneszközök múzeum kerülnek; a jogászélet jobbára az egyetemen kívül zajlott; illetve hogyan készült a tankönyv.³⁸ A tanrendszerű képzés az egyetemi oktatásban teljesedett ki, ezért címlapon hozta Homicskó Atanáz egyetemi ünnepi megnyitójáról szóló karikatúráját: az esemény díszvendége az akkor Magyarországon tartózkodó kínai delegáció, s a kar-

zaton a vendégek, az egyetemista urak mellett egyetemista hölgyek is szép számmal szerepelnek.³⁹ (26. kép)

A dualizmus korának legtöbb vitát kiváltó kérdése volt a nők egyenjogúsítása az élet különböző területein. A női munkavállalás körének szélesítésében jelentős lépés volt a középszintű képzés bevezetése. Elfogadtatásában döntő érv volt, hogy az oktatás révén általában műveltebb feleséget és anyát nyernek a férfiek, az apák, a családtagok, akiknek sikerességéhez jelentős mértékben fog hozzájárulni. A felsőbb leányiskolák a 19. század végére érettségít adó gimnáziumokká nőhették ki magukat. Az előbb említett élclap hivatkozott száma Bér Dezső segítségével bemutatta a leányokat kísértő, a züllés és a tisztesség közti keskeny határmezsgyét.⁴⁰ (27. kép) Az ellentételezés drámaiságát emelendően, az egy oldalpárra szerkesztett két kép egyikén, a dorbézolás nyomait magán viselő szeparében egy meglehetősen, kiélt hölgy gondoskodik az ölében fetregő lump férfiról; a másikán a felsőbb leányiskolába igyekvő kisleányok zavartan fordulnak el a mellettük szemben elhaladó fiatal kurtizántól, akinek sarkában már ott siet következő kuncsaftja. A kerülendő találkozás elől lehetetlen kitérni, hiszen a leányiskolák köze-

Emanצי Paula

emanczipált feminista gondolatai.

A nászutazás higiénijáról sokat beszélnek mostanában. Nászutazást vagy jól kell csinálni, vagy sehogy. De csinálni kell.

A nászutazáson manapság nem annyira az ifjú feleséget kell félteni a sok strapától, mint inkább a korán megvénült «ifjú» férjet.

A mai férfiak szintén a rövid nászut mellett vannak. De csak azért, mert nem akarnak sokat költeni — a hozományból. Már tudniillik — a feleségre.

Ha rövid a nászutad, toldd meg — több csókkal!

Én még várok egy keveset, míg a nadrágszoknya nálunk is divatba jön. Akkor aztán férjhez megyek — nadrágszoknyában. A nászuton legalább férjemmel bátran mehetek az éjjeli mulatóhelyekre is.

Nem tetszik a férfiaknak a nadrágszoknya? Hát akkor majd — nadrágban járunk.

Különb is mi, modern nők, már régen férfias ruhában járunk. Eszményileg. Minthogy mi vagyunk — a férfiak. A férfiak már szoknyát ölthetnek magukra. Kérek tehát — tüzet.

Szomolnok y Edit a matinén

A Nyugat-matinét megelőzőleg rendszeresen vihar tombol Sheraton autentikus faburkolatu ebéd-lőtermünkben.

Papa különben elég tapintatos és sohasem feledkezik meg magáról a fől szolgáló-személyzet előtt. Ilyenkor azonban kivételt tesz és olyat csap az asztalra, hogy Gerome megrovó tekintetét vonja magára és ennek következtében nem is kap másodsorban a homárraguból. Meg kell adni, Gerome kitűnő hatásokat ért el nála szigorú pedagógiájával.

Igazán megfoghatatlan, hogy én, ki elsőnek üdvözöltem táviratilag Paukhurst elvtársamat abból az alkalomból, hogy becsipett állapotban mutatkozott a Piccadellyn, én, ki a fővilágosítás terjesztésére alakult egyesület végalmi bizottságának elnöke vagyok, s végül én, ki Colette Villyt és Vedekindet magyaráztam az Intellektuellek estéjén, Engl báróknál, én ne menjek el a Nyugat-matinéra, — szerencsére a papát nálunk senki sem veszi komolyan.

A proscéneum-páholyban ültem, nemes egyszerűséggel voltam öltözve. Rózsaszín selyem kombineron fölött barna trottóruha, sárga bagariacipő, sárga szalmasisak hatalmas köcsaggal. Mérgecs Pál szociológus barátom, ki mögöttem ült, a rendesnél is vörösebb színben égett. Alattam zsi-bongott, imbolygott, zihált és hőmpölygött minden

28. Emanצי Paula, Bolond Istók, 1911, 34. évf. 14. sz. ápr. 2. 4.

29. kép. [Bér Böske], Szomolnok y Edit a matinén, Kakas Márton, 1912. 19. évf. 12. sz. márc. 17. 6.

Szomolnoky Edit a karácsonyi vásárról.

Bér Böske.

Karácsony — szép a poétikus inkarnációj a lelkünkben összegyűlemlett vallásos vásárló extázisnak — hol késik misztika hangulatod a rossz kedvtől hangos Budapest országban?

Hol van proletá vásárlód? Ki gögúrhatnámsággal le a el fillérjeivel a külvárosi bódékat?

Hol van derék unszimpatikus a polgárod? Ki a pénz költés lázcsillogás

val szemében trappol az áruházak felé?

Hol vannak burzsoáid? Tömött tárcáikkal ifjú hitőkkel?

Hol vannak nemtőid? A felső tízezer ragyog dámái, akik a jótékony bazárokon három csésze teát fogyasztanak a nyomor enyhítésére?

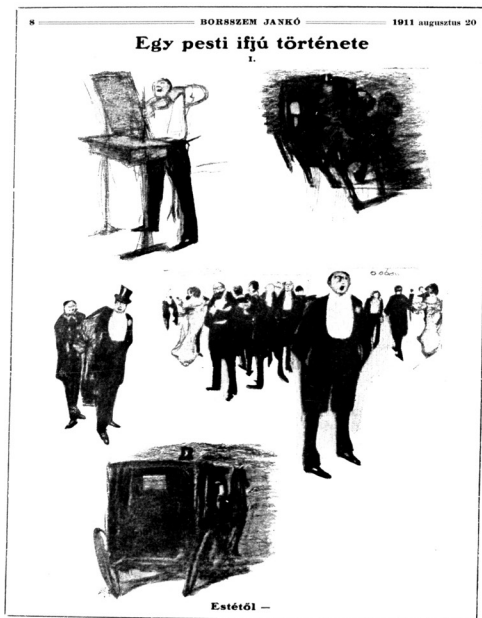
30. Bér Böske, Szomolnoky Edit a karácsonyi vásárról, Kakas Márton, 1912. 19. évf. 52. sz. dec. 22. 14.

lében rendszerint örömtanya is található. (Itt vélhetően a belvárosi Váci utcai Veres Pálné Gimnázium és a több évszázadra visszamenő piros lámpás múltú Magyar utca közelségére utaltak.)

A férfiak legnagyobb ellenállását a diplomás, értelmiségi nők színre lépése váltotta ki. Az élclapok (férfi) szerkesztősegei, munkatársai sem akarták/tudták helyén kezelni a kérdést. Ellenérzéseiket többek közt az önálló rovatot is képező, női állandófigurák szájába adták. A *Bolond Istókban* jelent meg a 19. század végén, a 20. század elején közülük a legtaszítóbb, Lakos Alfréd orvostanhallgató Tudor Kamomillája, akinek öltözete, gondolatai annyira unszimpatikus, illúzióromboló lehetett, hogy az 1910-es évekre elhagyták. Megtartották azonban többek közt a csinoska, bokavillantós, cigarettázó, széllelbellet Emanczi Paulát⁴¹ (28. kép), valamint a *Kakas Márton* megalkotta az élet mindennapi történéseinek összefüggéseinek gondolkodó bölcsész Szomolnoky Edit alakját⁴² (29. kép), akinek valódi kilétéről az 1912. év végi ünnepi számában fényképpel együtt rántotta le a leplet⁴³ (30. kép). A társadalmi jelenségek működését tréfásan elemző fejtegetések írója Bér Böske volt. (Ő az úttörő humorista hölgyek egyike, olyanok jártak előtte, mint Ade Matild, Kalivoda Kata festők, grafikusok, de mint író mindenképp elsőnek tekinthető, s feltehetően Bér Dezső valamely nőrokona, talán leánya, vagy unokahúga.)

A férfiak korábbi előjogai megtépződtek, de pályájuk, önállóságuk, életvitelük mit sem változott. 1911-ben Vadász Miklós vetette papírra egy pesti ifjú történetének stációt estétől hajnalig.⁴⁴ (31. kép) Este a konflis hazavitte, frakkot húzott, társaságba (bálba? színházba?) ment, majd megint konflisba ült, együtt vacsorázott egy félvilági barátnővel, aztán újfent konflist fogadott, és a bordélyban kötött ki, végül hajnalra tudj' isten, hogy keveredett az ágyára. A lumpolás forgatókönyve, illetve egyes fejezetei visszatérően örökké terítéken volt az élclapokban. A bálozó fiatalembereknek egyetlen partnerszelekciós szempontjuk volt a pénz; ha a leányzóhoz járt hozomány, kézről-kézre adták, ha nem „oda se bagóztak” a petrezselymet árulóra, mint azt Manno Miltiadész láttatta.⁴⁵ Az azonban feltűnő, hogy a vagyontalansága miatt visszautasított, vagy elhanyagolt báli frakkos ifjút, alig (vagy nem?) ábrázoltak a szemlézett élclapokban.

Ha megköttetett a jó parti, a tehetősebb feleségek nem maradhattak el a legújabb divattól. Az 1910-es évek trendje a szűk szoknya volt, amelynek láttán a vidéki népek azt hitték, hogy – az újabb városi bolondéria miatt – a „lúdoktorné” a lábán hordja a fűzőt.⁴⁶ (32. kép) Ám volt egy ruhadarab, amely közbotrányt okozott. Szinte minde-

31. Vadász [Miklós], Egy pesti ifjú története. Estétől hajnalig.
Borsszem Jankó, 1911. 44. évf. 2280. 34. sz. aug. 20. 8–9.

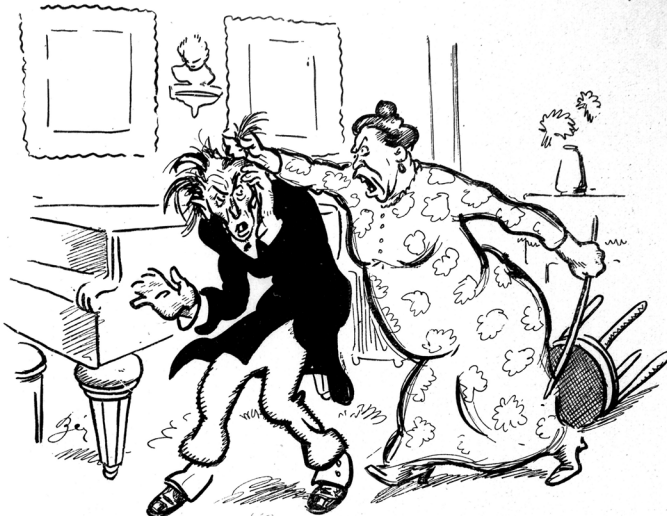
32. Bér [Dezső], A szűk szoknya.
— Nézze csak kend komámasszony, a lúdoktorné a lábán hordja a midert.
Borsszem Jankó, 1911. 44. évf. 2253. 7. sz. febr. 12. 5.

33. Bér [Dezső], Mi zaj riad? A nagysága: Az Istenért, még most is klopfolnak? Szóljon ki, Mari, a folyósóra, hogy már elmúlt tíz óra!
A szobalány: Nem klopfolnak, kezét csókolom. A nagyságos úr veri a doktor urat.
Kakas Márton, 1911. 18. évf. 3. sz. jan. 15. 1.

Rébusz.

Bér rajza.

34. Bér [Dezső], Rébusz.
 – Mit csinál ez az asszony?
 – Párját ritkítja! Kakas
 Márton, 1911. 18. évf. 13. sz.
 márc. 26. 9.

35. Brózik [?], Váratlan fele-
 let. Férj (feleségéhez).
 Mit mondasz? Nem
 szeretnél férfi lenni?
 Nő. Az nem, hanem azt
 szeretném, ha te az volnál.
 Bolond Istók, 1912. 35. évf.
 15. sz. ápr. 14. 6.

36. kép. Garay [Ákos], *Virágos Budapest*. Ablakdíszek.
Borsszem Jankó, 1911. 44. évf. 2270. 24. sz. jún. 11. 7.

gyik élclapban megjelent, hogy a nadrágszoknyát viselő nőt kis híján meglincselték az utcán. Legrészletesebben a *Borsszem Jankó* tudósított róla Bér Dezső illusztrációival: szegény asszonyt pendelyre vetköztették, és este, otthon férjura is helyben hagyta.⁴⁷ A felháborodás érthetetlen, különösen túlzónak tűnik, hiszen az 1890-es években hasonló szabású nadrágot már hordtak a bicikliző hölgyek.

A házasságokban a szerelem (vagy az újdonság) elmúltával, a látszat megtartásával a házasfelek külön utakon keresték a boldogságot. A megcsalás, a megcsalás az életközösséget fenntartó kompromisszumok, hétköznapi allűrök közé tartozott. Ám, ha a vétség kitudódott, akkor a tettlegesség is előfordult a megcsorbult becsület kiköszörülésére. A *Kakas Mártonban* Bér Dezsővel címlapon ábrázoltattak egy alapos ütlegelést: a nagyságos asszony azt gondolta, a szomszédban már megint hangosan klopfolják a húst, de a szobalány felvilágosította, hogy ezúttal a nagyságos úr veri a doktor urat.⁴⁸

Boszton.

I.

A Belvárosban.

II.

Óbudán.

III.

A Ferencvárosban.

IV.

A Trieszti Nőnél.

37. [Manno] Miltiadész, Boszton. A Belvárosban. Óbudán. A Ferencvárosban. A Trieszti Nőnél.
Kakas Márton, 1912. 19. évf. 7. sz. febr. 11. 11.

(33. kép) Néhány hónappal később a művész a téma további kifejtésének kedvéért a „párját ritkítja” szólást értelmezte a házastársi csetepaték egyik megnyilvánulásának: a dühösen felindult asszonyság markával egyelte ura haját.⁴⁹ (34. kép) A házastársi erőszak inkább az olykor a férjüket megruházó feleségek alakjában jelent meg az élclopokban.

Már az 1890-es években felmerül a házasságon belüli demokrácia, a felek egyenrangúságának problémája.⁵⁰ Azonban egy 1912-es *Bolond Istók*beli jelenet mintha a férfi nemi szerep újraértelmezésének megindulására utalna. A házaspár a férfiszerepről beszélget, végkifejletként a feleség azt kérte férjétől, annak teljes megdöbbenésére, „le-

Az Erzsébet-téren

38. Bér [Dezső], Az Erzsébet téren.

– Milyen kár hogy nem vagyok szellemes ember. Ennyi idő alatt már holtra kacaghattuk volna magunkat.

Borsszem Jankó, 1911. 44. évf. 2285. 39. sz. szept. 24. 11.

gyen férfi”.⁵¹ (35 kép)

Budapesten az 1910-es évek járókelői a *Borsszem Jankó*ban publikált Garay Ákos-féle karikatúra jeleneteinek tükrében a következő helyzetekkel szembesülhettek sétájuk során: a Dob utcában az ablakban pipázó kereskedő nyakon köphette, a Nefelejcs utcai ablakokból szellőztetések alkalmával orrfacsaró bűz áradhatott, a Nagy János utcában fényes nappal törtek be a lakásokba, a Cserhát utcában a háziurat szerették volna felakasztani az elégedetlen lakók, a Magyar utcában kedvesen mosolygó kurtizán csipett nyakon egy-egy odatévedő minisztériumi államtitkárt (Bartóky Józsefet).⁵² (36. kép)

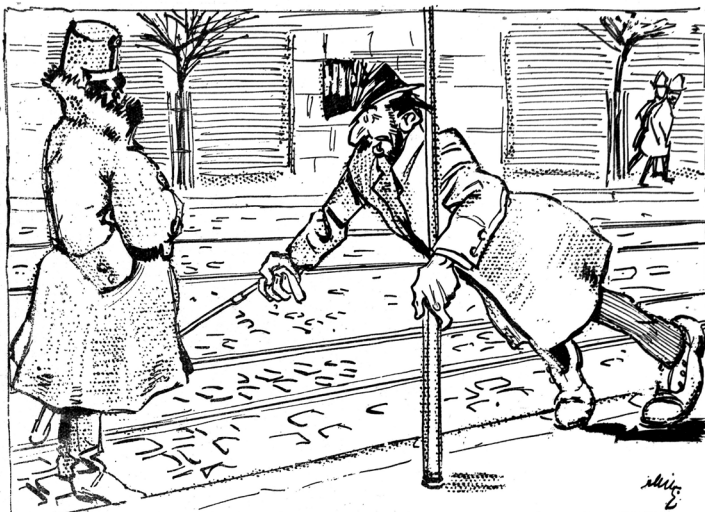
A korban végig népszerűek mulatókban, vendéglőkben, magánházaknál rendezett táncestek, bálók. 1911-re a magyar fővárost is meghódította a Nyugatról érkező, Bostonban kreált tánc, a boszton. A *Kakas Márton*ban leadott Manno Miltiadész-rajz alapján kerületenként másként ropták: a Belvárosban elegáns párok stílusosan, az Óbudán természetes hölgyemény diktálta a lépést felényi párjának, a Ferencvárosban a lendület hevében felrúgtak más párokat, s a „Trieszti Nónél”-hez címzett fogadóban pedig a baka szorította magához teltkarcsú babáját.⁵³ (37. kép)

A humor stílusa a 20. század elejére változott, a harsányság mellett erőteljesebb lett a nyelvi, logikai humor, sőt megjelent az egykedvűség humora. Példának okáért, a *Borsszem Jankó* egyik 1911-es illusztrációjának, a kísérő szövegében a vicc alapja, hogy az Erzsébet téri padon ülő pár férfitagjának saját véleménye szerint egyáltalán nincs humora, de pont az önirónia tanúskodik arról, hogy mégis van: „Milyen kár, hogy nem vagyok szellemes ember. Ennyi idő alatt már holtra kacaghattuk volna magun-

Kakas Márton

Érthetetlen.

Manno rajza.

39. [Manno] Miltiadész,
Érthetetlen.

– Miért nem megy haza?
– A villamost várom!
– Most éjjel két órákor?
Hisz csak reggel hatkor
jön!

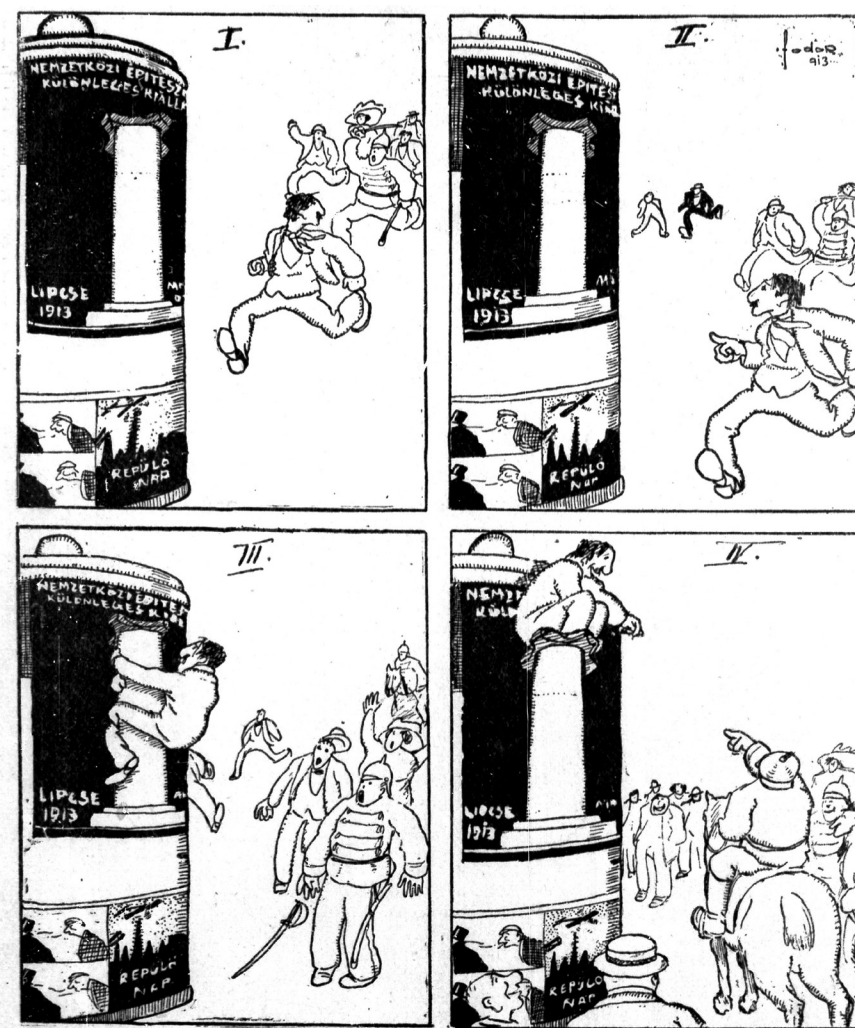
– Hát akkor miért
feküsznek itt ezek a sínek?
Kakas Márton, 1911. 18.
évf. 10. sz.
márc. 5. 8.

kat.⁷⁵⁴ (38. kép) Vagy a *Kakas Márton*ban közreadott Manno Miltiadész-karikatúrában megjelenített, a részeg ember észjárására jellemző logikai bukfcenc: a póznába kapaszkodó dülöngélő nem megy haza éjjel, mert a villamost várja, de az csak reggel fog indulni, s ekkor felötlik benne a kérdés: „akkor miért fekszenek ott a sínek?”⁷⁵⁵ (39. kép) A nagyközönség képolvasási kultúrájának fejlődését jelzi, hogy az *Urambátyám-Üstökös* közölte Fodor László bravúrosan szellemes rajzát az ötletes tolvajról, aki meglátva a hirdetőoszlop plakátján ágaskodó oszlopot, felmászik rá, s megmenekül, mert üldözői nem érik el: kétségbeesésében a háromdimenziós valóságból átlép a kétdimenziósba.⁵⁶ (40. kép) A képi abszurdhumor értelmezésének tömeges képességének kialakulásának, megléte szükséges a geg megértéséhez.

A társadalom peremére szoruló egy része földrajzilag is a város külső területére, a kültelekre szorultak. Az illetőségük megnevezése már jelezte társadalmi hovatartozásukat, életstílusukat. Az *Urambátyám-Üstökös* Fodor László rajzán keresztül mutatta be a kültelki értékrendet: a fiatal, kezdő bűnöző nem tudott akkora balhét megcsinálni, hogy azért annyira leültessék, amivel az ott honos alvilág suhanc zsványai között megfelelő presztízst tudjon kivívni magának.⁵⁷ A leszakadók másik része a társadalom zárt, nem nyilvános, intim szféráiban prostituált létre kárhóztatva reménykedett a kitörés csekélyke esélyében. Az előbbi élclap egy nyelvi fordulatot felhasználva világított rá Hatos Tamás által megfestett pillangó egyszerű észjárásával: „Igazán furcsák az emberek. Azok, akik mindennap otthon találunk, pont azok mondanak elveszett nőnek...”⁷⁵⁸ (41. kép) Tehát, akik igénybe veszik szolgáltatásait, egyúttal le is mondtak róla: eldobható, pótolható „árulénynek” tekintették.

A KÖRÜLMÉNYEK ELFOGADÁSA, FENNTARTÁSA, ELUTASÍTÁSA

A kialakult társadalmi rendet azok tudták elfogadni, akik önös érdekeket szem előtt tartva, találtak olyan kompromisszumot, amely biztos menekülő utat, vagy háttérrel jelentett az előttük álló ingatag jövőben. Egy 1911-es *Bolond Istókbeli* karikatúra az önző szempont elsőségét figurázta ki: az építkezés mellett elhaladó házaspár férfitagja a rossz állványzaton billegő munkás láttán felháborodva tiltaná be a veszélyes helyzetekeket, felesége egyetértően helyeselt, annál is inkább, mert szegény ördög az ő nyakukba eshet.⁵⁹ Később, pedig az énközpontú látásmód ellentmondásosságát mutatta be a gyermekvilág logikájára építve: két fiú játszik, de az egyikük sírva fakadt, mert társa nem adott neki a kalácsból, a nevelőnő rászólt: „Hát adj neki! Te nagyobb, okosabb

40. Fodor [László], *Az ötletes tolvaj*,
Üstökös-Urambátyám, 1913. 56. évf. 2914. 32. sz. aug. 31. 4.

41. Hatos T[amás], [Cím nélkül]
 – Igazán furcsák az emberek. Azok, akik
 mindennap otthon találják, pont azok
 mondanak elveszett nőnek...
 Üstökös-Urambátyám, 1913. 56. évf. 2929.
 49. sz. nov. 30. 4.

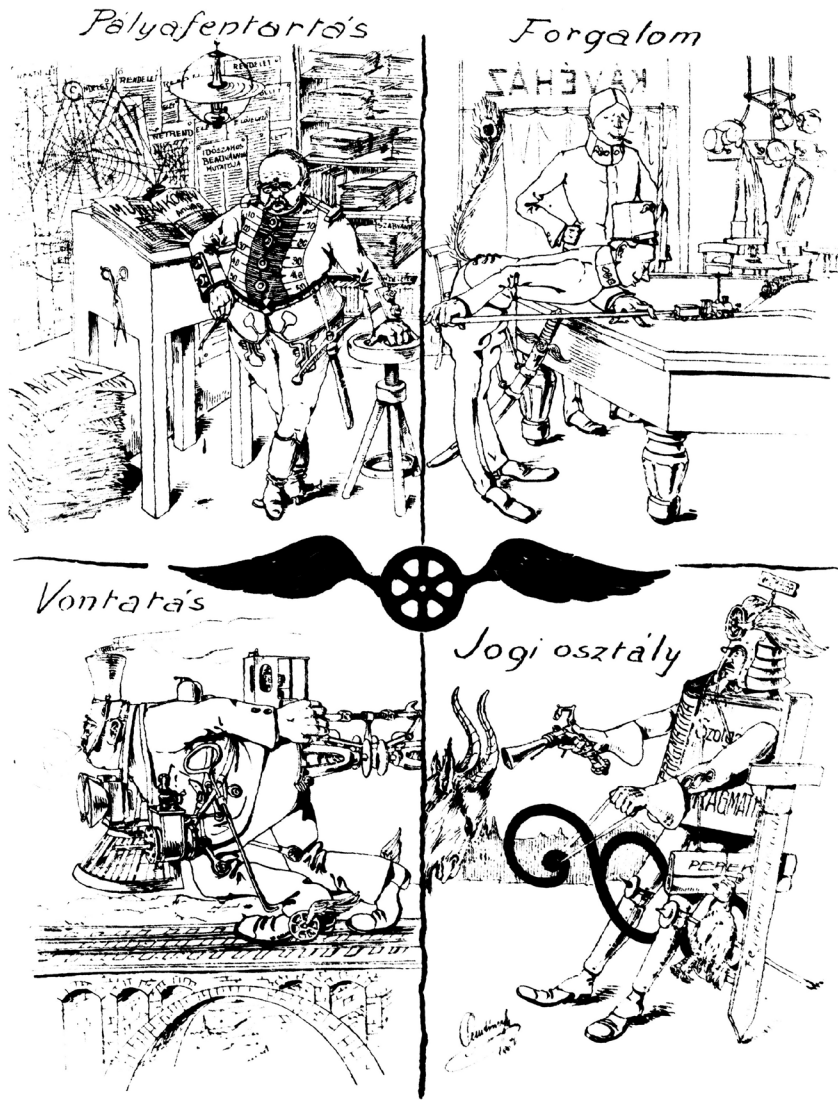
42. Hatos T[amás], Ellentmondás.
 – Mit visítotok!?
 – Peti az én kalácsomból akar.
 – Hát adj neki! Te nagyobb vagy, légy okosabb!
 – Nem vagyok én bolond, hogy okosabb legyek!
 Bolond Istók, 1912. 35. évf. 4. sz. jan. 28. 6.

Összeillők.

43. Hatos T[amás], Összeillők.
 – Maga azt a kétes múltú özvegyasszonyt akarja
 feleségül venni?
 – Természetesen! Éppen összeillünk, mert nekem
 meg a jövőm kétes.
 Bolond Istók, 1912. 35. évf. 33. sz. aug. 18. 9.

Új egyenruha mindenfelé.

44. [Harsányi József?], Új egyenruha mindenfelé. Végre a vasutasok óhaja is teljesül: szolgálati szakok szerint megkülönböztető új uniformist kapnak.

Borsszem Jankó, 1910. 43. évf. 2216. 22. sz. máj. 29. 7.

vagy! – Nem vagyok bolond, hogy okosabb legyek!⁶⁰ (42. kép) Az esélyfelmérésre idézett meg egy párbeszédet Hatos Tamás illusztrációjával, amelyben a nősülő férfi azért hajlandó elvenni a kétes múltú özvegyet, mert az órá váró jövő legalább olyan kétséges, tehát a két idősíki (erkölcsi) bizonytalansága kiegyenlíti egymást – nem lesz mit egymás szemére vetni, viszont támasznak megmaradnak egymásnak.⁶¹ (43. kép) A

Tanár úrék tüntetnek.

45. kép. Bér [Dezső], Tanár úrék tüntetnek. Mit vélünk csinálnak igazán mese; / Megrendül belé a szív, az agy, a vese. / Le a Barkócikkal! Táborunk vezesse / Tüntető táblákkal tanarak Mózese!
Borsszem Jankó, 1910. 43. évf. 2239. 45. sz. nov. 6. 5.

Tüntetés

I.

Manno rajza.

Bécsben

II.

46. kép. [Manno] Miltiadész, Tüntetés. Bécsben és Pesten.
Kakas Márton, 1911. 18. évf. 39. sz. szept. 24. 11.

47 Jeney [Jenő], Asszonyvilág.

Mostanság hogy a közrend fenn ne akadjon, / Elfoglalja minden férj helyét az asszony.

Bolond Istók, 1914. 37. évf. 33. sz. aug. 16. 11.

mindenki számára hasznos, nyilvánvaló egyértelműség kedvéért az egyes társadalmi, foglalkozási rendeknél, csoportoknál specializáltabb, aprólékos szabályokat vezettek be közmegelegedésre. A folyamat látványosan ment végbe – többek közt – a vasutasoknál, mint azt a *Borsszem Jankó* is közzétette: az egyenruha alapján megkülönböztethetőek lettek a pályafenntartásban, a forgalomban, a vontatásban, a jogi osztályon dolgozók.⁶² (44. kép) Az alsóbb, beosztotti, alkalmazotti, dolgozói rétegek a szabályozás változtatása ellen, vagy változtatásért tömeges megmozdulásokhoz (1. petícióhoz, felvonuláshoz, sztrájkhoz) folyamodtak, ha idővel valamilyen eredményt akartak elérni. Az 1910-es években sem találtak egyértelműen kedvező fogadtatásra a tervezett oktatásügyi reformok: Bér Dezső – a *Borsszem Jankó* egyik állandó élclapfigurájának, a szerkesztőségi szócsőnek is tekinthető kisdíák, Vigyázó Lacika ákom-bákomos gyerekrajzáinak stílusában megalkotott – karikatúráján a tanerők és nebulók együtt tiltakoztak a terhek növekedése ellen.⁶³ (45. kép) Azonban a *Kakas Márton* Manno Miltiadésztől közölt tükröztetése szerint, ha a tüntetés Bécsben volt, a rendőrök kegyelemért könyörögtek és megfutamodtak a támadó, követ dobáló tüntetők előtt, ha a felvonulás Pesten volt, akkor a lovas rendőrök kardlappal ütlegelték a résztvevőket.⁶⁴ (46. kép)

S végül 1914 nyarán az időről-időre visszatérő polémiát okozó kérdésnek, a női munka egyenrangúságának a végére pontot tesz a nagypolitika teremtette szükséghelyzet. A háborús katonai mozgósítások, behívások miatt kieső férfimunkaerőt nőkkal vol-

tak kénytelenek helyettesíteni. A fordulat a *Bolond Istók* értelmezésében azt jelentette, hogy beköszöntött az „asszonyvilág”: női rendőr állt a poszton, kéményseprőnő sietett tisztítani, villamos kalauznő kedvesen fogadta az utasokat, utcaseprőnők locsolták a közterületet, csendőrök masíroztak az utcán.⁶⁵ (47. kép)

ÖSSZEGRZÉS

Az egyes karikatúrákat motiváló konkrét történés felfejtése (l a 12. és az 51. lábjegyzetet) nélkül, illetve utalásszerű körülíró magyarázata mellett is összeáll az az általánosabb kép az I. világháború előtti időket jellemezte. A felvonultatott élclapi pillanatképek a kornak azt a torzított tükörképét adják, amelyben a kortársak társadalomkritikája fogalmazódik meg. Az 1910-es évekre kialakult társadalom már magán viselte a mai modern, fogyasztói társadalom minden ismertetőjegyét.

A magyarországi dualizmus nagy átalakulásának lendületet adó, a haladást övező, jobb jövőt váró illúziók darabokra hullottak: a részleges (korlátozott) demokrácia, a polgár, a város, a munka, a házastárs elsődleges értékmérője a pénz. Az élclapokban a karitatív megmozdulásokról tudósító közlésekből teljesen eltűnt a rendezvény eszmeiségével való azonosulás, jótékony hatásukba vetett hit, s megmaradtak udvarias sajtóaktualitásnak, sőt megjelent a sikertelenséget kísérő káröröm. Nyoma sincs a – korszak elejére még jellemző – társadalmi szolidaritásnak, együtt érző szerkesztői kikacsintásnak. A leszakadók sokasodása, a megélhetésért, a létért folytatott kenyérharc nehézsége felszínre hozta a kíméletlenséget. A városi élet névtelenségében az átmeneti vigaszt nyújtó „kikapcsolódások” tovább rombolták az általános erkölcsöket.

A humor eszköztárában jellemzőbb lett az egyes csoportok, rétegek értékrendjét közvetítő nyelvi, logikai humor, s felbukkant az egykedvűség szórakoztató szellemessége. A képi abszurdhumor alkalmazása az olvasóközönség vizuális olvasási kultúrájának finomodására utal.

A város és a vidék világa még erősebben vált el egymástól. A fővároson kívül élők lakóhelyükről nehezen tudták követni a felpörgő változásokat.

Az egyenlőség eszméi kezdték átírni a nemi sztereotípiákat. Először a női szerepek indultak változásnak a leányok közép- majd felsőfokú tanulásával, munkavállalásával, értelmiségi foglalkozás-választásával. Az egyenjogúság kérdése a párkapcsolatokban is tematizálódott; ha a nő egyenrangú a férfival, akkor mi teszi férfivá a férfit. 1914-ben a nemek egyenlőségétől való idegenkedést hirtelen eloszlatta a kényszerű szükség: a kitörő háborúba vonult férfiak helyét a nők vették át.

Az egyes társadalmi csoportokra, rétegekre vonatkozóan, de főleg egyes foglalkozásokon belül precízebb, finomabb hierarchizáló szabályok kerültek bevezetésre a felülről, vagy alulról történő érdekérvényesítésért, annak fékezésére, ellenőrzésére. Elfogadottá vált, hogy bármilyen hathatósabb változást csak tömegesen, s rendszerint erőszakba torkolló módon lehet elérni.

Az élclapi ábrázolásokban azok az alkuk tükröződtek, amelyekkel elviselhetőek voltak a mindennapok, illetve a megfogalmazott kritika kíméletlensége miatt élesen világitotta meg a tapasztalt ellentmondásokat.

JEGYZETEK

1. Az Üstökös 1905-ben jelent meg utoljára önállóan, 1906-tól egybeolvadt az *Urambátyámmal*. A folytatás az Üstökös kiemelt címével, évfolyam- és lapszámjelzésével, illetve *Urambátyám* mellékleteivel jelent meg 1918-ig.
2. *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 1. sz. jan. 2. 14–17.
3. *Üstökös-Urambátyám*, 1910. 53. évf. 2776. 1. sz. jan. 2. 11.
4. *Éder Gyula*, *Karrier*, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 12. sz. márc. 17. 5.
5. *[Manno] Miltiadész*, *Modern fenevadak*, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 19. sz. máj. 8. 13.
6. *[Manno] Miltiadész*, *Az aviatika haszna a hadseregben*, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 38. sz. szept. 15. 11.
7. *Jeney [Jenő]*, *Autómobil-adó*, *Bolond Istók*, 1911. 34. évf. 7. sz. febr. 12. 5.
8. *Bér [Dezső]*, *A pesti omnibuszon*, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2253. 7. sz. febr. 12. 11.
9. *Jeney [Jenő]*, *Az autóbussmegállónál*, *Bolond Istók*, 1913. 36. évf. 46. sz. nov. 16. 5.
10. *Bér [Dezső]*, *Mentőfölszerelés a villamos ellen*, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 21. sz. máj. 19. 3.
11. *Éder [Gyula]*, *A megreformált pesti utca*, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 47. sz. nov. 19. 3.
12. *Bér [Dezső]*, *Csárdajelenet a Bajazzókból*, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2207. 13. sz. márc. 27. 1.
A parlament feloszlatása előtt a költségvetés elfogadása körül bontakozott ki hangos, tettelegességig fajuló vita. A szónoki emelvényen álló miniszterelnököt, Khuen-Héderváry Károlyt és a közelében levő földművelésügyi minisztert, Serényi Bélát, a súlyos rézből készült írószertartó, a vastos könyvek okozta zúzott sebesülések miatt kellett azonnali orvosi ellátásban részesíteni. A sérült politikus hasztalan próbált a szólásszabadság szentségére hivatkozni, betörték a fejét. Az ügyben nyomozást indítottak, s a sajtó napi rendszerességgel beszámolt a fejleményekről. Forrás: Az utolsó ülés, *Budapesti Hírlap*, 30. évf., 68. sz. márc. 22. 3–6., A képviselőházi támadás, *Budapesti Hírlap*, 30. évf., 69. sz. márc. 23. 5–8., *Budapesti Hírlap*, 30. évf., 70. sz. márc. 24. 4–5., *Budapesti Hírlap*, 30. évf., 71. sz. márc. 25. 4–5., *Budapesti Hírlap*, 30. évf., 72. sz. márc. 26. 5., *Budapesti Hírlap*, 30. évf., 73. sz. márc. 27. 5–6.
13. *Éder [Gyula]*, *Az ok*, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 51. sz. dec. 17. 3.
14. *Györgyfy György*, *Ez Pest, Üstökös-Urambátyám*, 1913. 56. évf. 2889. 7. sz. febr. 8. 8.
15. *Miklósi[-Mutschenbacher Ödön]*, *A panama, Üstökös-Urambátyám*, 1913. 56. évf. 2891. 9. sz. febr. 23. 5.
16. *Jeney [Jenő]*, *A sajtó ereje*, *Bolond Istók*, 1911. 34. évf. 36. sz. szept. 3. 3.
17. *Garay [Ákos]*, *A hiba*, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 46. sz. nov. 10. 7.
18. *Éder [Gyula]*, *Indexen*, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 25. sz. jún. 18. 3.
19. *Prohászka ébresztése*. Szerk. *Szabó Ferenc*. Budapest, Ottokár Püspök Alapítvány, *Távlatok Szerkesztősége*, 1996, 73–75.
20. *[Major Henrik?]*, *Helyzetkép*, *Bolond Istók*, 1914. 37. évf. 4. sz. jan. 25. 6.
21. *[Manno] Miltiadész*, *Akinek van szíve*, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 21. sz. máj. 21. 11.
22. *Jeney [Jenő]*, *A gyermeknap sikere*, *Bolond Istók*, 1913. 36. évf. 19. sz. máj. 11. 5.
23. *Jeney [Jenő]*, *Bazár az árvízkárosultakért*, *Bolond Istók*, 1913. 36. évf. 50. sz. dec. 14. 5.
24. *Mühlbeck K[ároly]*, *Jótekonysági kalendárium*, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 22. sz. máj. 26. 11.

25. Kültelken, Üstökös-*Urambátyám*, 1910. 53. évf. 2751. 25. sz. jún. 19. 3.
26. *Bér [Dezső]*, Sértett büszkeség, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 1. sz. jan. 1. 14.
27. *Bér [Dezső]*, Időtöltés, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 1. sz. jan. 1. 15.
28. *Éder Gy[ula]*, Családi pótlék, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 49. sz. dec. 3. 3.
29. *Bér [Dezső]*, Népszámlálás, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2247. 1. sz. jan. 1. 5.
30. *Mühlbeck K[ároly]*, Családi képek a népszámlálás adatai nyomán, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2247. 1. sz. jan. 1. 11.
31. *Garay [Ákos]*, Könnyű nekik!, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2209. 15. sz. ápr. 10. 5.
32. *Garay [Ákos]*, A megboldogult, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 48. sz. nov. 24. 9.
33. *Garay [Ákos]*, Olvasókörben, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2278. 32. sz. aug. 6. 11.
34. *Garay [Ákos]*, Iskola katonáéknál, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2233. 39. sz. szept. 25. 7.
35. *Balázsfi [Rezső]*, Csak rövidebb időre, *Bolond Istók*, 1913. 36. évf. 2. sz. jan. 13. 6.
36. *Garay [Ákos]*, Hazatérés a falun, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 32. sz. aug. 6. 5.
37. *[Manno] Miltiadész*, Húsvéti locsolkodás a gyermekszobában, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 16. sz. ápr. 14. 7.
38. A beíratás, Kis diákok keserves élete, Tan-alakok, A jövő iskolája Magyarországon, Tanszermúzeum, Jogászetel, Hogyan készül a tankönyv?, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2233. 39. sz. szept. 25. 10–11.
39. *Homicskó [Atanáz]*, Megnyitó ünnepség az egyetemen, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2233. 39. sz. szept. 25. 1.
40. *Bér [Dezső]*, Az élet iskolája, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2233. 39. sz. szept. 25. 4–5.
41. Emanczi Paula, *Bolond Istók*, 1911, 34. évf. 14. sz. ápr. 2. 4.
42. *[Bér Böske]*, Szomolnok Edit a matinén, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 12. sz. márc. 17. 6.
43. *Bér Böske*, Szomolnok Edit a karácsonyi vásárról, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 52. sz. dec. 22. 14.
44. *Vadász [Miklós]*, Egy pesti ifjú története, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2280. 34. sz. aug. 20. 8–9.
45. *[Manno] Miltiadész*, Bálban, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 5. sz. jan. 29. 9.
46. *Bér [Dezső]*, A szűk szoknya, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2253. 7. sz. febr. 12. 5.
47. *Bér [Dezső]*, A nadrágszoknya és az erkölcs, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2257. 11. sz. márc. 12. 8–9.
48. *Bér [Dezső]*, Mi zaj riad?, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 3. sz. jan. 15. 1.
49. *Bér [Dezső]*, Rébusz, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 13. sz. márc. 26. 9.
50. *Fabó Edit*: Nőkérdés: A hagyományos sztereotípiák megsértése. *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 2011, 247.
51. *Brózik [?]*, Váratlan felelet, *Bolond Istók*, 1912. 35. évf. 15. sz. ápr. 14. 6.
52. *Garay [Ákos]*, Virágos Budapest, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2270. 24. sz. jún. 11. 7.

Bartóky József (1865–1928) író, a földművelésügyi minisztérium államtitkára, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja.

A karikatúra mögött álló konkrét esemény, egy a „Virágos Budapest” nevű akció volt, amelyről a *Budapesti Hírlap* is tudósított a „Napi hírek” rovatában. Az első két hír után, harmadik alkalommal egy

kéthasábos „Virágos álmok, füstös valóság” címmel szerkesztőségi véleményt közöltek a kezdeményezésről, amelyben érzékeltették a közállapotokat: a „virágos Budapest” inkább „kozmas Budapest”, valamint „akármerről közelíti meg az idegen a magyar fővárost még mindig nem a gyárkémények, hanem – a szépasszonyok sokadalma igézi meg. No, meg a Dunája és a budai panorámája. Hát, kérdem, miért kell nekünk Mancseszter füstjét nyelnünk Mancseszter kéményei nélkül?”, illetve „Virágos Budapestről álmodik egy lelkes bizottság, a valóság azonban – nagyon füstös.” *Budapesti Hírlap*, 1911. 31. évf. 137. sz. jún. 11. 10. A karikatúra alapötletét az imént idézett cikk adta.

A két korábbi hír: „(Virágos Budapest.) A Virágos Budapest Bizottság, a melynek törekvése, hogy a virág kultusz fejlesztése és népszerűsítése révén Budapest utcáit, tereit, házait általában a város külső képét széppé, kedvessé, vonzóvá tegye, pályázatot hirdetett utcai ablakoknak, erkélyeknek, üzletek kirakatainak, lakóházaknak virággal való díszítésére. A pályázat nyári és őszi pályázatra oszlik. A nyári pályázat ideje: június 8-ától 15-ig tart. Ennek a pályázatnak eldöntésére bíráló-bizottság alakul és az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban szerdán délután hat órakor tartja ülését.” *Budapesti Hírlap*, 1911. 31. évf. 132. sz. jún. 6. 5. „(Virágos Budapest.) A Virágos Budapest Bizottság tegnap nagy érdeklődés mellett ülést tartott *Bartóky József* dr. államtitkár elnöklésével az Iparművészeti Múzeum palotájában. A bizottság elhatározta, hogy kerületenkint zsűrit alakít s örömmel vette tudomásul a bizottság titkárának, *Szécsényi Miklósnak* azt a jelentését, hogy eddigelé hatvankét pályázó jelentkezett a bizottság által meghirdetett kitudató érmekre és pénzbeli jutalmakra. A bizottság fölkererte *Angyal Dezső*, *Czobor László*, *Czakó Elemér*, *Csányi Károly*, *Györgyi Kálmán*, *Kardos Árpád*, *Kopár Ferenc*, *Kovács Dénes* dr., *Molnár István*, *Mihalik Gyula*, *Nadler Róbert*, *Niemetz Ferenc*, *Pásztory Mihály*, *Révész Gyula*, *Rerrich Béla*, *Szécsényi Miklós*, *Petz Ármin* és *Gyula* és *Verner László* bizottsági tagokat, hogy a fővárost kerületenkint járják be és a virágdíszítést bírálják meg. A bizottság tetszését rendkívül megnyerte a bemutatott arany-, ezüst- és bronzérem, melyre rávésik majd a nyertes nevét. Ugyan csak sikerült az a pályázat is, a melyet a Virágos Budapest Bizottság a művészi oklevelekre hirdetett. Köszönettel adózott a bizottság az iparművészeti társulatnak, a mely ezer koronát tűzött ki az őszi jutalmul szolgáló művészi plakett tervére. A zsűri már holnap megkezdí működését s nemcsak a díjakra pályázók ablak- s erkélydíszítését veszi figyelembe, hanem a székesfőváros területén minden szebb, ízlésesebb virágdíszítést. A díjak odaítélése a június 19-iki összes ülésen történik. A bizottság örömmel látja azt a kedvet, mellyel tervét a székesfőváros közönsége fogadta s különösen azt, hogy azoknak a lakóknak a száma egyre nő, a kik az ablakjukat és erkélyüket virággal díszítik.” *Budapesti Hírlap*, 1911. 31. évf. 135. sz. jún. 9. 9.

53. *[Manno] Miltiadész*, *Bosztón*, *Kakas Márton*, 1912. 19. évf. 7. sz. febr. 11. 11.

54. *Bér [Dezső]*, *Az Erzsébet téren*, *Borsszem Jankó*, 1911. 44. évf. 2285. 39. sz. szept. 24. 11.

55. *[Manno] Miltiadész*, *Érthetetlen*, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 10. sz. márc. 5. 8.

56. *Fodor [László]*, *Az ötletes tolvaj*, *Üstökös-Urambátyám*, 1913. 56. évf. 2914. 32. sz. aug. 31. 4.

57. *Fodor [László]*, *A kültelken*, *Üstökös-Urambátyám*, 1913. 56. évf. 2926. 46. sz. nov. 9. 8.

58. *Hatos T[amás]*, *[Cím nélkül]*, *Üstökös-Urambátyám*, 1913. 56. évf. 2929. 49. sz. nov. 30. 4.

59. *F[aragó] S[ándor]*, *Emberbarát*, *Bolond Istók*, 1911. 34. évf. 47. sz. nov. 19. 10.

60. *Hatos T[amás]*, *Ellentmondás*, *Bolond Istók*, 1912. 35. évf. 4. sz. jan. 28. 6.

61. *Hatos T[amás]*, *Összeillők*, *Bolond Istók*, 1912. 35. évf. 33. sz. aug. 18. 9.

62. *[Harsányi József?]*, *Új egyenruha mindenfelé*, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2216. 22. sz. máj. 29. 7.

63. *Bér [Dezső]*, *Tanár úrék tüntetnek*, *Borsszem Jankó*, 1910. 43. évf. 2239. 45. sz. nov. 6. 5.

64. *[Manno] Miltiadész*, *Tüntetés*, *Kakas Márton*, 1911. 18. évf. 39. sz. szept. 24. 11.

65. *Jeney [Jenő]*, *Asszonyvilág*, *Bolond Istók*, 1914. 37. évf. 33. sz. aug. 16. 11.

Ágai 1998.

Porzó (Ágai Adolf): Utazás Pestről – Budapestre, 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből. Budapest, Fekete Sas, 1998.

Bourdieu 1978.

Pierre Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok. Ford. Ádám Péter, Ferge Zsuzsa, Léderer Pál, vál. *Ferge Zsuzsa, Léderer Pál*, utószó *Ferge Zsuzsa*. Budapest, Gondolat, 1978. (Társadalomtudományi Könyvtár)

Bourdieu 2000.

Pierre Bourdieu: Férfiuralom. Ford. *N. Kiss Zsuzsa*. Budapest, Napvilág, 2000. (Társtudomány)

Buzinkay 1983.

Buzinkay Géza: Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében. Budapest, Corvina, 1983.

Elias 1987.

Norbert Elias: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Ford. *Berényi Gábor*. Budapest, Gondolat, 1987. (Társadalomtudományi Könyvtár)

Erki 1988.

Erki Edit: Pest-Budától Budapestig. Képek egy város életéből. [Budapest], Officina '96, [1988]

Fabó 2007.

Fabó Edit: Nőkérdés: A hagyományos sztereotípiák megsértése. *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 2011, 237–263.

Fábri 2001.

A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935. Szöveggyűjtemény. Szerk., bev. *Fábri Anna*. Budapest, Mágus, 2001. (Élet-képek)

Fábri 2007.

A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. *Fábri Anna, Várkonyi Gábor*. Budapest, Argumentum, 2007.

Forgas 1989.

Joseph P. Forgas: A társas érintkezés pszichológiája. Ford. *László János*. Budapest, Gondolat, 1989.

Gyáni 1999

Gyáni Gábor: Az utca és szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Budapest, Új Mandátum, 1999. (Nagyítás: Szociológiai Könyvek)

Gyöngy 2008.

Gyöngy Kálmán: Magyar karikatúristák adat- és szignótára. Budapest, Ábra Kkt., 2008.

Habermas 1993

Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Ford. *Endreffy Zoltán*. Budapest, Századvég, Gondolat, 1993. (Századvég Könyvtár: Szociológia)

Habermas 2005.

Jürgen Habermas: Megismerés és érdek. Ford. *Weiss János*. Budapest, Jelenkor, 2005. (Dianoia)

Simmel 1990.

Georg Simmel: A kacérság lélektana. Vál., ford. *Berényi Gábor*. Budapest, Atlantisz Medvetánc, 1990. (Veszedelemes Viszonyok)

Simmel 2001.

Georg Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Szerk. *Szaniszló Ákos*, ford. *Berényi Gábor*. Budapest, Novissima, 2001.

EDIT FABÓ

THE SNAPSHOTS OF MODERN SOCIETY IN THE COMIC PAPERS IN THE FIRST HALF OF 1910

ABSTRACT

In Hungary, the achievement of bourgeois status was taking place in fifty years after the Compromise, which resulted significant changes in society, economy and culture. In 1910s, at the end of the second modern industrial revolution, the rules developed, the new order was born. The comic papers portrayed the reality of that time from the aspect of capital. The surrounding illusions of progress disappeared. The partial (limited) democracy, citizens, city, work and spouse was measured in money primarily. “Relaxations” providing temporary solace destroyed further morals in general. If a woman is equal to man, what makes man a man – then suddenly, the necessary need dispelled aversion from gender equality. Women took over the place of the soldiers marching into the erupting war. More precise, finer, hierarchizing rulers were introduced to create the assertion of interests (its braking, control) – similarly, process occurred within each occupation also. It accepted that any effectual change only en masse and usually violent way to achieve. Experienced contradictions were illuminated sharply because of the ruthlessness of formulated criticism in the comic papers.

RÉGÉSZ A FRONTON NAGY LAJOS NAPLÓJA 1917–1919

Nagy Lajos fiatalon, érettségi után került az I. világháború hadszíntereire. 33 hónapig harcolt az orosz, majd az olasz fronton.¹ Ő maga így ír erről az időszakról önéletrajzában: „1914-ben tettem érettségít jeles eredménnyel a premontrei főgimnáziumban. 1915–1919-ig katonai szolgálatot teljesítettem, mint tüzér és léggömbös. Mint tartalékos tüzérhadnagy szereltem le 33 hónapot töltöttem az orosz és olasz fronton, négyszer tüntettek ki, háromszor sebesültem meg, a háború utolsó napján pedig 1918 október 28-án a Piavenál gázmérgezést szenvedtem, mellyel Baden bei Wienben 5 hónapig feküdtem. 1919 március 25-én beléptem a Magyarországi Tanítók Szakszervezetébe (ifj. munkás szakosztály). 1919 május 6-án a Vörös Hadseregbe jelentkeztem s mint a 10.-ik vörös tüzérezred 4. ütegének parancsnoka résztvettem a Stromfeld-féle felvidéki felszabadító harcokban. Augusztusban Szolnoknál román fogságba kerültem s az aradi várban 5 hónapig voltam fogoly.”² Mindvégig naplót vezetett, mely képet ad a lövészárokból élő katonák mindennapjairól és érzéseiről, gondolatairól egyaránt. A napló töredékei Nagy Tibor hagyatékának feldolgozása közben kerültek elő a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában.³

Közlése betűhív átírásban történik. A hiányzó évszámok szögletes zárójelben kerülnek közlésre.

29-es Kupec [1917] február 26. délelőtt

Van már vagy egy hete, hogy egy meglehetősen jó harctéri ebéd után a hangulatnak engedve a már sokat szenvedett eufonunkon játszani kezdtem. Ebéd után mindig könnyű darabokat keresünk elő, helyesebben nem is lehetne többes számról beszélni, mert lemez gyűjteményünk (valamikor még méltóan viselte e nevet) nagyon ki volt téve a harctéri hányattatásnak. Egyenként maradoztak le a műsorról a lemezek, s ma már csak a tisztas kegyelet őrzi emléküket.

Hát, hogy a dolog végére járjak már, el kezdtem játszani a kis hangszeren. Banda Marci nyirettyüje járta már vagy negyedszer, midőn eszembe jutott, hogy megosztom e kis szórakozást a üteg előretolt frontközégekkel, a felderítőkkal. Az egész fáradtság csak annyiból áll, hogy a messénk⁴ telefonjának a Sprechtaxterét (azt a kis bizonyos részét, amelyen ez a felirat áll *βeim Hören loslassen*) lenyomom. E művelet után ez a kis jószág magába veszi a hangot és továbbítja a vonal mentén mindenüvé. Én is lenyomtam, de amellet a kagylót a fülem közelébe tartottam, hogy várjam a hatást. ...

A hatás elmaradt s én is eleresztettem a Sprechtaxtét, mert nem örvendetes dolgot hallgattam meg akaratomon kívül. Az én kedves öreg Olasz bácsim jelentette lihegve a battriestationknak, hogy ő biz sajnálja, de igazán nem tudja, hogy honnan lúnek az

oroszk, de lúnek, s a gránátok mind a deckungja⁵ köré esnek. A többiek szégyenben hagyták, elszaladtak mellőle...

Ekkor elkezdtem gondolkodni, hogy biz ezen nem kell csodálkozni. Hova lótték az oroszok? A huszonkilencesek Stützpunktjára,⁶ mely két km-re van kitolva a fővonaltól az oroszok felé. Az ilyen szemtelenkedést (annak is lehet az ilyen álláselőretolást magyarázni) nem szokták észrevétlenül hagyni. Amint az ember a legyet elhessegeti az orráról, úgy igyekszik az ellenfél is elzavarni, vagy legalább is kellemetlenné tenni a tartózkodást az ilyen tolakodó számára.

Amit nagyon vár az ember, az legtöbbszörre bekövetkezik. Szóval már belótték az oroszok magukat, s ezentúl se vége, se hossza nem lesz a lövöldözésnek. Már az ágyúknál gondoltam erre, s kíváncsi voltam, hogy az én felderítő szolgálatom alatt mennyire fog felújulni az oroszok dühe e kis kupec, s ezzel együtt az én aufklärerstandom ellen is.

A februári napok a már megszokott egyhangúságukkal teltek; az egyik a másik után, hol havat hozva, hol meg csiklandozva idegeinket a langyos tavaszias szél által, mely utóbbi minden egyes alkalommal a jóleső, a mindent magába olvasztani szerető boldog érzést gyűjtötte fel szívünkben a várva várt tavasz felé, s az emberi érzések, az életösztön s a vágy – már kiszabadulni a szenvedések e mérhetetlen tengeréből – újra életre keltek bennünk...

A sor rajtam volt, s már közelegtem a felderítő állomás, a kis dombocska felé.. A napsugarak játszadoztak a hópelyhek tömegével, mely egyhangú, sivár takaró gyanánt borúlt a tájra. A fenyő óriások között vezető kis erdei út mentén a napsugarak már kicsalták a takaró alól a páfrányokat és a mohákat, melyeken a megolvadt hó mint megannyi nedves gyöngyszem panaszkodva játszott szivárványfény-csillogással az ilyentől elszokott szememmel.

A főúton már láttam a téli takaró alól elő-előbukkanó földet is. A napsugarak melege lerázta róla néhol-néhol a már hónapok óta reá nehezedő zsarnokot. A rabság igája azonban erőtlenné tette, nem bírt ellenállni csizmám sulyának, s a nyomom bizony mind megmaradt rajta. Azon vettem egyszerre magam észre, hogy a célomnál vagyok. Kopogtattam a kis fedezék ajtaján, mely csakhamar feltárult, s kellemesen köszöntöttük egymást az ellentétes fegyver nemből valók: az infanterisz⁷ és a tüzér.

A napok ezentúl még nehezebben teltek. Ritkán lóttünk, azoknak a fele is csak a zárótűz felülvizsgálása volt. Az este hozott csak egy kis vigaszt, hogy mával is kevesebb...

A képzelő tehetség szabadjára van engedve. Nappal is odalopózik az olvasmányok sorai mögé, s csak olvas, olvas az ember gépiesen, miközben talán mérföldeket járó csizmával sem érhetné utol a fékevesztett képzeletét, mely csak rohan-rohan, s mindent ledönt, ami az útjába akad. Haza ragadja az embert kedvesei körébe, akik becézik ott, majd terveket kovácsol a jövőre, de a jelenről hallgat mélyen...

Az ember a gondtalanság elysiumának kies mezőin barangol, ahol nem mint hajdan csak a halottakkal lehet beszélni, az élők tömegei nyüzsögnek ottan... Éjjel átveszi szerepét az álomkirály, aki föltétlen úr a birodalmában és aki hasonlóan hánya-veti az elfáradt test lelkét.

Ütegállás, [1917] febr. 27.

Február 24-kén – egy jelentéktelennek ígérkező szombati napon – a rendes megszokástól nem térve el korán keltem fel. A hold sápadt fénye lassan közeledett az eltűnés pillanatához, s állásaink fölött közvetlen az ég halvány pírban égett... A rendes séta alkalmával – mely egybe van kötve mindig a főcéllal, az ellenséges állások tüzetes

① 29-es Kupac február 26.
délután.

— Van már vagy egy hete, hogy
egy meglehetősen jó karakterű elnök
után a hangulatunk pingvongva, a
már sokat meuevedett reformunkon
jätömani kezdtem. Előid után min-
dig könnyű darabokat keresünk
elő, helyesebben nem is lehetne
többszöröseket beszélni, mert ke-
ves gyűjtőműveink (valamikor meg-
mítván visette a nevet) nagyon
kei volt néve, a karakteri hangvétel
már. Egyenként maradotok le a
műsorok, a ma már csak a tíz-
tes kezelet jörzi pulékunkat.
Hat, hogy a dolay végére járja
már, el kezdtem jätömani a

A napló első oldala. BTM RA H.3110-2015 1. o.

megszemlélésével – nem volt semmi változás. Minden a régi állapotban, csendesen éltek az árok lakói, s a svarmkályhák füstje élesen elvált a környező köd kékesszürke színétől... Nyolc óra felé már érezhető volt egy kis időbeli változás. A nap feljövén, sugarai gyengén terjesztették a melegséget, amely csak annyiban érezhető, hogy a reggeli csípős és metsző levegő keménységéből alábbenged...

Váratlanul egy srappnell robban a kupec felett, s golyói egy hosszú területen pattognak a föld fagyos felületén... Az orosz de jókor felkelt – gondoljuk magunkban, s mindez csak a mi tiszteletünkre történt. ...

Egy batterie, mely a kis dombocskánktól jobbra az erdős Serednia⁸ valamelyik zugában huzódott meg tűzött ki bennünket a napi programjára... Fi... sity, s már is becsapott egy gránát az állásba... S jött ezután megállás nélkül egyik a másik nyomában...

Az ellenség támadását hírüladó postok reszketve huzódtak meg egy-egy travers oldalánál, s mikor hallották a suhogást rögtön támogatni kezdték az árok oldalát vállaikkal, mely úgy görnyedt a nagy erőlködésük alatt mint talán Atlasz válla a neki aligha nehezebb földgolyó terhétől.

Délig tartott ez az istenítélet... Búgás hallik a levegőben... Megkönnyebbülünk... Repülő jön, keresi az orosz ütegeket... Erre csend, s csak az állásból a repülőt lövő géppuska kattogása hallatszik...

A repülő két-háromszor körülkering az állások felett s utána visszatér hátra valahol Körösmező határában felállított hangárjába.

E kis intermezzo után a visszatartott szenvedélyek még vadabbul törnek ki... Bennünket ló az üteg ismét. Elöl az állás romokban. Árok nincs, csak hatalmas göröngyök, melyeket a robbanó golyóbis szakított ki az ártatlan föld testéből.

Valami félelmetes kaoshi zavar támad egyszerre. Mennydörgés-szerű robaj bal irányban, mely nem szűnik csak fokozódik. Erős gépfegyvertűz, s gyalogos golyók süvöltése, csak mint gyenge kísérő zene hallik ki egy-egy másodpercnyi kis szünetben...

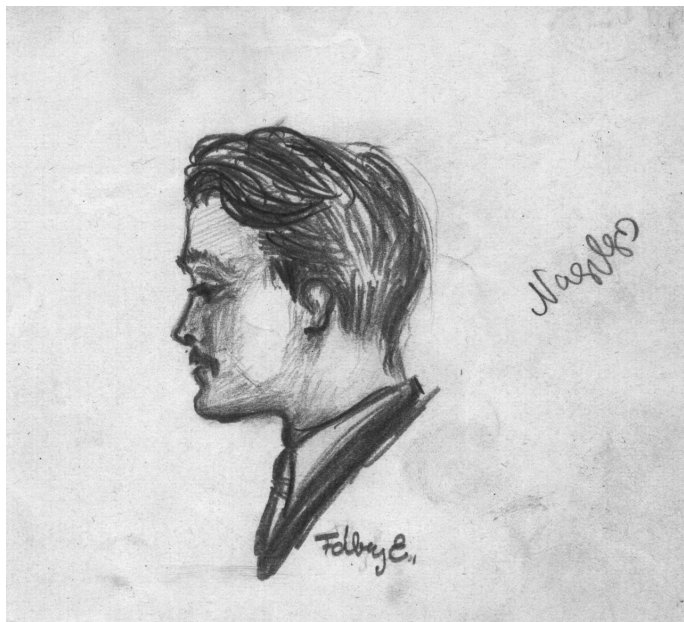
Kinézek a fedezékem tört ablakán balfelé. Elöttem a tumarem hosszú gerince az előretolt gyalogos juszugtól megszállott 1051-es csúccsal. Ezen semmi különös, csak ágyúgolyótól porzik szaggatott időközökben...

De túl a tumaremen a köd ellenére is látszik az 1064. csucsán egy hosszú sáv, az erdőtisztás. Negyven méter széles, két oldalán egymásra farkasszemet néző ellenséggel. A ködben tűzcsóvák jelennek meg, a robbanó srappnellek felcsillanó fényei. Ezen felül mintha a föld is okádna magából valami fehérséget, mely hirtelen jön, s rögtön elszáll, de nyomot hagy maga után, nagy mély lyukat, összedőlt állást, s a halottak és sebesültek nem megvetendő számain. Ez a gránát. ... Lassan közeleg, érezve hatalmát, tudva, hogy várják, nemúgy mint a srappnell, mely siet, s már a levegőben robban, hogy elérje még az előle futókat.

Az orosz hóköpenyegben hirtelen támadt. Betört állásunkba, tartja erősen, s a védő németek közül már szép számmal vannak a hatalmában... Ez volt a kaosz előzménye... Erre jött a válasz, tizenöt üteg pergőtüze, mely megrezgettette a földet, s amelytől nekünk is elszorult a szívünk... Lőtt az üteg mireánk továbbra is, de mintha hirtelen megdermedt volna mindenünk, életöztönünk kihalt, s csak az érdekelt, ami az 1064-en történik...

A szolgálatot teljesítő telefonista jelentette később, hogy dicséretet kaptak ütegeink...

Nagy Lajosról készített
portré
BTM RA Múzeumtörténeti
gyűjtemény

Föllélegzettünk, mert tudtuk, hogy ez csak azért van, mert az orosz visszavonult, megtört ellenállása az ágyúk tüzében...

Elérkezett az alkony meghozva a csendet... Nyugalom mindenütt, a felcsigázott idegek leengedtek... A fedezékben ég a tűz, s a fahasábok lángoló rőtvrös fénye úgy kandikál ki a kályhaajtó két kerek nyílásán, mint valami mesebeli szörnyeteg szempárja... Kívül az örök tapossák a havat, s küzdenek a széllel...

Kihalt a harcmező, csak a kilótt világító rakéták mint letűnő üstökösök világítják meg csóvjukkal az állás előtti zezugokat.

Hliboka 1917. dec. 21.

Mily édes a visszagondolás az elmúlt idők apró-cseprő kellemes eseményeire! Mert esemény minden kis dolog, amit nem felejtünk el rögtön, ami bensőnkben valami nyomot hagy maga után, s amire később idők múltával emlékező tehetségünk megerőltetése nélkül visszagondolunk. Ilyenkor az ilyen rég elmúlt dolog, ha kedves volt előttünk – egész felüdíti elborult kedélyvilágunkat, mely olyan hamar bekövetkezik, de amely borulástól csak egy-egy pillanatra is megválni – igazi öröm, mely nem kiált ugyan, de visszatükröződik minden mozdulatunkon, hangunk csengésében, szemünk ragyogásában. E ragyogás néha – talán legtöbbször – felolvadása egy-egy mélyen elrejtett könnycseppnek, melyet visszatartunk, ha valami nagyon bánt, de az örömmel nem mérközhetik, befátyolozza a szemgolyót, hogy megsemmisülésével is nagyobbodjon az örömünk...

Érdekes az emberi szív... Egy túlbonyolult összetételű szerkezet. Alkatrészei az érzésvilágunk megnyilvánulásai, tehát számról beszélni felesleges. Gyakran huzódunk sok olyantól, amely később – már csak az emlékezőtehetségünk ködös fátyolán nézve – eláraszt sok derűvel, mely derű aztán letompítja a jelen fájdalmunk

megmérhetetlen tömegét. Innen van az, hogy fájdalmunk nagyságát sosem érezzük a maga valódiságában, nem engedjük, hogy teljesen erőt vegyen rajtunk, mindig összehasonlítjuk egy-egy derűs, élveteg nélküli állapottal, mely összehasonlítás növeli ugyan fájdalmunkat, de perceket rabol – melyben fájdalmunkról nem veszünk tudomást. Őrizkedünk átengedni magunkat teljesen fájdalmainknak, szabadulni igyekszünk tőlük, s azért van, hogy hamarabb felejtsük a rosszat és így tovább őrizzük kedélyvilágunk mélyén meg a kellemes érzetét.

... Mily szépen virágzott a nefelejts az öreg fenyőktől beárnyékolt erdő mélyén. Az üdítő és éltető napsugarak mint öntöttek éltetőt a kis bágyadt virágokba, melyeket a hideg éjjeli pára megdermesztett. Mit érezhettek szegények, midőn érezték, hogy dermedt tagjaik felengednek a napsugarak fényében. Mily édes, nyugtot adó érzés visszagondolni ilyen jelentéktelen dolgokra! Tatárszoros.... hadi életünk jó-rossz ideji hogyan jösztek vissza, mit tett az a kis nefelejts, hogy nem mosodott el kis kék igénytelen virága a rákövetkező események zűrzavaros tömkelegében.

Reggeli séták, szabad időknél a természetben való gyönyörködéssel egybekötött eltöltése madár csicsérgéstől volt visszhangos.

Tavaszi próbapépülések lezuhantjai akik nem bírták erővel, csendes kétségbeesett sipogással húzódtak meg a bokrok árnyékában. Milyen kiáltó ellentétet adott a játszói napsugár és a szárnyaszegettek csiripelése.

Ukraina [1]918. ápril 30

Ápril 27. délután 1 óra

Végre vége a hosszú bizonytalanságnak, mely égető súly gyanánt nehezedett reánk, s nyomon kísért mindenüvé, befolyásolta minden tettünket s a határozatlanság egy oly nemét erőszakolta reánk, melyben az ember a cselekvő képességét egy helyben lógó dologtól teszi folytonosan függővé.

Isten veled Hliboka! Elhagylak bár már megszoktam egyhangú paraszti falusiasságodat. Lassan meggondolva öltöttél magadra életet eláruló mezt. Késett a természet nagyon, sajnálta tőlünk nagyon a tavaszt. Pedig milyen sóvárogva vágytunk éltető heved után. Fáztunk belül nagyon, hiányzott belőlünk a tavaszi élet, a melegség. Kiölte a tél a hosszú, tétlen, szobára és dechungra kárhozható fagyosságával. –

Egy kissé felmelegedtünk már, éreztük belül a viruló tavaszt s szívtuk a temetőn túl elterülő erdőben a szerény ibolyácskák illatát.

Elhagytunk végre Hliboka hogy sohse lássunk viszont 5 hónapunk, kedves fiatalságunk ily hosszú idejének elrablója.

Megy a vonat. Kendőlobogtatás. Közönség a bajtársi kar, mely egy pár napig még marad. Örömmel bucsuzik, hogy van v[alaj]ki, aki a reájuk váró bizonytalanságot is eloszlatja, s nem ők tépik ketté az Ukrajniában reánk váró bizonytalanság ködfátyolát. ...

Siet a vonat, rohan. Megyünk mi is, de csakhamar elhagyjuk s már jóval előtte kalandozunk gondolatban valahol az ukrán mezőkön, ahol várnak már ránk a porosz lovak, ahogy vár ránk talán ismét a háború, s ontja reánk ismét a megpróbáltatások özönét.

Már Derelniban vagyunk. Új jövevényeket veszünk fel. Batterie 5. Minenwerfer⁹ üteg lesz vonatunk új terhe. Régi emlék, régi szenvedés újul fel. Csandaki tetője látszik, hol oly közel suhogott mellettem az öreg Kaszás a szerszámával. Mily édes, hogy ez

már csak emlék, hogy csak az élet egészséges virulásai körülöttünk, s hogy a gránát vágta emberi tagokon megkövesedett fájdalmas eltorzulások s kínvonások, melyeket megfagyasztva megőrzött a halál szele – most mint csak az emlékezés játékszerei élnek bennünk.

Csernovicz¹⁰ rövid félóra megálló.

Novo-Szinlicza máj 2.

Este 10-kor végre megérkezett a vonatunk az új helyre. Itt vár reánk az átvagonírozással járó sok kellemetlenség. Új típusú arcok. Széles pofacsontok, villogó szemek és az elmaradhatatlan orosz sipka, mely talán mint egy emlék a katonaságtól maradt meg a számukra. Hideg a fogadtatás, nem érezhető az arcokon az öröm sugárzása, hogy pártfogók jönnek, a bolsevikiek halálos ellenségei. Szerencsétlen bolsevikiek, alig ismernek benneteket és máris mily elharapódzó gyűlölet lebegi körül neveteket, már pusztá nevetek emlegetésénél. Ilyenek az új eszmékért szenvedők sorsa! Szerintem jóemberek is lehettek – mert nemcsak hogy a cél szentesíti az eszközt – de egy elgondolható ideális gondolatért küzdeni, mely az embertársaknak csak javát akarja, s ezt megtestesíteni is eltökélt szándéka – ez csak felemelő lehet előttünk. –

Sok az állomáson a zsákmányolt ágyú. Rendetlen összevisszaságban hevernek szanaszét. Látszik, hogy megszerzésök nem került oly nagy megerőltetésbe, hogy rendbentartásukra nagy gondot fordítsanak. Nem játszott nagy szerepet a számuk – nem kellett úgy számíthatni mennyiségüket mint talán máshol, hol egy-egy darab megszerzése egy legendás tett megeremtője. –

A város elnyúlt, hosszú. Rossz benyomást nem tesz az emberre, mert sok a zöld szín és így a szem mindig megnyugodhat a sok különböző alakú házak szemléltetése közepette a körülöttük zöldelő fák.

Vasárnap van. A főúton erősen hajtják a lovakat. Nem tudom mi lehet oly sietős a dolgaikban ezeknek a zord kinézésű sapkás alakoknak.

Az uton bolt bolt hátán. Nem is lehet itt mással kereskedni csak élelmiszerral. Ahol a katonaság átvonul, ez játsza rögtön a főszerepet. A kis bolt ezelőtt mészüzlet volt, mész még mindig van, de már a kiszolgáló asztalkán kalács, kenyér és tésztanemű. A szoba varrógéppel és szabókellékekkel tele, most már az ablakban cipó, és házikészítésű sör. Kosarat vivő fiúk és lányok tolongnak kiabálnak – zsargonos németbeszédük mint a kasza köszörülése olyan kellemetlenül hat fülünkre. Az öreg kaftános zsidók, kik már kikoptak a munkából – kik talán azért élnek oly sokáig, hogy példájuk minél tovább lebegjen a fiatalok előtt, hogy kell a pénzt pénzre halmozni, s hogy lehet a krajczáros üzlet mellett is tisztos szakállra szert tenni – jóleső, csendes bólongatással nézik a kis fiatal törekvők munkáját.

Egy-egy értelmesebb nagyhangún megakad szemük, kísérőik zajos tolakódása közben – amint portékáján túladni igyekeznek – s ideges mozdulatokkal dörzsölik ujjaik közben a pajeszüket.

Ez a főutca képe, mely ha csak az otlakó emberekkel volna tele egy nagy város külvárosi zsidó negyedét hozná szemünk elé hűségesen. – Ezen főút a keret az ő zsidóival, s most ebbe a keretbe illeszkedik bele a civil lakosság és az átvonulásunk közben itt pihenő katonaság.

Városban tiszték számára már nincs hely. Sátort kell ütni a vasut mellett a toborozó helyen. A kis igénytelen sátor pedig mily elégedettséget tud nyújtani. Parva domus magna quies. Független lakója vagyok a 2 sátorlappból alkotott palotának. Fázásról szó sincs. Ha kinn hideg van, belül is hideg: ~~de ilyenkor~~ védekezünk a pokróccal. Ha kintről a meleg elöl menekülünk a kis sátor nem nyújt ilyenkor védelmet talán büszke gögje – mert kis dolgokban sokszor él lakozik az ilyesmi – nem engedi, hogy lealacsonyítsák, s a kinti meleget a tikkasztóra tetézi... -

Borúl az idő. Sötétes felhők kavarnak. Hátha csak játék az egész, s csak a napot bosszantja mely hol eltűnik, hol ismét megjelen egy-egy felhőtömb mögül. Egyébként a levegő langyos, de érezzük, hogy az eső már nem oly messze, mert a levegő nem ~~oly~~ könnyű és száraz, hanem mintha harmatos tapintatú volna.

Sötétben kanyarog a Pruth, mert a nap nem csillogtatja felszínét a játszi sugaraival. Komoran folyik az oláh domb tövében akárcsak egy bibliai táj komor folyója.

Kamenez Podolski¹¹ 1918 máj 5. este ¾ 9.

Lassan és gyorsan, ahogy a rumot kapják az ukrán szabad állam nagyszakállú vonatvezetői – megyünk előre ebben az új birodalomban. Érdekes fejek már megszokottakká lettek, hanem annál feltűnőbb lett az egyre jobban növekvő szerénytelenségük. Szerénytelenség és önbizalom egy ágról szakadt testvérek. De mily nevetséges a helyzet teljes ismeretének birtokában náluk az önbizalmat említeni. Olyan az eset mintha falun volnánk, ahol este az út közepén kis csizmadia kölyök önbizalmáról beszélgetnénk. A nagy lárma, a külsőség magatartásának a felszínes megőrzése – míg a csendesség inkább, a belső önbizalom, mely annyira erősnek érzi magát, hogy külső megnyilvánulást egyáltalában nem keres. Így vannak ezek a tenger fenekéről egyszerre felszínre vetődő ukránok. – A fő a rum. E nélkül útra indulni nagyon bajos. Jön a vonatvezető. Kér pénzt vagy rumot. Ha nincs, csak 6 nap alatt érünk el Csokorpába. Tehát elő a rummal. Megköszönik, de éppen nem a legszalonképes figyelmeztetéssel tudunkra adják, hogy délben ismét elvárják figyelmességünk illetékes megnyilvánulását újból. Rohamosan szaladunk. Közöttünk jobbra – balra zöldülő vetések – vetetlen földet nem látni. (Úgy látszik Eichornék felé másképp a helyzet). Amit nem lehet megmunkálni – az mint rét a nagyszámú gulya és ménes legelőhelye. – Vasárnap van. Az egész vidék asszonya feltűnő rikító ünneplőben. Még mindenütt fátylas arcot látni. Néha nagyon jó, hogy nem látja az ember a nőcske képét, ringathatjuk magunkat abban a reményben, hogy talán nem is alaptalan a jóhiszeműségünk...

Lanyában hadiebéd. Délután visz vissza egy darabon a vonat és egy [1]916-ban készült új vonalon a Dnyeszteren át megyünk. Szép kis vidék. Mi magas töltésen megyünk, alattunk mintegy madártávlatban – a töltés alatt lábánál hercig, szinte festői változatosságú falvak. Rövid uzsonna, heccelődés, a már induló vonat után való szaladgálás, s hozzá a bosszankodás, mely távolról sem komoly, hogy ezek a bolsevikiek, de lassan akarják előbbre juttatni a mi vonatunkat. ½ 7kor Kamenez Podolski nagyobb megálló, vacsorahely. Civil lakosság, magasszárú kékes ruhás jóképű hölgy, nem is egy, de több – de a többi nem kékruhás. Vasuti étteremben alma, melynek darabja egy rubel, de csak rubelben fizetve. Korona pénzünk nem kell. Nevetünk, jólesik ily kis bosszantó dolgokat hallanunk, mely csak blázirtságunkat növeli. –

Este nehezen sikerül tovább jutnunk. Rossz a mozdony. Ígérik, hogy hamar kész lesz. Türelmesen várunk. Lámpát gyújtunk, elhelyezkedünk a kis vagonban (40 ember v. 6 ló). Négyen vagyunk, négy sarok berendezve számunkra, mindegyik mint egy kis önálló tiszt szoba. Különválva a többiektől, nyújtja azt, amit csak elvárhat egy közepes igényű ember az utazás alatt. –

De már megyünk is, sietve nagyon. Nagyon meggyógyult a mozdony. A 2 óra pihenő úgy látszik használt.

Remeg a lámpa láng, reszketeg fénye hosszú csíkot rajzol a sötét vagon falra, mely hullámszerűen mint az óriás kígyó teste csuszás közben.

Smerinka¹² máj 6. 1/3 3. d.u.

Tikkasztó hőség kábulttá teszi agyunkat. A bágyasztó hőség elől vagonunk sarkába menekülünk és ott az alvás ad néminemű menedéket a meleg ellen.

Nappali álmódosítás ez, minden olyan ami kellemes lehet, ami, a különbség a mostani állapothoz képest moziképszerűen pereg a szemünk előtt. Előjön olykor egy pár kellemetlen epizód megtörtént és ezután még megtörténhető dolog – de ezeket miként a mozi gépész a filmek szakadását helyrehozza – kiűzzük agyunk repke álmódosításából.

Egyébként nem panaszkodunk a meleg ellen. Mert még érezzük ízeinkben az éjjeli hideg visszamaradt zsibbadtságát, mely mostan kezd felolvadni. –

Reggel Prosskurúvban¹³ reggeliztünk, s ott végeztük a reggeli sétánkat. Sok a fogoly az állomáson, akik most mennek vissza az oly rég nélkülözött magyar hazába. Mesélnek az orosz állapotról, a fejetlenségről, de igen rosszat nem hallunk senkitől. Pénzük van, mert napi munkájuk után 5–8 rubelt is kaptak. Nem egy dicsekedett, hogy a megtakarított pénze meghaladja az 1000–2000 koronát.

De hiába hallgatnak látszik rajtuk a megtörtség, az elviselt szenvedések felboronáltak arcukat ráncokkal, s az orosz katonaruha (gyakran csak foszlány) annyira kivetkőzteti őket alakjukból, hogy mindegyiktől külön szeretnők megkérdezni, hogy tényleg magyar-e igazán.

A vidék mint a tegnapi. Mindenütt zöld vetéssel borított a föld. A vonatunk gyorsabban megy, bátrabban mozog, mert már 2 vágányos a vasut.

2 óra után megérkeztünk Smerinkába. Ebéd alatt az elégedetlenség a koszt miatt már hangos szavakban adott kifejezést arról, hogy vannak sokan kik csak a hasukért élnek, s vannak olyanok is, akik azért élnek, hogy kiabáljanak, veszekedjenek, s borsot törjenek más ember orra alá. Ez a háború, ehhez kell hozzászokni. Az olyan emberek társasága, akiknek egész ellentétes a felfogása, s soknak alacsony a műveltsége – nem lehet hízelgő, de nem is vonzó, noha az ellentétek nagyok, de nem áthidalhatók, mert hiányzik a közös szellemi alap, s csak az ezen rakott építmények tartósak, habár maguk az épületek homlokegyenest ellenkezők, mely különbség itt tulajdonképpen a vonzódás és rokonszenv forrása.

Borúl az ég, hűsül a levegő, s kezd ébredni az ember fáradt feje is. Nem itél mindent olyan erősen mint felhevült állapotában, s most már maga is kívánja, hogy akik a hasuknak élnek, azok csak folytassák tovább a gyomor kielégítéséért a harcukat, s akik csak gáncsolni tudnak, találjanak témát továbbra is, hogy naponkénti adagjukat elvégezzék. Aki nem él e kettőnek, az eltemetkezik magába, él magának, a gondolatainak – s éli nyugodtan tovább csendes, álmodozással teli másik életét e zavaros hadi élet pöfeteg gombái mellett.

Nem is olyan érdemtelen erről írni. Élek magamnak (csak olyanok közt, kit nem szívlelhetek), leírom azt amit érzek, mert ez olyan mint a társ, papírnak beszélek, s az is mintha visszaválaszolna, mert nem beszélhetek nyugodtan, úgy kell válogatnom, azt amit leírok, s olyan elfogult vagyok a fehér papír előtt mintha egy fehér ruhás kislány ártatlanságával állanék szemben.

Gondolkoztam már sokat arról, hogy két-féle szerényselenség van. Alapjában véve mindakettő ugyanaz. Szerényselenség beszéd módban, tettben, fellépésben szóval külső megnyilvánulásban már rég ismeretes, s sokan megvetik, óvakodnak tőle, mások gyakran akaratlanul annyira sajátjukká teszik, hogy pusztá megpillantásuk elárulja, a velük való érintkezés pedig kín lesz.

A másik melyről még nem igen hallottam beszélni – külsőleg szintén megéreztető – de ez már belsőre vonatkozó, szellemi szerényselenség, tudásomnak minden mást eltíró érvényesülése minden téren, hirdetni ezt, mint a legjobbat, s gáncsolni, megvetni, kerülni ami ellentétes vele. Szép az okos ember, s becsülöm is, de aki már egyszer érzi magában, hogy az, mért nem tartja magában, ez volna az igazi. Önmagam meggyőzése mások kényszerítése nélkül. Azt hiszem, hogy nem sok idő múlva eljön ennek is felismerési ideje, mikor olyan lesz a szellemi tudás, mint a belső megőrzendő titok, melyet mindenki csak a bizalmasával oszt meg. Egy-egy csendes klúb, kaszíráló bizalmas szobájával vitatkoznak erről-arról meghitten egymás közt. A szellemi érintkezés rendes módja a könyv és a tudományos nyilvános jellegű egyesületek felolvasó estéi. Egyébként lassan embertársával szemben mindenki az anyagi élet szűk keretein belül csak ember, s őrizze szellemi tudását minden egyes úgy mint szive legtitkosabb érzését, melyet csak azzal felezzen meg aki arra méltó, s ne pocskolja mint a buzavető a magot a sziklás földre, mely képtelen minden élet fakasztására. –

Ilyenekről gondolkozik az ember, ha sokáig áll a vonat. Még csak egy óra telt el Smerinkán, mikor fog eltelni a 50-ik is, s főleg hogy hogyan. De a szerény ember amit lehet magában tart. Próbáljuk ez elvet tényekben megvalósítani.

[1918] Szept 20 este 11 óra

„... Az ki életében sokat érzett és
gondolkozott, s érzeményeit és gondola-
tait nyom nélkül elröppenni nem

hagyta, az oly kincset gyűjt magának,
ami az élet minden szakában, a szeren-
cse minden változatai közt, bő táplá-
lékot nyújt lelkének...”
Kölcsey¹⁴

A jótékony csendesség ismét reánk terpeszkedett, visszaadott magunknak, s a merev éjbe betekintve a csillagok serege űzi játékát, löveli gyenge fényét a lehűlt földre, melyet csak gyengén világít, de már felmelegíteni nem tudja, mert távol van nagyon, s hatása olyan mint a kis szentjános bogaraké, amelyek a bokrok alján szemérmesen pislákolnak.

Mennyire üdítő a gondolkozás, hogy lekössük magunkat elménk foglalkoztatásával – s szakítani a sötét kísértetekkel, mik örökösen körülrepesnek. Harcban állunk önmagunkkal, mert szeretnénk megtagadni magunkban azt, mit sohasem ismertünk el, hogy nem szabadulhatunk meg az anyagi lét korlátai közül, s hogy létezik egy más világ is, hol mi magunknak élünk, legyen akár álomország, akár az én magam lelki világa.

[1918] Szept 22.

Ma megint szép az este, érzem hogy élek, de gondolkozni fáj. Előlről tompán jutnak hozzám a le-lecsapódó gránátok hangjai, s mintha minden robbanás után egy-egy letűnt lélek jajkiáltása jutna elimbe. Gondolatok az elmúlásról, a megsemmisülésről. Boldogok akik még abban az állapotba vannak, hogy hisznek, s hatalmat éreznek maguk felett, mely őrökdi és védi őket. Milyen naívak, de milyen megnyugtató rájuk nézve... De talán nem is annyira. A lét utáni elmerülés a semmiségbe, eloszlás egy elégtétel szintén egy elégtétel, az emberi lét egy parányi lámpa, mely kialszik előbb utóbb – néha dacol a széllal, de egy erősebb áram megbontható fényétől azokat, akikre világossága egy mindenséget érdeklő átfogó érdek. „Kicsiny pont az ember ámde szellem karja képes átölelni az egész világot, őt teremté isten boldogságra mégis ő teremt magának istent, boldogságot.”

Ilyen itt az élet, mint a hajótörött küszködése a tengeren, vágyni megszabadulni, s látni a közeli kikötő világító tornyából kiáradó fényt, s erőfeszítéssel befutni oda. Itt napról napra küzdünk végzetünk ellen, melyet igyekszünk elkerülni, hogy kihívjuk magunk ellen. Amellett hogy élünk, s hogy mosolygunk. S e mosoly az, mely a mi vezérfáklyánk, ez pótolja a hajótöröttnek megnyugtató adó és a menekvést biztosító világítótorny fényét.

Ha bírjuk azt mit érzünk két világról kell becsülnünk. Az énnel nélkülözhetetlen, hogy karakter színezetében tűnjön fel, Tehát e régi, elfogadott törvény értelmében mi csak egy hazug életet élünk, mert aki érez, az hallgat, s ha előzőleg is hallgatott – következetes önmagához, a tömeg szemében erős jellem, példaadó karakter. Átéltük mi Barbusse Tüzét, s látni felénk is gyakran a megsemmisülés az lelket indító eseteit, a megdermedt hullákon cincogó élősdi dögöket, a gránát robbanás utáni felcsapódó por és füsttömegben a deformálódó emberi alakokat, s gyakran a megindítón ható erős jajveszékelést is.

Vittorio [1918] szept 26.

Nehéz kimondani amit érzünk, leírni könnyebb, de fájó. Úgy vagyunk vele, hogy csak azt tartjuk maradandónak ami nem bennünk megy végbe, amit nemcsak gondolok és érzek, hanem hanem amit véghezviszek s ami köröttem történik. Mennyivel értékesebb pedig az én bensőm világa. A gondolat alkotás és csoportosítás, elmerengés ... nem oly anyagi mint a külső, hanem szívhez szólóbb, felmelegítőbb. Midőn gondolatban magam sokféle helyzet elé állítom, s mikor kényszerítem magam, hogy cselekedjek, dolgozzak, az is egy élet – olyan élet, hol nem a külsőségek esetleges játsziszserűségének teszem ki magamat.

Mily fölemelő midőn egy nagy szellem gondolkörébe éljük bele magunkat, s ott hűsülünk fényt árasztó szelleme árnyékában. De milyen ezután a felébredés.

Ha Rodin calaisi polgáraitra gondolok vele érzek a mesterrel, s lesz bennem valami a kőből is, mely a megmunkálás nyomán életet nyert, a művész lelke egy részét kölcsönözte oda neki. III. Edwarddal bátran dacoló csoport nem fél úgy a haláltól így kőben mint talán a valóságban tette. Pedig a kőből is lerí egy-egy szomorú tekintet, aggodalom a hátramaradottaikért s talán az egész külső megilletődöttség a léttől való bucsú szomorúsága. Előttünk van az élet értéke, de hogy ezt érezzük, tisztán kell látnunk a halál aratását.

Az új élet ott van Keresztelő János életteljes izmain, mely Rodin szerint is egy kissé túlhangsúlyozott idomokból tevődött össze. Aki megtér s megkeresztelkedik idvezül ... mondja, de az új élet nemcsak symbolum a kövön, hanem tett, él, le akar válni a talapatárról, mert kevés neki a hely, ahová a művész állította, többet akar várni térítői munkásságától.

A letűnt őskor, a letűnt világ sikitása, megfeszült izmok, kétségbeesésig kiemelt izmok a fej fölött összekulcsolódott karokon.

Mi régi Phéidias, Praxiteles Scopas letűnt kora, mennyit érthettek a művész előtt, s mennyire fájhatott neki a ti elmulástok, ha csak a kétséget tudta visszaadni a reátok való emlékezéskor. A ti derült világotok, egészséges nézések hozta létre azt amit bennetek megcsodálunk.

S mily érdekes, ha egy atheni napsütéses atriumban dolgozó Pheidiasznak képzeljük el magunkat. Talán ép most faragom a Parthenon frízül szolgáló Panathenae körmenetét, a szorosan egymás mellett menő lányok szallagot visznek, a tiszta szüziesség kőbe merevül, miközben talán egy szép fiúra gondolok. S hogy kifáradtam a munkában midőn mint Praxiteles az előttem álló fiatal asszony telt idomait átvittem az Aphroditemra, nehogy az **areon** visszatükröződjön szobromon a modellem arcán végighuzódó szégyensáv vagy az érzeki csábmosoly. S már érzem a halálom Sokrates méregpoharában, mely könnyű mert hisz köröttem szerelmeim a szép fiúk, kiknek elméjét élesítettem beszélgetések közben.

Amint cikkázik az ember gondolat köre kiszórja ki magából a gondolatokat s oly jóleső érzés ezeket a törmelékeket nem engedni elveszni. Értéket tulajdonítunk neki már azáltal is, ha az elröppenése pillanatát egy kissé kinyújtjuk.

Este. Vacsora (?) után

Kár, hogy a léggömb kosara nincsen felszerelve írásztallal. Milyen érdekes volna az ott hevenyén papírra rögzített gondolatokat később egy pár száz méterrel lejjebb, mondjuk régi módian a földön olvasni.

Az érzések egy különös láncolatát kapnók, a bizonytalanság érzésétől a bátorsággal (?) takargatott nemtörődömségig. A kosárban lévő áldozati bárány. ~~Meg van kötve~~ Mindene a földre húzza mégis fölkerül a magasba. Lassú kényelemmel eresztődik feljebb és feljebb a gömb, s ezzel egyenesen kisebbedik a földi tárgyak képe. Kis pont lesz az ember, ház, fehér vonal az út, s menetelő Kolonel csak a felvert porfelhőről lesznek felismerhetők. A látókör nyomban nagyobbodik s míg a földön az ember egy pár háztól, hegytől v. fától korlátolt térre szorítja észrevevési körét, itt város csoportok, hegyláncolatok tárulnak eléje.

Felvettem a nadrágom / most higgadtan beszélek, mert távol vagyok, egy olasz szobában mely átutazó tisztok tömeg lakásává van átformálva. Egy ugrás és már az imbolygó kosárban állok. A nadrág erős kötelét összekötik a kosárhoz erősített ejtőernyő végével. Praktikus szerkezet, az ugrás által előidézett erőfeszítés a zsákból kihúzza az ernyőt, mellyel az ember esik vagy 50 métert s azután kezd lassanként kinyílni (ha ugyan kinyílik).

Kész a telefonösszeköttetés, Luft klar jelentik a Sant-Gallo-i megfigyelő helyről, utána éles fütty krch lassan, a kötéltartó gép lassan megrándul, a katonák a köteleket egyenként eresztik el, a kosárban lévő pedig görcsösen nyel egyet, elfogódottságát nyelte el e görccsel, s viszi a ballon feljebb-feljebb.

Körülnézek. Elöttem a derült ég mosolyog, egy fenséges érzet fönn, tágul a tüdő, s szeretnénk repülni, s bárányfelhőről-bárányfelhőre hágni, s evezni a mérhetetlenség tenyerén. Alattam a vidék. Falúk: Pieve di Soligetto, Soligo, Farra di Soligo, Sernaglia, Moriago Nerveso, Comoda – hátam megett Farro, Follina, s a hatalmas, a kilátást bezáró bércek.

Egy pár pillanatig az egészet egyszerre az egészet akarjuk felölelni, s egy elmosódott kép, ködfátyol kerül el szemünk előtt. S lassú szemlélődés után ebből a conglomeratumból tűnnek elő egyenként a részek. A tenger a nap tüzétől narancsvörösén izzik, s a párás háttérben – a tenger part mellett elhuzodó 3 db sziget tűnik fel.

Füst, esetleg köd vonja be az egészet. Távcsővel olyan e rész mint egy tájkép elmosódó háttere. A körvonalakat jól kivenni, ahá egy nagy kupola, ilyet csak Velencében látni, mintha a Szt Márk templom volna. Az valóban is s utána a többi. Az arsenál füstöl. Csata hajó fut ki a kikötőből. Így jelen meg előttünk Velence, a tenger királynéja kit egykoron az ősz doge eljegyzett a tengerrel. De nem oly csillogó mintha egy Tizian Kasztorján bámúlnám, nem oly ezüst fényes a tonus felette mint egy Veronesen s nem oly díszes mint Corregion.

Az idő lassan perdül velünk telik fenn. Az időkerék talán nem talált támaszt amibe kapaszkodjék, ezért mulik oly lassan, a mulandóság ér [...]

Farra di Soligo okt 5.

2. Honv. Humán ezredparancsnokság

A vittorioi kis vendégszoba után hosszú szünet állt be. Az idő oly sietve futott tova, hogy sok-sok mindent nem sikerült feljegyezni, melyek azóta elmosódva tova lebbentek az emlékezetemből.

Most más helyen vagyok, ahol más szemmel látok, mert a környezet markáns vonalú, nem olyan mely a különböző árral haladva saját útjain végzi rövid ideig tartó kicsiny körre kiható munkáját. A 2-es honvéd huszárezred parancsnoksága étkezdeje nyújtja az alkalmat hol írok. A rajkályha gyengén ontja a melegét, fagyos szívünket melegíti fel sugárzása.

Tegnap délután elszabadult a ballon No 4. Mennyi gondolatom szállt vele túl a felhőkön. Elsején (okt 1.) jöttem el a ballontól, letelt a vezénylési időm, s fájó szívvel vettem búcsút attól a helytől, hol a körülmények kedvező fordulata folytán sok szabad időm akadt, hogy magammal is foglalkozzam.

Elsején felhős, zivataros időjárás. Gyorsan dörzsölgettük a kezünket, hogy elúzzuk külső bőrfelületünk libabőrös érzékenységét.

Még egy bulcsú felszállásra invitáltak meg, hogy kellőképp vegyék még egyszer hasznunkat a léggömbös tiszték.

Belányi szállt fel. A haragos felhők rohantak az égen, s a ballon már már elérte az alacsony rohanó felhők első csoportját. A rendes iránytól már is eltérve, a szél játékszere kezdett lenni, nagy nyolcasokat írt le a levegőben, s a kosár erősen rázódott és imbolygott.

Mivel veszélyes kezdett lenni a helyzet lehúztuk. Sokat gondoltam már ekkor is, hogy mi mindent kell itt kiállni az embernek.

Tényleg azonban csak most értem, hogy mily lelki erő kell ahoz, hogy v[al]a]ki a ballon állandó szolgálatát válassza magának. A lelki megpróbáltatások és megerőltetések sokasodnak az ember vállára.

Az elszakadt ballon az ijesztő gondolatok nagy tömegét termelte bennem.

Elszakadni a földtől, a szél játékszerévé lett ballon utasa lenni nem a legjobb érzés. Fő a hidegvér és a helyzettel számolni tudás. (Bürger törzsörmeister 500 m. magasból leügrött és szerencsésen földre ért.)

Farra di Soligo okt 6.

2. H. huszárezred parancsnokság

Elsején már az üteg szokott körében jól töltöttem az estémet. Hideg volt az éjjeli éjszaka, s futottak az egerek a padláson, talán patkányok is, féltem, hogy a padlástartó reám rogy erős hancúrozásuk alatt.

Harmadikán már az ütegeben vagyok. Átveszem a rég nem látott ágyúk fölötti első tiszti parancsnokságot. Rövid ideig tartó szolgálat. Délután már jelentkezni kellett az ezredparancsnoknál, hogy mint tüzér összekötő tiszt jelentsem be a szolgálat átvételét a huszároknál. Matz uniformirungvorschriftól közismert szemtelenségét kellett lenyelnem.

Huszároknál este fenséges vacsora. Új környezet, bizalmatlanok az újakkal szemben, de ők is csak külsőleg mutatósak, belsőleg alig lehetne bennük v[al]a]mi tartalmat találni. Idő van elég Rodin beszélgetéseit olvasni, lapozgatom Gregornt is. Elmélkedem írásaik felett s gondolatvilágjukkal igyekszem ellentétbe hozni magam, hogy saját észleleteimet eredeti alakjukban megőrizhessem.

A legújabb hírek átformáltak mindenkit, élünk, s érezzük hogy magyarok vagyunk. Kis jó lesz, amikor majd saját magunk számára fogunk munkálkodni, s a „kis” haza is jobban méltányolja az érte küzdő fiai fáradozását.

Monumentum qui unum vidit nullum vidit, qui multum vidit unum vidit.

Berthardt¹⁵

B[uda]pest [1]919 jan 14

A régi idők sötét bakacsinba vont emléke kísért. Réginek nevezem, nem mintha a lényegének megfelelően oly messzetűnt volna fel a jelen napi élet-forgatagban. Nem, épséggel mert a múlt előttem nem tud az idejével imponálni, viszont ami még meg sem történt rám nézve olykor már a feledés ködhomályába tűnik el, csak azért, mert nem ül reám annyira a törvényszerű kényszerűség, hogy teljesen alávessem magam annak mi másokra nézve olyan talán mint a keresztyéni szentség.

Régi lett előttem 3 év mindenével, eseményével, jóleső érzeteivel egyaránt; a lelki megrázkódások, s az akaraterő túlfeszített munkája hogy csak tovább-tovább robotoljon az embertelenség útján mint e sötét emlékek egy része úgy belevész az elmúlt év cselekménydús korába, mint ahogy az operettíró a zene szerzés alatt a simítás fontosságát sem felejtí el, hogy egy összhangos, egy bizonyos alap érzemény komplexum ~~vonulása~~ éreztetése legyen munkája, azok s nem pedig a visszaadó hangszerek kaotikus veleje.

4 hónappal még egy más ég alatt vitam, melynek derűtsége eszembe juttatta mindazt a derűt, s életörömet melyet csak a túlegészséges szervezet él, a megtámadott csak mutatja – s talán az örül neki legjobban, akitől az élet megtagadta, hogy leélje azt, miben mások gyönyörüket találják.

Itt ködös az ég. Párás levegő teszi nehezzé a belélegzést, mely munkává sulyosbul itt mi máshol talán oly könnyű, hogy csak a játszóság hamiskás humora süthette ki reá, hogy munka. Ilyen az élet is, nehéz létkérdés. Irtóztató gondolatai hajtják felénk a megsemmisülés gondolatait. Ősszel a nagy Pán fájó szívvel hal meg, hogy tavaszra újjászületve a természet ölen szívja be a menthák és thymián illatát, s ha megkergette a menadok és nymphák kerge táncot lejtő rajját, s patás lábával toporzékolva elalél Bacchus nedvétől s pihenésre vágyik, csicsergő madárcák dalán ~~dalán~~ mosolyogva ~~alszik el~~ aludjék el a félelmetes ligetek tövében. Jólesne nekünk is a pihenés, igazi álmodni, mert mi is toporzékoltunk. Engem is ragadott az úr, és a 30 hónapig ~~míg~~ dőzsöltem az örvendőkkel s rohantam előre a már halottakkal; s vigyorgva nézett velünk szembe az elmulás nehezen elviselhető gondolata, ~~mely~~ szürke volt és színtelen, ~~mely~~ minden rohamlépéssel csak nagyobbodott s vette el a kilátást, hogy lássunk előre, lássuk ami lesz.

Láttam, hogy az élet merő hazugság, nem az él, ki hátrányait élvezi, arra csak az elmulás vár, él maga az emberekre nehezedő örök erőszak, legyen bár eszme avagy elő személyben symbolizálva. Hogy réginek írok olyat, mit csak egy pár elmúlt nap távolsága választ el a mulandó természetű „Má”tól, talán feltámadásom időszerű jele. A harminc hónap míg ölni vittek s vittem magammal a súlyos keresztet is lelkem lázongó vad világát talán csak a nagy Embernek halálidejének visszatérése 3 nap, 31 hónap, amott az a 3 napi elmulásba való beletörődés, nálam egy átok, mely száll folyvást tovább, már folyós és nyomorgó testek gularakása. Szeretném én is elmulásnak venni, vinném az akác symbolumot én is mint a csoda mese Hiram Abi mesterének megtalált sírjára hű tanítványai, hogy elmúlt legyen valóban is ~~s ne csak~~ nekem csak a kényeztetés virágáldozata van hátra.

Felejteni akarom e 30 hónapot, hogy feltámadjon az emlékezés boldog ideje, hogy a múlt csak a mese szárnyán lebegessen el hozzám, s ringass makrancos gyermekként álmomba, honnan a felébredés ~~csak~~ új mesekérés zokogó fohásza legyen.

1 Mese
Bp. jan[uar] 24.

„Szeretném, ha szeretnének.”

Lassan nyitott be szobájába. Azt gondolta idegen helyre lép, hogy s a mai nap megváltoztatott mindent körülte, csak maga maradt meg egyedül az elmúlt időkből. Ma szakított azzal a lánnyal, kinek szeme mosolyában rövid idővel ezelőtt még azt a csodás erőt vélte felismerni mely a vén földet örök mozgásra ~~lebegésre~~ készíti s az elmulás sötét gondolata eszébe se juthat annak vén rég kiszolgált csatalónak – ~~ahogy~~ így egy alkalommal elnevezte a földet – ha ily kiapadhatatlan fénysugarak nyújt lakhelyet a hátán. Ma kiapadt a fénysugár számára, mely eddig mindent fényes mázzal vont be előtte. Egy velencei műteremben képzelte ~~mindig~~ magát eddig ha hazajött; a színek bámulatos játékát látta mindenütt a szobában a levegő ezüst szürkésen csillogott előtte, a bútorok csodás ~~mázban~~ színben égtek mintha a gondos festő mestere nem feledkezett volna meg a bő lakk bő használatától sem.

Ma nagyon sötét volt a szobája eltűnt a máz, s a bújá fényözön. Nem ismerte ~~meg~~ fel régi legény élte fellengzős álmainak tanyáját benne.

Szerette volna a réginek látni s nem értette, hogy nem teljesül a kívánsága. A kívánság egy lelki kényszer, gondolta bújában ~~nem~~ bensőnkben keletkezik a vágy, mely éget ~~hogy~~ azzá azután mi csak kevéssel nagyobb a teljesülhetőnél. ~~Akarta nagyon hogy~~

Nem vette észre, hogy ön maga változott meg, s ~~hogy~~ üresebb lett lénye ~~sok oly~~ élmény egy magára megszabadulva fáradt beállítására komor küzdelmet látott maga.

Sietve levetette felöltőjét s hevenyén ledobta egy bőr fouteillra, s határozottan leült íróasztalához, hogy dolgozzon. Szivarra gyujtott s mivel jól égett, s remélte menni fog munkája. A múltja azonban ~~vele~~ ott volt, játszott vele, s úgy bánt azzal a hatalmas emberrel, mint a játszó fiúcska a könnyű szappan buborékkal, odafújja, ahova játszó kedve akarja.

Vissza látta a nőt maga előtt kitől nem sokkal ezelőtt azzal a tudattal jött el, hogy meghalt a számára, gondolataiból is kizárja. Megtelt a szeme könnyel, szivarja füstjét okolta, ~~hogy~~ s türelmetlen lett hogy már ezt se bírja el szervezete. Könnye elpazarolt múltját juttatja az eszébe, a szeretetet, mellyel egy méltatlan nőt halmozott el.

Hirtelen megint fényesség fogta körül. Pazar pompában tündökölt előtte minden, a levegő izzó miriárdnyi arany szemecskékből volt összetéve és játszottak csillogva, míg egy egy felszálló füstkarika be nem vonta egy részüket ezüstös halovány fénnel.

Azt gondolta hogy minden visszatért a régibe, az álmodozó a régi álmodozót látta magában, kinek minden idegszála arra van összpontosítva, hogy egy könnyelmű szőke lány bohókás személyéhez minél simulékonyabban hozzáilleszkedjék.

Akarat nélkül szerelmes lett ismét, átélte a régen élte boldognak nevezett órákat. Látott egy nagy hatalmas embert egy fiatal lány lábainál, ki mint egy szirén húzza őt magához s gyönyörködik a kínjaiban. Majd a boldog órák mámoros ideje következett, hol a nagy férfi mint egyenrangú fél jelenik meg a szőke leány oldalán.

Kaleidoszkopszerűen tűnt fel előtte a múlt szerelme mindenféle megnyilvánulásában. A jelenetek tűnő gyorsasággal kergették egymást agyában s már mintegy következett a vég, a szakítást előidéző kiábrándulás ideje. De ez nagyon nehezen akart feltűnni a

képzeletében, mintha erőt vett volna rajta a mámoros csók szívdobbantó andalító érzése.

A lelkében leszűrődött igazság, hogy a férfi erős is lehet, a nővel való küzdelmében nehezen akart most az ő javára dőlni.

De erőt vett magán, a reá zuduló igazságtalanság öntudatra ébresztette, s elűzte a csalóka álmképeket, s előtte volt a zord jövője, sötét szobája a napsugár és fénypompa nélkül.

Nekifeszült a munkájának, s ismét felüdült. A női csalfaság ellenszerét megtalálta a munkában s most már csak mosolygott, hogy mily sokan vannak kik méltatlan nőt emelnek fel, anélkül az orvosságáról is gondolkoznának.

B[uda]pest 1919 dec[ember] 16.

Nincs egész egy éve, hogy legyengülve, a súlyos betegség nyomait érezve és viselve, a Collegiumba menekültem. Menteni akartam, mit lehetett. Meséltek Várad megszállásáról... S nekem elég volt. Égtem a vágtyól a tanulás után, magamba szívni azt a túlvilági Szellemország balzsamos levegőjét – mely meggyógyítja a vánszorgó testek condráiba meghuzódó lelket. Beteg voltam nagyon lelkileg, 30 hónapos harctéri szolgálat eldurvította a lelki finomságom, s beoltott egy csomó kielégíthetetlen vágyat: felszállni a magasba, lerázni a rabság súlyos bilincseit, s segíteni ott, hol a nyomor az uralkodó – belémoltott egy jelzővel kifejezhetetlen nagy mérvű szeretetet, mely körülöleljen mindenkit, adjon mindenkinek boldogságot, derűt és békét. Ez volt az én nagy betegségem, ez volt az mely üzött, hajtott ez volt az én Prokrustes-ágyam, melybe kerültem, s e mindent átfogó, fénysugaras nagy szeretetben elvesztem én kis árnyék, porszeme a mindenségnek.

Betegségemre orvosságot kerestem, de mivel orvosom nem volt, magam keresgéltem, kutattam, hol található egy oly vallást a földi könyvek lapjainak forgatása közben, mely írt hozhatna sebemre.

Akadtak a körülöttem lévők között, kik látták e vajudást, s kiket talán szintén bántott az Élet, a kikre szintén ránehezedett a sötét fátum – és anélkül, hogy tudtuk volna, anélkül, hogy bármit is reméltünk volna bizni kezdtünk a mindent meggyógyító időmulásban.

Úgy szeretem azokat, kik elérnek hozzám, s valami rokonérzést, ha spontán is, de találnak irántam. Ezt már régen tudtam magamról, a legkisebb figyelem is érzékennyé tudott tenni, s ragaszkodóvá, mely nem néz semmit, önös nem lehet, s célja csak az, hogy mivel többet adjon vissza magából a másik előnyére.

S én ki szerettem a békét, én ki azt reméltem, hogy többet fegyvert nem látok... fegyvert vettem a kezembe. De ez a bucsuzás az otthontól fájó volt nagyon. 19 éves voltam, midőn első ízben éreztem ajkamon az anyám bucsucsókját, láttam leperegni könnyeit az orcáján, s mosolyogva néztem az eljövendő elé. Tudatlanul, hogy mi lesz; cél nélkül, meggyőződés nélkül; az ismeretlen húzott, egy fekete rém, mely beszágulda az egész világot, s csak azt nézte, hol nem ártott még.

De most, tapasztalat után – eltűnt a derű, eltűnt a mosoly. Szűknek bizonyult a keblem, valami marcangolta valami szaggatta – addig-addig, míg a szemem meg nem telt könnyel. De már pakkoltam. Aminek jönnie kellett – eljött, s „az ember nemcsak azért megy háborúba, hogy öljön, hanem hogy önmagát feláldozza.” ... Igen, ez így van,

„feláldozni”. Szeretetért: halál. A két focus összeért, mindegyik tisztán kijelölt köre elhomályosult, nem láttam már se halált, se szeretetet, csak a tikkasztó nyári melegben egy katonát, ki mindent úgy csinált, ahogy legjobban csak csinálhatta.

.....

Majdnem egy éves évfordulón jöttem vissza. A régi utam a családi tűzhely békés nyugalmit vonta el tőlem, az új meghozta a csalódást az emberekben.

A fogság valamit elrabolt tőlem, valamit, amire büszke voltam: gyerekes jókedvem, s a magamban való bizalmamat. A régi könnyelmű gondolkozás mely egészséget áraszt maga körül, lelki egészséget eltűnt, most nem a ma van előttem, hanem a holnap. A színezetlen, kietlen üres holnap. Olyan ez mint egy szakadék széléről a mélybe lenézni, valami onnan lenről kacérkodik velünk, mintha hívna, hogy gyere, ne habozz! Nálam a kiegyenlítés, a nyugovás. ... s utána csend.

Fáj az embernek a csalódás. Ilyenre mindig el van készülve az ember, de ha túl nagy mértékben éri, majd leroskad alatta.

A fogságból való utazásom alatt számoltam azzal, hogy érne fog csalódás. A fogság emberismeretemet gyarapította ott láttam mit jelent az irányváltás mint kelti fel az emberek számítási vágyait, kik képesek a legcsunyább csuszomászás által tömjénezní magukat, mirhát áldoznak ártatlanságuk bebizonyítására. Az ilyen számító embertömeg okozza a csömört, okozza a kiábrándulást magából. Meggyőződést cserélni a legkönnyebb, különösen könnyű annak, ki anyagi előnyökért (állás, pénz) teszi, meggyőződése csak annak lehet, kinek semmije nincs, ki földhöz ragadt nyomorúlt lény. Ez hiába váltogatná a meggyőződéseit, nem teheti hoz reá jobb helyzetet „komisz” marad továbbra is. „Gazdag ember dicső ember, szegény ember komisz ember.”

Legjobban szerettem volna elfutni a világba. Messzi, feledni mindent. Számítottam a csalódásra. Így nem is jött oly váratlanul. Kimért udvariasság, hideg válaszok, nem közelednek, félnek hogy az új irány nem fogja őket úgy kegyelni, ha a régi haverjaival szóba állnak.

Ilyenkor tudom megbecsülni azt a jó Erzsi nénit, kinek még betevő falatja is alig van, de aki mindenét, mije van reám pazarolja: a szeretetét.

Kerülöm is az embereket. Pedig most kezdem őket csak szeretni, mert látom, hogy mily gyengék, mily állatiasak. Látom a hibákat, látok mindent, s olykor látok valami könnyes két szemfélét is föltűnni a szemem elborító ködből, ki eljött felkeresni a táborban, fogság alatt, csak hogy megmondhassa, mennyire szeret. Azt hiszem, ha ki lehetne fejezni valamiképp, melyik szenved jobban ő kerülne az első helyre. Szeretni valakit, nem lehetni az övé, s e tudattal egy más férfit átlatni, s mutatni, hogy mily jól érzi magát az oldalán – ez a legnagyobb áldozat.

Érzem, hogy nagyon szívemhez nőnek mindazok, akik szeretnek. Szeretet helyébe szeretet lesz az osztályrészük, kedves emlékképp megemlékezése, lelkem mélyén fogja táplálni őket, rájuk pazarolja szívem dédelgető kisugárzását, s átváltja nemes fényre földi salakos alakjukat, hogy csengjen bennem folyton s legyen ösztökélőm és buzdító.

JEGYZETEK

1. Végh 2003. 57.
2. BTM RA H.446-84. 1.o.
3. BTM RA H.3110-2015
4. étkezde
5. fedezék
6. támaszpont
7. gyalogos katona infanterist
8. Serednia település
9. Aknavető, bombavető
10. Czernowitz
11. Kamianec-Podilszkij
12. Zsmerinka
13. Proskurov
14. Kölcsey Ferenc: Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. „Az, ki életében sokat érzett és gondolkozott; s érzeményit és gondolatait nyom nélkül elröppenni nem hagyta: oly kincset gyűjthetett magának, mely az élet minden szakában, a szerencse minden változásai közt gazdag táplálatot nyújt lelkének.”
15. Eduard Gerhard (1795–1867): monumentorum artis qui unum vidit nullum vidit, qui mille vidit, unum vidit
16. BTM RA H.3110-2015

FELHASZNÁLT IRODALOM

Végh 2003=K. Végh Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. Monumenta Historica Budapestinensia XI. Budapest 2003.

BTM RA=Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár

ZITA CSAPÓ

ARCHEOLOGIST AT THE FRONT

ABSTRACT

Lajos Nagy did military service in 1915-1919, fought for 33 months at the Russian and then the Italian fronts as artilleryman and balloonist. He was discharged as reserve artillery lieutenant, was decorated four times and wounded three times. On 28 October 1918 he suffered gas poisoning at the Piave and was hospitalized for five months in Baden bei Wien. As commander of the 4th battery of the 10th red artillery regiment he took part in the fight for the liberation of Upper Hungary led by Aurél Stromfeld. He fell into Romanian captivity at Szolnok and was detained for 5 days in Arad. He kept a diary, which reflects the daily life, feelings, thoughts of soldiers in the trenches. Fragments of the diary were found during the processing of the estate of Tibor Nagy in the Archeological Archives of the Budapest History Museum.¹ It is published letter-perfect, the missing dates are given in brackets.

1. BTM RA H.3110-2015

PERCZEL OLIVÉR

AZ ŐS-BUDAVÁRA MULATÓNEGYED TÖRTÉNETE, 1896–1907

„...hazai történelmi emlékek felelevenítésére, hazafias érzelmek felkeltésére és ápolására egy rendkívüli és művelődéstörténeti beccsel bíró látványosságot létesít, mely arra lesz hivatva, hogy egyrészt hazánk népe a nagy idők múltjából tanulságot merítsen, az ősök nemes példáján lelkesedéssel felbuzduljon – másrészt – pedig az idegen nemzetek ideseregülő százezreiben magyar hazánk és nemzetünk ős- és államfenntartó ereje iránt méltó tiszteletet gerjessen.”¹

A fenti idézet szerinti magasztos célt tüzték ki maguk elé az Ős-Budavára Részvénytársaság tagjai! Valóban a fentiek szellemében működött a mulatónegyed? Sikeres volt? És vajon ki volt az első telefonbetyár? A következő tanulmányból kiderül.

ELŐZMÉNYEK

A milleniumi kiállítás mellett, egy elkerített parkrészletben a rendezőség kialakított egy mulatónegyedet is, és a szórakoztatóhelyekkel telezsúfolt területet „Ős Budavára” névre keresztelték. Mielőtt a nagyközönség is birtokba vehette volna az új mulatságok színhelyét, az érintett szervezők a háttérben több tárgyalást is lefolytattak. A középkori épületeket felidéző „mulatókombinát” ötlete dr. Bossányi Iván ügyvéd fejéből pattant ki, aki 1895. január 11-én szerződést kötött az egyre kevesebb látogatót vonzó Állat- és Növényhonosító Társasággal (vagyis az Állatkerttel, a továbbiakban Társaság), hogy biztosítson helyet a jövőbeli mulatságok számára. Ezt követően a befogadó Társaság levelet írt a Székesfőváros Tanácsához, (a továbbiakban Tanács) amelyben az Ős-Budavára című látványosság rendezésére kértek engedélyt. A kérvényben leírták, hogy a Mulató az állatkert kevésbé használt, északi részén épülne, és a török kori Budát korhűen mutatnák be a látogatóknak. A várban középkori jelmezekben feszít majd az őrég, keleti stílusú bazárok, éttermek, kávéházak épülnének az ideiglenes épületekben, és a befolyt hasznót a Társaság tisztán állatkerti célokra használhatná fel – érvelt a kérvény fogalmazója. A tervezetet a Kiállítási Bizottság támogatta és a Sétányügyi Bizottmány is csak a lehetséges fakivágások ellen emelt szót.² A célul kitűzött hazafias célokra hivatkozva a Társaság a fővárosnak szánt díjak alól kedvezményes átalánybani kifizetést kért. Tizenkét mutatványt jelentettek be a fél éves nyitvatartási időre, tehát kéthetente valami újdonságot ígértek. A főváros területén rendezett előadások és mutatványok hatósági díjainak kiszabása a rendőrség hatáskörébe tartozott. A főkapitány utasította a VI. kerületi Elöljáróságot, hogy a helyi rezsidíjakon kívül még a napi bevétel 5%-át szedjék be a szegényalap javára.³ A Tanács közgyűlésének soron következő ülését hűen közvetítette a *Pesti Hírlap*.⁴ Ebben a tudósításban élénk és sok derűlségre okot adó vitáról számolt be a lap. Krausz Lajos iparos a hazai vendéglősöket féltette, néhányan máris a jó erkölcs védelmében a biztosan betelepülő háremek ellen keltek fel. Megtörtént Ős-Budavár első ostroma, de a Tanács döntött:

megadták az engedélyt a mulatónegyed létesítésére!⁵ Időközben az ötletgazda Bossányi úr az Ezredéves Országos Kiállítás igazgatóságával is szerződést kötött 1895. augusztus 2-án. Krausz Lajos írásban is benyújtotta fellebbezését, amit Latkóczy Imre belügyminisztériumi államtitkár elfogadott.⁶ Emiatt újabb feliratot jutattak az államtitkár asztalára, aki végül augusztus végén hagyta jóvá a tavaszi engedélyt.⁷ Miután megvolt az engedély, Bossányi úr társaival⁸ 1895. október 17-én megalakította az Ős-Budavára Részvénytársaságot. A cégbíróság számára benyújtott alapszabály szerint „a társaság célja az ezredéves kiállítás alkalmára Budapesten „Ős Budavára” czim alatt előállítandó látványos mulatóhely felépítése, berendezése és üzemben tartása.”⁹ A Társaság időtartamát egy évben határozták meg, alaptőkájük 500 000 korona volt. A sikeres cégalapítás után, következhetett az építkezés, ekkorra a megbízott építész, Oskar Marmorek¹⁰ már elkészítette a terveket. Marmorek ekkor keresett építész volt, aki éppen kiállításokon szerzett tapasztalatokat. Díszes pavilonokat, világító szökőkutakat épített az 1889-es párizsi, majd az 1890-es bécsi Erdészeti Vásárra. Következő munkája a Színháztudományi és Zenei Világkiállítás, amelyet Bécsben rendeztek 1892-ben. Ez volt az Alt Wien (Ős Bécs), és a Praterben található pavilonok a 200 évvel korábbi bécsi piac tér épületeit jelenítették meg. Marmorek két év múlva, 1894-ben egy rotundát is tervezett, amelyben a Monarchia népeinek házait rekonstruálta, és ez az első skanzennek nevezhető mű szintén a Praterben létesült. A közös hadsereg hadtáp-népelelmezési, illetve mentő és közlekedési eszközkiállításához ugyanott felépítette a régi Grabent. A régebbi korok épületeinek tervezése mellett Marmorek mulatónegyed létrehozásában is szerzett ismereteket, Velence Bécsben néven vízi vidámparkot alkotott 1895-ben.¹¹ Ez a park napi 20 000 látogatót vonzott, és tulajdonképpen ez ihlette a magyar Ős-Budavárát. A lapok úgy tudták, hogy a városligeti terület felmérése megtörtént, novemberben már el is kezdték az építkezést, amely tavaszra biztosan készen lesz. Úgy tudni – folytatta az egykori tudósító –, hogy a hitelesség kedvéért „csaknem egy éve gyűjtik már hangyaszorgalommal a földolgozható adatokat országszerte a megbízott festők, művészek, műépítészek.”¹² Annyi bizonyos, hogy Marmorek komolyan vette feladatát és hiteles megjelenítésre törekedett. Ezért terveihez a török kori budai vár fellelhető legpontosabb helyszínrajzát használta fel. A rajzot Buda 1686-os visszafoglalásakor készítette egy olasz műszaki tiszt, Marsigli kapitány.¹³ A korabeli térképek, rajzok tanulmányozása mellett Marmorek Boszniába utazott, ahol megvizsgálta a szarajevói mecsetet.¹⁴

Az építkezések kezdetével szinte hetente történt valami új fejlemény, amelyről a lapok rendszeresen beszámoltak. December elején kapott szárnyra a hír, miszerint a látványosságok megtekintésére szóló belépőjegyek kizárólagos értékesítési jogát a Milleniumi Utazási Ellátási Vállalat szerezte meg.¹⁵ Az ezredév első hónapjában a sajtón keresztül toborozták a kiegészítő személyzetet, jegyszedőket, szolgálkat és éjjeliőröket kerestek. A felvétel során előnyt élveztek az írni-olvasni tudó kiszolgált katonák!¹⁶ Februárra már – állítólag – oly sokan érdeklődtek a török világ után, hogy bérletjegyek kiállítása vált szükségessé. Az egész szezonra érvényes bérletek 15 forintba kerültek, míg a katonatiszteknek csak 10 forintot kellett fizetniük érte.¹⁷ Az építkezések kezdete előtt el kellett intézni – többek között – a telep vízzel való ellátását is. A kérdést a Székesfőváros Tanácsa külön ülésen tárgyalta 1896. március 10-én, ahol megengedték,

hogyan az állatkerti mulató-telep a Szondy és az Aréna úti, illetve az Artézi (ma Széchenyi) fürdő melletti vízhálózati főcsöveivel összeköttetést nyerjen.¹⁸ A vízhasználat mellett a világítást is meg kellett oldani, de nem csak a területen, hanem az odavezető úton is. Éppen ezért a vezetőség kérvényt intézett a Tanácshoz, amelyben az állatkerti útnak a Feszty-féle körképtől „Ős Budavára hídjáig terjedő szakaszát az ezredéves kiállítás tartama alatt saját költségén villanyos világítással elláthatna.” A Tanács bizonyos kikötésekkel megadta az engedélyt az útvonal kivilágítására, de a társaság végül elállt ennek kivitelezésétől.¹⁹ Miközben az építkezések már folyamatban voltak a terület „...kiigazítására és rendbehozására mintegy 600–800 (!) vasúti kocsis rakomány kavics szállításának szüksége állott be,” amelyet a Nyugati Pályaudvarról ide vezető iparvágányon terveztek szállítani. Hazafias indokokkal a hatalmas kavicsmennyiség fuvarozása során fennálló kövezetvám elengedését kérték, ám a Tanács nem engedte el a vámot.²⁰ Az építkezések során a mulató lakosok biztonságára is ügyelni kellett, ezért a tűzörség részére egy őrparancsnoki és egy legénységi őrszobát valamint egy szertárat is kialakítottak. A tűzoltóságtól 12 tűzoltót, valamint az itt szolgálatot adók számára egyenruhák kölcsönbe átadását kérték. A tűzoltóság parancsnoka embert nem tudott adni – mivel a létszámuk a rendes szolgálatra is kevés volt –, de a személyzet felfogadását, szakszerű kiképzését és egyenruhákkal, felszereléssel ellátását elvállalták. A tűzoltóság a következő szezontól már ruhakoptatás címén díjat kért az egyenruhák használatáért cserébe.²¹ A harmadik szezonnra már több tűzoltó és rendőrtisztviselő látott el itt szolgálatot, és 1902-ben a létszám már öt tűzoltóra növekedett.²² Az épületek tavaszra elkészültek és ekkor a vállalkozók bemutatták telepüket, sajtótájékoztató telepbejárást tartottak. A vendégeket Székula Hugó vezette körbe és a már elkészült épületek funkcióit hosszasan ecsetelte.²³ A *Vasárnapi Ujság* zszurnalisztájának „Különösen tetszett Ujváry Ignác kör-képe, a mely a vár bástyáit, a régi Krisztinavárost és Pest városát ábrázolja”²⁴ Még a hivatalos ünnepek kezdete előtt, április 2-án a tűzoltó főparancsnoksághoz telefonos bejelentés érkezett. A hívó szerint Ős-Budavára ég! De mint kiderült, a még épülőfélben lévő, kihalt területen szerencsére nem csaptak fel a lángok. A rendőrség körültekintő nyomozást indított, azonban a korabeli „telefonbetyárt” nem sikerült fellelni. A vizsgálat megállapította, hogy a telefon egy közös használat alatt álló szobában volt elhelyezve és nem volt felügyelet alatt, így gyakorlatilag bármelyik építómunkás használhatta azt.²⁵ A különleges humorérzékkel megáldott tréfás kedvű ismeretlen elkövető kilétére nem derült fény! A mulatót a VI. kerületi Elöljáróság, mint elsőfokú tűzrendészeti hatóság ellenőrizte. A biztonsági szolgálat a nyitás előtt megvizsgálta a tűzcsapokat, bejárta a területet.²⁶ További tűzbiztonsági feltétel volt a telep telefoni összeköttetése az Ezredéves Kiállítással és a tűzoltó főparancsnoksággal.²⁷

A NYITÁS!

A mulatónegyedtet az Ezredéves Kiállítással egy időben május 2-án nyitották meg délután öt órakor. Nézzük, mit láthatott a betóduló tömeg. A Főkapu a Wulff Cirkusz mellett állt, amely az egykori Fehérvári kapu utánzata volt. (*1. kép*) A kapu két oldalán egy-egy bástya foglalt helyet, a jobb oldaliban a tűzörség, a bal oldaliban a rendőrség és

1. A Főkapu. BFL fotótár

2. A Nagykávéház a Szent György téren. BFL fotótár

3. Serly Lajos.

Vasárnapi Ujság, 43. évf. 1896. 32. sz. 533.

az egészségügyi személyzet szobáit rendezték be. Belépve az utcába még egyéb kiszolgáló helyiségek fogadták a látogatót, így Mátyás korabeli könyvkötő műhely, ahol névre szóló okmányt készítettek az érdeklődő vendég látogatásáról, majd posta és távirda fogadta az ügyeiket itt intézőket. A terület a bejárat után kiszélesedett és a Szent György tér következett. (2. kép) A baloldalon a régi budai városházát utánzó épület állt, földszintje oszlopcsarnokkal tarkított, a homlokzatot címer díszítette.²⁸ A városházában most a nagykávéház várta vendégeit, akik a téren kipakolt asztaloknál is elfogyaszthatták feketéjüket. A tér közepén állt a török kioszk, ahol Serly Lajos karmester (3. kép) dirigálta 72 tagú zenekarát. A muzikusok kuruc ruhában léptek fel és kizárólag régi magyar nótákat játszottak este 6 és 11 óra között.²⁹ Itt, ezen a téren láthatták az elasztikus bőrű embert, vagyis a nyújtható bőrű férfit. Haag Henrik orvosi szenzáció volt, aki nyakbőrét felhúzva az egész arcát el tudta takarni, és

20 krajcárért meg lehetett nézni az elborzasztó mutatványt.³⁰ Kellemesebb látnivalót kínált a kávéház másik oldalán elhelyezkedő Török Mulató. Drága, 1 forintos belépődíj kifizetése után, óránként itt lejtette táncát Namouna, Zora és Sulejka. (4., 5. kép) A Szent György téren egy romos állapotú Mátyás templomot is építettek, amely a „Surdy féle presepe”-t rejtette, és Jeruzsálem valamint a Szent Jászol képeit mutatta be.

A téren továbbhaladva bal kézre a szűk kis vallon utca sarkán állt a dalcsarnok. Az utca végén várta a kitikkadt vendégeket a Szomjashoz címzett kocsmá, amely csak Dreher sörrel szolgált. A sörözés zenei aláfestését katonazenekarok adták, akik a szemközti Corvin tér pavilonjában muzikáltak. Ezen a téren volt a szerb vendéglő, a pezsgőcsarnok, az egyik csonka toronyban pedig a magyar történelemből vett árnyképeket vetítettek. Elhelyeztek itt egy nyitott színpadot is, (6. kép) ahol Ötlesi cigánycsoportja ropta a táncot, de még kolbászgyár is volt itt. A tér sarkában, átkelve a boltíves Dervis kapun a Mecset térre érkezett a látogató. Valójában itt kezdődött a keleti hangulat. Ős-Budavára legtávolabbi részén várta a csodálkozó közönséget a nagy mecset, (7. kép) a minaret, a török kút és a bazár. A bazár a keleti kereskedők és iparosok vásárcsarnoka volt, akik kiabálva kínálták helyben készített portékájukat. (8. kép) Itt mutogatta magát Thomson Dilkins a 234 centiméter magas brit óriás, két szakállas hölgy és Aelvora a féltestű nő. (9. kép) A mecsetben török istentisztelet volt látható, dervisekkel, imámokkal, kiabáló müezzinel. A mecsettel szemben kapott helyet a

Kalmár fényképe után.

4. Namouna. Ős-Budavára, 2. sz. 1896. 05. 02.

5. Zorah.
Ős-Budavára, 6. sz. 1896. 05. 06.

francia mulató, a Parisiana. Élőképek, elektromos tánc, párizsi pantomim társulat és Carmencitta lépett fel a mulatóban, aki nagy tetszést aratott fürdőkádas jelenetében.

A tér végén gyönyörködhetett a közönség a lenyűgöző Ujváry körképben. A festmény kilátást nyújtott a várfalról: a budai vár többi részét, a Tabánt, a Dunát, a Gellért-hegyet és a régi Pestet ábrázolták az alkotók. Visszaérve a keresztény hangulatú Szent György térre, a zenepavilon másik oldalán a skót Holden bábszínház társulata adott napi két előadást, de ugyanitt láthatta a lakosság a keleti világ egyik szenzációjának számító fakírokat (Bheema Sena Prata és Ghopal Khrisna). Produkciójuk szerint egyikük nyolc napig aludt, majd váltották egymást.³¹ (10. kép) Esténként, hol itt, hol ott énekelt a Rocchi-Bassi nápolyi szerenád-énekes csoport, továbbá Rác Rudi cigányzenekara, és időnként albán táncosnők is megjelentek.³² A mulatót rengetegen látogatták, naponta 20 000-en jöttek szórakozni a középkori díszletvárba, a siker garantáltnak tűnt! (11. kép)

A kerületi elöljáróság képviselői a Mulató vizsgálatát június 17-én tartották, ami után

6. A nyitott színpad. BFL fotótár

szigorú szabályok betartását követelték meg. A tűzvédelem érdekében, mindenféle tüzet okozó anyag – így a tűzijátékok – használatát is megtiltották, és ismét követelték a telepen az állandó tűzország és őrszemélyzet felállítását. A kijáratokat feliratokkal kellett ellátni, és ünnepek alkalmával (vagyis minden este) nyitva kellett azokat tartani. Megállapították, hogy a terület olyan sűrűn van beépítve, és olyan sok a látogató, hogy az így kialakult zsúfoltság már életveszélyes!³³ A bizottság meghatározta a létesítmény maximális befogadó képességét is, ami szerintük pontosan 25 000 fő. Mint az indoklásban olvasható: ezen a létszámon felül már „veszéllyel járó tolongások” alakulnának ki.³⁴ Nem telt el két hónap a nyitás után, a szomszédos akkoriban „Népliget”-nek nevezett mutatványos-telep (vagyis a vurstli) bérlői közös tiltakozó levelet küldtek a Székesfővárosi Tanács asztalára. Kérvényükben bírálták Ós-Budavárát, ami „az erkölcsstelen cifra néven elnevezett színházaikban a legrágárabb mutatványokkal”³⁵ elvonja közönségüket. Míg a vurstliban a német nyelvű előadásokat beszüntették, addig Ós-Budavárban szinte csak németül hallani a produkciókat. Valóban a nézők, átszoktak az új látványosságba, a vurstliban ekkor csak néhányan lézengtek. Felügyeletet tartott ott a VI. kerületi rendőrkapitány, aki több rendőrrel együtt szintén megállapította a nézők hiányát. Ezért a mutatványosok – tönkremenetelüktől félve – arra kérték a Tanácsot, hogy a konkurens látványosságokat korlátozzák, részben szüntessék is meg!

7. A mecset. BFL fotótár

A városatyák azonban elutasították a kérvényt, arra hivatkozva, hogy az Ós-Budavárát a belügyminiszter hagyta jóvá. Ekkor tényleg jogos volt a vurstli-világ képviselőinek aggodalma, mivel már az eltelt két és fél hónap alatt 500 000 látogató mulatott a szomszédos török világban.

De nemcsak a „Puszták Fia”, új háttér előtt eltáncolt népeletbéli jelenetek miatt volt érdemes július 14-én belépőt váltani. Aznap külön ünneppel köszöntötték a félmilliomodik látogatót, aki ezen felül kapott egy értékes aranyórát is.³⁶ Pár nap múlva viszont kisebbfajta botrányról számoltak be a lapok. A fakírok és az igazgatóság között valamiféle nézetkülönbség alakult ki, mire a fakírok átköltöztek az Andrássy úti panoptikumba. Elterjedt, hogy meg akarják őket mérgezni, ezért felügyelő bizottság vigyázott rájuk. Egyik este azonban a felvigyázó észrevette, hogy az alvó fakír kinyitotta az üvegporsóját és kimászott elszívni egy cigarettát. Társa magyarázkodása miszerint

8. Bazár. BFL fotótár

ő ébresztette fel társát, hogy ne érje baj a hipnózis során, nem volt túl meggyőző...³⁷ A lakosság szemében lelepleződött a csalás! És ha nem lett volna elég a fakírokkal kapcsolatos negatív hírverés, a nyár végén újabb botránytól volt hangos a sajtó. Az évszak végén a Tanács közgyűlésén ismét komoly vita közepette tárgyaltak a városligeti török világról. Kasics Péter bizottsági tag éles kritikát fogalmazott meg. Felszólalásában a mulató a botrányok melegágyaként szerepelt. Külön kiemelte a francia mulatót, ahonnan „...madame Duvernoisnak meztelen alakjáról készült fotografiákkal árasztják el a várost. A kép minden kirakatban ott van, és az iskolás gyerekek könyvekkel a táskájukban bámulják.”

De ez még nem volt minden, szeptember 2.-án jótékony célra, bohózatnak szánt felvonulást tartottak, ám a felvonulók között sok hölgy öltözéke hiányosnak bizonyult. Sőt a meztelenkedést még fokozták néhányan, amikor papi ruhában jelentek meg, egyesek barátnak, mások jezsuitának öltöztek. Az álruhás csuhások között valaki egy fapálcából tákolt keresztet hordozott körbe. A kereszténység legfőbb jelvényének ilyen profanizálását sok néző, gúnyos kifigurázásnak, nyílt támadásnak vélte. Egy felháborodott úriember a harmadik körülhordozás során elragadta a keresztet, magával vitte és az egyik vezető lap szerkesztőségében hagyta azt, tanulmányozásra. Az eset 8.

9. Aelvora, a féltettű szépség.
Ős-Budavára, 5. sz. 1896. 05. 05.

Bazár. BFL fotótár után ezerszámra jöttek aláírások, amelyekben a levél írói nyílt megbotránkozásuknak adtak hangot. Állítólag már vidéken is igen kellemetlen kritika tárgyát képezte az Ős-Budavára és tiltakozó mozgalom indult ellene.³⁸ A felszólalásra Kammermayer Károly polgármester szigorú vizsgálatot ígért. A botrány oly sokak felháborodását kiváltotta, hogy a hír egészen az Országházig jutott. Az országgyűlésen felszólaló Hook János kérdőre vonta a belügyminisztert: van-e tudomása erről az esetről, ahol vallásgyalázást követtek el. Perczel Dezső belügyminiszter válaszában megnyugtatta az elégedetlenkedőket, hogy már intézkedett.³⁹ Ezt követően a rendőrség kikérdezte a Mulató vezetőségét, hogyan fordulhatott ez elő, de az igazgatóságnak – saját szavaik szerint – nem volt tudomásuk az

esetről.⁴⁰ A rendőrség fellépésére a vezetőség beadványt intézett a főkapitánysághoz, amelyben megígérték, hogy papi ruhában többé felvonulni nem lehet, és ezután a kétes erkölcsi megjelenésre is kellően odafigyelnek.⁴¹

A Mulatót eredetileg csak az ezredéves kiállítás idejére nyitották, de az Állat- és Növényhonosító Társaság az első szezon után a látványosságok további három évi hosszabbítását kérte. A szórakoztató negyednek sok ellensége akadt, hiszen a város többi vendéglátóhelyének forgalmát igencsak visszavetette. A kérvény benyújtását követően a vendéglátó ipartestületek is tiltakozásukat fejezték ki. A kávé ipartestület arra hivatkozott, hogy míg a kávéházakban nem szolgálhatnak fel nők, Ős-Budavárban igen, és ezzel komoly bevételkiesést okoznak nekik. A szállodások és a vendéglősök véleménye szerint az ezredéves kiállítás végeztével mindennek vissza kell térnie a régi kerékvágásba, és nem helyes, hogy a sok vendéglátó intézmény egy helyen koncentrálódik, mert ez a mesterséges konkurencia tönkreteszi üzletüket. Az I.–III. kerületi bor- és sörmérők elmondták, hogy a kiállítás idején a Duna jobb partján szinte teljesen szüneteltek, és ez nem a kiállítás, hanem az Ős-Budavára miatt történt. Ez a tiltakozás arra is kitért, hogy az 1000 éves ünnepekkel és a magyarság szellemével szemben, a mulatókban szinte csak német szó hallatszik. Egy magánszemély, Kövesi Bódog VII. kerületi lakos is felháborodásának adott hangot, amint a sajtóból értesült a hosszabbításról. Kövesi úr erkölcsi ízlését mélyen sértette a városligeti szórakoztató-

negyed léte, ezért hosszú levelet írt, amelyben több pontban sorolta fel az ősbudavári botrányokat: az alvó fakírt, aki mint kiderült, nem aludt. Egy teljesen meztelen nőt, aki csak egy kis „átlátszó foszlánnyal” takarta el magát produkciója során. Kifogásolta a hastáncosok számát is és a pezsgős pavilonokban felszolgáló hölgyek szerinte másféle szolgálatra is hajlandóak voltak. Na és hol volt Ős-Budavárban a magyarság? tette fel a kérdést a tiltakozó polgár. „Serly énekesein kívül ott magyar szó el nem hangzott. Volt ott cseh, angol, francia, olasz, szerb, óbudai török, tán még kínai társulat is, de legnagyobb számban németek.”⁴²

A felháborodott levélnek a Tanács nem adott hitelt, inkább az Állatkertet üzemeltető társaságot segítették. Az Állatkert ugyanis arra hivatkozott, hogy őket nem a nyereségvágy hajtja, hiszen minden jövedelmükből (így az Ős-Budavártól származó 25 000 forint⁴³ bérleti díjból is) állatokat vásárolnak, és a parkot szépítik. Megnyugtatóan közölték, hogy az új évadban „...csupán oly mutatványokat s előadásokat szabad a vállalatnak tartani, a melyek az illem, a tisztesség s a közérkölcsiség követelményeinek teljesen megfelelnek.”⁴⁴ A Tanács a novemberi közgyűlésen névszerinti szavazásban döntött a park jövőjéről, és 149 igen szavazattal, 87 nem ellenében hozzájárultak Ős-Budavára 1899. október végéig tartó meghosszabbításához. Határozatukban kikötötték, hogy az Állatkert köteles a területhasználati díj teljes összegét a park felújítására fordítani.⁴⁵ A tanácsi határozatot az év végén véleményezte a belügyminiszter. Hozzájárult a mulató további három évi engedélyezéséhez a következő feltételekkel: – A nyitvatartási időt június 1. és szeptember 30. közé szorította, a színházak védelmében úgy döntött, hogy Ős-Budavárban teljes színdarabokat nem tarthatnak, végül az állatkerti bérleti díjat ő is a kert javítására szánta.⁴⁶

A hangos botrányok ellenére rengeteg látogató mulatott itt a milleniumi évben,

10. Az egyik fakír „munka” közben. Ős-Budavára, I. sz. 1896. 05. 01.

és úgy tűnt, hogy a vállalkozás sikeresen működik. Az első szezonban az épületek bérbeadása után befolyt jövedelem 283 880 forintot hozott, míg a belépőjegyek 371 223 forintot eredményeztek. Az italok után 50 912 forint folyt be, ezen kívül még 33 000 bérltet is vásároltak a kiállítás ideje alatt.⁴⁷ Mégis a sok kiadás után az év végi mérleg szerint a cég 644 565 forint veszteséggel zárt és elveszett az egész befektetett tőke.⁴⁸

A második szezonnyitás előtt is egy nagyobb építkezésre került sor, a részvénytársaság telepét „távbeszélő-tűzjelző berendezéssel”⁴⁹ kívánta összekötni a VIII. kerületi, Kun utcai tűzoltósággal. Az engedély kiadását fél éves egyeztető munka előzte meg. A telefonvezeték 5335 méter hosszan húzódott: északról megkerülve a ligetet, a Hungária körút sarkát keresztezve, a Hermina úton, István úton, Aréna úton át, a Csömöri út, majd a Köztemető úton jutott célba a csongetés. A kiépítések során számos fal- és tetőtartót kellett elhelyezni, míg az István és a Hermina úton álló oszlopsor ekkor már állt. Ugyanekkor a vezetőség szerződést kötött Dreher Antal sörgyárával, hogy a gyengébb minőségű söröket kizárják a telepről. Új helyzettel kellett szembenézni, hiszen a szomszédban az ezredéves kiállítást már bezárták, pavilonjait jórészt elbontották. Néhány egykori kiállító még nem tett eleget kötelességének és épületét állva hagyta, ezért Ilsemann Keresztély főkertész indítványozta, hogy a terület parkozási-rendezési munkái miatt sürgősen bontsák el a még fennálló épületeket. Ezen intézkedések hatására a Mulatót arra kötelezték, hogy a volt kiállítás területéről átvezető hidat bontsa el. A cég vezetője tiltakozott, és arra hivatkozott, hogy „...vállalatunkat természeténél fogva körfal által kellett elzárni és kénytelen volt a műépítész minden külső díszről lemondani.

1. 1. sz. főkapu
2. Kávéház
3. Borozó
4. Török kioszk (Szt. György tér)
5. Dalcsarnok
6. Vendéglő
7. Keleti pavilon (Corvin tér)
8. Vendéglő
9. Párizsi mulató (Parisiana)
10. Bazárudvar, túloldalon Királycsarnok
11. Mecset és minaret
12. Zenekar, (Mecsettér)
13. Távlatkép (városbíró háza)
14. Török kávéház (török fürdő)
15. Igazgatóság
16. Francia vendéglő
17. Nagyvendéglő
18. Bábjáték
19. Panoráma
20. Várhíd v. sánchíd

11. Ős-Budavára helyszínrajza. A Szerző munkája

Egyetlen és fődíszét a kapuzatban nyerte. Ennek lebontása tehát egyenlő volna a vállalat külső díszétől való megfosztásával, illetőleg az összepítménynek megcsönkítésével. Továbbá a kapuzat úgysem képez semmiféle forgalmi akadályt.⁵⁰ A Tanács elfogadta az indoklást, így a kapuzat a vállalat fennállásáig helyén maradhatott. (12. kép 12 híd) A szórakoztató park vezetősége a második szezont olcsóbb belépődíjakkal kezdte, amely délután 6 óráig 20 korona, utána 30 korona volt. Intézkedtek, hogy a vendéglők, kávéházak, borozók a mérsékelt városi árak mellett szolgáltatassanak ételt és italt. Ezeken túl a lakosságot esős időben ingyen előadásokkal kívánták szórakoztatni.

A megnyitón hullámozott a tömeg a pazar villanyfényvel kivilágított várban és a kávéházak teraszain tüzes spanyol dalokat hallgathattak a vendégek.⁵¹ Az éttermek kínálata is kitett magáért, minden nap friss csirke, liba, réce, malac, hal és rákételeket szolgáltak fel, szomjoltóként pedig budai és erdélyi borokat kínáltak.⁵² Mindhárom színpadon magas nivót képviselő zenekarok, a hetventagú berlini szimfonikusok, a legjobb katonazenekarok játszottak, valamint Borsodi Vilmos vezetésével magyar dal- és táncársulatot szerződtetett a vezetőség.⁵³ A Szent-György téren vegyes előadásokat láthattak az emberek, kötél-táncosokat, különféle táncokat, vidám jelenteket. A Mecset tér a katonazenének adott helyet, a Corvin téren a berlini szimfonikus zenekar játszott. A Mecset tér jobb oldalán elhelyezkedő Szegedi Halászcárdában szabad tűzön főzött szegedi halpaprikás készítését lehetett megtanulni a főzőmestertől.⁵⁴ A második hétvégén a népnünpélyé volt a főszerep: zsákba futásra, famászásra, versenyevésre lehetett benevezni, valamint a torony- és drótkötél-táncosokért izgulni.⁵⁵

Nagyszabású ünnepélyt rendeztek a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézete javára június 1.-én. A megszokott programok mellett aznap a berlini zenekart magyar és külföldi zeneszerzők vezényelték, a Népszínház akkori csillagai Küry Klára és Tollagi Adolf pedig egy darabot adtak elő.⁵⁶ Már akkor is odafigyeltek a legkisebbekre, a május utolsó szombati napján tartott gyermek-esten a fővárosi árvaház növendékeit szabad belépőjeggyel látták el.⁵⁷

Minden hónapban új műsorral, más és más attrakcióval várták a közönséget. Egészen kiemelkedő nyereleménytel csalogatták a lakosságot június közepén, ugyanis a jegyek mellé ingyen adott tombola fődíja egy valódi négyes fogat volt! Hogy ki hajtotta haza a négy magyar nevelésű öt éves félvér lovat, – amelyeket Jucker szerszámmal fogtak az Eszterházy kocsí elé⁵⁸ – nem tudni, de a hírverés bizonyára célt ért. A nyár közepén, júliusban orosz, tiroli és angol ének- és táncsoportok léptek fel. A másik téren Balog Károly cigányzenekara és Miklós Pista szabadkai tambura zenekara muzsikált, az utcai színpadokon pedig olasz és spanyol énekesek léptek fel.⁵⁹ A szezon századik napját ünnepi műsorral ünnepelte a szervezőség. Az előadók mindenütt kitétek magukért: új műsorral készültek, új táncokat mutattak be, új zenebohócok léptek fel, Maurice mesterkerékpáros alacsony keréken tartott bemutatót, valamint egy új némajáték és a 11 órai ünnepi díszmenet tette különlegessé az estét. A berlini vendégzenekar vezetője külön magyar ünnepi nyitányt szerzett és azt Szekula Hugó igazgatónak ajánlotta.⁶⁰ Szeptemberben a Corvin téren már délután három órakor koncertet adott a Sztojanovics zenekar, ötkor nagy gyermekelőadás, héttől varieté előadások kezdődtek. Este légtornászok, zsonglőrök, zenebohócok, erőművész, némajáték és a berlini szimfonikus zenekar előadása várta a látogatókat.⁶¹ A szezon utolsó napján tartották a már hatodik

12. A kiállításba átvezető híd. BFL fotótár

napja zajló birkózó verseny döntőjét, és zárásként konfetti-esővel búcsúztak.⁶²

Ám hiába volt a sok látványos produkció, a második szezon zárása után kiderült, hogy ez az év sem volt nyereséges. Az első két évről szóló beszámoló részletezi a második év problémáit. Addigra a cég már oly sok tartozást halmozott fel, hogy rendkívüli közgyűlést hívtak össze, ahol 100 000 forint kölcsön felvételéről döntöttek. Szükség volt a pénzre, mivel a vízdíj elmaradása miatt már árverezést tűztek ki ellenük. Az év végéig kaptak haladékot, és a fizetés elmaradása esetében a víz elzárását helyezte kilátásba a Tanács.⁶³ A vízdíj- fizetési probléma mellett az alkalmazott művészek bérével is elmaradtak. A második év nyitása előtt a Belügyminisztériumból az engedélyokiratot túl későn küldték ki, és emiatt a telepen álló helyiségeket már nem lehetett annyiért kiadni, amennyiért szeretnék volna. A vállalkozók, arra hivatkoztak, hogy nem tudtak időben felkészülni, ezért kevesebb összegért vették bérbe az épületeket, sőt az üzletek nagyobb része is üresen maradt. A bérjövedelem ezért csak 25 471 forintot tett ki, és a bérletek sem hoztak sokat, mindössze 914 darabot sikerült értékesíteni. A végső csapást az időjárás okozta, „...emberemlékezet óta nem volt Európának olyan tavasza, olyan nyara, olyan ősze”⁶⁴ mint 1897-ben.

Úgy tűnik tényleg, az eső és a szél 114 napot tett tönkre, és sikeres este csak 37 volt. Általában 1500–2000 mulatni vágyó polgár jelent meg a parkban, és mindössze nyolc este látogattak ki 10 000-nél többen. A belépőjegyek így csak 154 310 forintot fialtak, és

a kevesebb vendég kevesebb italt fogyasztott, csupán 14 780 forintért. Hiába állították helyre a mulató erkölcsi színvonalát, az év anyagilag bukást hozott, a sok kiadás miatt az adósság ekkor 171 007 forintra rúgott.

A bukás ellenére a vállalkozást működtetni kellett, de a harmadik szezonban már kevesebb produkciót kínáltak, és azokat is kevesebb épületben. A siker érdekében ezt az évet is egy különleges produkció nyitotta: „Calvarini kisasszony kiugrása a 2500 méter magasan lebegő léghajóból.”⁶⁵ Ebben a szezonban új bérlők jelentek meg a díszletvárban. A Szent György téren továbbra is katonazenekarok játszottak, de ott volt a Teuts-féle borozó, amelynek udvarán két tekepályán lehetett gurítani. Itt látott el egyszerre akár 1500 éhes vendéget ízletes fogásaival a Nagyvendéglő. Az egyik

8. oldal. NÉPSZAVA 1898.

Szépét látni, olcsón és jól mulatni mindenkinek csak

ŐS-BUDAVÁRÁBAN

lehet.

Azokkal az elterjedt álhírekkel szemben, melyek szerint Ős-Budavárában nem lehet olcsón mulatni, mert hogy a jó és kellemes mulatságok egész sorozata kínálkozik, azt az ellenség sem tagadhatja le, ime olvassa el mindenki az alábbiakat és meg fog győződni, hogy nincs több olyan mulatóhely mint

ŐS-BUDAVÁRA.

Belépő-díj 25 krajczár és ezért délutáni 2 órától hajnalig lehet mulatni, szépét látni és művészi előadásokban gyönyörködni.

Még pedig: **külön kiadás nélkül két téren** a teljes honvéd-zenekar és egy katonai zenekar, négy cigány-zenekar, két olasz jambo- és tarantella-társulatot a nagy színpadon d. u. 6 este 8^h és 10 órakor három művészi előadásban magyar, orosz, francia, spanyol, angol énekeseket, táncosokat, bohócokat, akrobatákat, némmjátékokat stb., stb. a legszebb és legművészebb mulatványokban és mindert ingyen.

És ha az ember e közben nem is fáradna ki de megehezik vagy megszomjazik akkor

<p>kaphat egy marha- vagy borjúfogókat 30 krajczárért mindenkinek szűllet 45-50 * és akármelyik ebédét előadókban, mint a fővárosi kirándulási helyeken.</p>	<p>a bécsi kapubor- emezett sör-csarnokban saját ételek is fogyasztathatók előadókhoz szolgái A vendéglős 5 kréért: 1 pohár korona sör 10 kr. 1 liter bor 50 * 1 pár énom bécsi kolbász 10 *</p>	<p>egy liter kinnó bort 60 kréért egy pohár Dreher-féle koronásort 12 kréért.</p>
--	--	---

Ős-Budavárában kizárólag Dreher-féle koronásort mérnek.
Két fedett aszfalttirozott tekepálya, a kávéházakban tekeasztalok.
Fedett helyiségek 10,000 ember részére.
Vasárnap, július 17-én:
Nápolyi karnevál
nagy ünnepély, teljes villamos diszvilágítás.
Illatos konfetti. Mérsékelt árú 25 kros jegyek a pánztárnál.
A trafikokban senki se vegyen jegyet, mert azok érvénytelenek.

13. Reklám
a Népszavában.
Népszava, 1898. 07.15.
26. évf. 44. sz.

14. Közlekedés a mulató előtt. BFL képeslapgyűjtemény

épületben Sternberg Ármin hangszerkiállítását lehetett megtekinteni, szemben vele állt a „csak” 500 személyes Steuer-féle nagykávéház. Könnyed szórakozást ígért a „Bohém tanya”, pezsgős pavilon, de aki csak nyugalmat keresett, megtalálhatta az előkelő cukrászda díszes olvasótermében. Volt itt a téren nagy díszmű-áruház, de szépítkezni is lehetett a borbélynál és a fodrásznál. Külön belépődíj ellenében groteszk bemutatót „...idő előtt született gyermekek mesterséges úton való nevelését”⁶⁶ is láthatták az érdeklődők. A Corvin téren állt a nagy varieté-épület, ahol varieté előadások, új zsonglőrök, új táncosok léptek fel, és minden este két teljes előadást tűztek műsorra. A szezon során fellépett egy világhírű nőimitátor, ügyes akrobata csoport, zsonglőrök, balettkar, de némajátékot, komikus zenebohócot és birokversenyt, sőt nyújtóművészt és tűztáncosnőt is láthatott a közönség.⁶⁷ Ezt a teret két vendéglő is szegélyezte, minden órában friss halászlé készült, vagy éppen friss virslit és hideg felvágottat is lehetett rendelni. A vendéglőben egy marhapörköltet 30, a sültet 45–50, egy pohár Dreher sört pedig 10 krajcárért árultak.⁶⁸ (13 kép) Egy épület a tudomány legújabb vívmányát, a röntgensugarak demonstrálását ígérte. A harmadik téren, a Mecset tér közepén léghajót engedtek a magasba. Itteni látványosság volt még a Körkép kávéház is, ahol 800 vendéget fogadtak, akik három tekeasztalt is használhattak. A gyerekeket is igyekeztek lefoglalni, a Templom téren póni-fogatú körhinták forogtak, volt bábszínház, bűvészek, Paprika Jancsi-előadás, sőt tejcarnokot is tartottak. A századik napot ebben az évben is megünnepezték, aznap új sportmutatványokat, birkózásokat, és varieté előadást rendeztek, ez utóbbi nagyon sikeres volt.⁶⁹ Mivel a részvénytársaság nem volt nyereséges, minden fillérre szükségük volt, ezért visszaigényelték a rendőrség felé

mutatkozó befizetésük díjtöbbletét. Kérelmüknek helyt adott a tanács és az 1898. év nyarán az addig felszaporodott többletet vissza is fizették számukra. Így a „...varieté előadások, a villamos buffet után, a Paprika Jancsi mutatvány, a Körkép kávéházban tartott dal ének és zene előadások, és a Ponny-körhinta”⁷⁰ befizetéseiből kaptak vissza összesen 105 forintot. A harmadik szezon elején az igazgatóság kérvényezte, hogy a mulatójuk nyilvános előadásai után befizetendő díjakat ne a belterület kategóriájába sorolják, hanem (mint a Vurstli esetében) a kültelkibe. A kérvény szerint létérdekük lenne, hogy a város vezetősége segítsen rajtuk, mivel már 700 000 forint veszteséget halmoztak fel a sorozatos rossz időjárásnak köszönhetően. Pedig a park elkötelezett afelé, hogy a fővárosi „...intelligencia üdülő és népszórakoztató helye” legyen. A Tanács elutasította a kérést, mivel a Mulató nem a városligeti területen, hanem az Állatkertben működik.⁷¹ Az anyagi helyzet javítására irányult az a kérés is, hogy a parkot október 1.-én és 2.-án is nyitva tarthassák. A Tanács ezt a kérést támogatta, abban az esetben, ha az Állatkert is beleegyezik a különleges nyitvatartásba.⁷² A Társaság szeptemberben elérte, hogy a Mulató és a Váci körút között este tíz és éjjeli két óra között társaskocsi közlekedés induljon 10 krajcár viteldíj ellenében.⁷³ A közlekedési vállalat tíz percenként legalább négy kocsit indított egyszerre, és így a már enyhén kapatos vendégeknek biztos hazajutást szolgáltatottak. (14. kép)

De hiába kedveztek a lakosságnak a közlekedési hálózat bővítésével. Anyagi szempontból a harmadik év sem hozott változást, a szezon 26 373 forint veszteséget

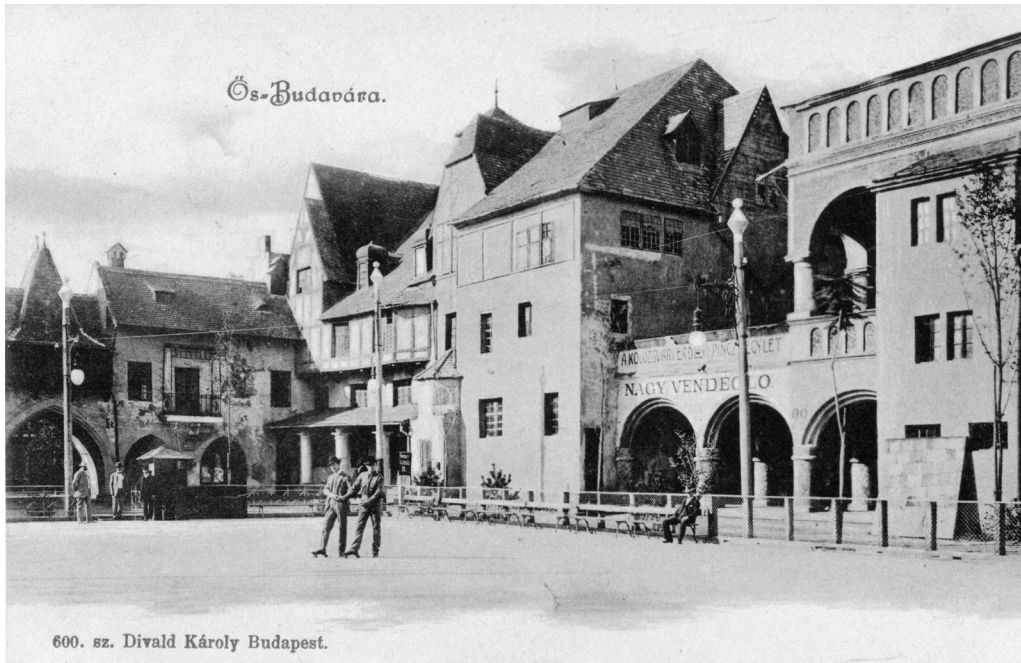
15. A Gésagymnázium szereplői. Szántó András gyűjteménye. Szántó Andrásnak ezúttal is nagyon köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta mérhetetlenül gazdag képeslapgyűjteményét

produkált. Úgy tűnik, hogy a részvénytársaság már az 1899-es szezonnyitás előtt a csőd közelébe jutott. Ekkorra már a rezsiköltségének kiegyenlítése is gondot okozott, így a kötelező vízdíj összegére sem futotta. A Tanács végrehajtási végzést hozott, ami miatt a vállalkozás vezetői könyörgő levelet írtak 1899 januárjában. Kérvényük szerint az elmúlt szezonban rendkívül rossz volt az idő, de különösen rossz hatással volt az 1898. szeptember 10-én történt gyászesemény, amikor a magyar nép által oly nagyra becsült Erzsébet királyné (Sisi) halála következtében bevezetett országos gyász miatt a szórakozni vágyó látogatók elmaradtak. A sajnálatos tragédia következtében a szezon zárásáig 25 000 forinttal kevesebb bevételt ért el a társaság, mint 1897-ben. A vezetőség éppen csak az alkalmazottaik bérét tudta kifizetni, de másra már nem jutott. Éppen ezért levelükben a vízdíjhátralék kiegyenlítésére néhány hónapra szóló haladékot, és annak részletekben való kifizetését kérték. A Tanács egy hónap múlva tárgyalta az ügyet, de a kérelmet elutasította. Sőt a végrehajtási eljárás azonnali megindításáról határozott.⁷⁴

A nehéz pénzügyi helyzet miatt a vállalkozók a negyedik tavaszt korábban kívánták kezdeni. Ezért 1899-ben Ós-Budavára már tíz nappal korábban, május 6.-án kitarta kapuit.⁷⁵ Ahogy már a lakosság hozzászokhatott, minden új szezont valami különleges esemény indított, ezúttal a „Gésa gimnázium” című balett-operett volt a fergeteges produkció. (15 kép) Új operett-előadások a kor népszerű szerzőitől, hangversenyek és élőképek csábították a lakosságot.⁷⁶ A megnyitó napján kellemetlen hűvös, esős idő volt, ennek ellenére a bemutatók zajos sikert arattak.⁷⁷ Szintén ebben az évben debütált a török világ színpadán Little Tich az apró termetű híres átváltozó-művész. Az „artistakirály” igazi királyként vonult be Pestre, pónilovak húzták feldíszített kocsiját, amely mögött ötven maskarába öltözött férfi vonult. A vezetőség jól megfizette a kis táncost – állítólag – látványos fellépéseierért esténként 1200 koronát kapott.⁷⁸ A 150 centis komikus produkciójában élethűen utánozta az akkor népszerű spanyol táncosnőket, de legnagyobb sikerét másfél méter hosszú lakkcipőjében eltáncolt számával érte el. Sajátos lábbelijében akárhogy forgott-mozgott nem tudott elesni, majd csúcspontként, igen látványos sztepp-táncot kopogott el, a nagyszámú közönség ovációja közepette.⁷⁹

A részvénytársaság szerződése az év végén lejárt, ezért az Állatkerttel együtt újabb hosszabbításért folyamodtak, ezúttal öt évre. Az Állat-és Növényhonosító Társaságnak mindenképpen szüksége volt az Ós-Budavárától kapott bérletösszegre, mivel anyagilag az Állatkert sem volt nyereséges.⁸⁰ A Tanács jóváhagyta a kérvényt és 1904-ig ismét megadta a működési engedélyt, de néhány kikötést is megfogalmaztak. A telepen található ideiglenesnek épült épületek állagai időközben már kissé leromlottak, ezért azokat komoly tűz- és építésrendészeti próbáknak vetették alá. 1900. április 1-éig le kellett bontani az annakidején az ezredéves kiállítást és a mulatót összekötő fahidat. Újjá kellett építeni a Cirkusszal határos és a Városliget felé eső kerítést. A színházak védelmében is hoztak egy rendelkezést, a mulatóparkban ezentúl „...bevégezett cselekménnyel bíró színdarabszerű előadások nem tarthatók.”⁸¹

A vezetőség az egyik nyári estén 500 pezsgőt sorsolt ki a közönség között,⁸² máskor Okabe herceg világhírű japán artista csoportja lépett fel.⁸³ A nyár közepén frissítették a varieté programját, a reklám szerint a világ legjobb artistáit vonultatták fel. A júliusi sztár Signor Ghezzi a világhírű átváltozó művész alakításaival óriási sikert aratott.⁸⁴ A király, I. Ferenc József születésnapjára az egész mulató ünnepi díszet öltött,

16. Görkorszolyások Ós-Budavárában. Szántó András gyűjteménye

díszkivilágításban pompázott. Ezen az estén külön műsorral is készült a rendezőség: nagy sikerrel szerepelt az óriás termetű francia komikus Ganivet valamint Begnis a hegedűművész-komikus.⁸⁵

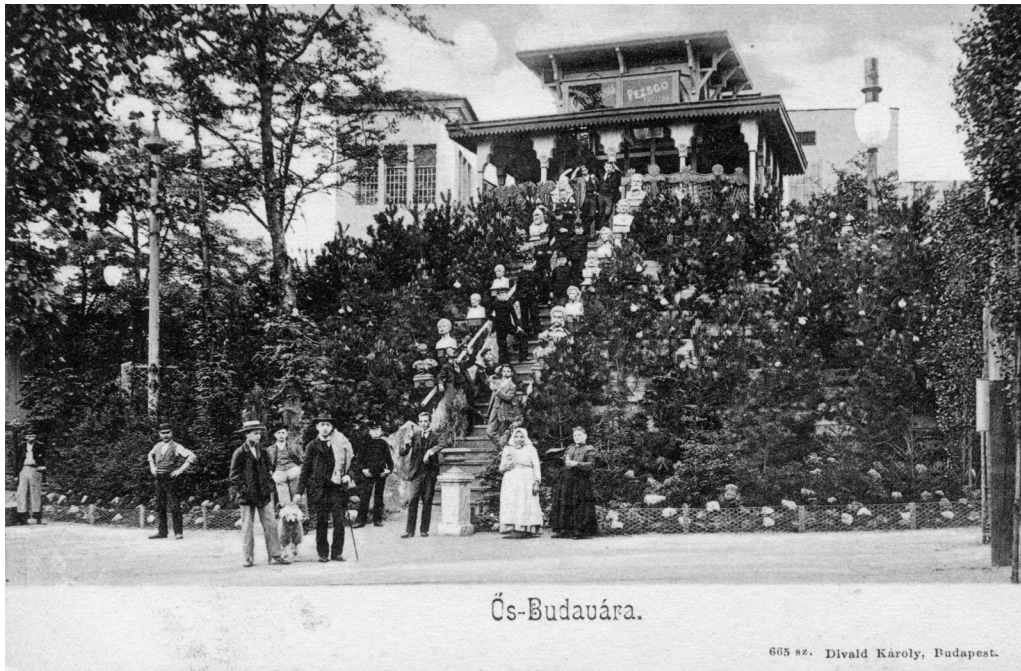
Az évad során a nagyérdemű harminc méter magasságban, kötélben való kerékpározást is láthatott, ám ez a szezon sem zárult nyereséggel. A vízdíj kiegyenlítése 1899-ben is gondot okozott, és az V. kerületi Elöljáróság betegsegélyező pénztára felé is mutatkozott 459 forint összegű tartozás, és ennek behajtása miatt végrehajtási eljárás indult.⁸⁶ A vállalat újra kérvényt intézett a Tanácshoz, amelyben a 600 koronára rügő hátralék részletekben való törlesztéséért esedeztek (újra a rossz időjárásra hivatkoztak), azonban a Tanács ehhez már nem járult hozzá.⁸⁷

A pénzügyi zavar ellenére az új, ötödik szezon előtt átalakításokra került sor. A sajtó szerint Ós-Budavára teljesen átalakult: az első főtéren új zenepavilon épült, a második téren új fedett, ingyenes állóhelyeket alakítottak ki, és ezúttal nappali népmulatót is nyitottak.⁸⁸ A tavaszi nyitás előtt a Corvin téren elhelyezett színpad nézőterének vasszerkezeten álló ponyva-tetőzete helyett „papír fedőzet”⁸⁹ átalakítására kértek engedélyt. A székesfőváros mérnöki hivatalának nem volt kifogása a terv ellen, az építési engedélyt rövid idő alatt kiadták. Ugyanekkor volt egy másik kérvény is, amely viszont vitákat gerjesztett. Amikor a Tanács a mulató további működésére adott engedélyt, kikötötte, hogy a Városliget felőli, elhanyagolt falat fel kell újítani. A cég, az Ós-Budavára keleti fala, a mutatványosok területe melletti zárt fal helyett díszes kivitelű léckerítés és egy új kapu építésére kértek engedélyt. A mutatványosok erre ügylvédet fogadtak és közösen aláírt tiltakozó levelet fogalmaztak meg. A mulatót

vállalkozók nem örültek az új kapunak és úgy gondolták, hogy annak közelében újabb – az ő üzletmenetüket sértő – látványosságokat fognak bemutatni. A Tanács engedélyezte az új kerítést és a kaput, de figyelembe vette a vurstli bérlőinek kérését is, ezért a kaput belépődíj szedésére kötelezte.⁹⁰

A programok 1900 nyarán is három helyszínen zajlottak: a Fő téren (a volt Szent György tér) állt a zenepavilon, ahol honvédszenekarok hangversenyeit, továbbá tíz percenként híres olasz énekes-társulások műsorait lehetett hallgatni. A mesevilágot felidéző „1001 éj” című programban keleti zenére arab, damaszkuszi táncosnők mutatták be táncukat félóránként 1 koronáért. A Színház téren (volt Mecset tér) épült az új fedett színpad, ahol magyar színtársulatokat láthatott a közönség, valamint este fél 8-kor és fél 9-kor két ingyen vígjáték-előadást is tartottak, majd az élő előadások után mozgó fényképeket vetítettek. Az ugyanitt található Körkép kávéházban magyar és nemzetközi daltársulatokat hallgathattak az ide 20 és 40 fillérért betérők. A harmadik helyszín az úgynevezett Varieté tér volt (volt Corvin tér), ahol nemzetközi varieté előadásokat mutattak be. Este 10 órakor hangversenyt adott elő a házi zenekar, ekkor Nohn József vezényletével. Majd equilibristák, légtornászok, táncosnők következtek. Május végén ismét a gyermekeknek kedveztek, a nagyszabású majálison 500 árva csöppseget vendégeltek meg a telep vendéglősei.⁹¹ Az évad szenzációjának szánták Lockhard Geo produkcióját, aki három elefántjával tartotta látványos műsorát. „Az állatidomítás legtökéletesebb mutatványaival ismertet meg bennünket az idomító, bámulatos precizitással és biztonsággal végzi összes mutatványait. Csodálatos könnyedséggel állják elefántjai az úgynevezett „tótágast”, táncolnak harminc métermázsás súlyaikkal a zene ütemére, bohókás mulattságot rendeznek, melynek végeztével megkapóan utánozzák a részeg ingadozó mozdulatait, végül, pedig mint jó lumpokhoz illik, egymás után kerülnek az asztal alá.”⁹²

Ahogy az évad beindult, újabb nemzetközi sztárt alkalmazott a vezetőség. A Varieté tér különleges fellépője volt „Elise de Vére excentrique-énekesnő, aki két évvel ezelőtt a párisi nemzetközi szépségversenyen az első díjat nyerte meg, s aki egyenlő művészettel és pikantériával énekel francia és angol kuplékat.”⁹³ Míg a Fő tér és a Színház tér programja az évadban állandó (a társulatok állandóak, de a műsor nem), addig a Varieté tér szinte kéthetente újdonságokkal állt elő. A volt francia szépségkirálynővel egy időben debütált Panzer Lina, aki himbálózó kötélén adta elő műsorát,⁹⁴ de Scuri tanár a francia Tell Vilmos is bemutatta produkcióját. A különleges produkciók ellenére a társaságnak az 1900-as évi szezonban sem kedvezett a szerencse, a csödhelyzetből nem tudtak kilábalni. Állítólag egész májusban esett az eső és ez a kiesés végzetesnek bizonyult. A VI. kerületi Elöljáróság adószámviteli osztálya 1143 korona vízdíjhátralékot követelt és miután az összeget nem kapták meg, Ós-Budavárban ingóságokat foglaltak le. A vállalkozás vezetője Décsi Gyula ismét könyörgő levelet írt a Tanácshoz, mivel már a lefoglalt ingóságok árverését is kitűzték június 18-ára. A Tanács nem volt könyörületes, nem járult hozzá a vízdíj részletfizetéséhez.⁹⁵ Sőt utasította a VI. kerületi Elöljáróságot, hogy abban az esetben, ha a Társaság nem fizet, zárja el a területen található vízcsapokat. Hiába hivatkozott „számtalan ember mindennapi kenyere”⁹⁶-re újabb haladékot kérő könyörgő levelében Décsi úr, a Tanács mindössze nyolc nap haladékot adott, többet nem! Nemcsak a vízdíjjal adódtak problémák, ekkor már a tűzoltóság illetményeit sem fizették

17. Gloriett. Szántó András gyűjteménye

rendesen. Miután a vállalat nem fizetett, Scserbovszky Szaniszló tűzoltóparancsnok a szezon augusztusi zárását követően feloszlatta az ott szolgáló tűzörséget, a tartozást pedig a Tanács fizette ki a tűzoltóság pénztárába.⁹⁷ A bajban levő vállalatnak a tűzoltó-főparancsnokságtól még 1898 októberében kölcsönkapott tömlőket is vissza kellett adnia.⁹⁸ Lapinformációk szerint az állatkertnek 54 000 koronával tartoztak, más adósságai pedig 320 000 koronát tettek ki.⁹⁹ A Pesti Hírlap értesülései szerint 1 millióra rúgott az adósság, a villamos társaság is károsodott 120 000, a sörgyár pedig 500 000 koronával.¹⁰⁰ Teljes volt a csőd!

Az egykori ezredévi kiállításra épült szórakoztató negyed minden felszerelésével együtt az ősszel elárverezték. A hajdan szebb napokat is látott Mulató berendezéseit a Budapesti Hírlap tudósítója szerint 10 900 koronáért adták el.¹⁰¹ A Pesti Hírlap zsrnalisztája pedig éppen az összeg felét 5450 koronát határozott meg.¹⁰² A vevő, Leitner Henrik ismert mulatótulajdonos, a Folies Caprice igazgatója volt. A csőddel egyetemben az igazgatósági tagság 1900 végén lemondott.¹⁰³ A vállalat utolsó közgyűlésére 1901. január 13-án került sor, amikor elhatározták feloszlásukat. A cég beszámolója szerint ismét a rossz időjárás volt a bevételek elmaradásának oka. Az 1900-as év nyarán is sok eső esett és az éjszakák olyannyira hidegre fordultak, hogy az irodákban fűteni kellett. A kellemetlen idő mellett pénzügyi (építési és kereskedelmi) válság is sújtotta az országot. Akinek még volt pénze az a párizsi világkiállításra látogatott vagy fürdőkben pihent, és a városligeti mulatót szinte elfelejtették. A céggel szemben megindult a csődeljárás, amely évekig húzódott, 1903 novemberéig tartott.

ÚJ KEZDET

Az Állatkert is bajban volt, az előző tél igen enyhe időjárása miatt nem működött a téli működést fedező jégpálya és a Cirkuszt sem sikerült bérbe adni, így a társaságnak mindenképpen szüksége volt a mulatónegyed működésére. A Tanács által meghatározott feltételek mellett Ős-Budavárát 40 000 korona éves bérleti díj ellenében Leitner Henriknek adták bérbe.¹⁰⁴ Így a „török világ” élére egy ismert vállalkozó került, aki már évek óta részt vett az éjszakai életben, ő igazgatta a Folies Caprice mulatót. Az új tulajdonos felügyeletével teljesen átépítették a mulatónegyedet. A terület közepén gyönyörűen kivilágított park létesült, amelyet szobrok díszítettek, és egy óriási szökőkút is épült, mindenféle színekben pompázó vízsugarakkal. De mindezen túl az új vezetést visszafogottság jellemezte, a belépődíjakat éppen az előző évinek a felére szállították le. A megnyitó napjáig „arképes idénybérletjegyet” lehetett vásárolni, valóban mérsékelt áron: „Urak részére 12 koronáért, hölgyek és katonatisztek részére 8 koronáért.”¹⁰⁵ Egy új épületben a Folies Caprice társulata lépett fel, „...a mulató hely többi épületeiben szolid vendéglők és kávéházak, nemkülönben pezsgő-pavillonok lesznek, továbbá bazárok és egyéb árucsarnokok.”¹⁰⁶ Habár a bérleti szerződést Leitner úr írta alá, a Mulató direktori teendőit Friedmann Adolf látta el. Az intézmény tényleges vezetése rá hárult, az átvétel után, rögtön egy négy oldalas kis lap indítására kért engedélyt a Tanácstól. A broszura a vállalat reklámozására tett kísérletet, amely Ős-Budavára Közlönye címmel jelent meg, a tervek szerint időszakonként 10 000 példányban.¹⁰⁷ A területen egy görkorcsolyapálya, akkori kifejezéssel amerikai „skating ring” is kialakításra került.¹⁰⁸ (16. kép) Az amerikai szabadság ünnepére, július 4.-ére nagyszabású megemlékezéssel készültek. A jeles napon Kossuth Lajos amerikai fogadtatását játszották el, mégpedig egy tengeri hajó szerepeltetésével együtt! A kikötő és a hajó világítását 2500 izzólámpa tette

18. Lovarda is volt a mulatóban. BFL képeslapgyűjtemény

különlegesen szikrázóvá, és a zenekaroktól kísért impozáns díszmenet felvonulásához a vár főutcáját a New-York-i Broadway mására alakították át.¹⁰⁹ Aki egy kis édességre vágyott és nem volt kedve sorba állni, erre a Mulatóban jó helyet választott. 1901 nyarán már voltak egyszerű automaták, például az Ős-Budavári bejárat mellett, a Neumann kávéház előtt „cukorka adagoló önműködő gépet” lehetett használni. De a nyalánkság kiadásával gondok adódtak, rendőrségi bejelentés szerint a gép nem szolgáltatott árut, sőt a bedobott pénzt is elnyelte. A VI. kerületi Elöljáróság kivizsgálta az ügyet, két alkalommal is váratlanul kipróbálták a készüléket és megállapították, hogy az automata kifogástalanul működik. A bedobott húszfilléresekért a gép öt szekrénye szolgáltatott cukorkát, míg a hatodikból az édesség kifogyott. Kiderült, hogy az automata két esetben nem működött, mégpedig azért, mert tréfás kedvű látogatók, vagy rosszcsond gyerekek ingyen cukorka reményében bádoglepokat dobtak bele, amelyek elakadtak. Az is előfordult, hogy a vevő nem húzta ki teljesen a fogantyút és azért nem kapott cukorkát. A problémák elkerülése és a kiürült szekrények feltöltése végett a Magyar Automata Gyár és Kölcsönző Részvénytársaság képviselője délután 6 órától hajnali 4 óráig a területen tartózkodott!¹¹⁰ A nyár végét is különleges programokkal tette emlékezetessé az igazgatóság. Szenczációnként a The Louisiana Amazon Guard amerikai színes bőrű női szextett lépett fel, akiknek produkciója a magyar Himnusz eléneklése volt. A hölgyeket maga Friedmann direktor úr tanította a Himnusz szövegére, hiszen a „szerecsen kisasszonyok egy mukkot sem tudtak más nyelven, mint angolul és saját törzsük nyelvén.”¹¹¹ Az új igazgató azon törekvése, hogy a mulatónegyed régi fényében pompázzon, úgy tűnik sikerült. A lapok szerint a fővárosi és a vidéki lakosság is tömegesen kereste fel a szépen virágzó helyet. A szezon egy nagyszabású, a nappolyi éjszakát ábrázoló tűzijátékkal búcsúztatták.¹¹²

A következő év kezdete előtt ismét nagy átalakítások történtek a területen, egy

19. Souvenir a Kossuth ünnepélyről. Szántó András gyűjteménye

gyönyörű gloriett készült, amelyről az egész mulatónegyedre le lehetett tekinteni.¹¹³ (17. kép 17 Gloriett) Az üzletvezetés döntése alapján az árakat ismét csökkentették, a megnyitás előtt megváltható bérlet 1902-ben a férfiak számára hat forint, hölgyek és katonatisztek részére négy forintba került.¹¹⁴ A program pedig igazán fantasztikus volt, a nagy varieté-színpadon a legkiválóbb művészek léptek fel. A Prandi testvérek színháza nagy sikereket ért el, a szabadban légtornászok ügyeskedtek, a mecsetben ökölviadalokat tartottak, de újítként lovarda is épült.¹¹⁵ (18. kép) Ebben az évben tikkasztó volt a hőség és a nyári forróság kedvezett Ős-Budavárának, szinte minden este zsúfolásig megtelt a park. Jótékony célú eseményre is sor került, a Carré cirkusz a Mentő Egyesület javára rendezett több mint 100 ló felvonulásával tarkított bemutatót. Az este fénypontjaként 1000 értékes majolika dísz tárgyat sorsoltak ki a résztvevők között.¹¹⁶ Az évfutó mulatságot Kossuth Lajos születésének 100. évfordulójának tiszteletére rendezték. Az este során Kossuth ereklyéket, amerikai útjára vonatkozó dokumentumokat mutattak be,¹¹⁷ sőt egy Kossuth szobrot is állítottak. (19. kép) Az ünnepély olyan kitűnően sikerült, hogy meg kellett ismételni.¹¹⁸ Rudnay Béla rendőrfőkapitány az 1903-as évfutó előtti határozatában lefektette a szabályokat, amelyeknek betartására kötelezte a mulató vezetőjét. A nyitvatartási időt este 18 órától hajnali 4 óráig, vásár- és ünnepnapokon délután háromtól hajnali négyig állapította meg. A Körkép kávéház befogadóképességét 600 főben maximálta, és este tíz órától éjjel egy óráig elrendelte egy tisztviselője jelenlétét. Kiemelten fontos volt számára a tűzbiztonság, ezért tűzijátékot csakis a szökőkút medencéjében lehetett rendezni!¹¹⁹

Friedmann direktor úr az 1903-as évfutó is új ötletekkel készült. A Tornászok Szövetségének zászlószentelő ünnepére rózsaunnepet szerveztek „...lovass heroldok, trombitások, virágokkal díszített fogatok, lovas vitézek serege, rózsaleányok előzik meg a rózsakirálynő fogatát, amely pompás díszítésével maga is látványosság számba megy. Hódolás a rózsakirálynő előtt, ünnepi zene és végül nagyszabású tűzijáték egészíti ki a gyönyörű képet.”¹²⁰ Az ünnepség nagy sikert ért el, és Friedmann ezt még fokozta. Az újabb kiemelkedő esemény az „egy éj Versailles-ben” címet kapta, ahol virágosó és felvonulás várta a közönséget. Ezen a felvonuláson francia lovagi ruhákba öltözött személyek vettek részt. Állítólag a jegyekért hosszú sorokban álltak az érdeklődők.¹²¹ Minden hónapra jutott egy-egy ilyen kiemelkedő rendezvény, amelyek zajos sikert arattak. Három év után Friedmann Adolf megkerülhetetlen irányítója lett a főváros éjszakai életének, Ős-Budavára újra régi fényében pompázott! A vállalkozás köz szerepet is vállalt, a párizsi nagyáruház borzalmas tűzkatasztrófiája¹²² után jótékony előadást rendeztek.¹²³ A Mulatót minden évben, így tehát 1903-ban is megvizsgálták a hatóságok. A rendőrség szemléje után, egy hét pontból álló táblázat kitöltésével tette meg jelentését. Ellenőrizték a világítási és tűzrendészeti szabályok betartását, és hogy nem adtak-e ki több jegyet, mint amennyit közbiztonsági szempontok miatt engedélyeztek számukra. Megnézték az előadásokat és figyeltek azok erkölcsi színvonalára is. A jelentés szerint a rendőrök nem találtak semmi problémát a Mulató 1903. évi működése során.¹²⁴ A szezon három napos Rákóczi-ünnepséggel zárták, a kuruc kort felelevenítve. A díszfelvonulás során mindenki korhű ruhákban feszített, lovas és gyalogos hadak, tárogatók, cigányzenészek élén még maga a fejedelem is megjelent!¹²⁵

A következő évben is megkapták az engedélyt, ugyanazokkal a feltételekkel, mint már

két éve. Azonban a határozatban új kikötésként szerepelt, hogy a volt Francia Mulatóban tartandó „kinematográfiai mutatványok” céljára használt készüléket használat előtt szintén meg kell vizsgáltatni a tűzoltósággal.¹²⁶ A Friedmann féle Ós-Budavára negyedik évére több ezer színes villanygő mesés csoportosítása után villanyvárossá alakult át. De nemcsak a színpompás külső csalogatta a szórakozni vágyó közönséget. Ebben az évben minden eddiginél nagyobb produciók készültek: „...az új programban szerepel a 150 emberből álló amerikai Sousa-zenekar, spanyol bikaviadal,¹²⁷ francia és olasz utcai énekesek, Loopingh the loop halál körutja biciklin, Bronier, a híres francia aeronauta fellépése, végül az orosz-japán háború bemutatása, 600 emberrel.”¹²⁸ Az év csillagai Johnson és Dean amerikai énekesek voltak, de bemutatta tudományát a kozák csoport, a repülő zsonglőrök, és de Lián a csodás biliárdgolyó-művész is.¹²⁹ Zárásként ismét nagy show-műsort szerveztek, ezúttal a budai várostromot játszották el, korhű jelmezekben. Az ünnepélyen ismét volt díszes felvonulás, és a bevételt most is jótékony célra, a gyöngyösi tűzvész áldozatai javára ajánlották fel.¹³⁰

A következő év kapunyitása előtt el kellett intézni néhány hivatalos ügyet. Mivel a szerződés lejárt, meg kellett azt hosszabbítani, ezért Friedmann Adolf újabb háromévi működésre kért engedélyt. Az elmúlt négy évben az új vezetés a szerződés minden pontjának eleget tett, és mivel az Állatkertnek továbbra is nagy szüksége volt a bérleti díjra, a Tanács ismét engedélyezte a mulatót, az Állatkertnek ítélt 34 000 korona kifizetése ellenében.¹³¹ Rudnay rendőrfőkapitány is kiadta az engedélyt, de azt most is fontos szabályok betartásához kötötte: ezúttal is hatszáz főben maximalizálta a Körkép kávéház befogadóképességét, míg a Varietében 926 személy ülhetett, állandó őrség mellett. A tűzbiztonság ismét kiemelten fontos szempontot jelentett, a nagyobb tűzijátékokat előre be kellett jelenteni a tűzoltóság felé.

A következő három évben Friedmann ismét jó vállalkozónak bizonyult, 8500 koronás számláit mindig időben befizette a székesfőváros házipénztárába.¹³² Az újabb engedély elnyerése kisebbfajta jubileum volt a vállalkozás életében, hiszen ez volt az ötödik évad. Ezt az alkalmat az igazgató kiemelkedőnek érezte, ezért a megnyitó ünnepély során minden vendég kapott egy kis ajándékot.

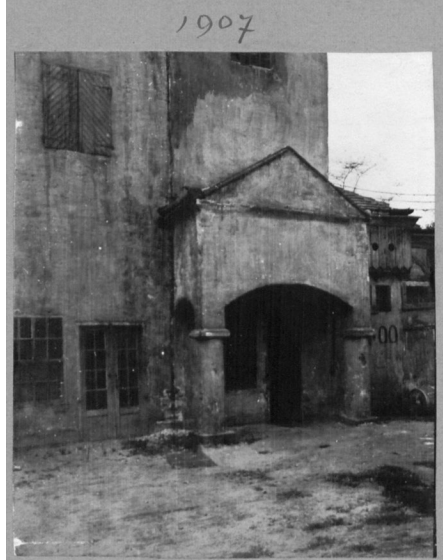
*20. A műsorfűzet előlapja
Friedman Adolf arcképevel.
Szántó András gyűjteménye*

21. 1906 éjszakai életének csillagai. Szántó András gyűjteménye

A mulató kis műsorfüzetben¹³³ tájékoztatta közönségét a fellépőkről. (20. kép) A kis könyvecskéből megtudjuk a területen található helyszíneket és a programokat. A Körkép kávéház adott helyet a Cabaret- és a cigányzene-előadások művészeinek. A másik színpadot a nagy varieté biztosította, ahol az artisták adták elő műsorukat. A szomszédban volt egy mozi, az „Ősbudavárograph” ahol óránként tartottak előadásokat, és ugyancsak ott volt a párizsi hippodrom. Minden héten három elit estét rendeztek, vásár- és ünnepnapokon pedig a gyermekeknek tartottak mese-előadásokat.¹³⁴ Az újabb év egy újabb szabályt hozott, Rudnay úr az 1906-os évre vonatkozó engedélyében kikötötte, hogy a Francia Mulató széksorait rögzíteni kell. Ezúttal Tulipánvárosnak nevezték el a középkori várat utánzó létesítményt. A megnyitó ünnepség fergetegesre sikerült, a korabeli lap tudósítója így írta le az estét: „A varieté-előadásban legjobban tetszett Wulf cirkuszigazgató a bemutatott három jó baráttal: egy szamar és egy kis ponny lovon hintázik, egy majom pedig lökdösi. Wulfné iskola lovaglásával aratott nagy sikert. A három Andersen equilibrista, a Theiaen nővérek, s a kis Paula szintén sok tapsot kapott. Egy amerikai tingli-tanglit mutatott be a Red Pinaud csoport, kolosszális burleszk humorral, amihez hasonlót nálunk még eddig nem láttak. Nagy sikert ért el Frederico Barbalonga, a milánói Skala színház baritonistája is. A többi attrakció szintén elsőrangú világspecialitás. A közönség az előadás után a pompásan sikerült tűzijátékban és a fényes kivilágításban gyönyörködött, majd pedig átment a Folies Comiqueba, ahol Ferenci Károly kitűnő társulata tartott előadást. A francia színházban pompás amerikai mozgóképeket, mutattak be.”¹³⁵ A varieté mellett a Monte

Carlo nevű „érdekes játékhely”-en lehetett pénzt költeni, de épült egy cukrászda és egy „American Bar” is. A nagy sétátéren katonazene hangversenyek és a 30 tagból álló házi zenekar adott koncerteket. A nagy varieté nyári műsorának fellépője volt Simai Rózsika énekesnő, a Bogdáni csoport, akik női katonai gyakorlatokat mutattak be, és a Toma-akrobata csoport. A legnevesebb művészek Mille Bressina és Weiland bohóc érdemeltek kitüntetett figyelmet. (21 kép) A pünkösöd előtti hétvégén ismét a gyermekeké volt a főszerep: a Gyermekvédelmi Liga számára jótékonysági napot tartottak, rengeteg programmal kápráztatva el a legkisebbeket. Gyermek-kabarék, gyermek-primadonnák

22. Gerenday Alice a bontás előtti Ós-Budavárban. BFL XIII. 54. Gerenday család iratai

24. A gavallér Ős-Budavárában. BTM Kiscelli múzeum

és balerinák léptek fel, volt gyermek-szépségverseny, meseelőadások, pónik, tevék és értékes tombola!¹³⁶ Minden évben valami újdonsággal kellett előhozakodni, így 1907-re „...mozgó színházzá alakították a lovardát (Ősbudavárograf),”¹³⁷ és az épületek állapotát is rendbe kellett hozni. Ez volt a hatodik év és ennyi idő alatt azok már igencsak tönkrementek, a vakolat lepattogzott, az egykor patinásnak tűnő vár, ha nem volt kidíszítve, akkor már nem volt közönségcsalogató látvány. (22–23. kép) 1907 nyarán volt I. Ferenc József koronázásának 40 éves évfordulója. Erre az alkalomra 10 lovas és 10 csodaszép hintó vonult fel az újonnan kidíszített területen. A menetben egy művészileg összeállított élőképet is bemutattak, amely a koronázás aktusait ábrázolta.¹³⁸

Három év elmúltával ismét új szerződés megkötésének ideje érkezett el. Azonban ekkorra a Tanács feloszlatta az Állatkertet üzemeltető – évek óta csődben lévő – Állat és Növényhonosító Társaságot. A Tanácsnak az Állatkerttel tervei voltak, ezért a területen működő Friedmannal csak az 1907. év végéig kötöttek szerződést. A bérleti díjat 36 000 koronában határozták meg, amelyet a vállalkozónak négy összegben kellett befizetnie, és az igazgató május és augusztus között a telepbérllet 9000 koronás részleteit rendben befizette a Székesfőváros központi pénztárába.¹³⁹ De amint véget ért a nyár, elérkezett Ős-Budavára vége is, a Tanács a mulatónegyed lebontásáról döntött. Friedmann még igyekezett megmenteni a mecsetet, ahol mozgófénykép előadásokat kívánt tartani. Hiába! A Tanács kötelezte az épületek elbontására, a határidőt 1907 év végében állapították meg. Az elbontott épületek darabjait hirdetések útján próbálta értékesíteni, olcsón árulta a kávéházi, vendéglői berendezéseket.¹⁴⁰ Egy másik lapban pedig – szintén olcsón – a cserépszindely, lécdeszka, tetőfa, tűzifa készletét kínálta.¹⁴¹ Viszont a szerződés lejárta után a mecset és a gépház még mindig állt. Friedmann újabb és újabb felszólítások után csak 1908 áprilisára bontotta el az épületeket (a régi zsiráfház és a kút kivételével) elegendőre a területet és átadta a Tanácsnak.¹⁴² A terület egy év múlva új név alatt, de a régi funkcióval működött tovább. Az állatkerti építkezések tényleges kezdete előtt itt, a korábbi Ős-Budavára területének északi részén alakította ki a főváros a mutatványos telepet, vagyis a kőépületekbe letelepített Vurstlit. Ide kerültek és 28-an itt béreltek parcellákat a szemközti népligeti mutatványosok, akik a szintén ezidőben épülő Széchenyi fürdő miatt kénytelenek voltak korábbi helyüket elhagyni.¹⁴³ Friedmann Adolf folytatta a szórakoztatóiparban megkezdett munkáját. Nem ment messzire, csak a Hermina út túlsó oldalára, ahol „Amerikai Park Új Ős-Budavára” néven kezdte meg újabb vállalkozását. Ez azonban a városligeti szórakoztatóipar történetének már egy következő fejezetét képezi.

ÖSSZEGLÉS

A millenniumi ünnepek számára létrehozta egy egészen új szórakoztató negyedet, az Ős-Budavára névre keresztelt, a török kori világ maskarájába öltöztetett, fából ácsolt, várszerű mulatónegyedet, amelynek népszerűsége éveken át töretlen volt. Újszerűsége mindenkit lenyűgözött, egy család minden tagja számára megfelelő élményeket nyújtott. Az erősebb nem tagjai, ha nem vigyáztak, bizony könnyen a pohár fenekére nézhettek, és könnyűvérű hölgyek hálójába keveredhettek. Ahogy azt a neves festő,

25. Hölgyek és a férfiak...BFL képeslapgyűjtemény

Feiks Jenő le is rajzolta. Tusrajzán (24. kép) végigkísérte a gavallért egy átmulatott Ós-Budavári éjszakán. Az úr este kilenckor érkezik a mulatóba, és 11-kor már egy hölgyet kísér, később éjjel két órakor a gavallér láthatóan részeg és a dorbézolás hajnalban rendőri kísérettel zárul. A prostitúció minden bizonnyal jelen volt a mulató helyen, „...a pénz- és vérarisztokraták Ós-Budavár és Konstantinápoly elrejtett szobáiban keresnek szórakozást, áldozva a pros-titució terjedésének.”¹⁴⁴ – írta 1896-ban a Népszava. De a megszűnés évéből is van erről tudomásunk: „Kívül a nyílt tanyán, a Varieté színházat környező tér két oldalán és homályos zugokban folyik a kölcsönös fogdosás. Bent a zárt ajtók mögött minden újra kezdődik – de ruha nélkül.”¹⁴⁵ (25. kép) Természetesen a hölgyek számára nem a szeszes italok és a csábítás jelentette a Mulató vonzerejét. Ők élvezték a park zenéjét, és a produkciókat. M. Hrabovszky Júlia leginkább az akkor még ismeretlen olasz énekesek dalait kedvelte. „Az ösmert nápolyi dalért „Funiculi, funicula, iammo, iammo stb.” bolondult a közönség. A csinos barna főénekest el is

keresztelték magyarosan a iammo refrén után indulva Jambónak! Vig estéket – melyek néha hajnalig elhúzódtak – töltött Ős-Budavárában sok bel- és külföldi látogató. „Micsoda konfetticsaták...Vig zeneszó, cigány-, katonazene mellett sétált a tömeg. Elsőrendű előadások a varieté színházban. Nagy sikere volt a honvédszenekarnak, melyet a híressé vált Bachó karmester dirigált.”¹⁴⁶ És vajon mely produkciónak varázsoltak el egy kislányt? Baktay Ervin visszaemlékezésében szintén az olasz énekeseket említi: „... akik térdnadrágban, derekukon lengedező tarka övvel, fejükön hosszan lefityegő piros sapkával, gitárt, mandolint pengetve, csörgős kézidobot verve, táncolva zengedeztek az akkor országszerte divatosná vált nótát: „Jambó, Jambó!”¹⁴⁷

A sokféle látványosság ellenére a vállalkozás már az első évet veszteséggel zárta. Az is megállapítható, hogy a részvénytársaság nem az alapszabályában meghatározottak szerint működött. A történelmi háttér csak kulcsként szerepelt, a hazafias érzelmek felkeltését valójában csak Serly zenekara biztosította. A mulatópark a korabeli varieté- és vurstli-világból szerződöttetett neves külföldi előadóművészeket, és több attrakció következtében botránytól is hangos volt. De az Állatkertnek szüksége volt a bérleti díjra és a park léte az ekkoriban kialakuló idegenforgalomra is jótékony hatással volt, ezért a Tanács meghosszabbította működését. Azonban a Részvénytársaság vezetői nem bizonyultak sikeres üzletembereknek, a külföldi fellépők gázsija talán túl sokba került, és még az időjárás sem kedvezett nekik. Mindez oda vezetett, hogy a hiányt nem sikerült nyereséggé fordítani, és a mulató csődbe ment. Az új tulajdonos ezzel szemben kitűnő vállalkozóként sikeresen működtette a parkot. Átépítette, kevesebb épületet, teret alakított ki, olcsóbb belépődíjat kért, vagyis a sok kicsi sokra megy elve alapján működött. Ahogy korábban is, minden évben sok újdonság várta a közönséget, és a történelmi eseményeket idéző felvonulások valódi parádéknak bizonyultak. A lakosság újra megszerette és használta is a városligeti mulatónegyed. Nem látogatta viszont az Állatkertet, amely időközben teljesen tönkre ment. Az Állatkert északi részén, annak bérleteként működő Ős-Budavára virágzott, ugyanott, attól délre a régi Állatkert elpusztult. A csőd pedig magával rántotta a mulatót is, mivel az új Fővárosi Állatkert építkezései már nem adtak helyet Friedmann Adolf vállalkozásának.

JEGYZETEK

1. BFL IV. 1407.b VII. 1552/1884
2. FK, 6. évf. 27. sz. 1–2. 1895. 04. 02.
3. FK, 8. évf. 19. sz. 3–4. 1897. 02. 23.
4. PH, 17. évf. 93. sz. 4–5. 1895. 04. 04.
5. BFL IV. 1403 368/1895 1895.04.03. ülés.
6. FK, 6. évf. 50. sz. 1. 1895. 06. 18.
7. FK, 6. évf. 67. sz. 2. 1895. 08. 20.
8. A társaság alapítói: dr. Bossányi Iván, Szekula Hugó, Giczy Lajos, Stein Ármin, Rottenberg Jenő, Kertész Vilmos, Lamberger Gyula, Popper Károly és Popper István voltak.
9. BFL VII. 2. e Cg. 1895/648. Okm. 701. Ős-Budavára rt. iratai.
10. Oskar Marmorek, (1863–1909) építész.
11. *Szegő – Haba*, 2003. 26.
12. PH, 17. évf. 298. sz. 11. 1895. 10. 30.
13. *Kovács*, (kézirat), Kovács Péternek ez úton is nagyon köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsájtotta

kéziratát. Marsigli munkásságáról, lásd: Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében, Marsigli élete, munkássága és iratai. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1984. 21.; *Kisari Balla György*: Marsigli tábornok térképei. Budapest, szerzői kiadás, 2005. 6–7.

14. Markus Kristan: Oskar Marmorek. Architekt und Zionist 1863–1909. Erre a doktori disszertációra Csáki Tamás hívta fel a figyelmemet, a fordításban pedig Kárbin Ákos segített. Mindkettőjük segítségét ezúton is nagyon köszönöm.

15. PH, 17. évf. 336. sz. 7. 1895. 12. 07.
16. PH, 18. évf. 29. sz. 20. 1896. 01. 30.
17. PH, 18. évf. 53. sz. 10. 1896. 02. 23.
18. BFL IV. 1407. b II. 212/1896
19. BFL IV. 1407. b II. 670/1896
20. BFL IV. 1407. b VII. 1552/1884
21. BFL IV. 1407. b IX. 334/1896
22. BFL IV. 1407. b IX. 334/1896
23. PH, 18. évf. 84. sz. 9. 1896. 03. 25.
24. VU, 43. évf. 13. sz. 205. 1896. 03. 29.
25. BFL IV.1407.b IX. 995/1896
26. BFL IV. 1407. b IX. 1233/1898
27. BFL IV. 1407. b. IX. 698/1896
28. ÉSz, Ős-Budavára építkezései.
29. VU, 43. évf. 32. sz. 533.
30. Ő-B, 1896. 05. 09. 3–4.
31. Millenium 1896. 05. 10. 6. p. In: 1896.
32. Ő-B, 1896. 05. 07. 1.
33. BFL IV.1407.b I. 1356/1896
34. BFL IV.1407.b IX. 894/1896
35. BFL IV.1407.b VI. 635/1896
36. PH, 18. évf. 192. sz. 16. 1896. 07. 14
37. VU, 43. évf. 29. sz. 485. 1896. 07. 19.
38. BFL IV. 1403 1100/1896 1896. 09. 30-i tanácsülés jegyzőkönyve.
39. BH, 16. évf. 273. sz. 4. 1896.10.04.
40. FK, 7. évf. 86. sz. 1–2. 1896.11.06.
41. BFL IV. 1403 1306/1896 1896. 11. 4-i tanácsülés jegyzőkönyve.
42. BFL IV. 1407. b. VI. 1369/1897
43. BH, 16. évf. 295. sz. 10. 1896.10.25.
44. FK, 7. évf. 85. sz. 2. 1896.11.03.
45. BFL IV. 1403 1316/1896 1896. 11. 4-i tanácsülés jegyzőkönyve.
46. FK, 8. évf. 4–5. sz. 2. 1897. 01. 12.
47. BFL VII. 2. e Cg. 1895/648. Okm. 701. Ős-Budavára rt. iratai. Beszámoló az 1897. 09. 30.-án tartott közgyűlésen.
48. BFL VII. 2. e Cg. 1895/648. Okm. 701. Ős-Budavára rt. iratai. Beszámoló az 1897. 06. 30.-án tartott közgyűlésen.
49. BFL IV. 1407. b. III. 3699/1897
50. BFL IV. 1407. b. VI. 12/1897
51. BH, 17. évf. 121. sz. 9. 1897. 05. 01.
52. BH, 17. évf. 121. sz. 17. 1897. 05. 01.
53. ŐBm, 1. évf. 8. sz. 1. 1897. 05. 08.
54. Uo. 20. sz. 1–2. 1897. 05. 20.
55. BH, 17. évf. 129. sz. 16. 1897. 05. 09.
56. Uo. 32. sz. 2. 1897. 06. 01.
57. BH, 17. évf. 152. sz. 8. 1897. 06. 01.
58. BH, 17. évf. 164. sz. 7. 1897. 06. 14.
59. VU, 44. évf. 29. sz. 480.

60. ÖBm, sz. n. 1–4. 1897. 08. 07.
61. ÖBm, 1897. 09. 19. OSZK Színház és kéziratára Ós-Budavára mappa.
62. Uo. sz. n. 1–2. 1897. 09. 30.
63. BFL IV. 1407. b. II. 1465/1897
64. BFL VII. 2. e Cg. 1895/648. Okm. 701. Ós-Budavára rt. iratai. Beszámoló az 1897. 09. 30.-án tartott közgyűlésen.
65. BH, 18. évf. 135. sz. 7. 1898. 05. 16.
66. ÖBm, sz. n. 1–4. 1898. május hó.
67. BH, 18. évf. 150. sz. 7. 1898. 06. 01.
68. Nsz, 26. évf. 44. sz. 8. 1898. 07. 15.
69. BH, 18. évf. 234. sz. 6. 1898. 08. 25.
70. BFL IV. 1407.b VI. 811/1898
71. FK, 9. évf. 48. sz. 2. 1898. 06. 14.
72. FK, 9. évf. 69. sz. 4. 1898. 09. 27.
73. FK, 9. évf. 63. sz. 5. 1898. 09. 06. melléklet
74. BFL IV. 1407. b II. 75/1899
75. FK, 10. évf. 25. sz. 4–5. 1899. 03. 28.
76. PH, 21. évf. 112. sz. 8. 1899. 04. 23.
77. PH, 21. évf. 126. sz. 8. 1899. 05. 07.
78. Szilágyi, 1985. 11.
79. PH, 21. évf. 156. sz. 11. 1899. 06. 07.
80. PH, 21. évf. 174. sz. 8. 1899. 06. 25.
81. BFL IV. 1403 997/1899 1899. 07. 5-i tanácsülés jegyzőkönyve.
82. PH, 21. évf. 178. sz. 9. 1899. 06. 29.
83. BH, 19. évf. 213. sz. 8. 1899. 08. 03.
84. Nsz, 27. évf. 62. sz. 7. 1899. 07. 27.
85. BH, 19. évf. 228. sz. 8. 1898. 08. 18.
86. BFL IV. 1407. b. I. 4146/1899
87. BFL IV. 1407. b II. 1486/1899
88. BH, 20. évf. 120. sz. 8. 1900. 05. 03.
89. BFL IV. 1407. b. III. 250/1900
90. BFL IV. 1407. b. III. 512/1900
91. PH, 22. évf. 148. sz. 9. 1900. 05. 31.
92. MSz, 2. évf. 143. sz. 4. 1900. 05. 26.
93. MSz, 2. évf. 155. sz. 3. 1900. 06. 07.
94. Uo.
95. BFL IV. 1407. b. II. 705/1900
96. BFL IV. 1407. b. II. 1092/1900
97. BFL IV. 1407. b. IX. 1238/1900
98. BFL IV. 1407. b IX. 1356/1900
99. BH, 20. évf. 231. sz. 6. 1900. 08. 24.
100. PH, 22. évf. 234. sz. 1. 1900. 08. 26.
101. BH, 20. évf. 267. sz. 6. 1900. 09. 29.
102. PH, 22. évf. 268. sz. 7. 1900. 09. 29.
103. BFL VII. 2. e Cg. 1895/648. Okm. 701. Ós-Budavára rt. iratai. A Beszámoló 1900. 12. 21.-én íródott.
104. BFL IV. 1403 288/1901 1901. 03. 6-i tanácsülés jegyzőkönyve.
105. BH, 21. évf. 116. sz. 11. 1901. 04. 28.
106. BH, 21. évf. 89. sz. 10. 1901. 03. 31.
107. BFL IV. 1407. b. I. 4973/1901
108. BH, 21. évf. 109. sz. 9. 1901. 04. 21.
109. BH, 21. évf. 179. sz. 6. 1901. 07. 02.
110. BFL IV. 1407. b. I. 3772/1901
111. BH, 21. évf. 222. sz. 7. 1901. 08. 14.

112. BH, 21. évf. 245. sz. 8. 1901. 09. 06.
 113. PH, 24. évf. 128. sz. 11. 1902. 05. 11.
 114. BH, 22. évf. 119. sz. 17. 1902. 05. 01.
 115. PH, 24. évf. 133. sz. 20. 1902. 05. 16.
 116. BH, 22. évf. 238. sz. 16. 1902. 08. 30.
 117. PH, 24. évf. 252. sz. 10. 1902. 09. 14.
 118. PH, 24. évf. 259. sz. 12. 1902. 09. 21.
 119. BFL IV. 1407. b. IX. 815/1903
 120. BH, 23. évf. 146. sz. 9. 1903. 05. 29.
 121. MSz, 6. évf. 160. sz. 3.
 122. A tűzvesztről és következményeiről lásd: *Perczel Olivér*: Adalékok a párizsi nagyáruház tűzkatasztrófájának történetéhez. 237–276. FONS 2012/2
 123. BH, 23. évf. 235. sz. 7. 1903. 08. 28.
 124. BFL IV. 1407. b. IX. 1124/1903
 125. BH, 23. évf. 248. sz. 9. 1903. 09. 10.
 126. BFL IV. 1407. b. IX. 815/1903
 127. A bikaviadalokat nem Ős-Budavára rendezte, de az Állatkerten belül tartották. Erről lásd: *Perczel Olivér*: Bikaviadalok Budapesten. Budapest, 2012/7. 18–20.
 128. BH, 24. évf. 107. sz. 15. 1904. 04. 17.
 129. BH, 24. évf. 221. sz. 11. 1904. 07. 31.
 130. BH, 24. évf. 241. sz. 10. 1904. 09. 01.
 131. BFL IV. 1403 405/1905 1905. 03 29-i tanácsülés jegyzőkönyve.
 132. BFL IV. 1407. b. I. 873/1888
 133. A műsorfüzetet Szántó András bocsájtotta rendelkezésemre. Szívességet ezúton is köszönöm!
 134. BH, 25. évf. 123. sz. 11. 1905. 04. 23.
 135. PH, 29. évf. 113. sz. 13. 1907. 05. 12.
 136. Nsz, 34. évf. 130. sz. 14. 1906. 06. 03.
 137. BFL IV. 1407. b. IX. 1018/1906
 138. PH, 29. évf. 136. sz. 14. 1907. 06. 18.
 139. BFL IV. 1407. b. VI. 1919/1907
 140. BH, 27. évf. 245. sz. 30. 1907. 10. 15.
 141. PH, 29. évf. 266. sz. 30. 1907. 11. 09.
 142. BFL IV. 1407. b. VI. 2958/1905
 143. Erről lásd: *Perczel Olivér*: A mutatványos telep, avagy a Vurstli születése. Budapest, 2013/8. 24–26.
 144. Nsz, 24. évf. 17. sz. 2. 1896. 08. 28.
 145. Apróságok Ős-Budából. Jövedelmező üzletek. *Radikális Újság*, 1907. Idézi: *Császtvay*, 2009. 322.
 146. M. Hrabovszky, 2001. 221.
 147. Baktay, 2013. 38.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Levéltári források

BFL: Budapest Főváros Levéltára

IV. 1403. a Budapest Székesfőváros Törvényhatósági bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

IV.1407.b Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsi ügyosztályok központi irattára.

VII. 2. e. Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai, Cégbírósági iratok.

Irodalom

1896. A Milleniumi Országos Kiállítás és az ünnepek krónikája. Szerk: *Varga Katalin*. Budapest, 1996.

Alpár Ágnes: A Városliget Színházai. Budapest, 2001.

Az Ezredév. Budapest, 1979.

Az ezeréves Magyarország és a Milleniumi kiállítás. Kiadja: *Laurencic Gyula*, Budapest, 1896.

Baktay 2013=Baktay Ervin: Homo Ludens. Emlékeim nyomában. Budapest, 2013.

Budapest, 1896. A város egy éve. Szerk. *Gerő András*. Budapest, 1996.

Budapest és az ezredéves kiállítás. Budapest, Phoebus sokszorosító vállalat. 1896.

Budapest története, IV. szerk.: *Vörös Károly*. Budapest, 1978.

Buza Péter: Egy város játéka. Budapest a millenium színpadán. Budapest, 1896.

Császtvay Tünde: Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon. Budapest, 2009.

Kovács Péter: Pestnek Ósbudavára se (volt) jó! Budapest 2009. május. 22–25.

Kovács, kézirat=Kovács Péter: Az Ős-Budavára a milleniumi ünnepek idején. Kézirat.

Lovas Dániel: A milleniumi mulatónegyed. In: Élet a régi Városligetben. Magyar Múzsza Könyvek, Kecskemét, 2015. 37–41.

M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Budapest, 2001.

Molnár Gál Péter: A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez. Budapest, 2001.

Simon Bernadett: „...Egész Budapest illuminálva volt...” Az 1896-os Milleniumi Ezredéves Országos Kiállítás női szemmel. Modern Magyarország, 2013/1. 45–68.

Sisa József: A városliget átalakulása az ezredéves kiállítás idején. *Ars Hungarica*, XXIV. évf. 1. sz. 1996. 57–78.

Szegő – Haba 2003= Szegő György – Haba Péter: 111 év – 111 híres ház. Budapest, 2003.

Szilágyi 1985=Szilágyi György: Komédia nagyban és kicsiben. Budapest, 1985.

Tamás Ágnes: „És most mutasd, hogy vidám vagy!” A magyar milleniumi ünnepek karikatúrákon. *Századok*, 149. évf. 2015/5. 1247–1259.

Thaly Tibor: A 200 éves Városliget. Budapest, 1958.

Virág Béla: Ős Budavár gyönyörűségei. In.: *Mulató Budapest*. Budapest, 2007, 283–288.

Sajtó:

BH=*Budapesti Hírlap*, 1896-1907

Ész=*Építészeti Szemle*, 1896

FK=*Fővárosi Közlöny*, 1895-1907

MSz=*Magyar Színpad*, 1900

Nsz=*Népszava*, 1899-1907

Ö-B=Ös-Budavára, 1896

ÖBm=Ös Budavára műsora. 1897–1898

PH=*Pesti Hirlap*, 1895–1907

VU=*Vasárnapi Ujság*, 1896–1897

OLIVÉR PERCZEL

*THE HISTORY OF THE ÖSBUDAVÁR ENTERTAINMENT QUARTER
(1896–1907)*

ABSTRACT

Beside the area of the Millennium Exhibition, there was a whole “entertainment district” where visitors could revel into the night. Named Ös-Budavára (Buda Castle of Old), it was a wooden castle-like complex dressed up as an Ottoman fantasy, and its popularity continued through the turn of the century. Its novelty captivated all who came, and there was something special for every member of the family. The site attracted 20,000 visitors a day when it opened and was nearly always full. It featured bars and cafés with sword-swallowers, fire-eaters and dancers to entertain the public, and performances by major foreign names from the world of variety and amusement fairs. The historical reference was just a façade, but the place became full of real scandals. Despite its attractions, the venture closed the first year with a loss. The Budapest Zoo needed the rental income, however, and the Council decided to grant an extension. Owing to deficient management, the entertainment district still failed to make a profit, and was closed in 1901. It was subsequently revived, however, by a new owner, the excellent businessman Adolf Friedmann. He made alterations, reducing the number of buildings and spaces, charged a smaller admission, and operated on the principle of “many a little makes a mickle”. As before, there were lots of novelties to draw in the public every year, and grand parades evoking historical events. The public recovered their liking for the entertainment district in Városliget park, and went there in great numbers. Its success, however, was at the expense of the Zoo. People preferred to visit Ös-Budavára, and the old zoo decayed and collapsed into insolvency. The failure took the entertainment district with it, because the builders of Budapest’s new zoo left no space for Adolf Friedmann’s venture.

EGY ELFELEDETT GYŰJTŐ: KÁLDI (KOHN) JENŐ

Káldi Jenő emléklapja, a Holokauszt áldozatainak sorában, a 7. sor 48. oszlopának alján található, s csupán ennyit közöl:

Név: Káldi Jenő

Születési hely: Jánosháza

Születési idő: 1872-08-18

Anyja neve: Deutsch Zili

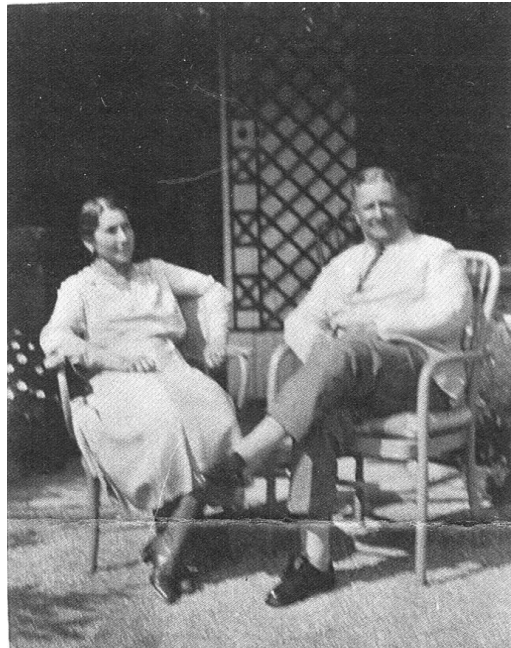
Apja neve: Kohn Mórítz

Lakcím: Budapest, 11. ker. Rezeda utca 6.

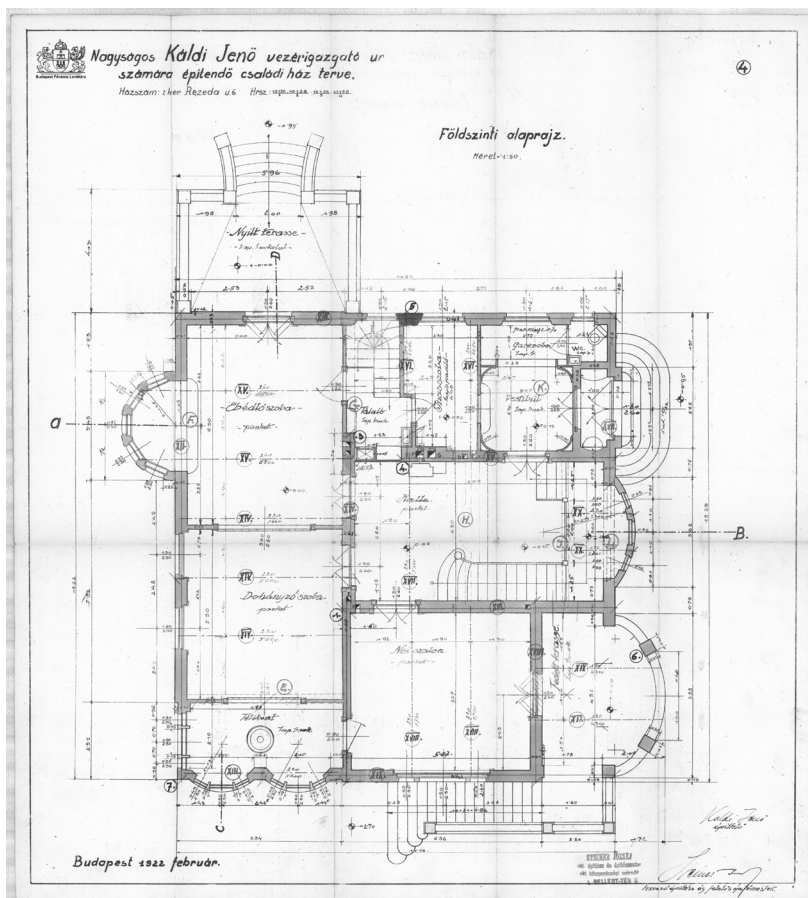
Neve ismeretlenül cseng, s tevékenységének, életének fő iránya is csak életrajzi töredékekből, apróbb momentumokból állítható össze. 1872. augusztus 18-án született, a Vas megyei Jánosházán. Édesapja Kohn Móric, édesanyja Deutsch Zili (Julianna). A család vélhetően tisztos jómódban, kispolgári jólétben élt, mint akkortájt a Kohn familia több tagja Jánosházán.¹ Hét gyermekük született, a sorban harmadik Jenő volt.²

Nem tudjuk pontosítani, hogy Káldi Jenő névváltoztatására mikor került sor.³ Azon túl, hogy a zsidó asszimiláció egyik jele volt a magyarosítás, név-választása erős Vas megyei kötődést árul el: nevezetesen, a szülőfaluja közelében lévő Káld egykori birtokosairól, a Vas vármegyei eredetű, ősrégi nemes családról, az alsó- és felsőkáldi Káldy-akról vette nevét. Olykor ugyan „y”-nal írva, de általában megtartva a megkülönböztető „i” végződést.

1903-ban kötött házasságot Politzer Leonie (Lilly)-vel, aki 1876-ban született, és szintén sokgyermekes zsidó famíliából származott. Lilly édesapja Politzer Lajos (1841–1907) Szegeden született, majd a 19. század

*Káldi Jenő és felesége, Lilly, Unterach am Atterssee, 1930 körül
Adam Brown közléséből*

Káldi Jenő villájának építési engedélyezési tervei: földszinti alaprajz, 1922–1923.

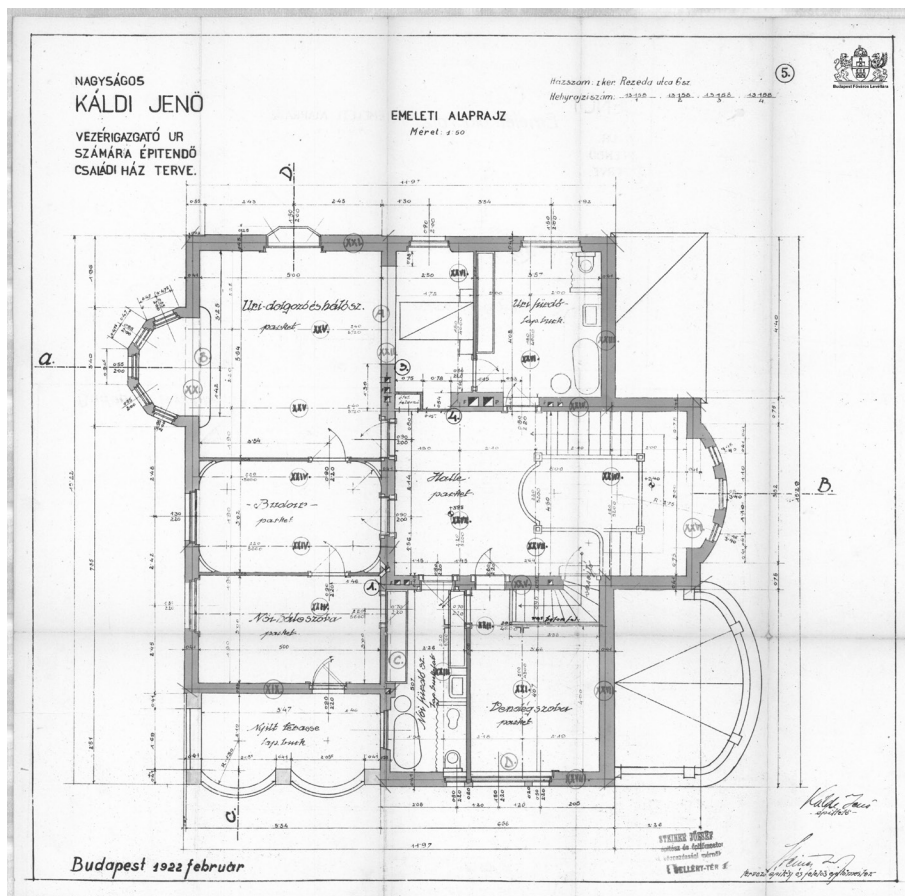
Budapest, XI. Rezeda utca 6.

HU BFL – XV.17.d.329 – 5399, 1–19., 22–25. f.

végén Bécsben elismert ezüstműves, ékszerész lett, kiállított 1878-ban és 1900-ban is a párizsi világkiállításon. A historizmus ízlésében alkotott ékszereket, apró dísztárgyakat, amelyek közül egy-egy még ma is felbukkan árveréseken.

1929-ben Káldit és feleségét együtt Unterach díszpolgárává választották. Káldi Jenőéknek nem született gyermekük, majd felesége tragikus öngyilkossága vetett véget több évtizedes házasságuknak. Együttélésükről sem tudunk részleteket, az viszont bizonyos, hogy neje nagyon kötődött családjához, testvéreihez, hiszen miután megtudta, hogy egyik testvére, Oskar a deportálás során életét veszítette, az Attersee-be (Unterach am Attersee, Ausztria) ölte magát 1939 novemberében. Mai ismereteink szerint – Ausztria német megszállását követően – a családból elsőként ő esett áldozatul a zsidók elhurcolásának.

Káldi Jenő életének korai szakaszáról, tanulmányairól, pályakezdéséről nem tudunk. Beosztásáról, egyáltalán munkájáról is szórványos ismeretek, adatok állnak rendelkezésre.⁴ Az 1910-es évektől (véltetően már 1910-től) a Benz Magyar Automobil

Káldi Jenő villájának építési engedélyezési tervei: emeleti alaprajz, 1922–1923.

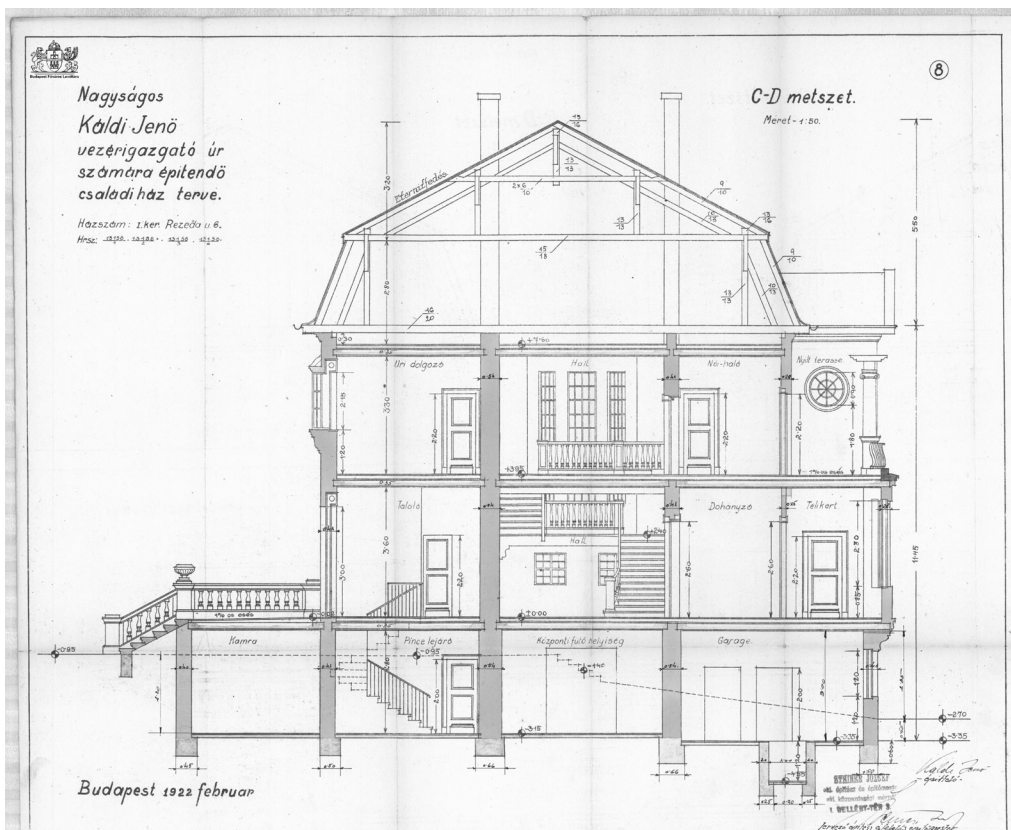
Budapest, XI. Rezeda utca 6.

HU BFL – XV.17.d.329 – 5399, 1–19., 22–25. f.

és Motorgyár Rt. magyarországi képviselője volt, majd 1913. november 1-től mint igazgatót a cég igazgatósági tagul nevezte ki, és megbízta budapesti telepeinek legfőbb vezetésével.⁵

Káldi azonban nemcsak a Benz képviselője, igazgatója volt, hanem idővel az első magyar autógyár vezetője lett, amit 1908-ban Aradon alapítottak. Pár év múlva a cég neve: „MARTA” azaz Magyar Automobil Rt. Arad lett. 1915-ben rendkívüli közgyűlésen jelentették be, hogy az Rt-ből kivált partnerek helyére a Benz és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank lépett. A gyár műszaki vezetését, ellenőrzését a Benz cég vette át, miután a részvények több mint 50%-át megvette. A MARTA élére a Kereskedelmi Bank elnöke, Lánczy Leó mint elnökigazgató került, majd pedig a MARTA új vezérigazgatója Káldi Jenő, igazgatósági tag lett.

A MARTA az I. világháború idején a hadi rendeléseknek köszönhetően bőséges profitra tett szert, azonban a háborút követő történelmi események és megváltozott gazdasági körülmények áldozata lett, finanszírozási és a jogi problémák okán. 1920

Káldi Jenő villájának építési engedélyezési tervei: C–D metszet, valamint oldalnézetek, 1922–1923.

Budapest, XI. Rezeda utca 6.

HU BFL – XV.17.d.329 – 5399, 1–19., 22–25. f.

tavasán ezek rendezéséről tárgyalt Káldi (úgy is, mint a cég vezérigazgatója, valamint egyúttal a Benz képviselője) a román bankok vezetőivel, majd az eredménytelen megbeszélések követően végül Bécsben Camillo Castiglioni bécsi bankárral kötött megállapodást a MARTA értékesítéséről. 1922. január 12-én volt a MARTA utolsó közgyűlése: a társaság feloszlatta önmagát, egyik felszámolója maga Káldi volt, az értékesítésből befolyt jövedelemből ő maga is részesedett.⁶

Káldi azonban nemcsak a magyar autógyártásban vállalt szerepet, hanem a gépjárműközlekedés fejlesztésében is: neve egyaránt összekapcsolódott a hazai autóipar és az Autótaxi Vállalat megalapításával, történetével. 1913. végén a MARTA Magyar Automobil Rt. és konkurrensé, a Benz Magyar Automobil és Motorgyár Rt. fúziójából megalakult a Budapesti Automobil Közlekedési Részvénytársaság. Az egyesülés során, november 1-től az új cég vállalta az összes morális és anyagi felelősséget, lényegében átvette a Benzét, vállalva költségeinek megtérítését. Sőt a felelősségvállalásnak része volt az is, hogy a Benz vezérigazgatóját, Káldi Jenőt az új cég igazgatóságának tagjává választották. November 25-én tartották az első igazgatósági ülést, ahol – többek között – az igazgatóság tagjai közé Káldit is beválasztották.⁷ Az V. kerületi Dorottya utca 9. szám alatti Fischer

*Munkácsy Mihály: Fasor, 1873. Olaj, vászon, 55,5x38 cm j.l.j.: „Munkácsy”
Virág Judit Galéria és Aukciósház, Archivum, 10. aukció, 112 tétel*

jelentett a részvénytársaságban. 1921-ben négy alapító – Haltenberger mellett Káldi volt az egyik – a Budapesti Automobil Közlekedési Rt-vel sínautó-osztályt hozott létre, amelynek keretén belül az alapítók illetve a részvénytársaság 50–50%-os részesedéssel osztozkodtak a hasznon.¹⁰ A cég gyarapodását, megerősödését jelezte, hogy új vállalatokat létesítettek illetve részesedést szereztek más cégekben is.

A II. zsidótörvény (1939: IV. tc., amelyet 1939. május 5-én hirdettek ki) a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozására törekedett. Ennek következtében több cég, így az Autótaxi jövője szempontjából is célravezetőnek tűnt, hogy a vállalat részvénytöbbsége „ősárja” kezekbe kerüljön. Ez azt jelentette, hogy Káldi Jenő részvényeinek túlnyomó részét átadta a Haltenberger csoportnak. Káldi ragaszkodott

*Munkácsy Mihály: Pihenés az erdőben, 1886. Olaj, vászon, 90x117 cm
Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum*

hozzá, hogy a részvények ellenértékének legnagyobb részét azonnal megkaphassa. Mindehhez azonban nem állt rendelkezésre elég tőke a Haltenberger csoport részéről, így csak hitelügyletbe bocsátkozva tudtak ennek eleget tenni, a Községi Takarékpénztár révén.¹¹

A két világháború közötti korszakra jellemző a gazdasági elit tagjainak pozícióhalmozása, s bár Káldi azok meghatározó erejével nem vetekedhetett, a multipozicionalizmus valamilyen szinten őt is érintette, elérte. Multipozicionista helyzetbe igazából ő is az 1920–30-as években került: a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank felügyelőbizottságának, majd igazgatóságának tagja, Egyesített Gyógyfürdők, Ingatlan és Szálló Rt. (EGISZ) igazgatóságának tagja, a Goldberger Sám. F. és Fiai Rt. igazgatóságának tagja, Dr. Dorogi és Társa Gummigyár Rt. (Albertfalva), továbbá a Nautica Motorhajógyár Rt. igazgatósági tagja. Később a Magyar Általános Gépgyár Rt. (MÁG) igazgatóságában is helyet kapott, az egyik fő részvényes volt. Az I. világháború után a személygépkocsigyártásra berendezkedő MÁG uralta a piacot, s további megmaradása és jövője szempontjából Káldi érdemleges javaslatokat tett, amiket azonban a Hitelbank nem fogadott el, megpecsételve ezzel a magyar személygépkocsigyártás sorsát.

Noha Káldi személyi jelentőségét, gazdasági hatalmát illetően nem bírt olyan súllyal,

*Munkácsy Mihály: A zongoralecke, 1890-es évek. Olaj, fa, 95,5 x 128 cm
Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum*

mint a kor gazdasági elitjének neves tagjai (például a Hatvanyak, Weiss Manfréd, a Goldberger, a Chorin, vagy a Kornfeld családok), a maga helyén meghatározó figura volt, miként a két világháború közötti korszak MTI híryanagában követhetjük. Talán ez is hozzátartozott az ő profiljához, hogy a híryanagokban rendszeresen szerepeljen, egyfajta imázst kialakítva önmagáról. Ennek alapja jótékonykodása volt, ugyanis nemcsak az evilági javak megszerzésére törekedett, hanem azok észszerű felhasználásával, megfelelő célbajuttatásával is törődött, mint ahogy egyébként több módos zsidó kortársa tette.

Elsősorban szociális érzékenysége, adakozásai derülnek ki a hírekből, miszerint rendszeresen nyújtott segítséget rászorulóknak, vagy a népjóléti tárca révén, hivatalos úton vagy közvetlenül az érintettek részére. Szülőföldje, Jánosháza szegény hitsorsosainak évről-évre rendszeres segélyeket juttatott.¹² 1922-ben nyomorenyhítő akció során nemcsak a Benz gyár, hanem a vezérigazgató is adakozott: 250–250 000 koronát.¹³ 1926-ban pedig – már mint kormányfőtanácsos – 10 000 000 koronát juttatott a népjóléti tárcának.¹⁴ Vitéz nagybányai Horthy Miklósné nyomorenyhítő akcióinak rendszeres támogatója volt.¹⁵ Aszály- és jégkársújtotta vidékek ínséget szenvedő lakosainak támogatására 1936-ban a Belügyminisztériumon keresztül 1000 Pengőt juttatott.¹⁶ 1940-ben az árvízkárosultak megsegítésére az egyik legnagyobb pénzfelajánlást (1000 Pengő) tette.¹⁷

Káldi belépett a Magyar Vöröskereszt Egylet örökös tagjainak sorába.¹⁸ Gr. Apponyi Albert halálát követően, a gróf által oly fontosnak tartott Poliklinika fenntartása és további működése érdekében – koszorúmegváltásként – elsőként adományozott 100 pengőt.¹⁹ 1937-ben a Hubay Jenő Gyermekotthon (Hubay Jenő által alapított Lublói utcai gyermekotthon) javára szintén a nagyobb összeget áldozók között volt – koszorúmegváltás címén.²⁰ 1938-ban a Mentők (Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület) számára – midőn megnyílt a mentők múzeuma – vadonatúj autót adományozott (a legújabb hidraulikus rugózással ellátva), – mint az Autótaxi elnökgazgatója.²¹

Az Újságírók Nyugdíjintézetének Közgyűlésén 1930-ban Káldi Jenő kormányfőtanácsos, a vezérő tanács új tagja, 20 000 Pengőt adományozott az intézetnek.²² 1936-ban az elnök (Magyar Hírlapírók Országos Nyugdíjintézete) Lenkey Gusztáv halála apropóján 100 Pengős támogatást fizetett az Újságírók Szanatórium Egyesülete javára – koszorúmegváltás címén.²³ 1943-ban szintén koszorúmegváltás címén nyújtott segítséget a Magyar Hírlapírók Országos Nyugdíjintézetének, Harsányi Zsolt halála alkalmából.²⁴

Káldi választmányi tagja volt a Királyi Magyar Automobil Clubnak.²⁵ Külön, róla elnevezett díjat ajánlott fel a Magyar Túraút (1926) autóversenyen.²⁶

Ugyancsak díjakat (külön festők és szobrászok részére) alapított a Nemzeti Szalon kiállításain szereplő művészek részére,²⁷ hasonlóan az elsősorban magyar festményei révén közismertté vált kitűnő műgyűjtőhöz, Wolfner Gyulához. Káldi társasági élete részben a művészeti szférához kötődött. A Szinyei Társaság rendezvényein minden bizonnyal több ízben jelen volt, így annak emlékestélyein, előadásain – több illusztris személyiséggel, korabeli gyűjtővel együtt. 1927-ben részt vett a társaság Hungária Szálló-beli szokásos lakomáján.²⁸ A Filharmoniai Társaság Barátainak Egyesülete választmányi sorában tag volt az 1937–1940 ciklusban.²⁹

Emberi alakjához, személyiségéhez hozzátartozik egy kis történet is, ami Káldi Jenőről, a nagy befolyású üzletemberről és a szőke csodaként emlegetett híres színésznőről, P. Márkus Emíliáról keringett. Egy szerepben a színpadon Márkusnak szivarra kellett gyűjtania, s ha már ezt meg kellett tennie, hogy jófajta gyűjtson, Káldi Jenő hatalmas, finom Havanna-szivarral lepte meg.³⁰

Káldi kulturális mecénatúrája szorosan kapcsolódott ahhoz, hogy műgyűjtő, továbbá a Művészeti Múzeumok Barátainak Egyesülete rendes tagja volt.³¹ Élete során magyar műveket adományozott a Szépművészeti Múzeumnak; 1925-ben Ferenczy Károly: *Háromkirályok* című festményének egyik alakjához készített tanulmányát.³² A gyűjtőtárs, Géber Antal felsorolása szerint 1933-ban a következő képeket adományozta: id. Markó Károly: *Alföldi Táj gémeskúttal*; Paál László: *Napos ház az erdőszélen*; Szinyei Merse Pál: *Kentaur és faunok*; Bihari Sándor: *A tornácon*; Fényes Adolf: *Mákoskalács*; majd 1939-ben Hollósy Simon: *A kis almatolvajok*, Rippl-Rónai József: *Bretagne-i ivóban*, Rudnay Gyula: *Erdőrészlet* című műveit. A régi magyar művészet kitűnősége, Bogdány Jakab egyik csendéletét 1938-ban Káldi szintén közgyűjteménynek szánta,³³ azzal a feltétellel, hogy haláláig a tulajdonában, őrizetében maradjon.³⁴

Az első igazi európeér, modern szellemű zsidó műgyűjtő, báró Kohner Adolf műveinek árveréséről több művet önzetlen műbarátok vásároltak meg a Szépművészeti Múzeum számára; Káldi révén Hollósy Simon: *Kaszáló* című alkotása került be az intézménybe.³⁵

Faliszőnyeg, Némalföld, 17. sz.

Az Ernst-Múzeum Aukciói: Gróf Teleki Sámuel hagyatéka, valamint dr. Bakonyi Károly gyűjteményéből és más magánbirtokból származó festmények és műtárgyak. Budapest, Ernst Múzeum H. – 31. (1926) XXII. tábla, 248. kép.; Budapest, Magyar Iparművészet, 1907, 114.

1926-ban 3 000 000 koronát (240 Pengőt) adott az Iparművészeti Múzeumnak egy régi magyar hímzés megvásárlására. A lepedőszél hímzése vászon alapon színes selyemmel és aranszállal készült. A 17. század végi úri hímzés a múzeumi leltárkönyv tanúsága szerint Platthy Gyuláné Kubinyi Irén tulajdona volt, s a hagyomány szerint egy Dessewffy vagy Szontágh leány hímezte menyasszony korában.³⁶ Mintegy tíz év múlva Káldi a múzeum igazgató öre, Layer Károly halála alkalmából (1937) koszorúmegváltásként 500 Pengős adományt ajánlott fel, az elhunyt emlékét méltó módon megőrkítő műtárgy megvételére. Valószínűleg szoros kapcsolatban lehetett

Layerrel, aki a szőnyegek szakértője is volt, s feltételezhetjük – miként a korban szokásos – hogy a múzeumi szakember tanácsadóként működött közre Káldi kollekciójának kialakításában, amelyben domináns szerepet kaptak a régi szőnyegek. Layer két, az Iparművészeti Múzeumban rendezett, szakmai szempontból mérvadó, sikeres kiállítás katalógusát (Régi kisázsiai szőnyegek kiállítása, 1935. Régi perzsa szőnyegek kiállítása, 1936.) szerkesztette (munkatársai Mihalik Sándor és Csernyányszky Mária voltak), amelyen Káldi szőnyegei is szerepeltek.

A Layer emlékére tett adományból a múzeum rendkívül körültekintően, igazán méltó alkotást igyekezett beszerezni, amit végül két év múlva sikerült teljesíteni, Kőszeghy Elemérnek, a Magyar Történeti Múzeum Iparművészeti Tára vezetőjének fáradozásai nyomán. A megvásárolt tárgy egy aranyozott réz dombormű, amely 1632-ben készült, s a krakkói nemesek Mária kongregációjának emlékkönyvét díszítette.³⁷ Káldi Jenő örömmel és megnyugvással vette tudomásul, hogy nagyra becsült barátja emlékét méltó alkotás őrzi meg.³⁸

Érdekes adalék, hogy Káldi Jenő 1941-ben a budapesti református egyházmegye részére kortárs művész, Szúdy Nándor alkotását vásárolta meg. Ismeretségük talán onnan eredeztethető, hogy a művész ipolysági születésű volt, s annak közelében volt vadászlaka Káldinak. A Tamás Galéria 125. kiállításán (X. 25.–XI. 4.) mutatták be felsőszüdi Szúdy Nándor (1913–1975) lelkész, expresszionista festőművész különös, izzó, lángoló színvilágú műveit. Károli Gáspárt ábrázoló képét Káldi megvette, és az egyházmegyének ajándékozta.³⁹

VILLA ÉS GYŰJTEMÉNY

Káldi Jenő gazdasági pozíciójához illően családi házat építtetett a Gellérthegyen, a Rezeda utca 6. szám alatt. 1922 februárjában készültek el a tervek,⁴⁰ s a következő esztendőben épült fel a villalakás. Ebben az időszakban népesült be a Gellérthegy, elsősorban illusztris, feltörekvő személyiségek, a gazdasági elit tagjainak villaszerű épületeivel, olyanokéval, akik műtárgyakkal, műértékekkel is rendelkeztek. (Itt volt többek között a Kelenhegyi úton br. Weiss Alfonz meg dr. Halmi Miklós villája, a Bérc utcában 1937-ben építkezett Vida Jenő etc.) A villa építésével kapcsolatban Káldi Jenő néhány személyiségjegyére következtethetünk. Egyrészt feltűnik alapvetően praktikus egyénisége, másrészt a célszerűsége, észszerűsége irányuló törekvése. Az épületet nem neves építész tervezte, hanem Steiner József, okleveles építész és építőmester, közgazdasági mérnök. Lakása, irodája a Gellért téren volt – így tehát Káldi célszerűnek vélte őt alkalmazni, aki a közelben dolgozott, és feltehetően jól ismerte a Gellérthegyet és környékét. Steiner egyébként főként kivitelezőként, statikusként dolgozott, tehát kifejezetten gyakorlatias szemléletű építőmester volt: egy személyben ellátta a tervezési és művezetési feladatokat. A Rezeda utcai épület lényegében csak a legszükségesebb helyiségeket foglalta magába, nem jellemezte nagyravágyás, túldimenzionáltság; a reprezentációs igény nem a túlzott méretekben, hanem elsősorban a neobarokk hatást idéző kialakításban nyilvánult meg, amelynek fontos eleme volt a manzárdtető, a bábos korlátok, vázák. Az épület Káldi Jenő és felesége részére épült, és három szinten

(pince, földszint, első emelet) alakították ki a különféle helyiségeket. A két lakószint: $217 \times 2 = 434 \text{ m}^2$, a hall a lépcsőházzal együtt: $8 \times 4,5 = 36 \text{ m}^2$ alapterületű volt.

A pincében volt a kamra, a garázs és a kazánház. A földszinten, a bejárati ajtón át először egy kis előtérbe, majd a vesztibülbe vezetett az út, ahonnan több irányba lehetett eljutni: jobbra a gardero-be-ba és a mellékhelyiségbe, egyenesen indulva pedig az inasszobán keresztül a tálalón át az ebédlőbe, ugyanakkor a vesztibültől balra a lépcsőházat is magába foglaló tágas hallba, amely meghatározó, központi eleme volt a földszintnek. A hallból nyílt a női szalon, míg az ebédlőből a dohányzó, amely télikertben folytatódott. Kihasználva a kitűnő táji adottságokat, a Gellérthegy panorámáját, közvetlen kertkapcsolatokat alakítottak ki a környezettel (a női szalonból fedett, az ebédlőből nyitott terasszal), valamint az ebédlőszoba kiöblösödő homlokzati oldala lehetővé tette a gyönyörködést a környék panorámájában.

Az emeleten – a kastélyokhoz hasonlóan, ám leegyszerűsített változatban – megtalálható volt az egymástól elkülönülő férfi és női lakrész, de csak a legszükségesebb helyiségekre korlátozva. A ház ura részére egy nagyobb szoba állt rendelkezésre – egyszerre háló és dolgozó –, amelyből kis közlekedőn át az úri fürdőszobába lehetett jutni, míg a feleségnek kisebb hálója volt, amelyhez nemcsak fürdő, hanem boudoir is kapcsolódott. A női hálóból lehetett kimenni a nyitott teraszra (ez a földszinti télikert fölé esett). Vendégszoba csupán egy volt a villában, méghozzá ezen a szinten.

A társasági élet céljaira nem igazán állt rendelkezésre megfelelően nagy tér, a vendéglátás elsősorban tehát az ebédlőre koncentrálódott. Az épületben méreténél, arányainál fogva és kiemelt alaprajzi elhelyezését illetően kifejezetten hangsúlyos elem volt a hall, és az itt elhelyezett lépcsőház. A hall és a lépcsőház reprezentatív és egyszersmind gyűjteményi célokat is szolgált, sőt Káldi kollekciójának legkiválóbb szőnyegei elsősorban itt kaptak helyet.

A villa berendezéséről 1933. október 7-én Káldi Jenő megbízásából Faragó Ödön, ny. felsőipariszkolai igazgatótanár, törv. hites szakértő, – maga is neves műgyűjtő⁴¹ –, készített leltárt.⁴² A lajstrom elkészítésének célja nem ismert, ám feltételezhetjük, hogy összefüggésben volt Káldinak azzal a szándékával, hogy immár intézkedjék gyűjteménye sorsa felől. A lista két fő részre oszlik: a helyiségek szerint külön szerepelnek benne az ún. modern tárgyak valamint az antik bútorok, műtárgyak, régiségek, képek, ezüstneműek, szőnyegek és drágaságok – s ezek mindegyike értékbecsléssel együtt feltüntetve. Faragó megjegyzi, hogy a fából készült burkolatok és kandallók magához az épülethez tartoznak. Az egyes helyiségek beazonosítása az 1922-es tervben levő terem-megnevezésekkel többnyire sikerül, azonban feltűnő, hogy sehol sem szerepel a „női” jelző, mintha egyedül a férj élne vagy élt volna ekkor már a villában. Erre utalhat az is, hogy a textilek között kifejezetten férfiruhákat említ a lista, amely pedig még a személyzeti szoba berendezésére és a házvezetőnő ruháira, fehérneműire is kitér.

Sajnos, az épület szintjeit nem tüntette fel Faragó Ödön az egyes helyiségek mellett. A lajstromban az alábbi helyiségek szerepelnek: előszoba (vesztibül), hall, ebédlőszoba, úriszoba (ez a tervben feltehetően a dohányzó volt), szalon (véltetően a női szalonról van szó); a nagy hálószoba valószínűleg az emeleti úri háló- és dolgozószobára utal, míg az idegenszoba a vendégszobát jelentheti. Szerepel még egy kisszoba is – ez talán az emeleti női háló lehet.

A lista és az alaprajzok egybevetéséből ugyan képzeletben kialakul egy összkép

Perza szőnyeg, 17. század, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz: 73.186

Káldi Jenő otthonáról, gyűjteményéről, de fotó híján a tárgyak egyedi azonosítása, konkretizálása már bajos. Az alkotások töredékéről rendelkezünk fénykép-felvétellel. Az egykori otthon főbb súlypontjait a szőnyegek valamint a 19–20. századi magyar festmények jelentették. A bútorok stílusa – a leírás alapján – nem volt egységes, a reneszánsztól, a barokkon át a neobarokk darabokig sok minden megtalálható. Igen gazdag a hall berendezése, ahol itáliai reneszánsz bútorok (bolognai kis asztal, kelengyeláda, faragott támlájú székek) mellett bőrrel kárpitozott, különböző korszakokból származó karosszékek voltak (itáliai reneszánsz illetve chippendale stílusú). 17. századi nagy hollandi csillárok és falikarok biztosították a világítást, melyek fénye megsokszorozódott a gazdagon faragott keretű, 17. századi nagy kandallótükörben. Mindezekhez az európai darabokhoz társultak az orientalizmus jegyében a keleti műtárgyak, amelyek együtt érdekes összhatást nyújtottak: nemcsak a keleti szőnyegek, hanem különféle műalkotások együtt: indiai kőfaragás, spanyolmór tál, perzsa vázák, kínai nagy bronzváza, perzsa pávaalakú sárgaréz füstölő. Így tehát a viszonylag nagyméretű hall és a vele egybeépült, szintén jelentős teret elfoglaló lépcsőház és annak feljárata, falfelülete biztosított igazi lehetőséget a műtárgyak, különösen a keleti szőnyegek bemutatására. A lépcső feljártánál, a falon illetve a lépcsőháztól lelógatva szintén szőnyegek lógtak, néhány olajkép társaságában. A főfalra függesztve a legrégebb egy 1600 körül készült perzsa szőnyeg volt, míg a lépcsőkoriátról lelógatott darabok között egy nagy Usak-szőnyeg is akadt.

Nem egyedi jelenség ebben a korban a lakberendezéseket illetően, hogy egy-egy kortárs vagy közelmúltbéli szobrász alkotása – itt Pásztor János márvány illetve Horvay János bronz szobra – is belekerült a térbe, amely egyébként a tárgyakat illetően igazán sokféle és gazdag volt. Pásztor *Elűzött* című finom, naturalista alkotása vörösmárvány talapzaton kapott helyet. A mű szerepelt annak idején a Múcsarnok téli kiállításán, s a Ráth-díj nyertese volt.⁴³

Az ebédlőszoba empire stílusú mahagóni bútorzata több darabból állt: tálaló, ovális ebédlőasztal, kisebb kerek asztal, pár karos- és tucatnyi támlásszék. A kredencen néhány mives 17. századi ezüstmű díszlett (érdekesség a bagoly alakú díszedény, kókusztesttel), nagy empire bronz gyertyatartók társaságában, hattyúformájú aranyozott empire bronz órával. A 24 személyes komplett ezüstkészlet a tálalószekrényben volt. Hangulatában, témájában az ebédlőszobához illeszkedett Bogdány Jakab négy festménye: pávával, más madarakkal, kakasokkal, macskával etc. Az elmaradhatatlan szőnyegek tették lakájossá az ebédlőt is, közte egy 1800 körüli Bokhara szőnyeg.

Az úriszoba kárpitozott ülőbútorai, 18. századi gazdagon berakott nagy hollandi szekrénye, 19–20. századi magyar festményei, keleti szőnyegek mellett – amelyek közül némelyeket a földön, egyet a falon helyeztek el –, feltűnő volt egy flamand kárpit, vadászat-jelenettel és állatok ábrázolásával, gazdag bordúrral. A falikárpitot 1926-ban az Iparművészeti Múzeum gobelin-kiállításán már Káldi állította ki,⁴⁴ vélhetően akkori friss szerzeménye volt, Bakonyi Károly kollekciójának árverésén vette.⁴⁵ E faliszőnyeg még előbb Giergl Kálmán kollekciójának kitűnő darabja volt, a Magyar Iparművészet című folyóirat is közölte.⁴⁶ Ilyen módon e kárpit mintegy öröklődött a jeles magyar magángyűjtők körében. Bakonyi aukcióján számos remek albarello is kalapács alá került; Káldi albarelloja származhatott akár innen is. Az úriszoba magyar festményei hangulatos élet- és tájképek voltak.

Nagy Usak-szőnyeg, Kisászia, 17. sz. Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz: 18227

A szalonban levő, barokk stílusban készült, dúsan faragott és aranyozott, kárpitozott garnitúra állítólag közvetlenül I. Ferenc József tulajdonából vétetett. A padlót aubussoni szőnyeg borította. A 18. századi velencei írószekrényen, a kandallón és konzolokon kaptak helyet a dísz tárgyak: porcelánok illetve oszlopos órák, gyertyatartókkal. Itt is volt szobor: vörösmárvány oszlopon Szentgyörgyi István jelzett, női alakot formázó bronz alkotása. 19. századi magyar festők művei voltak a falakon: közte Szinyei két képe (*Pipacsmező, Kentaur és faunok*) továbbá Munkácsy Erdőrészlet című festménye, valamint a kandalló felett Paál szintén erdőt ábrázoló nagyméretű olajképe. Úgy tűnik, a kisebb műtárgyaknak külön fali vitrint készítettek, melyben az apró értékű tárgyakat szinte kiállításszerűen helyezték el: legyezőket, szelencéket, zsebórákat, miniatűröket, továbbá néhány régi ékszer, több násfát és egy kalpagdísz, etc.

Az emeleten levő nagy hálószobában, továbbá a vendégszobában megint csak a keleti szőnyegek és az olajfestmények voltak a meghatározók: a nagy hálóban kivételesen 17–18. századi képek is voltak. A vendégszobában mintegy kétszáz díszkötésű kötet is akadt, valamint egy négyszögletű asztalon különféle arany és ezüst cigarettatárcák.

Összességében – miként Káldit túlélő testvérei is vallották – a Rezeda utcai villában félszáznál több keleti szőnyeg volt, melyek közül néhány szerepelt kiállításon is. Úgy 30 darabra rúgott a magyar festmények száma. Az enteriőröket szobrok, porcelánok, kerámiák gazdagították. Rendelkezésre állt 24 személyes ezüst, és 24 személyes kobalt étkészlet, 24 fős csiszolt üveg szervíz. Szembeszökő a különböző méretű ezüst tálcák sokasága, ám a gyűjtemény fő attrakcióját a zsebórák jelentették, néhány értékes más ötvösművel együtt, amely három ládát töltött meg.

Káldi a műgyűjtést viszonylag későn kezdte, az I. világháború után. A köztulajdonba vett műkincsek kiállításán, 1919-ben még nem voltak műtárgyai kiállítva, ezért gyanítható, hogy nem tartozott a tekintélyes, ismert műgyűjtők körébe, vagy legalábbis még nem birtokolt jelentékenyebb alkotásokat. Sajnos, az adatok, a szórványos utalások, a személyiségére vonatkozó jelek olyannyira hiányosak, foghíjasok, hogy a legfontosabb kérdésre sem tudjuk megadni a választ: azaz miért, milyen céllal, milyen megfontolásból gyűjtött. Valószínű villája felépítése adott teret és lökést gyűjtőszenvédélyének. A régmúlt s közelmúlt kiemelkedő műalkotásai hozzájárultak otthona reprezentatív kialakításához, és mindenképpen emelték annak eleganciáját, pompáját.

Vélhetően a korszak neves műgyűjtői és azok híre példát jelentettek számára, továbbá a gazdasági életben betöltött kulcspozíciója arra sarkallhatta, hogy más területeken is eleget tegyen az elvárásoknak, a művészeti életbe, műgyűjtésbe is bekapcsolódjék. Ha úgy tetszik, ez is az imázs része volt, céltudatosságának, határozottságának újabb megnyilvánulása. Számos hazai zsidó nagypolgári és polgári gyűjtő kifejezetten 19–20. századi magyar alkotók festményeit vásárolta – s ezért nem meglepő, hogy ez volt az egyik kiindulópontja Káldi gyűjtésének is. A másik domináns terület a szőnyegművészeté. 1914-ben Budapesten az Iparművészeti Múzeumban volt Európában az első oszmán-török szőnyegkiállítás, amely kifejezetten az erdélyi szőnyegekre fókuszált. Ezen a tárlaton azonban még nem volt jelen Káldi – ellenben a harmincas évek közepén, a kisázsiai és perzsa szőnyegek kiállításán már markáns, meghatározó darabokkal vett részt. Szinte minden olyan helyszínről, vidékről volt

szőnyege, amely a szőnyegek történetében fontos szerepet játszott: kisázsiai nagy Usak-szőnyegtől elkezdve a kisebb, átlagos méretű erdélyiekig, továbbá perzsa szőnyegekig. Archív fotóról, negatívról ismerünk egy-egy, publikált szőnyeget a régi kisázsiai⁴⁷ illetve perzsa szőnyegek kiállításáról.⁴⁸

Gyűjtése azonban vélhetően kisebb tárgyakkal, jelesül órákkal kezdődhetett, hiszen legkorábban 1925-ben szerepelt kiállításon kölcsönzőként: az Iparművészeti Múzeum által rendezett órákiállításra meglepően sok órát adott. Ezt követően egyébként műtárgyai több kiállításon szerepeltek.⁴⁹

A műtárgyak korábbi provenienciájára vonatkozóan alig-alig van adatunk. Dr. Tihamér Lajos miniszteri tanácsos leveléből kiderül, hogy Bogdány festményét (nem tudni, hogy egyet vagy többet is) Kállay Tamástól vásárolta Káldi. Az értékes, sőt muzeális értékű szőnyegek talán részben Giergl Kálmán híres kollekciójából⁵⁰ származtak, illetőleg Bakonyi Károlyon keresztül jutott hozzájuk; tehát éppen úgy, mint az értékes flamand gobelinhez. Káldi Jenő könyvtári anyagát Farkas Imre minisztériumi tanácsostól szerzeményezte.⁵¹

Festményeit illetően is megkockáztatjuk, hogy részben korábbi magyar magángyűjtemények alkotásai kerülhettek hozzá. Kiemeljük közülük Nemes Marcell világraszóló gyűjteményét: ennek magyar képanyagát 1933–1934-ben az Ernst Múzeum aukción árverezték el, s innen vette meg Káldi Fényes Adolf: *Mákoskalács* című alkotását,⁵² és adományozta a Szépművészeti Múzeumnak. Korábban Nemes Marcell tulajdonában volt Munkácsy Mihály: *Pihenés az erdőben* című képe is.⁵³

Gyűjteménye, gyűjtése tehát több esetben eredője volt a korszak gyűjtési tendenciáinak, és összesítője magyar műgyűjteményeknek. Ennek alapján feltételezhető, hogy főként magyar piacról vásárolt, hazai kiállításokról és itteni műgyűjtők egykori anyagából kerültek hozzá műalkotások.

A GYŰJTEMÉNY SORSA

Káldi Jenő 1930-ban, 58 esztendősen már gyűjteménye főbb tárgyainak sorsáról igyekezett rendelkezni. Egyenesági leszármazottja, azaz gyermeke nem lévén, kollekciója nívós darabjait közgyűjteményeknek – képeinek javát a Szépművészeti Múzeumnak, szőnyegeinek, ékszereinek legszebb darabjait az Iparművészeti Múzeumnak – szánta, azzal a kitételrel, hogy haláláig lakását díszítsék. 1930-ból származik a levélváltás Káldi és az Iparművészeti Múzeum akkori főigazgatója, Végh Gyula között, amelyből kiderül, hogy a főigazgató három műtárgyat választhatott ki az intézmény részére a kollekcióból.⁵⁴ Szőnyegekre esett a választás: egy spanyol, egy nagy Usak és egy Ispahan szőnyegre. Két darab Bakonyi Károly hagyatékából származott: a spanyol szőnyeg⁵⁵ és a nagy Usak.⁵⁶ A kék-sárga, antik spanyol szőnyeg a villában az úriszobában, a földön leterítve volt, míg a javított nagy Usak a lépcsőkorlátról lógott le – amiként Faragó Ödön feljegyezte. Az egyszemélyben műgyűjtő és értébecslő Faragó a spanyol szőnyeget meglehetően sokra, 6500 Pengőre értékelte, míg a másik két szőnyeget 3000 illetve 3500 Pengőre becsülte. A perzsa, Ispahan szőnyeget⁵⁷ a lépcső feljára, a főfalra helyezte el Káldi.

*Perzsa szőnyeg,
(Indiaiként is meghatározva,
mint 17. századi), 16. sz.
Budapest, Iparművészeti
Múzeum Adattár, FLT 11609*

1933-ban jött létre az ajándékozási szerződés a három szőnyeget illetően. Bár ezeket a kormányfőtanácsos a múzeumnak adományozta, ám nem vált meg tőlük, a Rezeda utca 6. sz. alatti villájában tartotta őket. Ugyanakkor a múzeumi nyilvántartásbavétel megtörtént, mindhárom tárgyra rátették a leltári számokat.⁵⁸

Káldi e három szőnyeget azonnal ajándékba adta az Iparművészeti Múzeumnak, ugyanakkor végrendeletileg (amely egyébként nem került elő) még további tárgyakról volt szó, melyek a következők: érmes kupa: aranyozott ezüst, (német, 17. sz., 1719-ből származó felirattal); kandalló óra, aranyozott bronz, Phaeton bukása ábrázolásával, (Párizs, 18. sz. 2. fele); szalagcsokor alakú násfa: fekete zománcos, közepén smaragd, (magyar, 17. sz. 2. fele); zománcos kalpagforgó, közepén trófeacsoport, (magyar, 17. sz.); indiai fejedelmi szőnyeg, (sárga alapon palmetta, 16. sz.).⁵⁹ Az összes tárgy Káldi otthonában volt, ugyanakkor az 1933-as listában szereplő tárgyakkal a kandalló óra nem azonosítható – feltehetően ezt később vásárolta.⁶⁰ A megemlített indiai szőnyeg pedig a jellegzetes leírás (sárga alapon, palmettás) kapcsán egyezik azzal a szőnyeggel, amely a perzsa szőnyegkiállításon ki volt állítva.⁶¹

Bizonyára nem véletlen, hanem kényszerű egybeesés, hogy 1933-ban kötött ajándékozási egyezményt három szőnyegéről Káldi, s éppen ezidőtájt készíttette el tárgyainak lajstromát Faragó Ödönnel. A történelmi körülmények indokolhatták ezt a felettlébb korai döntést és elővigyázatosságot, körültekintést: Hitler 1933. január 30-án lett német kancellár. Káldi a Benz képviselőjeként jól ismerhette a német viszonyokat. A fasizmus előretörése szűkítette a gazdasági lehetőségeket, majd a zsidótörvények Magyarországon a mindennapi életet is szoros és szigorú keretek közé szorították. Az ország német megszállását követően (1944. március 19.) nemcsak a zsidó állampolgárok jóléte, megszerzett gazdasági pozíciója, hanem magánvagyonuk, értékes műkincseik, sőt pusztá életük is közvetlen veszélybe került. A megszállók számos értékes magánvagyon tulajdonosának otthonát elfoglalták, és német katonai, vagy SS hadiszállást alakítottak ki benne. A műértékeket sajátjukként kezelve, nemcsak használták, hanem több ízben ismeretlen helyre vagy főként nyugatra szállították azokat. A zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában miniszterelnöki rendelet lépett életbe,⁶² majd elrendelték a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételét és megőrzését.⁶³ Mintegy versenyfutás volt az idővel, hogy vajon az antiszemita Szálasi kormány hivatali közegei ütnek-e rajta egy-egy magángyűjtőn vagy kollekcióján, avagy rögtön a német SS. Ebbe a helyzetbe ékelődött be Csánky Dénes tevékenysége, aki kormánybiztosi minőségében a még elérhető zsidó nagypolgári gyűjteményeket, illetőleg azok egy-egy részét beszállította a Szépművészeti Múzeumba.

1944. március 20-án, tehát a megszállás második napján a németek elfoglalták a Rezeda utca 6. szám alatti villát és azt teljesen kirabolták.⁶⁴ Olyannyira beszállásolták magukat – mint több nagypolgári villa, műgyűjtemény esetében is hasonlóképpen történt – hogy Csánky Dénes kormánybiztos a múzeumot (ezúttal Szépművészeti) jog szerint megillető tárgyakat sem tudta birtokba venni.⁶⁵

Bizonytalan, egymásnak ellentmondó hírek láttak napvilágot Káldi életének utolsó időszakával kapcsolatban is. Testvérei nyilatkozata, bejelentése szerint a német megszálláskor a Börzsönyben, Kemencén lévő vadászházában tartózkodott, ahonnan április 13-án hurcolták el. (Káldinak a Börzsönyben, a Perőcsény határához tartozó

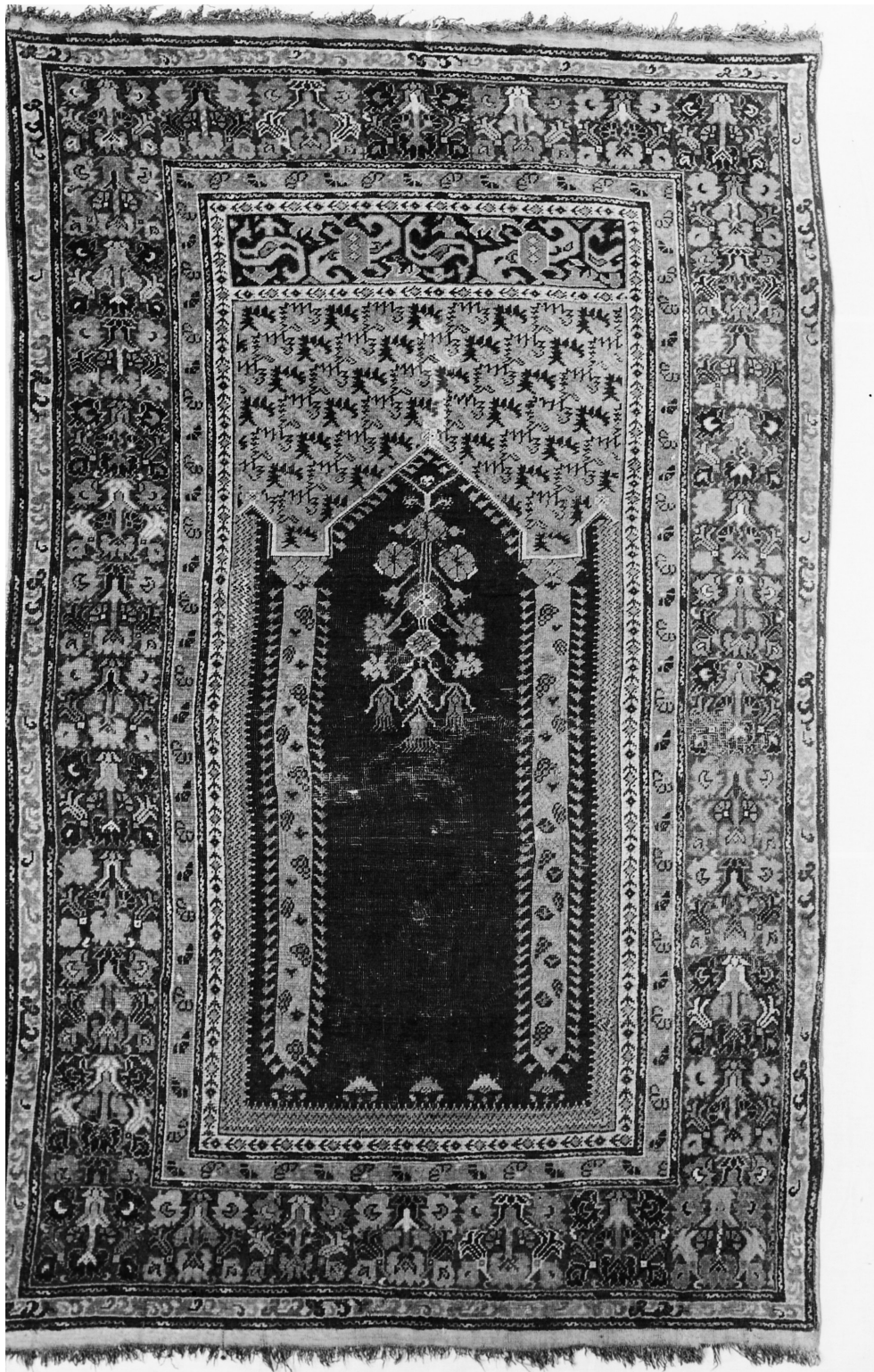
Csarnavölgyben vadászkastélya volt, amit a visszaemlékezések szerint ő is építtetett. A vadászati jogot Huszár Károlytól bérelte.)⁶⁶ Végül nagy meghurcoltatások után 1944. július 13-án Mauthausenbe vitték, ahol november 1-én éhen halt. Ugyanakkor egy másik történet szerint „...a vészterhes nyilas uralom idején (ez 1944. október 16.-a utáni időszak) lakásának titkos helyiségében befalazva rejtőzött. Hűségese házvezetőnője egy apró nyíláson keresztül rendszeresen élelemmel, vízzel látta el őt. A nyilasok, miután hasztalan keresték a közismert, gazdag taxivállalat-tulajdonost, letartóztatták a házvezetőnőt. Nem bántották ugyan, de hetekig nem engedték ki. Mire kiengedték, a gazdája már nem volt az élők sorában...”⁶⁷ Mindenesetre, amennyiben Rezeda utcai villájában rejtőzködött volna, elég nehéz elképzelni, hogy házvezetőnője elláthatta, miközben a német megszállók az egész épületet birtokba vették. Két sajnálatos elem azonos a történetekben: az éhhalál és hogy a halál időpontja a kései őszi időszakra tehető.

Káldi az iparművészeti tárgyak közül többet (órákat, ékszereket, dísztüket) vidéken, kemencei vadászházában rejtett el, köztük az Iparművészeti Múzeumra hagyományozott darabokat is. A rokonok, örökösök úgy tudták, hogy testvérük kemencei vadászházát Pályi Pál főszolgabíró vezetésével kirabolták. Igazából a tárgyakat csendőrök szállították be 1944 áprilisában az ipolysági főszolgabíróhoz, aki értesítette – az 1600/1944. M. E. sz. rendeletnek megfelelően –, a párkányi pénzügyigazgatóságot. Utóbbiak intézkedése következtében Csánky Dénes kormánybiztos az ipolysági főszolgabírói hivatalban személyesen vette át a muzeálisnak ítélt tárgyakat, ékszereket, órákat, dísztárgyakat a főszolgabírótól, jegyzék ellenében (kelt 1944. június 14-én).⁶⁸ A tárgyakat rögvest a Szépművészeti Múzeumba szállította, míg – miként emlékirataiban megírta – „A párjukat ritkító, nagyértékű régi keleti szőnyeget, szám szerint hat darabot, szakmai megőrzés végett átadtuk a hagyományos Iparművészeti Múzeumnak.”

Csánky nem minden műtárgyat vett át: mégpedig azokat nem, melyeket nem ítélt műbecsű, muzeális értékeknek. Ruhaneműk, ezüst asztali kellékek, evőeszközök, tálak, több ezer megrendelésre készült cigaretta(!) és egyéb apróság maradt a főszolgabírói hivatalban. Igazából ezek sorsa hamarosan megpecsételődött: az ipolysági pénzügyőri biztosi kerület őrzetébe kerültek. Egy részükre tulajdonosi igénybejelentés érkezett, s ezeket különválasztva őrizték, az ügy lezárásáig (ennek kimeneteléről nem tudunk), a másik részét a javaknak leltárba vették (a 147.349/1944 sz. P.M. rendelet szerint), s mint zár alá vett zsidó ingókat Budapestre, a Postatakarék épületébe vitték. A ruhaneműket a 3900/1944 kormányrendelet értelmében a pénzügyőrség ún. gyűjtőállomásra volt köteles szállítani, ahol bizonyos igények kielégítésére használták fel őket (hatósági szervek, vármegyei jóléti alap, menekült tisztviselők javára).⁶⁹

Az ipolysági szolgabírói hivatalban átvett ékszereket, órákat, dísztárgyakat – midőn a Szépművészeti Múzeum anyagát nyugatra szállították –, szintén magukkal vitték. Rajniss Ferenc, a Szálasi-kormány kultuszminisztere parancsára 1944. november 8-án kezdődött a legkvalitásosabb tárgyak elszállítása a Vöröskereszt védelme alatt álló pannonhalmi apátságba, majd a harcok hevessége, a front közeledése okán továbbvitték a szentgotthárdi ciszterci apátság pinceóvóhelyére. A Káldi ékszereit tartalmazó kis

*Kétoszlopos Kula imaszőnyeg, Kisázsia, 18. sz. első fele
Budapest, Iparművészeti Múzeum Adattár, NLT 4921*

ládát lepecsételve, érintetlenül szintén Szentgotthárdra szállították. Itt becsomagolták a műkincseket, és újabb, bővebb leltárt készítettek. Csánky munkáját állandó felügyelet mellett végezte, Rajniss folyvást ellenőrizte tevékenységét. Csánky nem tudta megakadályozni, hogy a miniszter a Káldi-féle órák és ékszerek közül többet kiemeljen, aki aztán ezeket elismervény ellenében magához vette (18 vagy más források szerint 20 tétel). Ezt, mint „letéti csomagot” Rajniss a nemzetvezető, Szálasi részére továbbította: a nyilasok a német vezetők megvesztegetésére szánták e mutató darabokat, melyek közül nem mindegyik volt muzeális értékű tárgy. Maga a probléma azonban nemcsak abból adódott, hogy magántulajdonú tárgyakat kezeltek önkényesen, hanem néhány műalkotás akkor már a Magyar Történelmi Múzeumot illette, Káldi elhatározása szerint. Ezzel akkor senki sem törődött.

Miután Rajniss megdezsmálta Káldi műkincseit, a kis láda megmaradt tartalmát Csánky egy másik ládába (CXXIV. sz.) pakolta bele, amit a többi ládával együtt az amerikai hatóságoknak adott át. A láda le volt szegelve, végig bontatlan maradt, úgy adták át, érintetlenül. A jegyzékről Csánky másolatot nyújtott át George W. Granville amerikai tisztnek, aki a műkincsek védelmét átvette. Csánky felkérte az amerikaiat arra is, hogy helyezze biztonságba a Rajnissnál, Szálásinál előforduló tárgyakat, de az eredményről semmiféle visszajelzést nem kapott.⁷⁰

A II. világháború után az elhurcolt, megsemmisült műkincsek felkutatására külön miniszteri biztost – Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosa – neveztek ki, nyugállományából visszahívva Jeszenszky Sándort (1886–1957).

A II. világháború lezárását követően több, nemzeti szempontból jelentős magángyűjtemény – köztük Káldi Jenő műtárgyainak sorsát is – bizonytalanak minősítették,⁷¹ és valószínűnek tartották, hogy nyugatra szállították őket.⁷² A túlélők, örökösök formanyomtatványt kitöltve vagy egyszerű levélben jelezték a károkat, összeállítva az eltűnt javak listáját. Káldi Jenő testvérei és örökösei, Tivadar és Irén (Jassovitzné, Budapest, Pozsonyi u. 15.) töltötték ki azt a kérdőívet, amely a háborús események következtében a magánvagyonokban bekövetkezett károk felmérésére, regisztrálására szolgált, és megtették bejelentésüket Káldi gyűjteménye veszteségeivel kapcsolatban.⁷³

Jeszenszky Sándor miniszteri biztos az elveszett, elhurcolt tárgyak mindegyikéről külön kartont készíttetett, külön a tárgy típusa és tulajdonosa szerint, s kéziratos is összeállított a felkutatandó műértékekről. Ennek kiadására, publikálására csak részlegesen, és csupán évekkel később került sor, de csak a közgyűjtemények kárait közzé téve, a magángyűjteményi értékekről készült feljegyzéseket nem, ámátor ebben a listában bőven szerepelnek Káldi tárgyai is. Iparművészeti kollekciónak kárait illetően az összeállítás alapját a Faragó Ödön által 1933-ban felfektetett műtárgylistá jelentette.⁷⁴ A bejelentett tárgyak utáni kutatás a miniszteri biztosság fő feladata volt.

Káldi esetében az egyik kiindulópont a Káldi Irén által bemutatott jegyzőkönyv⁷⁵ volt, Csánky aláírásával, az Ipolyság melletti házból elvitt javak (arany tárgyak, ékszerek) listájával. Ezek hollétéről több ízben érdeklődött Jeszenszky Csánkynál.⁷⁶ A kapott válaszok alapján felsejlett – amint a fenti történetből már láttuk –, hogy nyugatra kerültek az ipolysági műkincsek is. Németország és Ausztria megszállt

övezeteiből lassanként, hosszú procedúrát, bizonyítási eljárást követően kerültek vissza műkincsek Magyarországra. A Szépművészeti Múzeumba érkeztek meg a külföldre kivitt magyar magángyűjteményi és közgyűjteményi műtárgyak, amelyeket egyébként a Szépművészeti Múzeum anyagával együtt vittek nyugatra. Németország amerikaiak által ellenőrzött területeiről 1946 decemberében jött meg az ún. Műkincsvonat, majd 1947 áprilisában az ún. Ezüstvonat. Németország amerikai megszállási övezetéből érkezett vissza a kemencei vadászlakból elhurcolt tárgyak kisebb része is.

A nyugatról visszatért ládák kicsomagolása, a listák ellenőrzése a Szépművészeti Múzeumban történt meg. A magántulajdonú javakat a miniszteri biztosság visszatartotta a saját helyiségeiben, de kezdetől fogva eltökélt volt azon irányban, hogy ezeket – a jogtulajdonos vagy örökösének bizonyítékai alapján – visszaadja a jogos tulajdonosoknak. A visszaadás hosszú és bizonyításokkal terhes folyamat volt. A miniszteri biztos kiértékelte az érintetteket. Nekik a magántulajdonú tárgyakat illetően igazolniuk kellett a tulajdonlást (írásbeli dokumentumokkal vagy szemtanúk állításai alapján), és bejelenteni igényüket a visszaszármaztatás iránt. A tulajdonjog igazolását követően a Pénzügyminisztérium, az Igazságügyi Minisztérium és a Gazdasági Főtanács képviselőiből álló bizottság – a miniszteri biztos előterjesztésére – adta birtokba a tárgyakat, azaz írásbeli birtokbaadó határozat született. Ezután – amennyiben a hazaszállítási illetéket valamint a becslési díjat az igénylők befizették –, adhatta ki Jeszenszky miniszteri biztos a tulajdonosnak, az igazolt örökösnek a tárgyakat. (A felbecsült műtárgyak értékének 10 %-át ki kellett fizetni a tulajdonosnak vagy örökösének az állam részére, továbbá a műbecslésért a szakmúzeumoknak /főként a Szépművészeti, esetenként az Iparművészeti Múzeumnak/ 1 %-ot.) A miniszteri biztos szorosan együtt dolgozott a Pénzügyminisztérium alatt működő, a kihurcolt értékek visszaszerzése céljából megalakult önálló szervezeti egységgel, a Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztályával.

A fent vázolt folyamatot végig kellett követnie a Káldi család életben maradt tagjainak is. 1948. január 17-én a Pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya átvevő bizottsága ülésén határozat született néhai Káldi Jenő tárgyainak birtokba adásáról, minthogy a Jassovitzné Káldi Irén által feltárt bizonyítékok (Csánky-féle jegyzék bemutatása) alapján a szóban forgó visszaérkezett ékszerek, órák, egyebek minden kétséget kizáróan néhai Káldi Jenő tulajdonát képezték, és az örökösöket illették. Viszont az örökös személyének bizonyossága érdekében póthagyatéki eljárás lefolytatása volt szükséges. E határozatról 1948. május 3-án a Pénzügyminisztérium leiratban tájékoztatta a miniszteri biztost, Jeszenszkyt. Az ügymenet lebonyolításáig Káldi elhurcolt, ám visszakérült javai továbbra is a VKM kezelésében maradtak. A tárgyak értékbecslését az Iparművészeti Múzeum készítette (összesen 5210 Ft).⁷⁷ Május 25-én Jeszenszky megküldte a forgalmi értékbecslést a tárgyakról Káldi Irénnek.

Káldi Jenő hagyatéki ügyének tárgyalását már 1946-ban szorgalmazta dr. Lénárt Dezső budapesti közjegyző, s 1947. január 27-re ki is tűzték a tárgyalást. Az ismeretlen helyen tartózkodó örökös, Káldi Györgyöt (Káldi Jenő unokaöccsét, Tivadar testvére fiát) igyekeztek hirdetményileg is beidézni.⁷⁸ Többet – dokumentumok híján – a hagyatéki tárgyalásról, annak végkimeneteléről nem tudunk. Így bizonyára ezért is szükséges volt póthagyatéki tárgyalás lefolytatása, amely hónapokig elhúzódott. Az

1948. november 25-i határozat már nemcsak a birtokbaadás tényét rögzítette, hanem azt is, hogy a tárgyakat Jassovitz Lajosnénak kell kiadni, akit a jog szerinti örökösök átvétel tekintetében kellő meghatalmazással láttak el. A tárgyak vámkezelését követően (1949. január 7-ei igazolás róla) végre a Magyar Pénzügyminisztérium 92.171/1948 K.V.M.J. (Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya) és 296.768/948. sz. határozata alapján, 19 különféle műtárgyat adtak ki özv. Jassovitz Lajosné sz. Káldi Irén részére. 1949. január 8-án kelt az átvételi jegyzőkönyv, majd január 11.-i datálású az Iparművészeti Múzeum nyugtája, miszerint Káldi Irén a tárgyak becsléséért az 1%-ot (52,10 Ft) megfizette. A legértékesebb egy 2500 forintra értékelt arany szelence volt. A több évig elhúzódó átadási eljárás lezárását jelentette, amikor január 12-én Jeszenszky miniszteri biztos az átvételi jegyzőkönyvet megküldte a Pénzügyminiszternek, a megfelelő ügyosztálynak.⁷⁹

Mindenesetre az ipolysági listába foglalt 30 tételes vegyes ékszer, óra, műértéknek – amely összesen 82 darabszámot jelentett – mindösszesen a tételek kétharmadát sikerült meglelni és visszaszolgáltatni, a darabszámokat illetően viszont sokkal rosszabb volt az arány. Az a kézirat töredék, amely Jeszenszky Sándor munkájának eredményeként készült el, és listába foglalta az eltűnt, elhurcolt tárgyakat, jócskán tartalmazott Káldi-örökösöket illető darabokat is.⁸⁰

A fentiekén túl voltak a szőnyegek, összesen hat darab, amit Csánky – unikumnak tartván őket – 1944-ben azonnal az Iparművészeti Múzeum őrzésére bízott. Az Iparművészeti Múzeumba alig került be kényszerből zár alá vett zsidó műérték, a jellemző az volt, hogy a múzeumi vezetéssel kialakított jó kapcsolatnak köszönhetően a vészterhes időkben – vagy már korábban is – a műgyűjtők önszántukból bízták az intézmény megőrzésére értékesnek vélt javaikat. Az átvett hat darab Káldi-féle szőnyeg között volt az a három darab, ami már évekkel korábban a múzeum állagába átment, ám haláláig fenntartotta az adományozó az élvezeti és használati jogát. (Lásd fentebbi sorainkat). A másik három szőnyeget a múzeum az igazolt, törvényes örökösnek szándékozott visszajuttatni.⁸¹ Ez 1945. július 23-án megtörtént, amikor három darab szőnyeget (kettő selyem szőnyeg és egy spanyol szőnyeg, utóbbi mérete: 518/9x127 cm)⁸² adtak át Káldi Tivadarnak és özv. Jassovitz Lajosné sz. Káldi Irénnek.⁸³ Talán az egyik visszaadott keleti selyemszőnyeg ugyanaz volt, amit másik két darabbal együtt (perzsi szőnyegtöredék, Samarkand szőnyeg, 18. sz.) 1946-ban Káldi Irén az Iparművészeti Múzeumban letétbe helyezett – aztán utóbb visszakapott.⁸⁴ Ennek a letétbe helyezésnek tudományos kutatás lehetett a célja; bizonyítéka, hogy a selyem szőnyeget és a perzsa töredéket Csányi Károly, az Iparművészeti Múzeum volt igazgató öre tanulmányozás és megőrzés céljából átvette, egy átvételi jegyzék tanúsága szerint, 1946. március 30-án.⁸⁵

A pár darab ékszeren, apró tárgyon és az előkerült néhány szőnyegen kívül még festményeket kaptak vissza a II. világháborút követően a család tagjai. Egyrészt az Angliában kiállított alkotások érkeztek meg,⁸⁶ másrészt pedig Káldi-képeket hoztak vissza Ausztria amerikai megszállási övezetéből, Linzből. Az 1948. május közepén hazaérkezett (május 21–22-én felbontott) szállítmányból hat darab Káldi-festmény visszaadásáról a pénzügyminiszter által a nyugatról visszaszállított magánjavak birtokbaadására kiküldött bizottság hozott határozatot (296.276/1948. K.V.M.J. számú határozat, 1948. nov. 30-án), megfelelő tulajdonosi bizonyítékok alapján.

12. Könyvtábla, aranyozott réz relief, 1632

Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz: 19588

Vásárlás az Iparművészeti Múzeum részére, Káldi Jenő adományából, Layer Károly emlékére

Néhai Káldi Jenő örökösei képviselőjében Káldi Tivadar nehezményezte a két Bogdány festmény becslési díját, amely után az illetéket le kellett róni. Jeszenszky Sándor miniszteri biztos Altstädter József műkereskedőt kérte fel a képek reális értékbecslésére, ami valóban a piaci értéket jelentette: az eszmei érték hatodát tette ki, azonban⁸⁷ ezt a becsértéket a Pénzügyminisztérium elutasította, miszerint nem a forgalmi, hanem a belső érték számít.⁸⁸

A hazahozatali illeték fejében az örökösök a Londonból kiállításról hazahozott egyik képet, Szőnyi István: *Hazafelé* című festményét ajánlották fel a Szépművészeti Múzeumnak, majd a kiadási zárlat alól feloldották a Linzből hazajött képeket. 1949. június

20-án átvételi jegyzőkönyvben rögzítették az átadás tényét, amely a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága hivatali helyiségében, dr. Fügedi Erik miniszteri biztos jelenlétében megtörtént. (Ekkorra már megszűntették az elhurcolt javak miniszteri biztosságát.) Káldi Irén büntetőjogi felelőssége tudatában kijelentette, hogy a nevezett tárgyak a Káldi örökösök tulajdonai, és fentiekkel kapcsolatban a továbbiakat illetően semminemű követelése nincs, a jelenlegi állapotukban veszi át a képeket, magyar festők alkotásait.⁸⁹

1949. június 23-án kelt egy másik átvételi elismervény, Káldi Irén ismét hat festményt vett át.⁹⁰ Azonban ez is csak töredéke volt az egykori vagyonnak, hiszen Káldinak – a jólétesült és már idézett dr. Tihamér Lajos szerint – Rippl-Rónai József, Fényes Adolf, Szőnyi István, Markó Károly, Ferenczy István, Szinyei Merse Pál, Bihari János, Munkácsy Mihály, Paál László, Glatz Oszkár, Rudnay Gyula etc. képei voltak. Megemlítendő még Deák Ébner Lajos is, aki *Holdas est a Tiszán* című képével képviseltette magát. Ezekhez még azt is hozzátehetjük, hogy Bogdány Jakabtól összesen négy festménnyel rendelkezett, de abból két darab végül nem került elő.⁹¹

A Szépművészeti Múzeumnak Káldi által már korábban odaajándékozott Fényes Adolf (*Mákoskalács*) és Rippl-Rónai alkotás (*Bretagne-i ivóban*) szintén Ausztria amerikai megszállási övezetéből (Linz) érkezett haza. E művek természetesen a Szépművészeti Múzeumot illették, a bemutatott szerződés alapján, miszerint a képeket Káldi Jenő a Szépművészeti Múzeumnak adományozta, s ennek megfelelően hoztak határozatot 1948. október 7-én a visszajuttatásukról, majd a múzeum át is vette őket.⁹² Megjegyzendő, hogy amikor a Szépművészeti Múzeum a nyugatról visszatért művekből 1948-ban válogatást mutatott be, a kiállításon szerepelt Fényes Adolf: *Mákoskalács* című alkotása is.⁹³

1949-ben Bogyay Tamás, aki a Pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak Osztályának megbízottjaként Németországban igyekezett a magyar műkincseket felderíteni, minisztériumi engedély birtokában felhatalmazást kapott magánkutatásokra is. Ennek érdekében azoktól a tulajdonosoktól, örökösöktől, akik érintettek voltak a nyugatra került műkincs-történetben, angol nyelvű és közjegyző által hitelesített megbízást kért, hogy ügyeikben teljes hatáskörrel járhatson el. Köztük volt Káldi Jenő ügye is. Fügedi Erik, a Veszélyeztetett Javak Miniszteri biztosa a fentiek értelmében levelet küldött Káldi Irénnek, 1949. augusztus 1-jén.⁹⁴ Arról, hogy végül is megkapta-e Bogyay Káldiétól a felhatalmazást, nincs adatunk.⁹⁵

EPILOGUS

Továbbra is számos nyitott, megválaszolatlan kérdés maradt Káldi Jenő életével, gyűjteményével, valamint műtárgyainak korai és további sorsával kapcsolatban. A testvérek által öröklött műtárgyak még 1957–58-ban is úgy szerepeltek, mint Káldi Jenő egykori műkincsei. 1957-ben az iparművészeti tárgyakat az Iparművészeti Múzeum megfelelő szakértői felbecsülték. Káldi Tivadar az alábbi értékelendő tárgy-csoportokat sorolta fel: keleti szőnyegek, antik hímzések, külföldi csipkék, festmények (Barabás-portré, Lotz, Iványi-Grünwald, Fényes Adolf, Mendlik, Csók, Pólya, Vaszary), valamint

vitrintárgyak, aranszelence, sőt 2 db. brilliáns.⁹⁶ Részletesen nem tért ki minden tárgyféleségre, ám a becslésből kiderül, hogy órák is voltak, amiket a szelencékkel együtt egységes aranyáron értékeltek. Összességében egy jelzett japán elefántcsontfaragványt (kagylóárus) és négy szőnyeget tartottak kiemelkedő műértékűnek. Utóbbiakat, 1957-ben egy 19. századi Samarkand szőnyeget, majd 1958-ban a többi három szőnyeget – két 16. századi Ispahan-szőnyeget, valamint a családnak 1945-ben visszajuttatott keleti selyem szőnyeget (Keshan, 19. sz., mérete: 415x300 cm) – védetté nyilvánították.⁹⁷ Vélhetően ekkortájt már elhunyt Káldi Irén,⁹⁸ ugyanis az említett javakat mind Káldi Tivadar birtokolta. Az ő örököse, Káldi Éva (1918–1994) férjezett Lázárovits Lászlóné volt, 1966-ban eladta a védett Keshan szőnyeget.⁹⁹ Két 16–17. századi perzsa szőnyeget 1973-ban Lázárovitsné eladott az Iparművészeti Múzeumnak (Itsz: 73.185 /lásd FLT 11609/ illetve 73.186).

Különösen érdekes Káldi egyik legjelentősebb festményének, Munkácsy Mihály *Fasor* című képének (1873, vászon olaj, 55,5x38 cm) a sorsa. 1936-ban szerepelt a Nemzeti Szalon „Júniusi hetek” Magyar mesterművek című kiállításán. A II. világháborúban, a vészkorszak előtti utolsó Szépművészeti Múzeum-béli kiállítást (miként emlékirataiban Csánky Dénes részletezi is) Munkácsy Mihály emlékének szentelték, majd ezt követően, 1944. március 18.-án zárt be a múzeum. Ezen a bemutatón kiállították a *Fasor* című képet is, ám a műalkotás vélhetően nem került vissza rögtön a tulajdonosához, hanem 1944. novemberében, Csánky Dénes irányításával a Szépművészeti Múzeum féltett műalkotásaival együtt menekíthették.¹⁰⁰ (Például Vida Jenő tulajdonából négy Munkácsy-képet szállítottak nyugatra,¹⁰¹ amelyek aztán Linzből, az amerikai megszállási övezetből érkeztek vissza Magyarországra.) A *Fasor* című Munkácsy-kép Káldi-örökösöknek való visszajuttatásáról nem ismert átvételi jegyzék. A festményt 2002 áprilisában a Mű-Terem Galéria 10. aukcióján 112. szám alatt 12 millió forintos kikiáltási árral indították, és az árverés egyik fő műveként, az 1873-ban Barbizonban készült mű 44 millióért ment el. A kép Munkácsy kitűnő alkotása, amely legtermékenyebb időszakában, 1873-ban született. A háttérteret beragyogó fény és a színfoltok a festő sziporkázó tehetségéről és természetbéli élményeiről tanúskodnak.

Két további, egykor a Káldi-gyűjteményhez köthető Munkácsy-alkotás – *Pihenés az erdőben* illetve *A zongoralecke* – 1962-ben vétel útján került a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum birtokába. A minisztérium vásárolta meg, és helyezte el az intézményben.¹⁰² Egyelőre nem tudjuk, ki volt az eladó.

ÖSSZEZÉS

Káldi nem tartozott a pénzarisztokrácia legfelsőbb köreihez, ám a maga korában befolyásos üzletember volt. Sajátos életutat járt be. Apró, Vas megyei településről, kispolgári zsidó családból indulva, önmaga erejéből jutott vezető pozícióba, és bizonyos területen (autógyártás) meghatározó szerepet játszott. Személyiségét ugyan nem ismerjük, de ez az út vasakaratról, céltudatosságról, és határozottságról árulkodik. Az is figyelemreméltó, hogy a 20. század elején újdonságot jelentő autóiparba kapcsolódott be, a modern kort meghatározó autógyártásba, majd a szintén újdonságot jelentő –

részint általa és vele induló – budapesti taxizásba. Mindegyik terület újdonság volt a maga idejében. A pénzügyi életben mindig megmaradt a befektetések területén, ám mint multipozicionista természetesen ő is több igazgatóság tagja volt. Ugyanakkor földbe, birtokba nem fektetett tőkét, s nem terjeszkedett más ipari, kereskedelmi területek felé sem, megmaradt mindvégig az autógyártás világában. Elért pozíciójához, életmódjához illő villát építtetett a Gellérthegyen, s elsősorban ennek berendezéséhez vásárolta műtárgyait. A korabeli zsidó gyűjtőkhöz hasonlóan előszeretettel gyűjtötte a 19–20. századi magyar alkotók festményeit. Önálló, sajátos gyűjtési koncepciót – részint a dokumentumok hiánya miatt – nem fedezhetünk fel nála. Csupán azt, hogy a kollekciónak voltak meghatározó, hangsúlyos részei, így a képek mellett az óra- és a keleti szőnyeggyűjtemény. Káldi életéhez szervesen hozzátartozott a művészeti mecénatúra és a szegények, elesettek támogatása. Nemcsak a pénz megszerzéséhez értett, hanem foglalkoztatta annak megfelelő befektetése, és a szociális támogatások ügye is, talán éppen egykori szülőfalujára, az ottani életre emlékezve vissza.

Egy mára szinte elfeledett, egykor befolyásos, nagy jövedelemmel, villával és vadászlakkal rendelkező üzletember életének fő vonalait követtük, ám ez is csak apró mozaikokból állt össze. Káldi Jenő élete tragikus véget ért, villája és vadászlaka sincs már meg, műtárgyai szétszóródtak, sorsuk zömmel követhetlenné vált; Sic transit gloria mundi. Emlékét múzeumi adományai, múzeumba került műtárgyai őrzik tovább.

JEGYZETEK

1. Ez a következtetés Kozma Antal emlékiratain alapul, akinek anyai nagatyja testvére volt Káldi édesapjának, s így édesanyja Káldi Jenő unokatestvére volt. *Kozma* 1995, 27–28.
2. www.geni.com – *Adam Robert Brown* adatai szerint
3. Káldi Jenő testvére, Káldi (Kohn) Tivadar esetében az a megjegyzés szerepel, hogy 1892-ig volt a neve Kohn. Lásd: *Gulyás* 1995, 81. hasáb.
4. A család geneológiáját tartalmazó web-oldal (www.geni.com) életrajzi adatokat is közöl. Ennek forrásait nem közlik, így az életrajzot egyértelműen hitelesnek elfogadni nem tudjuk. Eszerint 1910-ben két évig a Benz Co. cég magyarországi képviselőjeként dolgozott Budapesten. 1913-tól az I. világháború végéig, 1918-ig Nagyváradon a MAG Auto Mfg Co. igazgatója, 1918-1944 között pedig az AutoTaxi vállalat igazgatója volt.
5. *A Bánya* 1913. november 16. VIII. évf. 46. sz.
6. Káldinak az autógyárak élén betöltött szerepéről, a hazai autógyártás kezdeteiről lásd: *Bálint* 1974, 235–261.; *Bálint* 1979, 385–491.; valamint *Jenei Károly*: A fináncnöke szerepe a magyar gépjárműgyártás és a gépjárműközlekedés létrehozásában 1905–1944. *Levéltári Szemle* 1977/3. 565–588.
7. <http://www.autoszektor.hu/hu/content/100-eves-fotaxi-az-első-autok-megjelenese-2>:
Igazgatósági tagok lettek: Gróf Károlyi Imre, örgróf Pallavicini György, Rechnitz Béla, Ország Róbert, Fischl Ignác, Haltenberger Samu, Káldi Jenő és Pikler Károly. Rechnitz Béla indítványára az igazgatóság elnökévé gróf Károlyi Imrét választották, az elnök indítványára a vezérigazgatói teendők ellátásával Haltenberger Samut bízták meg. Káldi a BFL-ban lévő iratokban különféle cégek képviselőjeként is megjelenik. 1917: Österreichische Benz Motoren Gesellschaft m.b.H. igazgatója, 1918. Descheichsiebe Bern-Motorien Gesellschaft M. B. N. cég üzletvezetője.
8. Fischer Adolfné 1910-re az V. Dorottya utca 9. szám alatt építtette fel a ma is meglévő bérházat, amit Ágoston Emil tervezett.
9. A 30 éves Szürketaxi 1913–1943. Budapest, 1943; *Lencsés Csaba*: Világújdonságot hozott a 100 éves budapesti taxi. http://www.vezess.hu/magazin/100_eves_budapesti_taxi/44320/ (2015. augusztus

- 16-i letöltés); Budapest gyarai <http://budapestcity.org/02-tortenet/Budapest-gyarai/index-hu.htm> (2015. augusztus 16-i letöltés);
10. *Hídvégi 2013*, 37–38.
11. A Haltenberger családi uralom kizárólagosságát sikerült keresztülvinni az Autótaxi rt. arizálásával. *Huszedik Század* 1939. június. www.huszedikszazad.hu (2015. március 25-i letöltés)
12. Jánosháza. Fordította: *Susan Geroe*. www.jewishgen.org (2015. március 26. letöltés)
13. 1922. október 19. MTI hír
14. 1926. január 4. MTI hír
15. 1932. március 29. MTI hír; 1932. július 22. MTI hír; 1932. november 4. MTI hír; 1939. december 15. MTI hír
16. 1936. március 18. MTI hír
17. 1940. április 12. MTI hír
18. 1928. november 7. MTI hír
19. 1933. február 11. MTI hír
20. 1937. március 20. MTI hír
21. 1938. január 11. MTI hír
22. 1930. június 1. MTI hír
23. 1936. július 30. MTI hír
24. 1943. december 4. MTI hír
25. 1923. február 12. MTI hír
26. *Automobil – Motorsport* 1926. július 25.
27. Nemzeti Szalon vonatkozó katalógusai, lásd: Hungaricana Adatbázis
28. 1927. február 3. MTI hír
29. 1937. december 27. MTI hír
30. A Nr. 6-os öltözőben, egy pályakezdő komikánál: Márkus Emiliánál. *Huszedik Század* 1937. január (2015. június 10-i letöltés)
31. *Tóth* 1970. 336.
32. 1925. február 28. MTI hír
33. *Tóth* 1970. Káldiról csupán festmény-adományait sorolja fel.
34. *Petrovics* 1940, 272.
35. *Petrovics* 1935, 183.; Lásd: Báró Kohner Adolf gyűjteménye. Az Ernst-Múzeum aukciói XLVIII. Budapest, 1934. 146. sz. – Hollósy Simon: *Kaszáló* c. műve.
36. Iparművészeti Múzeum ltsz: 16150 (törölve 1962-ben)
37. Iparművészeti Múzeum ltsz: 19588. A tárgyról lásd *Szilágyi* 1984, A 15–27., 8. kép.
38. Iparművészeti Múzeum Adattár 1937/81, 1939/123, 182
39. *Kránitz* 2013, 95.
40. A Rezeda utca 6. sz. alatti villa tervei megtalálhatók Budapest Főváros Levéltárában, BFL XV. 17.d. 329.
41. *Horváth* 2013, 227–242.
42. MNL OL XIX-I-12-846-1947
43. Reprodukció: *Művészet* 1914. 1. szám; jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria őriz egy 160 cm magas példányt.
44. *Csányi* 1926, 410.
45. Az Ernst-Múzeum aukciói. XXXI. Gróf Teleki Sámuel hagyatéka, valamint Dr. Bakonyi Károly gyűjteményéből és más magánbirtokból származó festmények és műtárgyak. Budapest, 1926. 248. sz.
46. *Magyar Iparművészet* 1907. 114. p.
47. Kétoszlopos Kula imaszőnyeg, Kisázsia, XVIII. sz. első fele. *Layer – Mihalik – Csernyánszky* 1935. 112. sz. Illusztrálva: XV. tábla; Negatív: Iparművészeti Múzeum Adattár NLT 4921
48. Szőnyeg, Perzsia, XVI. sz. 2. fele: *Layer – Mihalik – Csernyánszky* 1936. 24. sz.; Fotó: Iparművészeti Múzeum Adattár FLT 11609; Közölve: *Jajczayné Kanyó* 1938, IX. tábla. Iparművészeti Múzeum, ltsz: 73.185
49. *Takács* 2012, 240., továbbá Ernst Múzeum kiállításai, 1921-től – lásd: Hungaricana Adatbázis
50. Részletesebben lásd: *Éber* 1907, 57–95.
51. MNL OL XIX-I-12-197-1947

52. Az Ernst-Múzeum aukciói XLVII. 1. rész. Jánoshalmi Nemes Marcell magyar képgyűjteménye. Budapest, 1933. 16. sz. képe közölve: V. képtáblán.
53. *Németh – Radványi 2011*, 14. kép.
54. Iparművészeti Múzeum Adattár 1930/141, 153
55. Iparművészeti Múzeum ltsz: 18226
56. Az Ernst-Múzeum aukciói. XXXI. Gróf Teleki Sámuel hagyatéka, valamint Dr. Bakonyi Károly gyűjteményéből és más magánbirtokból származó festmények és műtárgyak. Budapest, 1926. 244. sz.: Nagy Usak szőnyeg, sötétkék tükrét sárgás indákkal kapcsolt palmetták töltik ki. Közepén nagy, piros alapú, levelekkel szegett kék-sárga, arabeszkes díszű medaillon. Sarkaiban hasonló díszű kék alapú negyed medaillonok. Piros keretében íves levelek közt palmetták sorakoznak. Anatólia, XVI. sz. Méret 325x250. Illusz. XXIII. t. – Iparművészeti Múzeum ltsz: 18227. Káldi ajándékként kiállítva: *Layer – Mihalik – Csernyánszky 1935*, 12. sz.
57. Iparművészeti Múzeum ltsz: 18228 – ezt a szőnyeget törölték a múzeum nyilvántartásából.
58. Iparművészeti Múzeum Adattár 1933/122; Az Iparművészeti Múzeumban nem található meg az 1933-ban iktatott 246. számú, szintén tárgykörbe vágó irat. Debreczeni-Droppán Béla információja szerint ez a Magyar Nemzeti Múzeumban sincs, ahol egyébként Káldival kapcsolatos okirat nem lehet fel.
59. Gr. Zichy István főigazgató levele az MNM Tanácsának (1944. május 5.), az 1600/1944 M. E. sz. rendelet értelmében – MNL OL XIX-I-12-779-1947
60. Három említett műtárgy az 1933-ból származó leírásban szerepel: az ebédlőszobában: nagy ezüst kancsó, trébelve és ezüst pénzekkel beeresztve, német, 17. sz.; szalon fali vitrinben: násfa csokorformában fekete zománclap csipkeornamenttel, közepén szép smaragd, a négy oldalon aranyba foglalt lapos csiszolt gyémánt, négy irányban és a csüngő orientális gyöngyökkel, 18. sz.; szalon fali vitrinben: kalpagdísz (forgó) aranyból készítve, áttört ornamentikával, színes kövek és zománccal, magyar, 17. sz. eleje. – A Phaeton bukását ábrázoló francia kandallóóra rendkívüli darab lehetett, ilyen volt gr. Pálffy János tulajdonában: elérvezve: Nachlass János Graf Pálffy I. Teil. Auktionskatalog. Wien, 1921. 75–76. 434. sz. és kép.
61. Lásd: 48. jegyzet. Az Iparművészeti Múzeum Adattárában lévő fénykép (FLT 11609) hátoldalán Csányi Károly, a múzeum egykori igazgató öre kézírásával olvasható: „India, XVII. sz. Káldi”
62. M. Kir. Minisztérium 1600/1944. M. E. sz. rendelet, lásd: *Budapesti Közlöny* 1944. április 16. 85. sz.
63. M. Kir. Minisztérium 1830/1944. M. E. sz. rendelet, lásd: *Budapesti Közlöny* 1944. május 25. 117. sz.
64. MNL OL XIX-I-12-197-1947: Káldi Jenő testvérei és örökösei, Tivadar és Irén (Jassovitzné, Budapest, Pozsonyi u. 15. IV. 3.) töltötték ki azt a kérdőívet, amely a háborús események következtében a magánvagyonokban bekövetkezett károk felmérésére, regisztrálására szolgált, és megtették bejelentésüket Jeszenszky Sándornak, az elhurcolt javak miniszteri biztosának.
65. MNL OL XIX-I-12.: *Csányi Dénes*: Emlékirat a magyar művészeti kincsek megóvása tárgyában
66. Peröcsény–Csarnavölgyben valóban volt vadászkastély (lebontva), azonban ez Huszár családhoz köthető. „Amikor 1875-ben a galánthai Esterházy család hercegi ágának itt elterülő hitbizományát felosztották, baráthi Huszár István Vámosmikolát és Peröcsényt vásárolta meg. Fia, Béla ezeken a birtokokon alapította meg a Huszár család saját hitbizományát, melynek területe 4401 hold volt. Csarnavölgy-pusztá Vámosmikola és Peröcsény között terül el, itt épült fel a Huszár család vadászkastélya.” (Virág Zsolt) A kastélyról fennmaradt kép: *Ladányi 1934*, a 272. oldal utáni számozatlan képoldal egyikén. Az 1935-ös gazdacímár még Huszár Tibort említette tulajdonosként, Káldi Jenőt nem tüntette fel. Virág Zsolt szíves közléseért ezúton mondok köszönetet.
67. *Dr. Koczó József: 70 éve történt – Reitinger László története.* <http://perocsenybaratai.hu> (letöltve: 2015. március 31.)
68. MNL OL XIX-I-12-110-1948: 1944. június 14-én Ipolyságon a főszolgabírói hivatalban jegyzék készült Káldi Jenő műtárgyainak átadásáról, helyi hatóságok részvételével. Aláírták: dr. Lékay Géza pénzügyigazgató (minisztérium alkalmazásában), dr. Pályi Pál főszolgabíró, dr. Patakfalvy Miklós szolgabíró, Bagonya Mária vármegyei díjnok és Csányi Dénes.
- Jegyzőkönyv – Káldi Jenő műtárgyainak átadása*
1. 5 darab ismeretlen gyártmányú /régiség/ arany zsebóra
 2. 5 darab ismeretlen gyártmányú /régiség/ aranyóra
 3. 3 darab duplafedelű /régiség/ aranyóra, 1 darab lánccal
 4. 28 darab ismeretlen gyártmányú aranyóra különböző nagyságban

5. 1 darab duplafedeles szív alakú arany zsebóra
6. 1 darab tokba épített arany sétáló óra
7. 1 darab vallásos ereklye /arany/
8. 1 darab arany szelence fedeles
9. 7 darab arany köves és igazgyöngyös bronz
10. 1 darab nyakék selyemszalaggal
11. 1 darab aranytű
12. 1 darab díztör tokkal
13. 1 darab arany szivardoboz bársonyokkal
14. 1 darab asztalkép (Szt. Mihály)
15. 1 darab kép, aranyozott farámával
16. 1 darab elefántcsontból faragott kép
17. 1 darab elefántcsontból készült szobor
18. 3 darab díszes szalag
19. 1 darab piros színű aranyozott díszítésű pohár
20. 1 darab sárga színű régiség pohár
21. 3 darab majolikából készült szelence
22. 1 darab elefántcsont faragott szelence
23. 3 darab elefántcsont legyező
24. 1 darab üveg szelence (kicsi)
25. 1 darab majolika betétes arany cigarettatárca
26. 1 darab aranyból készült szelence ötvözött
27. 1 darab sárga arany födeles szelence
28. 1 darab arany fődél nélküli kis szelence (óratok)
29. 1 darab elefántcsont szobor
30. 1 darab barokk kehely, régiség
31. 1 darab 380x285 cm színes mintás faliszőnyeg
32. 1 darab 415x320 cm mintás selyem perzsaszőnyeg
33. 1 darab 335x223 cm mintás szőnyeg (bélelt)
34. 1 darab 347x145 cm mintás szőnyeg (bélelt)
35. 1 darab 554x176 cm mintás szőnyeg
36. 1 darab 248x145 cm mintás bélelt szőnyeg

A tárgyak esetében feltüntették a 2726/1944 kig.sz. alatt iktatott csendőri jelentés mellékletét képező bűnjel jegyzékek számát is. Jeszenszky Sándor külön információkat kért és kapott Pályi Páltól, dr. Lékay Gézától, 1948. áprilisában és májusában – levelezésüket lásd: Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága, MNL OL XIX-I-13-738-1949

69. Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága, MNL OL XIX-I-13-738-1949

70. MNL OL XIX-I-12- 91-1948, továbbá Csánky emlékirataiból idevágó részlet: „Hiába figyelmeztettem Rajniss, hogy a tárgyak között néhány díszű már a Történeti Múzeum céduláját viseli a hagyományozó Káldi elhatározásából. A kiemelt tárgyakról azonban általa sajátkezűleg írt elismervényt illetve jegyzéket sikerült szereznem.”

71. MNL OL XIX-I-12-107-1946; Jeszenszky Sándor kormánybiztos a miniszternek, Ortutay Gyulának több rendben összeállította a valószínűleg németek, náciak által nyugatra hurcolt kincsek listáját – megemlítve Káldi Irén bejelentése alapján: 1944 márciusában a budapesti XI. Rezeda u. 6. szám alatti házból a német megszállás alatt magyar festmények tűntek el. – lásd: MNL OL XIX-I-12-585-1947, továbbá: MNL OL XIX-I-13-1. tétel (5. doboz):

1.	Bihari Sándor: <i>Genrekép</i> (Guttman Henriktől véve)	500 Pengő
2.	Bogdány Jakab 4 darab madár és baromfi csendélet	32000 P
3.	Canon, Hans: <i>Magyar juhász</i>	2000 P
4.	Csók István: Figurális kép	1000 P
5.	Fényes: <i>Csendélet</i>	1000 P
6.	Ferenczy Károly: Figurális kép	2000 P
7.	Ferenczy Károly: Figurális kép	2000 P

8.	Glatz Oszkár: Figurális kép	800 P
9.	Munkácsy Mihály: <i>Tájkép</i>	3000 P
10.	Paál László: <i>Tájkép</i>	3000 P
11.	Pásztor János: <i>Elűzött</i> , márvány szobor	3000 P
12.	Rippl-Rónai József: Figurális kép	1000 P
13.	Rippl-Rónai József: Holland témájú figurális kompozíció	2000 P
14.	Rudnay Gyula: <i>Tájkép</i>	800 P
15.	Szentgyörgyi István: Bronzszobor	2000 P
16.	Szinyei Merse Pál: <i>Erdő széle</i> , 80x100 cm szign.: l. b.	6000 P
17.	Szőnyi István: <i>Falusi házak</i>	1000 P
18.	Vaszary János: Figurális mű	800 P

72. MNL OL XIX-I-12-585-1947, 846-1947

73. MNL OL XIX-I-12-197-1947

74. Szépművészeti Múzeum Irattárában található meg a kéziratos töredék.

75. Jeszenszky 1947. november 28-án kelt levelében kérte Káldi Irént, hogy a jegyzőkönyvet Káldi Jenő ékszereinek átvételéről, amit 1944-ben Csánky vett fel, másolatban juttassa el hozzá – (MNL OL XIX-I-12-814-1947.) Másik levelében Jeszenszky arra kérte Káldi Irént (kelt 1948. január 2.), hogy n. Káldi Jenő kikért műtárgyai ügyében keresse fel hivatalában. Az iraton: tollal, felkiáltójellel: Hagyatéki végzés! – MNL OL XIX-I-12-5-1948

76. MNL OL XIX-I-12-364-1947: Csánkynak felvetett kérdések Domán Andreán keresztül. Ugyanezen kérdéssor, Bogyay Tamáson keresztül Csánkyhoz intézve – MNL OL XIX-I-12-618-1947; MNL OL XIX-I-12-789-1947

77. Iparművészeti Múzeum 1947/87 – lásd: MNL OL XIX-I-12-14. dosszié

78. BFL VII.6.a. 1946/10477

79. MNL OL XIX-I-12-169-1948; ehhez kapcsolódik még: MNL OL XIX-I-12-188-1948, MNL OL XIX-I-12-190-1948; MNL OL XIX-I-12-12-1949 – A visszaadott iparművészeti tárgyak listáját lásd az I. mellékletben. További vonatkozó irat: MNL OL XIX-I-13-988-1949.

80. A kézirat a Szépművészeti Múzeum Adattárában található. A II. mellékletben lásd a Káldi Jenő-gyűjteményből származó teteleket.

81. Iparművészeti Múzeum Adattár 1945/19

82. Az Iparművészeti Múzeumnak ajándékba adott spanyol szőnyeg mérete: 560x173 cm; ltsz: 18226; Hasonló XVI. századi kék-sárga spanyol szőnyege volt egy másik jeles gyűjtőnek, Perlmutter Alfrédnek is, lásd: FLT 19070

83. Iparművészeti Múzeum Adattár 1945/50

84. Iparművészeti Múzeum letéti leltárkönyv, 1. kötet, 1409-1410-1411. számok alatt; ceruzával bejegyezve: „kiadva”

85. Iparművészeti Múzeum letéti iratok dokumentációja

86. Káldi Jenő tulajdonából: Szőnyi István: *Hazafélé*, o. v. 86x140 cm; Fényes Adolf: *Golgota* o. v. 50x70 cm; Koszta József: *Virágcsendélet* o. v. 50x40 cm; Iványi-Grünwald Béla: *Virágcsendélet* o. v. 80x60 cm – MNL OL XIX-I-12-369-1948

87. Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága, MNL OL XIX-I-13-738-1949

88. MNL OL XIX-I-12-12. dosszié: Felvetette a Pénzügyminisztérium, hogy a tartozást készpénz helyett a hazaszállított javakkal is ki lehet egyenlíteni.

89. MNL OL XIX-I-12-432-1948: Iványi Grünwald Béla: *Kecskeméti országút*, 74,5x100,5 cm; Bogdány Jakab: *Baromficsendélet*, 102,5x126,5 cm; Barabás Miklós: *Női portré*, 96x76,5 cm; Bogdány Jakab: *Macska a baromfiudvarban*, 104x126 cm; Csók István: *Sokác menyecske*, 46,5x32 cm; Lotz Károly: *Apolló*, 47x94 cm. Lásd még: MNL OL XIX-I-13-12. dosszié (7. doboz). Megjegyzendő, hogy a festmények a miniszteri biztosságnál maradtak, s majd az Elhagyott Javak Miniszteri Biztosa, Jeszenszky Sándor átadta Fügedi Eriknek, azzal a magyarázattal, hogy a tulajdonosok nem tudták elhelyezni őket – lásd: MNL OL XIX-I-13-770-1949 – végül Fügedi adta át.

90. MNL OL XIX-I-13-5. tétel (6. doboz):

1. Ismeretlen festő: *Női akt Bacchusszal*, o. v. 120x72 cm, sárga 63 ltsz.
2. Koszta József: *Virágcsendélet*, o. v. 50x40 cm, sárga 101. ltsz.

3. Fényes Adolf: *Golgota*, o. v. 52x75 cm, sárga 128. ltsz.
4. Ismeretlen festő: *Férfi arckép*, o. v. 72x58 cm, kék 25. ltsz.
5. Ismeretlen festő: *Női arckép*, o. v. 62x50 cm, kék 26. ltsz.
6. Ismeretlen festő: *Szt. Jeromos*, 17. sz. o. v. 92x62 cm, kék 107. ltsz.
91. Elhurcolt, megsemmisült műtárgyak kartonjai, MNG 24090/1998. 470-471. sz. Bogdány Jakab: *Két páva és más madarak*, o. v. 106x208 cm; *Vízimadarak és papagájok*, o. v. 106x208 cm. – lásd: *Pigler Andor*: Bogdány Jakab. Magyar Művészeti Írások 1941. LII. és LIII. tábla.
92. MNL OL XIX-I-12-363-1948, 370-1948
93. MNL OL XIX-I-12-263-1948
94. MNL OL XIX-I-13-7. dosszié: 788/1949, 810/1949 (7. doboz)
95. MNL OL XIX-I-13-17. dosszié: Megbízólevelet kapott Bogyay Tamás, de Káldi Irén nem volt köztük (7. doboz)
96. Iparművészeti Múzeum Adattár 1958-2-11
97. Iparművészeti Múzeum Adattár 1958-7-11
98. Káldi Iréntől volt egy leltárba vett szőnyeg az Iparművészeti Múzeumban, ám ezt törölték: iráni, 1900 körüli darab.
99. Iparművészeti Múzeum 1966/687 – Káldi Tivadar nevén védett szőnyeg eladása
100. Részletes visszaemlékezése Csánky Dénesnek erről az időszakról a MNL OL-ban található.
101. *Fejérdy 2014*, 46.
102. Gyarmati Gabriella (Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba) közléséért ezúton mondok köszönetet.

IPARMŰVÉSZEZET TÁRGYLISTÁK

I. MELLÉKLET

Káldi örökösöknek 1948. január 17. 22171/1948. KVMJ sz. alatt birtokba adatott. Az örökösök képviselője, Jassovitzné Káldi Irén 1949. január 8-án elvitte. – Iparművészeti Múzeum 1947/87 iratban foglalt lista. – Lásd még: MNL OL XIX-I-13-988-1949 irat, ennek leírásaival kiegészítve, zárójelbe tett szavakkal jelölve.

Ezüstvonat 1947. IV. 25-i bontás:

1. Csontlegyező faragott küllőkkel (Elefántcsont legyező vésett alakokkal)
2. Csontlegyező vitorláján vízfestésű városképpel (Elefántcsont legyező vésett tájképpel)
3. Legyező gyöngyház küllőkkel, pompás vitorláján allegorikus jelenet (mitológiai jelenettel)
4. Csontfaragvány vadászjelenettel (Elefántcsont relief vadászjelenet 14 alakkal)
5. Kínai csontfigura gyermekkel (Kínai elefántcsont szobor, férfi hátán gyerek, kezében kosár)
6. Kínai csontfigura, halász (Kínai elefántcsont szobor, 2 halász, egyik ül, másik áll)
7. Biedermeier, sárga üvegpohár (Sárga-fekete pohár mitológiai jelenettel)
8. Arany szelence XIV. Lajos stílusú
9. Necessaire arany foglalatban (Festett, arany empire szivardoboz bársony tokban)
10. Nyakkendőtü opállal (madárlábas mellő /sic!)

11. Óra, arany, sima számlappal, arany foglalatú hátlapján csíkos mezőkben vésések
12. Óra, arany, fonadékos füllel, hátlapján A. D. monogrammal
13. Órafoglat, arany, 18. század, domború díszitménnyel
14. Óra, arany, leányka zománc képével, 19. sz. k.
15. Óra, arany, virágcsokros zománcképpel, 19. sz. k.
16. Óra, arany, virágmintás zománchos hátlappal, 19. sz. k.
17. Óra, arany, árvácska idomú, zománccal díszítve
18. Óra, arany, domború vésett és trébelt hátlappal, 19. sz. m. f.
19. Óra, arany, pásztorleányka képével

II. MELLÉKLET

Elhurcolt és elveszett javak listája, kéziratos töredék magángyűjteményekről, Jeszenszky Sándor összeállítása, Szépművészeti Múzeum

V. Textilek

26. tétel: Flamand műhely, 16. sz. vége, Vadászjelenet állatalakkokkal, szövött kárpit, Verdure, gyapjú, 415x325 cm
27. tétel: Flamand műhely, 18. sz. Fragment alakokkal, szövött kárpit, gyapjú,
50. tétel: ANATÓLIAI, Usak szőnyeg, javított, 240x330 cm
51. tétel: ANATÓLIAI, Vázás Usak szőnyeg, 90x140 cm
52. tétel: ANATÓLIAI, Usak szőnyeg, 240x370 cm
57. tétel: ANATÓLIAI, Kula imaszőnyeg, 18. sz., 125x205 cm
58. tétel: ANATÓLIAI, Kula imaszőnyeg, sárga alapon, 19. sz.
59. tétel: ANATÓLIAI, Kula szőnyeg, vörös alapon, 120x180 cm
60. tétel: ANATÓLIAI, Kula szőnyeg, sárga alapon, 18. sz.
66. tétel: ANATÓLIAI, Jordesz imaszőnyeg, 18. sz. vörös tükörben kék mihrabbal
83. tétel: ANATÓLIAI, Erdélyi imaszőnyeg, 18. sz. vörös tükör, 120x160 cm
84. tétel: ANATÓLIAI, Erdélyi imaszőnyeg, 17. sz. vörös alapú mihrabbal, 120x155 cm
85. tétel: ANATÓLIAI, Erdélyi imaszőnyeg, 18. sz. eleje
86. tétel: ANATÓLIAI, Erdélyi imaszőnyeg, 18. sz. eleje, vörös alap, sárga szegély
90. tétel: KAUKÁZUSI, Karabagh szőnyeg, 19. sz. 120x190 cm
96. tétel: PERZSA, Ispahan szőnyeg, 16. sz. vége
97. tétel: PERZSA, Ispahan szőnyeg, 17. sz. sárga alap, kék szegély, 160x240 cm
98. tétel: PERZSA, Ispahan szőnyeg, 17. sz. kopott, 180x250 cm
99. tétel: PERZSA, Ispahan szőnyeg, 17. sz. közepe, 140x350 cm
104. tétel: PERZSA, Keshan szőnyeg, 19. sz. világos alapon kék dísz, 135x195 cm
106. tétel: PERZSA, Tebrisz szőnyeg, 19. sz. 120x170 cm
107. tétel: PERZSA, Tebrisz szőnyeg, 19. sz. 135x185 cm
108. tétel: PERZSA, Korasszan szőnyeg, 17. sz. vége, vörös – fekete alap, 130x195 cm
119. tétel: KÖZÉP-ÁZSIAI, Bokhara szőnyeg, 18. sz. bordó alapon medaillonsoros, 200x300 cm
125. tétel: KÖZÉP-ÁZSIAI, Dagestan szőnyeg, 19. sz. 190x450 cm
126. tétel: KÖZÉP-ÁZSIAI, Jomund szőnyeg, 18. sz. vége, sötét bordó alapon kisebb medaillonok,

130x145 cm

127. tétel: KÖZÉP-ÁZSIAI, Kasgar szőnyeg, 18. sz. 200x380 cm
128. tétel: KÖZÉP-ÁZSIAI, Kasgar szőnyeg, 19. sz. 380x400 cm
129. tétel: KÖZÉP-ÁZSIAI, Kasgar szőnyeg, 19. sz. 170x370 cm
141. tétel: FRANCIA, Aubusson szőnyeg, 19. sz. közepe, 320x360 cm
142. tétel: Spanyol szőnyeg, 17. sz. eleje, kék – sárga alapszín, 175x560 cm
196. tétel: Keleti műhely, vászon alapú, selyem hímzésű terítő, 18. sz.

VI. Ötvösművek, ezüst és egyéb fémművek

13. tétel: SPANYOL MŰHELY, Arany násfa, szabálytalan ötszögletű kristálylap fedővel, alatta Mária szobrocska, lapos gyémántokkal. 17. sz. közepe
15. tétel: NÉMET MŰHELY, Zománco ezüst csüngő, ovális keretben, kék zománc alapon a győzelmes arkangyal plasztikus alakja. 17. sz.
17. tétel: MAGYAR MŰHELY, Arany forgó /kalpagdísz/ áttört ornamentikával, színes ékkövekkel és zománccal. 17. sz. eleje
18. tétel: MAGYAR MŰHELY, Arany nyakdísz, áttört díszítéssel, színes ékkövekkel, középen csüngővel, rózsaszínű szalagon. 17. sz. vége
21. tétel: MAGYAR MŰHELY, Arany násfa, kerek, áttört szegéllyel, keleties izlésben, középen rubin és gyöngy. 18. sz. eleje.
23. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Arany ékszerfragment, sas alak virágos dísszel. 16. sz. közepe
24. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Arany násfa zománcozva, 3 plasztikus amoretta. 16. sz.
25. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Arany mentecsat zománccal és színes ékkövekkel. 18. sz. vége.
26. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Arany násfacsokoralakú, fekete zománclap, csipkés ornamentumokkal, középen smaragd, oldalt aranyfoglatú laposan csiszolt gyémántok, csüngő gyöngyökkel. 18. sz.
33. tétel: FRANCIA MŰHELY, Arany emléklaptartó szelence, arany foglatban miniatűr: amoretta két szívvel. 18. sz.
34. tétel: FRANCIA MŰHELY, Arany szelence vésett dísszel, fedelén a trois couleurs zománckép történelmi jelenettel. 18. sz.
53. tétel: FRANCIA MŰHELY, Arany levágott sarkú empire szelence vésett és zománco dísszel. Fedelén zománckép. 1800 körül.
63. tétel: FRANCIA MŰHELY, Empire arany szelence, vésett dísszel a quatre couleurs. Fedelén bibliai jelenet zománcképe. 19. sz. eleje.
71. tétel: FRANCIA MŰHELY, Arany szelence, levágott sarkokkal, fedelén Boucher pásztorjelenet zománcképe. 18. sz. közepe.
150. tétel: NÉMET MŰHELY, Talpas pohár trébelt dísszel. 17. sz.
151. tétel: NÉMET MŰHELY, Bagolyalakú díszedény kókuszdió testtel. 17. sz.
152. tétel: NÉMET MŰHELY, Trébelt díszű kancsó, pénzekkel kirakva ú. n. pénzes kupa. 17. sz.
184. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Fedeles kupa trébelt alakokkal, aranyozva. 17. sz. vége.

VII. Órák

15. tétel: Hattyúformájú, aranyozott bronz díszóra. XIX. sz. eleje.

VIII. Bútorok

4. tétel: OLASZ MŰHELY, Aranyozott bőrrel bevont karosszék, diófa, 16. sz.
4. tétel: OLASZ MŰHELY, 2 darab szék faragott támlával, 16. sz. vége
5. tétel: OLASZ MŰHELY, Részben aranyozott, bőrrel bevont nagy karosszék, 17. sz. közepe
38. tétel: OLASZ MŰHELY, Bolognai asztalka, 17. sz.
56. tétel: OLASZ MŰHELY, Velencei írószekrény, lecsapható lappal, diógyökér, 18. sz.
63. tétel: OLASZ MŰHELY, Faragott, aranyozott keretű velencei tükör, 18. sz.
106. tétel: HOLLAND MŰHELY, Gazdag berakású nagy szekrény, 18. sz. első fele

114. tétel: NÉMET MŰHELY, Faragott aranyozott keretű kis tükör, 17. sz. eleje
116. tétel: NÉMET MŰHELY, Diófa kelengyeláda 1700-ból
163. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Gazdagon faragott keretű kandallótükör, 17. sz.
164. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Ovális, faragott aranyozott keretű tükör, 17. sz.

X. Kerámia

Porcelán

11. tétel: BÉCS, Két személyes Altwien kávékészlet ovális tálcán, 1800 körül
468. tétel: MEISSEN, Két darab rokokó alak, javított, 18. sz. közepe

Fajansz

773. tétel: OLASZ, Albarello edény, 17. sz. eleje
783. tétel: SPANYOL, Tál fémfényű, hispano-moreszk, 17. sz.
826. tétel: Ismeretlen eredetű, réteges és csiszolt biedermeier pohár, 9 darab

X. Dísz tárgyak

6. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Monstrancia, faragott fa, aranyozva, 18. sz.
13. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, Kandallógarnitúra: óra két gyertyatartóval, fehér márvány, aranyozott bronz dísszel, 1800 körül
26. tétel: Bécsi műhely, Lapis lazuli váza plasztikus zománccíszsel, 19. sz.
28. tétel: ISMERETLEN MŰHELY, 2 darab páva alakú, domborított és vésett díszű fém díszedény
XI. KELETI TÁRGYAK
22. tétel: Perzsa, Fayence váza, 16. sz.
23. tétel: Perzsa, Fayence váza, kék – fehér díszes, 17. sz.
28. tétel: India, 3 darab plasztikusan faragott, színezett kő

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bálint 1979

Bálint Sándor: A Phönix és a MÁG gépkocsik gyártásának története. In: Közlekedési Múzeum Évkönyve, Budapest, 1979. 385–491.

Bálint 1974

Bálint Sándor: Az első magyar autógyár. *Közlekedési Múzeum Évkönyve* II. 1972–1973. Budapest, 1974. 235–261

Csányi 1926

Csányi Károly: Gobelin-kiállítás az Iparművészeti Múzeumban. *Magyar Művészet* 1926. 2. évf. 7. sz.

Éber 1907

Éber László: Giergl Kálmán gyűjteménye. *Magyar Iparművészet* 1907. 57–95.

Fejérdy 2014=Fejérdy Gergely: Vida Jenő és a gellérthegyi villa. Budapest, 2014.

Gulyás 1995

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. XVI. kötet Új sorozat Budapest, 1995.

Hídvégi 2013=Hídvégi János Péter: 100 éves a Főtaxi. Budapest, 2013. 37–38.

Horváth 2013

Horváth Hilda: Faragó Ödön, a „zalai láma” iparművészeti gyűjteménye. *Zala Megyei Múzeumok Évkönyve* 21. 227–242. Zalaegerszeg, 2013.

Jajczayné Kanyó 1938

Jajczayné Kanyó Erzsébet dr.: A keleti szőnyeg. Budapest 1938.

Jenei Károly: A fináncőke szerepe a magyar gépjárműgyártás és a gépjárműközlekedés létrehozásában 1905–1944. *Levéltári Szemle* 1977/3. 565–588.

Kozma 1995

Kozma Antal: Szülők és nagyszülők. Részlet egy kéziratos emlékezésből. *História* 1995/4.

Kránitz 2013

Kránitz Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai, 1943. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 13. Jubileumi kötetek 2.) Pápa, 2013.

Ladányi 1934

Ladányi Miksa, dr. (szerk.): Nógrád és Hont vármegye. (Magyar városok és vármegyék monográfiája) Budapest, 1934.

Layer – Mihalik – Csernyánszky 1935

Régi kisázsiai szőnyegek kiállítása. Szerk.: *Dr. Layer Károly, dr. Mihalik Sándor és dr. Csernyánszky Mária* közreműködésével. Budapest, 1935.

Layer – Mihalik – Csernyánszky 1936

Régi perzsa szőnyegek kiállítása. Szerk.: *Dr. Layer Károly, dr. Mihalik Sándor és dr. Csernyánszky Mária* közreműködésével. Budapest, 1936.

Németh – Radványi 2011

El Grecótól Rippl Rónaiig. Szerk.: *Németh István, Radványi Orsolya*. Budapest, 2011.

Petrovics 1935

Petrovics Elek: A Szépművészeti Múzeum 1931–34-ben. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* 7. 1931–1934. Szerk.: *Petrovics Elek*. Budapest, 1935.

Petrovics 1940

A Szépművészeti Múzeum 1937, 1938, 1939-ben. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* 9. 1937–1939. Szerk.: *Petrovics Elek*. Budapest, 1940.

Szilágyi 1984

Szilágyi András: Fortleben einer mittelalterlichen Komposition. *Ars Decorativa* 8. (1984) 15–27.

Takács 2012

Takács Gábor: Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig. Budapest, 2012.

Tóth 1970

Géber Antal: Magyar gyűjtők, közreadja *Tóth Melinda*. Budapest: 1970.

HILDA HORVÁTH

A FORGOTTEN COLLECTOR: JENŐ KÁLDI (KOHN)

ABSTRACT

Jenő Káldi was born in a Jewish family in Vas county (Jánosháza). At first a representative of Benz in Hungary, he played a major role in the promotion of the Hungarian automobile industry and in introducing the taxi service to Budapest. In the Horthy era he rose to the position of chief government adviser.

The main purpose of his art collection was to decorate his villa on Gellért Hill. He collected old carpets and 19-20th century Hungarian paintings (Paál, Munkácsy, Fényes etc.) in the first place. He had furniture pieces from different ages, jewels, a prominent clock collection and some interesting oriental objects.

He donated some of his carpets to the Museum of Applied Arts in his lifetime. He meant his most beautiful pieces to be included in public collections, but his collection had a tragic end. On the second day of the German invasion of Hungary, on 20 March 1944 the Germans occupied and fleeced his villa. Káldi had hidden his valuable artefacts in his hunting lodge in Kemence. Dénes Csánky, the government commissioner for the sequestered goods of Jews had the pieces he judged valuable taken to the Museum of Fine Arts, and during Szálasi's regime he had them transported to the West, together with the most valuable items of the museum and other works from private collections.

After a journey of several months the extremely valuable cargo was handed over by Csánky to the American authorities.

After World War II, as a result of long-dragging negotiations some of the art works abroad could return to Hungary. Upon evidence the private owners were reinstated in their proprietary rights. That applies to Káldi's siblings as his heirs, but the identified and restored works of decorative arts and paintings only constituted a fragment of the one-time Káldi fortune.

FÜGGELÉK

MÁTYÁS-TEPLOS.

A BUDAVÁRI NAGYBOLDOGASSZONY-TEPLOS ÉVSZÁZADAI (1246–2013)

RECENZÍÓ

KIÁLLÍTÁS A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN ÉS A BUDAVÁRI NAGYBOLDOGASSZONY-TEPLOSMBAN.

2015. ÁPRILIS 15. – 2015. OKTÓBER 18. (MEGHOSSZABBÍTVÁ 2016. JANUÁR 3-IG).

A BTM VÁRMÚZEUM KIÁLLÍTÁSÁT RENDEZTE: FARBAKY PÉTER, FARBAKYNÉ DEKLAVA LILLA, RÁKOSSY ANNA, VÉGH ANDRÁS; A METSZETTÁRI TÁRLAT TÁRSKURÁTORA: KATONA JÚLIA. A BUDAVÁRI NAGYBOLDOGASSZONY-TEPLOS KIÁLLÍTÁSÁT RENDEZTE: RÁKOSSY ANNA.

2015. április 15-én egyházi és közjogi méltóságok, neves tudósok jelenlétében, pompás keretek között került megnyitásra a Budapesti Történeti Múzeum és a Budavári Nagyboldogasszony-templom közös kiállítása, amely nem csupán a 2004–2013 közötti rekonstrukció méltó megünneplését, hanem sokéves, mára révbe ért kutatások összegzését is jelenti.

A Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeuma földszinti, időszakai tárlatoknak fenntartott L-alakú teremsorában, az első emeleti metszettári helyiségben, valamint a barokk csarnokban több mint 400 műtárgy kapott helyet. A kiállítás rendezésében meghatározó volt a kronologikus rend, a kutatási súlypontok érzékeltetése, valamint az az interdiszciplináris szemléletmód is, amely a kiállítási katalógusból is kiviláglik.

A földszinti, mind közül leggazdagabb tárlat első, kisméretű terme Ferenc József 1867-es koronázását volt hivatott bemutatni a képi ábrázolásokon és tárgyi emlékeken keresztül. A szemlélődést Liszt Ferenc koronázási miséje festette alá, illetve egy 20. századi filmrészlet színesítette. Az enfilade-szerűen feltároló terek közül a soron következő a templom alapításától 1541-ig engedett betekintést a budavári egyház és az épület történetébe, az alapítás és a középkori történet szempontjából fontos iratok, szobrok, építészeti fragmentumok, valamint a 19. századi helyreállításhoz kapcsolódóan készült felmérési rajzok által. A középkori terem után a látogató nemcsak a feltároló nagyobb méretű termék irányába, hanem kelet felé egy keskenyebb folyosó felé is fordulhatott, amelynek falain a 19. századi restaurálás tervváltozatainak törzsféjlődése bontakozott ki. A forrásanyag bősége és a vonatkozó kutatási eredmények újdonsága okán a 19. századi helyreállítás joggal érdemelt kiemelt helyet a kiállításon belül. Ráadásul a kronológiai szövetből igen frappáns módon szakították ki a tárlat rendezői a 19. századi felújítás tematikai egységét, hiszen a szomszédos középkori teremben a helyreállítást vezető Schulek Frigyes által készített felmérési rajzok, akvarell vázlatok, gipszmásolatok megelőlegezték a helyreállítás bemutatását. A folyosón végighaladva nyomon kö-

vethetőek voltak a Mátyás-templom 19. századi rekonstrukciós terveinek változásai. A kiindulópontot az 1872–73-as felmérési rajzok jelentették, amelyeket az 1875-ös „nagy tervbemutató”-ra szánt tervcsoport követett. Ezután az 1877-ig tartó időszak változatai kerültek bemutatásra, majd az 1877-ben elfogadott tervek, az 1883-as tervcsoport, valamint az 1885-ös majdnem végleges tervek következtek. A tematikai egység tervanyaga szemléletesen tükrözte a koncepcióváltozásokat, valamint a stílus és a praktikus kialakítás körül gerjedt vitákat. A leglátványosabbnak ható homlokzattervek mellett alap-, metszet- és részletrajzokkal, valamint a korabeli logisztika és kivitelezés ismertetőjével is találkozhatott a látogató. A folyosón végighúzódó tervsorozat utolsó darabja, a főhomlokzat végleges tervét ábrázoló rajz szinte revelatív erővel hatott: összefoglalta egy több mint két évtizedes tervezői munka tanulságait, egyúttal a kiindulópontként szolgáló 1872-es felmérési rajz szinte felismerhetetlenségig átalakított párdarabját is jelentette.

A középkori teremből nyíló térsor a templom történetén kronologikus rendben vezetett végig, így a következő teremben a koraújkor emlékei voltak megtekinthetők. Rövid törökkori kitérő után bőséges tárgyi anyag szemléltette a jezsuiták építkezéseit, valamint a barokk kori templom berendezését és felszerelését. Az épületegyüttes külső kialakítását főként 19. századi felmérések, a korabeli enteriört pedig képi források és fennmaradt berendezési tárgyak (pl. szobrok, oltárképek) által ismerhettük meg.

A következő hosszú, egybefüggő, paravánszerű falakkal szabdalts helyiségben a jezsuita korszaktól egészen napjainkig volt végigkövethető a templom története. Az első egységben a jezsuita korszak tárgyi emlékei voltak szemügyre vehetők, többek között a Löffelholz-síremlék terve és egy puttója, valamint a 17–18. századi sírok leletanyaga is kapott egy vitrint. Ezután a Buda kegyuraságának időszakából származó használati és liturgikus tárgyak, valamint az első 19. századi átalakítási tervek következtek. A 19. századi történetet feldolgozó egységben helyet kapott még egy zenetörténeti sarok, emellett hangsúlyosan jelentek meg a kincstár korabeli gyarapodását reprezentáló liturgikus tárgyak. Megtekinthetők voltak a kápolnák berendezésének Schulek-féle tervezetei, különös tekintettel a Lorettói Kápolnára, illetve stallum-díszítéseinek löcsei előképeire. Ugyanezen kiállítási részt színesítette a főtemplomhoz kapcsolódó ünnepek, így III. Béla újratemetésének, valamint a millenniumi rendezvények bemutatása tárgyi emlékekre és képi forrásokra támaszkodva.

A 20. század első fele kapcsán IV. Károly koronázására helyezték a kiállítás rendezői a hangsúlyt. A ceremónia ábrázolásai mellett feltűnt több fontos tárgyi emlék, például a Lechner Jenő által tervezett intronizációs trónusok. Ezen kiállítási egység mutatta be továbbá – jóval kisebb nyomatékkal – a környezetrendezést és a Schulek János-féle restaurációs munkálatokat. A kiállítás utolsó nagyobb térrészében az 1945-től napjainkig tartó időszak emlékei kaptak helyet, kiegészítve a főtemplom plébániájának mindennapjait, közösségi életét megőrkítő fényképeket felvillantó képernyővel. Ízelítőt kaphatott még a látogató a fél évszázados múltra visszatekintő Mátyás-templom Egyházművészeti Gyűjteménye kincseiből, emellett egy rövid film is megtekinthető volt a közelmúltban lezajlott helyreállítás menetéről. A földszinti kiállítóterem tárlatát egy „Zsolnay-sarok” zárta, ahol a neves kerámia-üzem által készített burkolatok és díszítő elemek kerültek kiállításra. A látogató útja innen közvetlenül a Barokk csar-

nokba vezetett, ahol a kiállítás egyik szenzációja, a Mátyás-templom 1:20 méretarányú makettje volt megtekinthető restaurált állapotban.

A kiállítást az első emeleti metszettári kiállítóteremben a templom festészeti díszítését, valamint az üvegablakok programját szemléltető tárlat egészítette ki. Gazdag tervanyag közvetítette az üvegablakok és freskódíszítések idősebb és ifjabb Storno Ferencnek, Lotz Károlynak, valamint Székely Bertalannak köszönhető pompáját. Emellett a kiállítás rendezésében közreműködő Katona Júlia szakterületének megfelelően a figurális festészeti díszítés ornamentális keretrendszerei, valamint ezek mintakönyvi forrásai is bemutatásra kerültek.

A BTM Vármúzeum kiállítását kiteljesítendő a Mátyás-templomban is párhuzamos tárlat nyílt. Itt a Nagyboldogasszony-templom egyszerre jelent meg a kiállítás tereként és tárgyaként (ennek jegyében a templom berendezési tárgyai a kiállítási katalógus szócikkei közé is bekerültek). A templom kisebb helyiségeiben berendezett tartalmas kiállítás elsősorban az egyházművészeti gyűjtemény kincseit mutatta be. A Szent István kápolnában 18–19. századi ereklyetartók és a hozzájuk tartozó ereklyék kerültek közszemlére, a helyreállítás következtében pedig a karzaton is több kiállítási tér kialakítására nyílt lehetőség. A királyi oratóriumban a koronázási funkcióhoz kapcsolódó tárgyak kerültek kiállításra, az északi karzaton végighúzó „Béla-termek”-ben pedig többek között Zsolnay-munkák, lambéria-részletek és a 19. századi felújítás idején vásárolt vagy készített berendezési- és használati tárgyak kaptak helyet. A tárlat látványos momentumra volt a Schulek-által készített tervek és a megvalósult ötvösművek (gyertyatartók, feszületek) párhuzamos szemléltetése.

Bár a *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)* kiállítás terei elszórtan, ráadásul két külön épületben helyezkednek el, egységesen jelenik meg tárlat. A kiállítás rendezőinek – ahogy azt a katalógus is bizonyítja – tetemes mennyiségű tárgyi- és tudásanyagból kellett dolgoznia. Ugyanakkor sikerült megtalálniuk a helyes egyensúlyt, így a szakma számára bőségesen elegendő, de a nagyközönség számára még befogadható terjedelemben került kifejtésre a főtemplom története. A technikai megvalósítás a kiállításrendezés alapvető muzeológiai követelményeinek messzemenőig megfelelt, bár a katalógust nem ismerő szemlélő számára megtevesztő lehet, hogy a műtárgyak feliratait a katalógus szócikkek számozását követték, amely nem minden esetben felelt meg a rendezés során megállapított sorrendiségnek.

MÁTYÁS-TEMPLOM. A BUDAVÁRI NAGYBOLDOGASSZONY-TEMPLOM
ÉVSZÁZADAI (1246–2013).

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUS. SZERK. FARBAKY PÉTER, FARBAKYNÉ DEKLAVA LILLA, MÁTÉFFY BALÁZS,
RÓKA ENIKŐ, VÉGH ANDRÁS.

BUDAPEST, BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – BUDAPEST-VÁRI NAGYBOLDOGASSZONY
FŐPLÉBÁNIA. 2015. 775 P., ILL., RÉSZBEN SZÍNES.

A tárlathoz kapcsolódóan nem csupán a nagyközönségnek készült magyar és angol nyelvű kiállítási vezető került kiadásra, hanem a szakma és a téma alaposabb megismerésére vágyók számára egy kimerítő műtárgyleírásokat, kitűnő minőségű, sok esetben eddig közöletlen emlékekről készült reprodukciókat, továbbá a templom történetéhez kapcsolódó kutatások jelenlegi állapotát tükröző, áttekinthető és elemző tanulmányokat összegyűjtő vaskos katalógus is megjelent. A kötet szerzőinek nagy száma (68) nem csupán a seregnyi katalógus szócikknek köszönhető, hiszen a hosszabb tanulmányok esetén is igencsak változatos a szerzői gárda összetétele. Ez egyrészt a felölelt történeti korok mintegy nyolc évszázados spektrumából, másrészt pedig a kötet által képviselt interdiszciplináris szemléletből adódik: a kiadvány háttérintézményeiként megjelenő Budapesti Történeti Múzeum és a Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia munkatársai mellett bekapcsolódtak a kutatásba az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetének, Zenetudományi Intézetének, továbbá az MTA BTK Történettudományi Intézet „Lendület” Szent Korona Kutatócsoportjának, valamint az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport szakemberei is.

A katalógus által vizsgált terjedelmes időintervallum és a tanulmányok sokszínűsége ellenére a kötet szerkezete áttekinthető maradt. Ez mind egyfelől a sorrend szigorú követéséből (szembetűnő kivétel ez alól az első két, bevezető jellegű fejezet), másfelől a fejezeteken belül az egyes alfejezetek tematikai ritmusából következik. Ennek megfelelően a fejezetek – többnyire – az adott korszak történeti háttérét ismertető tanulmánnyal (illetve tanulmányokkal) kezdődnek, amelyet rendszerint zenetörténeti témájú összefoglalás követ, ezután kerül sor az építéstörténet kérdéseinek boncolgatására, végül pedig általában a templom berendezési és felszerelési tárgyait vizsgáló alfejezettel zárulnak a fejezetek. Talán éppen a tagolásnak köszönhetően a tematikailag sokszor meglehetősen széttartó alfejezetek konzisztens módon tudnak megjelenni a kötetben. Ezt a katalógustételek jelenléte sem tudja jelentősen befolyásolni, ugyanis az illusztrációs anyagként is szolgáló releváns szócikkek a rövidebb fejezeteknél az illető fejezet, a hosszabbak esetén a megfelelő alfejezet végére kerültek.

A kötet összesen kilenc fejezete közül az első kettő *in medias res* Ferenc József császár 1867-es koronázásának cselekményét, annak képi forrásait, Liszt Ferenc *Magyar koronázási miséjének* keletkezését, valamint a Mátyás-templom korabeli állapotát mutatja be. A koronázás nem csupán a magyar alkotmányosság visszaállítását legitimáló politikai aktus és a főtemplom-státusz kialakulásának mérföldköve volt, hanem egyúttal egy olyan ünnepély is, amelynek kapcsán előtérbe kerülhetett a mármár életveszélyes állapotú templom felújításának szükségessége. A harmadik fejezet a templom középkori történetét mutatja be az 1246/47-es alapításától Buda török kézre

kerüléséig. A Spekner Enikő által írt első alfejezetek a Boldogasszony-plébániaegyház és intézményeinek történetével foglalkoznak, ennek pedig fontos momentuma, hogy a szerző állást foglal a Szűz Mária-egyház alapítása körül kialakult datálási vitában, kezdőpontként az 1246/47-es évszámot meghatározva. A következő tanulmányban Havasi Krisztina a templom IV. Béla korabeli építéstörténetét tárgyalja összefoglalva a korábbi kutatás, mindenekelőtt Csemegi József 1955-ös monográfiájának eredményeit, amelyeket részint eredeti töredékek, részint gipszmásolatok vizsgálatával árnyal. Az építéstörténet kérdését járja körül a középkori kiállítási egység kurátora, Végh András a templom késő gótikus átalakításáról szóló fejezetben, majd művészettörténeti tanulmányok olvashatók a középkori kincstár sorsáról, valamint a templom 14–16. századi sírköveiről is Zuzana Ludiková, Rákossy Anna és Lővei Pál tollából. A harmadik fejezetet B. Nyékhelyi Dorottya és Berndert Zsolt a templom környékének feltárásait és belsejének megfigyeléseit, valamint a késő-középkori sírok csontmaradványainak antropológiai vizsgálatait összefoglaló régészeti alfejezetei zárják. A következő fejezet a templom törökkori történetét foglalja össze: a Szülejmán szultán dzsámi működésébe, építészeti átalakításának, valamint könyvtárának történetébe engednek bepillantást Sudár Balázs, Papp Adrienn és Kovács Zsuzsa írásai. Az ötödik egység a templom történetének jezsuita korszakáról tudósít, Buda visszavételétől egészen a rend 1773-as feloszlatásáig. Az 1686. utáni korszak, valamint a budai jezsuita misszió történetét Koltai András taglalja, amelyet Szalay Olga zenetörténeti összefoglalója követi. Az utolsó három alfejezetben a templom barokk kori átalakítását, a jezsuita épületegyüttes építéstörténetét, valamint a egykori templomi berendezéseket vizsgálják Farbaký Péter tanulmányai, emellett a liturgikus felszerelések áttekintésére is sor kerül. A hatodik fejezet középpontjában a jezsuita rend feloszlását követő egy évszázad áll, amelynek során különböző állami szervek Budára költöztetésével és a szerzetesrendek szinte teljes elvándorlásával az egykor szinte tisztán német Várnegyed társadalmi és etnikai összetétele is jelentősen megváltozott. A fejezetben a plébánia történetének bemutatása mellett helyet kap a zenei élet, az idősokban kevésbé mozgalmas építéstörténet, valamint a templomi berendezések és a kincstár tárgyainak ismertetése.

A hetedik, *A 19. század végi nagy átépítés korszaka (1873–1896)* címmel illetett fejezet egyértelműen a katalógus súlypontját jelenti. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a nyolc évszázadot átfogó kötet több mint egyharmadát ez a mindössze bő húsz esztendő történéseit összefoglaló fejezet teszi ki. Megemlítendő, hogy a fejezet építészettörténeti tanulmányainak alapjául Farbakýné Deklava Lilla immár mintegy egy évtizede tartó célzott kutatásának eredményei szolgálnak, amelyek – a mellékelt jelentékeny mennyiségű, eddig közöletlen tervanyaggal kiegészülve – a kötet legkiemelkedőbb tudományos újdonságai között említhetők. A hetedik fejezet első három alfejezetéből a korszak történelmi eseményei mellett megismerhető az időszak kitűnő karnagyainak köszönhetően felvirágzó zenei élet. Ezután a Schulek-féle restauráció menetét precízen végigkövető alfejezet következik, amely egyúttal a kötet egyik kulcs-tanulmányának is tekinthető. Az épületkutatás, a különféle tervváltozatok, a stílusviták és az átépítés ütemezésének tüzetes vizsgálata már önmagában is nóvum, ugyanakkor Farbakýné Deklava Lilla nem feledkezik meg Schulek szerepének tisztázásáról sem. Kétségtelen, hogy Schulek helyreállítása napjaink alapvető műemlékes normái szerint

nehezen értékelhető és több esetben is visszafordíthatatlan pusztítást vont maga után, ráadásul a puha mészke használata az időjárási viszonyok miatt kitért épületrészekben végzetes hibának bizonyult. Azonban a Henszlmann Imre által szorgalmazott *par excellence* purista elképzelés megvalósulását megakadályozó, minduntalan pénzügyi megszorítások által gáncolt és bürokratikus tiszteletkörök által hátráltatott, ráadásul újfent mestere, Friedrich von Schmidt árnyékába került építész megítélése mindenképpen finomításra szorul; ebben pedig az említett tanulmány utat mutat. A hetedik fejezetben továbbá alapos tanulmányt olvashatunk a koronázás kapcsán jelentősen gyarapodó kincstár historizáló remekeiről, újfent az egyházművészeit gyűjtemény legalaposabb ismerőjétől, Rákossy Annától, valamint a tíz esztendeje váratlanul felbukkant Mátyás-templom-maketről is, amelyen Schulek az egyes tervváltozatokat három dimenzióba ültette át. Kimerítő alfejezet foglalkozik az üveglablakok ikonográfiájával és megtervezésével, valamint tanulmányok olvashatók a festészeti programról, az „ékitményes” kifestés forrásairól (Katona Júlia), valamint a kivitelezést végző mesterről (Szebeni Nándor). A hetedik egység zárásaként a barokk berendezést felváltó historizáló berendezési tárgyak bemutatása mellett a templom 1893-ban épített új orgonájának történetét, valamint a Szent-István kápolna kialakításához kapcsolódóan a Szent Jobb-ereklye elhelyezésére irányuló – végül sikertelen – törekvéseket dolgozzák fel a tanulmányok.

A 20. század első ötven évét áttekintő fejezetben Maczó Ferenc írásai a plébánia II. világháborúig tartó történetét vázolják fel, emellett a templom zenei életét a korszakban meghatározó neves karnagyok tevékenységéről szóló tanulmány is olvasható. Ezután egy építéstörténeti tanulmány következik a Mátyás-torony Schulek János-vezette helyreállításáról (1907–1909), majd a főtemplom kincstárának gyarapodásáról, valamint a korszakban beletárazott műtárgyakról és az 1893-ban épített Dangel-orgonát váltó hangszerekről. A következő alfejezet a kötet – egyébként többnyire következetes – kronológiai rendjében némileg zavart okozva a templom – 1873-ig visszanyúló – környezetrendezésének történetét mutatja be. A tanulmány részletesen ecseteli a környezetrendezési koncepciót, illetve megvalósulásának különféle állomásait, valamint kitér a Szent István-émlék körül kibontakozó Schulek-Stróbl vitára is. Bár a rendezés részletgazdag elemzése, valamint a közöletlen tervek reprodukálása fontos tanulságokra mutatnak rá, hiányolható néhány szempont érintése a Halászbástya kiépítése kapcsán. Bár a Schmidt-iskolához köthető előképek beazonosítása nem maradt el, az épületegyüttes elhelyezése Schulek – egyébként nem túlságosan terjengős – tervezői oeuvre-jében nem történt meg. Párhuzamként említhetők volnának az építész kései neoromán épületei, illetve 1879-es terve a pécsi cubiculum védőépítményére, amely a Szent István-émlék rotunda-tervét előlegezi meg. Emellett üdvös lett volna a Halászbástya – mind konzervatív, mind pedig progresszív irányból érkező – kortárs méltatásának említése, amely egyúttal Schulek későbbi, viszonylag kedvező historiográfiai pozícióját is kijelölte.

A kötetet záró kilencedik fejezet első alfejezetében kaptak helyet az 1945 utáni magyar történelem releváns epizódjai, majd Soós Viktor jóvoltából megismerhetjük a mintegy hetven esztendő alatt szolgált plébánosok és lelkipásztorok működésének történetét. Ezt követően a kincstár (1963-tól Budavári Mátyás-templom Egyházművészeti Gyűjteménye) 1945 utáni gyarapodását és károsodásait, valamint a templomban rende-

zett kiállításokat veszi sorra egy tanulmány. A kötet végéhez közeledve – a kiállítás és a katalógus apropójára is utalva – a II. világháború utáni felújítási munkálatokról, így az 1945-től mintegy negyedszázadon át tartó építészeti helyreállításról, a Mária-kapu, valamint a festészeti díszítés restaurációjáról értekezik Branczik Márta, Farbakyné Deklava Lilla és Szebeni Nándor. Deák Zoltán összefoglaló jellegű beszámolójának, valamint Hild Csorba Bernadett a padlásteretek és az északi karzat kiállítási célokra történő átalakítását, illetve a vízelvezető rendszer korszerűsítését ismertető tanulmányának köszönhetően két alfejezetet is olvashatunk a 2004-ben megkezdett és a közel-múltban befejezett építészeti helyreállításról. A kötet záróakkordjaként két tanulmány az orgona és harangok felújításáról tudósít.

A fejezetek és alfejezetek közé ékelődő katalógus szócikkek a szövegeket szemléltető, egyúttal ki is egészítő tudományos apparátusként szolgálnak. A szócikkek a fejezeteknek – illetve az általuk kijelölt tematikai és/vagy kronológiai egységeknek – megfelelő sorszámokkal lettek ellátva, amelyen belül az összefüggő műtárgyegyüttesek egyes tagjait a latin ábécé kisbetűi különböztetik meg egymástól. A katalógus szócikkek közlik a tárgyak szempontjából legfontosabb adatokat (például: szerző neve, datálás, méret, anyag, kidolgozás, őrzési hely, leltári szám stb.), egy részletes leírást, valamint – adott esetben – a kapcsolódó irodalom vagy a korábbi közlések könyvészeti adatait. A szócikkekhez tartozó igényes, nagy felbontású reprodukciók nagy előnye, hogy méretüknél és minőségüknél fogva az építészeti tervek és a műtárgyak apró részletei is viszonylag sikeresen tanulmányozhatók. A (vég)jegyzetapparátus rövidítésrendszere következetes, jól követhető. A függelék nagy erénye, hogy a bibliográfia mellett archontológiát is tartalmaz, amely felsorolja rövid életrajzok kíséretében a főtemplom 1687–2013 közötti plébánosait; természetesen nem maradt el a személy- és helynévmutató sem.

Említésre méltó még, hogy egy nyomdai remeket tarthat kezében a katalógust forgató olvasó, amely nem csupán méretében és súlyában tekintélyt parancsoló, hanem nyomdai kivitelében is. A kitűnő minőségű papírra nyomott, kötött katalógus kiváló minőségű, szinte kizárólag színes reprodukciókat vonultat fel. A két (a katalógus szócikkekénél három) hasábra tördelt szövegtükörben elegáns tipográfiájú, – még a jegyzetek esetén is – gond nélkül olvasható betűk sorakoznak. A szövegtükör és a reprodukciók ökonomikus módon töltik ki az oldalakat, viszonylag keskeny margókat hagyva. Kisantal Tamás olvasószervező, Lengyel János tipográfus és Wilhelem Zsolt tördelő munkájának alaposságát mutatja, hogy a sajtó- és tördelési hibák száma elenyésző a kötet terjedelméhez képest.

A *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)* címszó alá tartozó kiállítás- és kiadványsorozat kétségkívül méltó módon ünnepelte meg a koronázó főtemplom megújulását. Talán nem túlzás azt állítani, hogy egyetlen nemzeti jelentőségű emlékhelyünk sem büszkélkedhet olyan alapos és sokszínű monográfiával, mint a budavári Nagyboldogasszony-templom. Vélhetőleg azért, mert ritka a kutatói elhivatottság, az intézményi akarat és a megfelelő pénzügyi háttér hasonlóan szerencsés találkozása. Bízunk benne, hogy ez egyre gyakoribb lesz.

SALAMON GÁSPÁR

KÖNYVISMERTETÉS

JEFFREY TAYLOR:

IN SEARCH OF THE BUDAPEST SECESSION: THE ARTIST PROLETARIAT AND MODERNISM'S RISE IN THE HUNGARIAN ART MARKET, 1800–1914

Jeffrey Taylor könyve¹ – mely a budapesti műkereskedelem (art market), a modernizmus és szecessziók kialakulását és működését vizsgálja a 19. század elejétől az első világháborúig tartó időszakban – hatalmas vállalkozás, nem csupán a tág időhatárok, de a felvonultatott szempontok gazdagsága miatt is. Az igen élvezetes stílusban megírt szövegben az intézményi, gazdasági, és esztétikai összetevők finom hálót alkotnak, s világos összefüggésrendszerben, a maga komplexitásában rajzolódik ki egy korábban csak töredékekben ismert kép a magyarországi századvég (fin-de-siècle) művészeti életéről. A mű tudománytörténeti előzményeit és értelmezési módszereit tekintve kettős kötődésű. Egyrészt mélyen beágyazott a magyar művészettörténet-tudományba, hiszen az általa felhasznált szakirodalom jelentős része a hazai kutatásokhoz kötött, ugyanakkor megközelítése, elméleti keretei az angolszász tudományban gyökereznek, s ennek alapos ismerete, módszereinek használata inspirálhatja, új szempontokkal gazdagíthatja a későbbiekben magyar kutatást is.

A GYÖKEREK

A rendszerváltást követően Magyarországon a radikális gyorsasággal átalakuló társadalmi, gazdasági viszonyok között fellendült műkereskedelem és műgyűjtés hatására a művészettörténeti kutatás is addig kevésbé vizsgált területek felé fordult. Így kerültek fókuszba a gyűjtéstörténet, a művészeti egyesületek, a műpártolás és a műkereskedelem kérdései. A nyolcvanas években néhány úttörő tanulmány jelent már meg ezekről a témákról, de a kilencvenes évektől rajzolódott ki markánsan az a máig tartó kutatási irány, amely a művészet történeti kontextusának, társadalmi közegének, recepciójának a kérdéseire koncentrált, s ebből a pozícióból árnyalja – sőt sokszor szinte teljesen átírja – azt a képet, amelyet korábban a stílustörténeti elbeszélés nyújtott, illetve amely a modernista diskurzus polarizáló, a konzervatív és a modern éles szembeállításán alapuló szemléletéből fakadt.

A kilencvenes évek egyben a könyvkiadás fellendülését is hozta Magyarországon. Nem csak a korábban betiltott történeti, politikátörténeti munkák jelentek meg

1. Jeffrey Taylor: *In Search of the Budapest Secession: The Artist Proletariat and the Rise of Modernism in the Hungarian Art Market, 1800–1914*. Budapest, Central European University Press, Budapest–Helena History Press, LLC, 2014, 260 pages, 193 illustrations, ISBN 978-0-9859433-3-2. A recenzió angol verziója megjelent: *Centropa*, vol. 15. no. 3. September 2015. 307–310.

nagy számban, de számos újonnan alakult kiadó azt a célt tűzte maga elé, hogy behozva a több évtizedes lemaradást olyan köteteket jelentessen meg, melyek a társadalomtudományokban rendkívül jelentős hatást gyakoroltak korábban, ám sem magyarul, sem idegen nyelven nem voltak elérhetőek széles körben. Ezek közé tartozott *Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Strukturwandel der Öffentlichkeit, Berlin, 1965, 1990) című műve, amely 1993-ban jelent meg magyarul,² s amely a Kádár-korszak cenzúrázott viszonyai után frissen kialakult politikai nyilvánosság közegében az önértelmezéshez, a nyilvánosság történeti előzményeinek és működési mechanizmusainak a megértéséhez nyújtott elméleti kereteket. Noha addigra számos kritika érte Habermas művét, mégis azzal, hogy a kiállítási nyilvánosságot a polgári nyilvánosság részeként kezelte, új nézőpontot adott a művészettörténészeknek, s ráirányította a figyelmet a művészet társadalmi közegének a kérdéseire. Az 1996-ban, a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett Aranyérmek-ezüstkoszorúk című kiállításon Sinkó Katalin kurátor részben Habermas tételeinek tanulságaiból kiindulva, valamint Martin Warnke kutatásainak eredményeit felhasználva a 19. századi művészkultuszt, és az egyesületi és állami műpártolást vizsgálta, rávilágítva a művészi siker, mecenatúra és kanonizáció összefüggéseire, s kijelölve a kutatási irányokat a következő évtizedekre.³ Hasonlóan Habermas téziseiből kiindulva foglalta össze Szvoboda Dománszky Gabriella Pesti Műegylettel kapcsolatos kutatásait is.⁴ E szerzők kiválóan reprezentálják a fent említett szemléletváltást, s rájuk támaszkodott Taylor is munkájában. Nem szabad azonban megfeledkezni Tímár Árpád hatalmas forrásgyűjteményéről sem, amelyre oly sokszor hivatkozik a szerző, s ami a századforduló művészeti életében zajló diskurzushoz való hozzáférést egyáltalán lehetővé tette.⁵

E magyarországi kutatások ismerete mellett *Robert Jensen: Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe* című, 1994-ben megjelent munkája gyakorolt nagy hatást a szerzőre. Ahogyan a köszönetnyilvánításokban találóan megjegyzi, Jensen volt az, „aki rávilágított arra, hogy a művészproletariátus és a feltörekvő párizsi műkereskedelem hogyan működtek együtt annak a létrehozásában, amit ma modernizmusnak hívunk.” Taylor könyve valójában a magyar modernizmus áttörésének a folyamatát igyekezett a magyar századfordulón Jensenéhez hasonló módszerekkel megragadni, nem az esztétikai értékítélet változásában keresve az okokat, hanem különböző érvényesülési és értékesítési stratégiák elemzésén keresztül feltárni az összetevőket. Mint Jensen úgy Taylor is különös figyelmet szentel a szecesszió jelenségének, s a magyarországi szecessziókat a piac szélesedésének (market pluralization) összefüggésében és az elitista és demokratikus intézményi (society) modell küzdelmének függvényében értelmezi.

2. *Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég-Gondolat, Budapest, 1993.

3. Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században. / Goldmedallien, Silberkränze. Künstlerkult und Mäzenatur in 19. Jahrhundert in Ungarn. (Konzepció, szerk.: Sinkó Katalin) Magyar Nemzeti Galéria/ Ungarische Nationalgalerie, Budapest, 1995.

4. *Szvoboda Dománszky Gabriella: A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán*. A Miskolci Egyetem Kiadója, Miskolc, 2007.

5. *Tímár Árpád: Az utak elváltak. I–II–III. kötet*. Janus Pannonius Múzeum Pécs – MTA Művészettörténeti Kutatóintézet. Pécs–Budapest, 2009.

A bevezetőben a szerző a műkereskedelem (art market), a szecesszió (secession) és a modernizmus definícióját rögzíti, rámutatva magyar kontextusban e fogalmak komplexitására. A szecesszió – mint „kivonulás” – a műkereskedelmi monopólium megtörésére irányuló folyamat, amelyben a részt vevő művészek abban bíznak, hogy előnyösebb gazdasági modellt hoznak létre, ami lehetővé teszi a teljesebb esztétikai kifejezést. A szerző ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a szecesszió Közép-Európában az Art Nouveau-val szinonim stílus kategória is, de ő nem ebben az értelemben használja. Tézise szerint Magyarországon nem jött létre olyan intézményesült szecesszió, mint Bécsben, Münchenben, vagy Berlinben, de több „Budapest Secession” jelenség is megfigyelhető, amelyek nem, vagy csak időlegesen öltöttek hivatalos formát. A modernizmus értelmezése szerint nem egy mozgalmat, hanem különböző ellentétes pozíciókat jelent, s így a magyar századfordulón is inkább többesszámban használható. A szerző a könyv alapjául szolgáló disszertáció témavezetőjének, Sármány-Parsons Ilonának a tézisét fogadja el a modernizmus magyarországi kezdeteire vonatkozóan: a modernizmus terminusa, és az érte folytatott küzdelem az 1890-es években Münchenben alakult ki.

Az első fejezet a szalon-rendszer hazai megjelenéséig követi nyomon az előzményeket. A könyvkereskedésekhez köthető korai műkereskedelmet még a pluralizmus jellemezte, de ezt az 1838-as nagy pesti árvíz szó szerint elmosta. Ezt követően jött létre a kezdetleges viszonyok között művásárlásra ösztönző monopol piaci modell, melyet az 1840-ben induló Pesti Műegylet reprezentált. A Műegylet annak a patrióta reform elitnek az aktív közreműködésével alakult meg, amely a hazai elmaradottság felszámolását, a nemzeti kultúra felzárkóztatását hirdette, s programjába a képzőművészet pártolása is beletartozott. Noha a szerző szövegében a Habsburg Birodalmon belüli Magyar Királyság etnikai komplexitását és az egymást átfedő identitások elvi meglétét regisztrálta, ezen identitások összetevőit nem ismertette. Pedig részben a nem nyelvi alapú állampatrióta identitás – mely szerint a különböző nyelvi, etnikai csoportok identitásának meghatározó eleme az államhoz való kötődés – és a közös nyelven és közös hagyományon alapuló ún. hagyományközösségi identitás közötti hangsúlyeltolódás húzódik a művészek „magyarságának” a Műegyletben zajló vitája mögött.⁶ A nemzethez tartozás kérdése pedig különös jelentőséggel bírt a Habsburg centralizálási törekvések közegében az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedben. Bár az eszmei háttér árnyalt bemutatása néhol csorbát szenved, annál teljesebben ismerteti a szerző a Pesti Műegylet szervezetét, legfontosabb szereplőit és működésének gazdasági vonatkozásait. Világosan bemutatja, hogy a protekcionizmus hiánya, vagyis az a tény, hogy a Műegylet jelentős külföldi anyagot mutatott be, és árult a kiállításain egyre több feszültséghez vezetett. A hanyatlás kiváltó oka pedig, hogy a műegyleti értékesítések nem voltak képesek megfelelő életszínvonalat biztosítani a pesti műpiacon megjelenő, növekvő számú képzett művésznek.

6. S. Varga Pál: A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.

A szlogenek szintjén a nemzeti érdekeket képviselte, a Műegylettel szemben pedig a protekcionizmus elvi győzelmét jelentette az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1861-es megalapítása. Az OMKT céljai között szerepelt, hogy tárlatain csak magyar művészek állítsanak ki, a Pesti Műegylet megszűnését követően azonban 1868-tól mégis felvállalta a külföldiek bemutatását is, sőt ebben a tekintetben teljes mértékben monopol helyzetbe került. Szemben a Pesti Műegylettel, amelyet prominens polgárok hoztak létre azzal a szándékkal, hogy felhívják a figyelmet a képzőművészetre, és hogy Pestet bekapcsolják az európai Kunstvereinek körébe, az OMKT-t művészek alapították a saját céljaik elérése érdekében. Az OMKT prekapitalista üzleti modellje monopolisztikus volt, és a társadalmi elit bevonásával együtt egy privilegizált művész-elit érdekeit szolgálta. Bevételei a művek eladásából, állami vásárlásokból, tagdíjakból származtak, díjakat és ösztöndíjakat osztottak, katalógusokkal, saját folyóirattal promotálták tevékenységüket. A megalapítását követő négy évtizedben az OMKT és kiállítóhelye, a Múcsarnok, a magyar művészeti közélet legfontosabb fórumává vált, s csak a század utolsó éveiben jelentek meg a porondon konkurensei. Ahogyan a szerző rámutatott, az első ilyen, az 1894-ben alapított Nemzeti Szalon nem azzal a szándékkal jött létre, hogy a Szecesszió budapesti verziója legyen, hanem alternatívát kívánt nyújtani a Múcsarnokból kiszorult művészeknek. Nem művészi programot hirdetett, s kevés köze volt a modernizmushoz, inkább a monopolhelyzetet kívánta megtörni, és a kevésbé tökeerős polgárság művásárló erejére számítva újabb értékesítési lehetőséget akart teremteni az egyre szaporodó művészproletariátusnak.

A történet ezen a ponton kezd igazán bonyolulttá válni, de Taylor eligazodik a személyek, stratégiák, üzleti érdekek és művészi hitvallások szövevényében. A művészeti oktatásnak, ösztöndíjaknak köszönhetően megemelkedett számú alkotót a piac nem volt képes eltartani, az OMKT arisztokratikus zsűrirendszerével szemben az érvényesülni kívánó rétegek pedig demokratikusabb szisztémát kívántak. Tulajdonképpen kialakult a művészi arisztokrácia versus művészproletariátus konfliktus, ami átívelt a korszakon, és amelyben a századfordulón megjelenő modern csoportok – noha időlegesen érdekszövetségbe kerültek a művészproletariátussal –, leginkább mégis a művészi elit oldalán foglaltak helyet. A viták művészi értékek, valamint egyéni érdekek mentén zajlottak, és nem alakult ki egyes intézmények (OMKT vagy Nemzeti Szalon) iránti lojalitás az immár pluralizált piacon: a művészek az eladás esélyeit igyekeztek növelni, s a legtöbbször kiállítottak itt is ott is. A konzervativizmus bélyege a század első évtizedében azonban jócskán megtépázta az OMKT tekintélyét és a modernnek csoportos fellépésének színtere egyre inkább a Nemzeti Szalon lett. A Nemzeti Szalon 1903-tól induló Modern Magyar Művészek-sorozata, majd új palotájának avató kiállítása 1907-ben a MIÉNK-nek a megalakulásához vezetett. A szecesszionista-modernista elit csoporttá szerveződését nem annyira a koherens esztétikai közösség, mint inkább az érdekérvényesítési törekvések motiválták, az üzleti lehetőségek növelésének szándéka azonban összeütközött más csoportérdekekkel. A modernnek együttes fellépése az 1907-es kiállításon, az a mód, ahogyan a Szalon tagjait kizárva a kiállítást rendező Ferenczy Károly határozott esztétikai elvek mentén válogatott, óriási vitát kavart, aktivizálta a háttérbe szorított művészproletariátust. Noha az igazgató, Ernst Lajos lavírozási kísérleteinek eredményeként a MIÉNK ezt követően még a Nemzeti

Szalonban állított ki, a két csoport közötti viszony elmérgesedett, s a Szalon tagsága az igazgatót hamarosan (1909-ben) megbuktatta. Ezzel összefüggésben alakult meg a Nemzeti Szalon egykori titkára, Rózsa Miklós vezetésével a leghosszabb ideig működő hazai szecesszió, a Művészház, amely zsűrimentes kiállításokat rendezett, teret adott a legfiatalabb generációnak, külföldi modern anyagot mutatott be, és összességében kulcsszerepet játszott a modern művészet kanonizálásában.

Az értékesítési lehetőségek szélesítésének igénye hosszabb-rövidebb életű galériák megjelenését eredményezte a 20. század első évtizedében (a Könyves Kálmán Szalon, Uránia, Műhely, stb.), s az újabb piacok megnyerésének reményében az értékesítést kiterjesztették vidékre is. E kiállítóterek történetét éppoly alaposan mutatja be a szerző, mint ahogyan sorra veszi a különböző kivonulásokat (Hollósy-iskola, Thorma Aradi mártírok, Visszautasítottak szalonja), a művészek saját maguk által rendezett és szervezett kiállításait., valamint ismerteti a KÉVE megalakulását, és az újabb generáció fellépését is (Keresők és Nyolcak).

A legtöbb galéria, vállalkozás azonban gazdaságilag működésképtelennek bizonyult. Azt az oly sokszor látott gyakorlatot, amikor rengeteg invencióval, progresszív energiával létrehoznak egy intézményt, ami jelentős szerepet játszik a modern művészet propagálásában, ám lényegében nem helyezik működőképes gazdasági alapokra, a szerző következetesen és találóan kamikáze-modellnek nevezi. (kamikaze model) Az évtized végére világossá válik: csak az a gazdasági szisztéma működhet, amelynek nem kizárólag a kiállítások a jövedelemforrásai. Ernst Lajos, aki a Nemzeti Szalonban már alapos tapasztalatokat szerzett, többféle bevételre alapozta 1912-ben megnyitott múzeumát: a bérházból származó jövedelmeket 1917-től évente kétszer megrendezett aukciók hasznáival egészítette ki. Noha vállalkozása a korszak legtovább működő multifunkcionális magángalériája, és múzeuma volt, a gazdasági világválság végül őt is elsodorta.

A recenzens feladata, hogy bizonyos hiányokra is felhívja a figyelmet. Sajnálatos, hogy Taylor Szvoboda Dománszky Gabriellának a nemzeti iskola problémaköréről szóló cikkét nem ismeri, ahogyan Sinkó Katalin, vagy Veszprémi Nóra és Király Erzsébet nemzeti tájról megjelent írásait sem.⁷ Nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy Zichy Mihályról egy múzeumpedagógiai füzetből, illetve egy 1976-ban íródott életrajzi regényből (fiction) merített a szerző, miközben a művésztől magyar monográfiák és katalógusok mellett számos német, francia, angol nyelvű tanulmány született.⁸ A kötet képanyaga – noha jó, a válogatás kellőképpen informatív –, ám rendkívül rossz

7. *Sinkó Katalin*: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben. *Ethnographia*, 100; (1989) 121–154; *Szvoboda Dománszky Gabriella*: Nemzeti iskola – nemzeti művészet. Magyarok a Pesti Műegylet tárlatain / National Schools and National Art: Hungarians at the Pest Art Society Exhibitions.; *Veszprémi Nóra*: Kísértetek a végtelen rónán. A magyar romantika rettenetes hagyományáról / Ghosts on the Endless Plain: The Tradition of Terror in Hungarian Romantic Art; *Király Erzsébet*: A nemzeti képzelettől a képalkotó nemzetig. Eszmék a magyar művészet bölcsője körül / From a National Imagination to an Image-creating Nation: Ideas about the Origin of Hungarian Art. Mindhárom In: XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép. / XIX. Art and Nation. Image and Self-Image. Magyar Nemzeti Galéria – Hungarian National Gallery, Budapest, 2010. 129–32., 138, 139–166., 167–184.

8. Nem magyarul megjelent Zichyről szóló művek bibliográfiája: Mihály Zichy, Gustave Doré. Deux „monstres de génie” Musée Provincial Félicien Rops (Red. Véronique Carpiaux, Eszter Földi, Enikő Róka), Namur, Somogy Éditions d’Art, Namur-Paris, 2009. 136–139.

minőségű, a láthatóan a szerző saját kamerájával készített felvételek becsillannak, jobbra-balra dülöngélnek. Nem került volna sok energiába nagyobb figyelmet szentelni az illusztrációk minőségének.

A századforduló az egyik legizgalmasabb korszak Magyarország és azon belül Budapest történetében, több kiállítás témája volt az utóbbi évtizedekben, szerte Európában.⁹ A kiemelkedően kvalitásos műtárgyanyag azonban sokkal könnyebben befogadható egy másik nemzet, kultúra számára, mint a művészeti élet bonyolult szövete, társadalmi háttere, szellemi irányai. Jeffrey Taylor munkája valójában tökéletes kulturális transzfer: a magyar forrásokhoz a kívülálló szellemi frissességével és egy másik tudományos közegben való jártassággal nyúl. Ezzel képes beemelni nemzetközi diskurzusba azt a történetet, ami a maga korában szoros oda tartozott. A téma releváns a módszer egyetemes, a nézőpont – legalábbis a magyarországi kutatástörténetben – új, így visszahat(hat) a hazai tudományra. A transzfer, a hosszútávú hatást gyakorló kulturális közvetítés maradéktalanul megvalósult.

RÓKA ENIKŐ

9. The Golden Age: Art and Society in Hungary 1896–1914. by Gyongyi Eri 1989; Budapest 1890–1914.; L'anima e le forme. by Gyongyi Eri, Zsuzsa Jobbágyi. Venezia Museo Correr, Milano, Electa, 1981; Zeit des Aufbruchs. Budapest und Wien zwischsen Historismus und Avantgarde. Kunsthistorisches Museum, Wien, 2003. etc.

